

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТАХРИРИЯТ ХАЙЪАТИ:

Бош муҳаррир:

проф. **Набиев Д.Х.**

Бош муҳаррир ўринбосари

доц. **Холмирзаев Н.С.**

Масъул котиб

ф.ф.д. **Жумаев Т.Ж.**

Тахририят хайъати аъзолари:

проф. Баҳриддинова Б.М.

проф. Бўриев О.Б.

проф. Ёзиев Л.Ё.

проф. Жабборов А.М.

ф.-м.ф.д. Имомов А.

к.ф.д. Камолов Л.С.

проф. Кучбоев А.Э.

проф. Менглиев Б.Р.

т.ф.д. Мўминова Г.

проф. Нормуродов. М.Т.

проф. Нурманов С.Э.

проф. Очилов А.О.

п.ф.д. Расулов А.И.

ф.ф.д. Тожиева Г.Н.

проф. Тўраев Д.Т.

проф. Умирзаков Б.Е.

проф. Хайриддинов Б.Х.

ф.-м.ф.д. Холмуродов А.Э.

проф. Чориев А.Ч.

проф. Чориев С.А.

проф. Шодиев Р.Д.

ф.ф.д. Шодмонов Н.Н.

проф. Эркаев А.П.

ф.ф.д. Эрназарова Г.Х.

проф. Эшов Б.Ж.

проф. Эшқобилов Ю.Х.

проф. Қурбонов Ш.Қ.

проф. Қўйлиев Б.

проф. Ҳакимов Н.Х.

доц. Орипова Н.Х.

доц. Рўзиев Б.Х.

доц. Эшқораева Н.

доц. Қурбонов П.Қ.

доц. Хамраева Ё.Н.

Журнал 2009 йилда

ташқил этилган

Манзилимиз:

180003, Қарши, Кўчабоғ, 17.

Қарши давлат университети,

Бош бино.

Тел.: (97) 385-33-73, (99) 056-33-14,

web-sayt: xabarlar.qarshidu.uz

E-mail: qarduxj@umail.uz

Telegram: t.me/Qardu_xabarlari

3/2(59) 2023
Май—июнь

ҚАРДУ ХАБАРЛАРИ

Илмий-назарий, услубий журнал

**Ижтимоий-
гуманитар фанлар**

Муассис: Қарши давлат
университети

Журнал Қашқадарё вилояти
Матбуот ва ахборот бошқармаси
томонидан 17.09.2010 йилда
№ 14–061 рақамли гувоҳнома
билан қайта рўйхатдан ўтган.

Мусахҳиҳлар:

М.Набиева

З.Кенжаева

Ж.Буранова

Б.Турсунбоев

Саҳифаловчи

Я.Жумаев

Навбатчи

Т.Жумаев

Техник муҳаррир

М.Раҳматов

Журнал Ўзбекистон
Республикаси Вазирлар Маҳкамаси
хузуридаги Олий аттестация
комиссияси Раёсатининг қарорлари
билан **физика-математика, кимё,
биология, тарих, фалсафа,
сийсатишунослик, филология,
педагогика-психологи ва иқтисод**
фанлари бўйича докторлик
диссертациялари асосий илмий
натижаларини чоп этиш тавсия
этилган илмий нашрлар рўйхатига
киритилган

Йилига 6 марта

чоп этилади

Журналдан олинган материалларга
“ҚарДУ хабарлари” журналидан
олинди”, деган ҳавола берилиши
шарт.

Муаллифлардан келган қўлёзма
материаллар эгаларига
қайтарилмайди.

МУНДАРИЖА

ТАРИХ

Хасанов А. Насаф алломалари тарихидан.....	4
Ҳазратов Н. Қадимги Кеш вилоятининг тарихий географиясига оид ёзма манбалар хусусида.....	7
Атамуратова Д.Р. Ўзбекистонда ёшлар ижтимоий-сиёсий иштирокини тадқиқ қилишнинг тарихий илдизлари.....	11
Кўпайсинов Н. Амир Темур ҳукмронлиги даврида бунёд этилган меъморий ёдгорликлар.....	15
Каримов Б.Д. Шарқий Қашқадарё бекликларининг вужудга келиш тарихи.....	18
Саидов Б.Ж. Ўзбек халқи ҳашар анъаналари ва ҳозирги замон (Қашқадарё воҳаси мисолида).....	22
Қаноатова Ф.В. Jamiyat taraqqiyotida xotin-qizlar tadbirkorligi faoliyatini rivojlanishining ahamiyati.....	27
Тураев Ш. Армений Вамбери асарларида XVI аср Бухоро ва XIX аср Хива хонлиги давлат бошқарувига оид маълумотларнинг акс этиши.....	31
Gadayev O.O. Mahalla – o'zbek xalqining an'anaviy jamiyati.....	34
Турсунова Ю.Б. 1918 – 1940-йилларда мактабгача таълим муассасаларининг фаолияти.....	39
Ражабова Н.Н. Қашқадарё воҳасининг ҳунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқарилиши тарихидан (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср боши).....	43

ФАЛСАФА

Эркаев А. Конституциявий ислохотлар ва ижтимоий шериклик.....	48
Ҳайдаров А.У. Янги Ўзбекистонда жамоат хавфсизлигини таъминлаш соҳасидаги ислохотларнинг таҳлили.....	54
Shaymanova A.E. Yangi taraqqiyot bosqichida mulkdorlar qatlamining barqarorligi kambag'allikni qisqartirish omili sifatida.....	58
Боймуродов С. Ўзбекистондаги демографик вазият ўзгаришининг асосий хусусиятлари.....	62
Ниезов С.С. Экоэстетик тафаккурнинг асосий функциялари.....	68
Чориев Н.Х. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида суғориш ишлари ва унинг аҳамияти.....	71
Azamova S.A. Ekologik globallashuv sharoitida maktab o'quvchilarida ekologik madaniyatni shakllantirishda Sharq allomalarining ilmiy merosidan foydalanish.....	75
Жамолов Д.Б. Ўзбек миллий маданияти: асосий таркиби ва хусусиятлари.....	78
Тешаев Н.Н. Илк Шарқ уйғониш даври мутафаккирларининг “маърифатли жамият” концепциясида фуқаролик жамияти унсурлари ҳақидаги ғоялари.....	85
Авазов С. Мигрантлар оиласидаги болалар тарбияси.....	88
Шадманов К. Мандевилъ: конфликт менталитета и личности возрождения.....	91
Дўланов А. Ёшларда мустақил фикрлашни шакллантиришнинг муҳим жиҳатлари.....	98
Бойматов Р. Ўзбекистонда шахс сиёсий ижтимоийлашувининг ўзига хос хусусиятлари.....	101
Ҳайдаров А.Н. Замонавий истеъмол маданияти моделини шакллантиришнинг муҳим усул ва воситалари.....	105
Исахова Ш.М. Биоэтикада инновацияларнинг ижтимоий-маданий аҳамияти.....	110
Safarov M.K. Inson tabiatida ehtirosni tuta bilish borasidagi mushohadalarning Ar-Roziy asarlaridagi tahlili.....	114
Rahmonova M.X. Tomosha san'ati o'tmishiga nazar.....	118
Рахимова Р. А. Оилада шахснинг маънавий-ахлоқий ижтимоийлашуви ва маданий идентификацияси.....	122

СИЁСАТШУНОСЛИК

Раҳманов Ш. Ички ишлар органлари томонидан жинойтчиликка қарши курашишда тезкор-кидирув тадбирларини ўтказишнинг ўзига хос хусусиятлари.....	127
---	-----

ФИЛОЛОГИЯ

Abdurahmonov X. O'zbek tilshunosligida muayyan va mavhum otlarning ajratilishi masalasi.....	130
Тухтаева Н.И. Исторический прогресс сравнительного литературоведения и концепции современной компаративистики.....	133
Хидирова Г.Х. Таълим терминологиясининг шаклланиш тарихи, тараққиёти ва лексик-семантик таркиби.....	138
Axmedova G. Olamning milliy lisoniy tasvirida rang semali atov birliklarining o'rni.....	142
Буранова Ж.А. Идеино-тематическое содержание романа Тимура Пулатова «Красный шторм: через тернии к звездам!».....	147
Омонова М.К. Polymodality of english advertising discourse.....	150
Khasanova M.M. Heinrich Böll's existentialism and the image of women.....	154
Бердимуродова Л.Д. Қизилқум ҳудудидаги оронимларнинг анатомик атамалари.....	157
Жумаев Т. Морфологик шаклларда функционал аналогия.....	161
Худойбердиева М.М. Луғатларда адабиётшунослик терминларининг берилиши.....	164
Rahmatova Z.H., Ochilova F.G. "Mehrobdan chayon" romanida qo'llangan arabizmlarning lisoniy belgilari haqida.....	167
Махмудова Ф., Олимава Д. Саид Аҳмад ҳажвияларининг ўзига хослигини таъминлашда ундов сўзларнинг ўрни.....	169
Juraqobilova H. O'zbek va fransuz tillarida metafora tadqiqi.....	174
Imomova G. Xronotop va diniy-mifologik motiv.....	178
Жумаев Р.Н. Мавлоно Румий "Маснавийи маънавий" асарининг турк адабиёти тараққиётига таъсири.....	181
Jumanazarova R. "Ko'hna dunyo" romanidagi badiiy psixologizm.....	187
Narxodjayeva X. Rasmiy nutqiy mulqotning janr xususiyatiga ko'ra farqlari.....	189
Нуриддинов Ш.Б. Комил Хоразмийга нисбат берилган шеърлар матни тўғрисида....	193
Юлдашева Л.К. Самобытность современной русской литературы Узбекистана.....	196

НАСАФ АЛЛОМАЛАРИ ТАРИХИДАН

Хасанов А. (ҚарДУ)

Аннотация. Мовароуннахрнинг марказий шаҳарларидан бири бўлган Насаф етук алломалари билан дунёга танилган худудлардан бири саналган. Бу ердан етишиб чиққан ўнлаб олимлар тафсир, ҳадис, фикҳ, ақида, тарих каби қатор илмлардан улкан асарлар яратганлар. Ушбу мақолада Насафнинг буюк аждодлар ҳаёти ва илмий мероси ҳақида маълумотлар келтириб ўтилган.

Таянч сўзлар: *Насаф шаҳри, Насаф тарихи, “ал-Ансоб”, Абулаббос Жаъфар ал-Мустағфирий ан-Насафий, Имом ал-Бухорий, “мажлис ат-тадрис”, Офурон (Оброн), Кожар, Балад (Пулоту).*

ИЗ ИСТОРИИ УЧЁНЫХ НЕСЕФА

Аннотация. Один из центральных городов Маверауннахра Насаф, был прославлен в мире своими выдающимися учеными. Ученые, вышедшие из этого города написали огромные книги по таким наукам как тафсир, хадис, ақида, история и др. В данной статье даются материалы из жизни и научного наследия великих предков Насафа.

Ключевые слова: *город Насаф, история Насафа, «аль-Ансоб», Абулаббас Джафар аль-Мустағфири ан-Насафи, имам аль-Бухари, «меджлис ат-тадрис», Офурон (Оброн), Коджар, Балад (Пулоту)».*

FROM THE HISTORY OF NESEF SCIENTISTS

Annotation. Nasaf, is one of the central cities and was famous with its outstanding scholars in the world. Scientists who were born and brought up in this city wrote great books on this science as tafsir, hadith, Aqeedah, history and others. This article contains material from the life and scientific heritage of these great sons of Nasaf.

Key words: *City of Nasaf, History of Nasaf, "al-Ansab", Abulabbas Ja'far al-Mustagfiri al-Nasafi, Imam al-Bukhari, "majlis al-tadris", Ofuron (Obbron), Kojar, Balad (Po'loti).*

Насаф шаҳри ва вилояти тарихи мамлакатимизга ислом дини кириб келгандан сўнг қизиқарли маълумотлар билан бойиш бошланди.

Мовароуннахр шаҳарларидан бири бўлган қадимги Насаф “ан-Насафий” нисбалари нафақат Мовароуннахр, балки бутун ислом оламида шухрат қозонганлар.

Насаф тарихи ва у худуд алломаларининг меросини ўрганишда Абдулкарим ас-Самъонийнинг (506/1113-562/1167) “ал-Ансоб” (“Насаблар”) номли китоби алоҳида ўрин тутади[1:254].

“Ал-Ансоб”да ёзилишича, “Насаф Мовароуннахр шаҳарларидан бўлиб, аввалги номи - Нахшабдир. Бу шаҳарда қарийб икки ой турдим ва у ернинг кўп олимларидан таълим олдим. Бу шаҳардан ўз фанининг кўп мутахассислари етишиб чиққанлар. Уларнинг саноғига етиш қийин. Насафдан чиққан олимлар ҳақида Абулаббос Жаъфар ал-Мустағфирий ан-Насафий саккиз жилддан кўпроқ китоб жамлаган”[1:254].

Ушбу китобда X-XII асрларда Мадинаи мунаввара, Бағдод, Исфаҳон, Нишопур, Марв, Бухоро, Самарқанд, Насаф каби “Мадина” (йирик шаҳар) номи билан аталадиган 8 та шаҳар, Насаф атрофидаги 50 дан ортиқ қишлоқ, ал-Баздавий, ал-Офуроний, ал-Устуғдодизий, ал-Касбавий, ал-Ғубдиний нисбасига эга 180 га яқин алломанинг номи қайд этилган.

Ш.Қамолитдинов Саъмонийнинг “Китоб ал ансаб” асаридан Насаф вилояти худудида жойлашган, бироқ ўрни кўрсатилмаган 43 та жой номи келтиради.

Буюк муҳаддис Имом ал-Бухорий Насафнинг Баён маҳалласида маълум бир муддат бўлган ва у ерда шогирдларга таълим берган. Унга бу пайтда Офурон қишлоғидан дўсти Абу Муҳаммад Жибрил ибн Авн яқиндан ёрдам берган. У ҳам ўз навбатида ҳадис илмида пешқадамлардан бири бўлган. Абу Наср Аҳмад (ваф. 551/1157 й.): “Қатта бобом Абу Наср даврида кўпгина олимлар Насафнинг қишлоқ ва ноҳияларидан эдилар” [1:229], – деб Насафнинг атрофларидан олимлар кўплаб етишиб чиққанини таъкидлаган.

Насаф IX-X асрларда ўзига хос илмий марказга айланиб улгуради. Жўғрофий олим Абу Жаъфар ал-Мустағфирийнинг маълумот беришича, X асрда Насафда “мажлис ат-тадрис”, яъни илмий мажлис ўтказиларди. Ўша давр ислом олимлари илм тарқатишда икки услубдан фойдаланганлар. Бири масжидларда ўтказиладиган фикҳий масалаларга доир илмий мажлислар, мунозара ва суҳбатлар бўлса, иккинчиси, уйларда ёки махсус жойларда ўтказиладиган баҳс-мунозаралардир. Бу “мажлис ат-тадрис” лар узоқ вақт давом этиб, унга ислом оламининг етук олимлари таклиф этилар, унда олимларнинг маълум бир мавзудаги янги қарашлари, изланишлари баён этилар ва баҳоланар эди. Мана шундай мажлисга балхлик мўътазиллийлар йўлбошчиларидан бири Абул Қосим ал-Каъбий (ваф. 319/931 й.) ҳам ташриф буюрган[2:318-319].

Насафга қарашли бўлган Офурон (Оброн), Кожар, Балад (Пўлоти), Фудина каби жойларидан етишиб чиққан олимлар ўз даврларида илм-у фан тараққиётида катта из қолдирганлар. Бундай олимлар каторида қуйидагиларни алоҳида айтиб ўтиш мумкин:

Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил ан-Насафий муфассир ва муҳаддис олимлардан. “Ал-Муснад ал-кабир” (“Катта Муснад”) ва “ат-Тафсир” каби асарлар муаллифи. Насафда қозилик лавозимида ишлаган. Олимлар ихтилоф қилган масалаларни еча оладиган даражадаги кучли фақиҳ бўлган. У илм талабида Хуросон, Ироқ, Шом ва Мисрга борган ва у ерда Абдуллоҳ ибн Усмон ад- Дабусий, Кутайба ибн Саид ал-Бағлоний, Ҳишом ибн Аммор ад-Димашкий, Ҳармала ибн Яҳё ал-Мисрий ва Яъқуб ибн Ҳумайд ибн Косиб каби буюк устозларга шогирд тушган. Имом ал-Бухорийнинг “ал-Жомий”сининг катта бир қисмини ривоят қилган[3:376]. У 294/906 йилда вафот этган. Ундан ўзининг ўғли Саид, Муҳаммад ибн Закарийо, Абдулмўъмин ибн Халаф ан-Насафийлар ривоят қилишган[3:23]. Ўғилларидан бири Абу Усмон Саид ибн Иброҳим ан-Насафий (ваф. 341/ 952-3 й.) ҳам ўз даврининг фозил, ишончли муҳаддиси, адиб ва шоири бўлган.

Абу Яъло Абдулмўъмин ибн Халаф ибн Туфайл ан-Насафий 257/871 йилда таваллуд топган. У ўз отаси, Абу Ҳотам ар-Розий, Абу Яҳё ибн Абу Мусирра ал-Маккий, Али ибн Абдулазиз ал-Бағавий каби уламолардан сабоқ олган. Китобни севувчи, солиҳ, ибодатгўй бўлган. Ундан Абдулмалик ибн ал-Марвон ал-Майдоний, Аҳмад ибн Аммор ибн Асаба, Яъқуб ибн Исҳоқ ан-Насафийлар, Абу Али Мансур ибн Абдуллоҳ ал-Ҳарвий, Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Калобазий каби кўплаб етук олимлар илм ўрганганлар.

Ривоят қилинишича, муътазилаларнинг етакчиларидан ҳисобланган Абул Қосим ал-Каъбий Насафга келганида Абдулмўъмин ибн Халаф бу таълимотга эргашмагани сабабли унинг олдига бормайди. Ал-Каъбийнинг ўзи унинг олдига бориб, ҳузурига қиради, лекин Ибн Халаф ўрнидан турмайди. Шунда ал-Каъбий тик турган ҳолида дуо қилиб, олдидан чиқиб кетади[4:867].

Абул Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад ибн ал-Мўътаз ал-Мустағфирий ан-Насафий 351/962 йили Насаф шаҳрида туғилган. У фикҳ, ҳадис, тарих ва тил илмларида кучли билим соҳиби бўлган, турли мавзуларда ўндан ортиқ китоб, жумладан, “Тарихи Насаф ва Каш” (“Насаф ва Кеш тарихи”) номли икки жилдли муфассал асар ёзган. Афсуски, бу китоб бизгача етиб келмаган. Ас-Самъонийнинг ёзишича, бу асарда X-XII асрларда Насаф ва Кешда яшаган 43 та машҳур олим, шоир ва дин арбоблари ҳақида қимматли маълумотлар бўлган. Бу асар ал-Варсиний томонидан ёзилган “Китаб муфахарот аҳл Насаф ва Каш” асаридан кейин, салкам бир аср ўтгач, таълиф этилган. Бу икки асар мавжуд бўлганида бизга ўша даврга оид Қашқа воҳаси бўйича қимматли маълумотларни бериши мумкин эди.

Ас-Самъоний олимнинг 18 та устози ва 8 та шогирдини санаб ўтган. Устозлари орасида Абу Али Зоҳир ас-Сарахсий, Иброҳим ибн Лукмон, Абу Саид Абдуллоҳ ибн Маҳмуд ас-Сарахсий, Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Бухорий, Абу Саҳл ал-Астрабодий қабилари бор. Унинг “Китоб фазоил ал-Қуръон” (“Қуръон фазилатлари китоби”) асари бу соҳада ёзилган китоблардан бири сифатида ғоятда қадрланади. Ал-Мустағфирийнинг “ал-Манамот” (“Уйқулар тўғрисида”), “ал-Хитоб ан-набавия” (“Пайғамбар хитоби”), “Далоил ан-нубувват” (“Пайғамбарлик далиллари”), “аш-Шамоил” (“Сийратлар”) [3:91] ва бизгача

етиб келмаган “Тарихи Самарқанд” (“Самарқанд тарихи”) китоби бор. Абул Аббос Жаъфар ан-Насафий 432/ 1041 йили вафот этган. Қабри Насафда жойлашган[5:27-28].

Абул Ҳасан Али ибн Муҳаммад ал-Баздавий муҳаддис, ҳанафий мазҳабининг йирик қонуншуноси, мотуридия мактабининг таниқли вакили бўлган. У 1009 йилда Насаф яқинидаги Базда (Пазда) кўрғонида туғилган. Фикҳ бўйича олти асар ёзган ва кўплаб шогирдлар етиштирган. Ал-Баздавийнинг устози машҳур аллома Абдулазиз ал-Ҳалвоний (ваф. 455/1063 й.) бўлиб, фикҳга оид ислом оламида катта шуҳрат қозонган “ал-Мабсут” (“Кенг қамровли”) асарини ёзган.

Мотуридийлик калом мактабининг атоқли намояндаларидан бири, буюк олимлар оиласига мансуб йирик фақиҳ **Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад ибн Муътамид ибн Макхул ибн ал-Фадл ан-Насафий** 418/1027 йилда Насаф шаҳрида туғилган. Унинг катта бобоси Макхул ан-Насафий (ваф. 318/930 й.) ал-Мотуридийнинг шогирдларидан бири бўлган. Манбаларда Абул Муин узоқ муддат Бухоро ва Самарқандда яшаб, ижод этгани айтилади. Олимлардан Фатхуллоҳ Хулайф уни: “Мотуридия калом мактабини ҳимоя қилувчи буюк шахс”, - дея таърифлайди[5:11]. Унинг “Табсират ал-адилла фи усул ад-дин ала тариқат Аби Мансур ал-Матуридий” (“Дин асосларини Абу Мансур ал-Мотуридий услуби асосида шарҳлаш”) номли асари машҳур бўлган. Шу сабаб ҳам у “Соҳиб ат-Табсира” (“Табсира муаллифи”) деб аталган[6:337]. Унинг “аш-Шуа” (“Ёғду”) номли китоби бўлиб, бу қўлёзма нусха бизгача етиб келган. Асарда дин арконлари билан бирга, ўша даврда мавжуд турли оқим ва тоифалар ҳақида ёзилган. Жумладан, улар 6 гуруҳга: қадария, жаҳмия, рофизия, ҳарурия, жабария ва муржиа; улар ҳам ўз навбатида 12 тоифага бўлиниб, уларнинг сони жами 72 тага етказилади. Макхул ан-Насафий ушбу гуруҳларнинг ботил иддиоларига оят ва ҳадислар асосида раддиялар беради.

Олимнинг “ал-Ифсод”, “ат-Тамҳид ликавоид ат-тавҳид” (“Тавҳид илмига дебоча”), “Изоҳ ал-макнун” (“Яширин нарсаларнинг изоҳи”) каби 15 га яқин асарлари бўлиб, уларнинг аксарият қисми калом илмига бағишланган. У 1114 йилда 87 ёшида вафот этган. Қабри Қарши туманидаги Қовчин қишлоғидадир[7].

Ўз даврининг қомусий олими, шоир, муаррих, фақиҳ **Нажмуддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Исмоил ан-Насафий** 461/1069 йилда Насаф шаҳрида туғилган[8:969]. У ёшлигидан Абул Юср Муҳаммад ал-Баздавий, ал- Ҳасан ибн Абдулмалик ан-Насафий, Исмоил ибн Муҳаммад ан-Нухий ан-Насафий каби 40 га яқин йирик олимлар, умумий ҳисобда 550 га яқин устоздан сабоқ олган.

Абу Ҳафс ан-Насафий “ат-Тайсир фит тафсир” (“Тафсирда енгиллик”) номли асар ёзган. Нажм ад-дин илмнинг турли соҳаларида 100 дан ортиқ асарлар ёзган бўлиб, улардан ўнга яқини бизгача етиб келган. Улар орасида “ал-Манзумат ан- Насафия фил хилафият” (“Қиёсий ҳуқуқшуносликка оид ан-Насафийнинг назми”), “ал-Ақоид ан-Насафия” ларни айтиб ўтиш керак. Бу охириги асар мотуридийлик таълимотига оид мўътабар китоб ҳисобланиб, унда ақидавий қарашлар қисқа ва лўнда шаклда ўз ифодасини топган. Шу сабаб у диний таълим муассасаларида мазкур таълимот бўйича дарслик сифатида салкам 9 асрдан бери ўқитиб келинмоқда. Олим суннийликка эътиқод қилгани боис бу китобда уларни “аҳли ҳақ” деб атайти. Билиш воситаларини учга, яъни сезги аъзолари, ишончли хабар ва ақлга бўлинишини ҳамда инсон ушбу воситалар билан оламни, унинг яратувчисини англашини айтади. Асарга олимлар бир қанча шарҳ битганлар. Жумладан, Амир Темур даврида яшаган машҳур аллома Саъдуддин ат-Тафтазоний 1367 йилда унга батафсил шарҳ ёзган.

Ан-Насафийнинг “Шарҳ ал-ғариб” асари араб тили лексикаси ва “Шарҳ таъвилот ал-Қуръон” и эса тафсирга бағишланган. Айниқса, унинг “ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд” (“Самарқанд уламолари зикрида қанддек китоб”) Мовароуннаҳр тарихига оид мўътабар китоблардан бири саналади. Ушбу асарнинг бир қисми 1906 йилда рус тилида, бошқа қисми 1955 йилда Техронда форс тилида чоп этилган. Ушбу асарнинг қўлёзма нусхалари ЎЗР ФАШИ қўлёзмалар фондида 3965, 3970, 5655, 6869, 6870 рақамлари остида сақланмоқда. Д.Раҳимжонов мазкур асар асосида VII-XII асрларда Самарқанддаги ҳадис илми тараққиётини тадқиқ қилган[9:14].

VII-XII асрларда Мовароуннахрда 3000 дан зиёд муҳаддислар яшаган бўлиб, улардан 1000 дан ортиғи Самарқандда, 600 дан ортиғи Бухорода ва 400 дан ортиғи Насафда, колгани эса Мовароуннахрнинг бошқа минтақаларида фаолият олиб борган[9:14].

Бундан ташқари, Абу Саъд Абдурахмон ибн Муҳаммад ал-Астрободий ал-Идрисийнинг (ваф. 1015 й.) “Тарихи Насаф”, Нажмуддин Абу Ҳафс Умар ан-Насафийнинг “ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд” асарида 60 дан зиёд ан-Насафий, ал-Қасбавий, ал-Баздавий каби олимларнинг[10:48] таржимаи ҳолларига тегишли маълумотларни учратиш мумкин.

Насафлик олимлар бошқа илмий марказ олимлари каби Мовароуннахр ва умуман муслмон оламининг илмий-ижтимоий ҳаётига ижобий таъсир ўтказиб, соғлом диний-маънавий муҳит, ҳанафийлик мазҳаби ва мотуридийлик таълимотини шакллантиришга улкан замин яратганлар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Камалиддинов Ш. “Китаб ал-ансаб”. Абу Саада Абдулкарима ибн Муҳаммада ас-Саманий как источник по истории и культуры Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1975. – 254 б.
2. Равшанов П. Қарши тарихи. 318-319-бетлар.
3. Шамсуддин Муҳаммад ибн Али ад-Довудий. Табақот ал-муфассирин Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2002. 376-бет.
4. Шамс ад-дин аз-Заҳабий. Тазкират ал-хуффо. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, (йили кўрсатилмаган). Ж. Ш. 867-бет.
5. Муҳаммад Н. Насаф ва Кеш алломалари. 27-28-бетлар.
6. Равшанов П. Қарши тарихи. 337-бет
7. Оқилов С. Абу-л-Муин ан-Насафий ва унинг мотуридия таълимоти ривожига қўшган хиссаси (“Табсирату-л-адилла” асари асосида): Тар. фан. ном.. дисс. Т.: ТИУ, 2005.
8. G.E.Bosworth. E. Van Donzel, W.P.Heirichs. Ch. Peellat. Encyclopedie de l'islam. Paris: G.P.Maisonneuve & La'rose S.A, 1986. T. VII. 969-бет.
9. Раҳимжонов Д. VII-XII асрларда Самарқандда ҳадис илми тараққиёти (Абу Ҳафс ан-Насафийнинг "Китаб ал-қанд фи маърифат уламои Самарқанд" асари асосида): Тар. фан. ном.. дисс. Т.: ТИУ, 2003.
10. Махсудов Давронбек. Қадим Насаф ва унинг буюк алломалари. Соҳибқирон юлдузи. 2017 йил. 48 бет.

Наширга проф. Б.Эшов тавсия этган

ҚАДИМГИ КЕШ ВИЛОЯТИНИНГ ТАРИХИЙ ГЕОГРАФИЯСИГА ОИД ЁЗМА МАНБАЛАР ХУСУСИДА

Ҳазратов Н. (ҚарДУ)

Аннотация. Мақолада қадимги Кеш вилоятининг антик ва илк ўрта асрларга оид тарихий географиясига оид манбалар таҳлили баён этилади.

Таянч сўзлар: *Сугдиёна, Сангиртепа, тарихий география, Урхун-Енисей ёзувлари, иқлимшунослик, геология, минерология, геодезия, картография, этнография, ботаника.*

ПО ПИСЬМЕННЫМ ИСТОЧНИКАМ ПО ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ДРЕВНЕГО КЕШСКОГО РЕГИОНА

Аннотация. В статье подробно приводится анализ письменных и археологических источников, отражающих историческую географию Кеша в античные и раннесредневековые периоды.

Ключевые слова: *Согдиана, Сангиртепа, историческая география, Урхун-Енисейские письменности, экология, геология, минерология, геодезия, картография, этнография, ботаника.*

ON WRITTEN SOURCES ON THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF ANCIENT KESH REGION

Annotation. The article details written and archaeological sources that can reflect the historical geography of Kesh in ancient and early medieval times.

Key words: *Sogdiana, Sangirtepa, historical geography, Urkhun-Yenisei scripts, ecology, geology, minerology, geodesy, cartography, ethnography, botany.*

Қадимги Кеш вилояти Суғдиёна конфедератив давлатининг асосий тарихий географик ҳудудларидан бири ҳисобланади. Кеш ҳудудидан Буюк Ипак йўли ўтган, бу йўлдан юрган кўплаб сайёҳлар тузган хариталар, дипломатлар ва ҳарбий саркардалар хотирасида маълумотлар учрайди. Юқоридаги ёзма маълумотлардан фойдаланган ҳолда қадимги Кешнинг антик ва илк ўрта асрлардаги умумлашган тарихий географиясини тиклаш мумкин. Тарихий географияга оид ёзма ва археологик манбалар орқали қадимги топонимлар ва гидронимларни аниқлаш, асрлар мобайнида ўзгарган табиий ландшафт, савдо йўллари йўналишидаги ўзгаришлар, аҳолининг демографиясидаги миқдор ўзгариши, янги элатларни келиб қўшилиши, янги манзиллар ва майдонларни эгаллаш каби масалаларни ёритиш имконини беради.

V аср охири—VI аср бошларига келиб Суғдиёна ёзувлари, VI аср ўрталарида эса Урхун-Енисей ёзувларида текисликлар, воҳалар, яйловлар, тоғлар, дарё ва кўллари ҳақида маълумотлар мавжуд. Тарихий географик маълумотлар араб ва эрон сайёҳлари Ибн Хурдодбех, Ибн Рустад, Ал Масъудий, Истахрий, Йокут, Ибн Батута каби олимлар асарларида ҳам учрайди.

Араб сайёҳи ва географи Ибн Хурдодбех ўзининг «Масофалар ва мамлакатлар китоби» («Китоби ал масалик вал-момолик») асарида табиат, хусусан замини ва ҳавоси, чўллари ва дарёлари ва савдо қарвон йўллари ҳақида маълумотлар беради.

IX—X асрлардаги тарихий география фанининг туғилиш даврини Муҳаммад Мусо Хоразмий ташкил этган “Балх география мактаби”дан бошлаш мумкин. Мусо Хоразмий асарлари ичида энг муҳими географик изоҳ ва хариталар билан тўлдирилган “Ернинг тасвири” (“Сурат алар”) асари ҳисобланади. Бу асарда ер юзасидаги 537 та географик жойлар, жумладан 200 дан ортиқ тоғларнинг тафсилоти, мамлакатлар, океанлар, денгизлар, дарёлар, кўллари ҳақида маълумотлар умумлаштирилган бўлиб, тарихий географик объектларнинг аниқ координатлари берилган.

Яна бир буюк астроном, сайёҳ, географ олим Аҳмад Фарғонийдир. У Бағдоддаги академияда ижод қилган. Аҳмад Фарғонийнинг 8 асарлари ичида географияга оид энг муҳим асари “Астрономияга кириш” («Мадҳал ан-нужум») бўлиб, унда ер-замин шарсимон кўринишдалиги далиллар билан исботланган. У астрономияга, геодезияга ва географияга оид ўлчов асбобларини яратиш билан ҳам шуғулланган.

Туркистон табиий географиясига оид назарий билимларнинг қомусий билим эгаси Абу Наср Форобий ҳисобланади. Унинг табиий ва ижтимоий фанларга тегишли 160 дан ортиқ асарлари маълум. Форобий табиат ҳақидаги фанни олов, ҳаво, сув ва ер мужассамлашувида деб ҳисоблайди. Абу Бақр Наршахий ҳам ўзининг “Бухоро тарихи” асарида топография, тарих, аҳоли ва қадимий хўжаликлар ҳамда дарёлар ҳақида муҳим маълумотлар беради.

Буюк қомусчи олим Абу Райҳон Берунийнинг астрономия физика, математика, география, иқлимшунослик, умумий геология, минерология, геодезия, картография, этнография, ботаника, тарих, адабиёт ва бошқа фанларнинг ривожига катта ҳисса қўшган 150 дан ортиқ асарлари маълум. Масалан, “Ҳиндистон”, “Геодезия”, “Картография”, “Минералогия”, “Осари боқия”, “Ат-Тафҳим”, “Сайдона”, “Қонуни Масъудий” асарларида тарихий географияга оид муҳим маълумотлар мавжуд.

Туркистоннинг тарихий географиясини ўрганишда машҳур олимлардан Маҳмуд Кошғарий ҳисобланади. У Туркистон ўлкасидаги кўп йиллик саёҳати давомида тўплаган маълумотларига асосланиб “Девонул луғотит турк” асарини яратган. “Девонул луғотит турк” асаридаги харитасида Олой, Туркистон, Зарафшон, Фарғона, Чотқол тоғлари, Қорақум, Сурхон, Вахш водийлари ҳам ўз аксини топган.

Кешнинг тарихий географиясини совет шарқшунос олимларидан В. В. Бартольднинг «Туркестан в эпоху монгольского нашествия», «Историко-географический обзор Ирана» каби асарларида жанубий Суғдиёна, яъни Кеш вилоятига оид тадқиқотлар олиб борган. Бундан ташқари «История орошения Туркестана» асарида ҳам тарихий географияга оид

материаллар учрайди. Жанубий Суғдиёнанинг тарихий географиясини М. Е. Массон [1] ва Г. А. Пугаченкова [2] ҳам ёзма манбаларни археологик ва меъморчилик ёдгорликлари билан қиёсий солиштириш асосида ўрганишганини қайд этиб ўтиш лозим. Жанубий Суғдиёна шаҳарларни бошқа минтақадаги шаҳарлар билан қиёсий солиштириш асосида О. Г. Большаков ҳам муҳим тадқиқотлар олиб борган [3].

М. Е. Массон томонидан ташкил этилган Кеш тарихий топографик экспедицияси аъзолари томонидан жуда муҳим ва катта кашфиётлар қилинган. Ёзма манбаларни таҳлил этган йирик олимлар В. В. Бартольд, И. Ю. Крачковский ва В. И. Беляевларни илмий ишларини алоҳида қайд этиб ўтиш лозим. Масалан, В. В. Бартольд XII асрда яшаб ўтган Абу Саъд Абд ал-Карим ибн Мухаммад ас-Сомонийнинг “Китаб ал-ансаб” (“Нисбалар ҳақида китоб”)даги тарихий географик манбаларни таҳлил этади. Унда Кешга оид жуда муҳим географик маълумотлар мавжуд. Бундан ташқари Садр ад-Дина Али ал-Хусайнийнинг “Ахбар ад-даула ас-салжуқийа”, Ибн ал-Фақихнинг “Китаб ал-булдан” асарларида ҳам муҳим маълумотлар учрайди [4]. XVII асрда яшаб ўтган Махмуд ибн Валининг «Бахр ал-асрар» асарида ҳам Кешга оид тарихий географик маълумотлар мавжуд.

Ш.Камолиддиновнинг “Историческая география южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв” асари тадқиқотлар орасида энг самаралиси ҳисобланади. У Тохаристондан ташқари жанубий Суғдиёнанинг Насаф ва Кеш ҳудудидаги археологик, нумизматик, эпиграфик, этнографик ва бошқа манбаларни қамраб олган ҳолдаги тадқиқоти таҳсинга сазовор асарлардан биридир [5]. Асарда Кешга бағишланган алоҳида боб мавжуд, шу билан биргаликда орадан чорак аср ўтиб, янги археологик ва ёзма манбалар топилди. Масалан, Кеш тарихига оид қадимий ёзма манбаларни эълон қилган тадқиқотчи Ш. Шакеднинг “Раннее упоминание о городе Нахшаба” мақоласида Нахшабнинг арки аълоси, мудофаа девори билан бир қаторда Кешнинг мудофаа деворларини ҳам мустаҳкамлаш ҳақидаги Аҳамонийлар ҳукмдорининг топшириғи ҳақида сўз боради [6].

Тадқиқотчилар А.Сагдуллаев янги археологик ва ёзма манбаларни таҳлил этиб, Сангиртепа ўрнидаги иншоот эрамиздан олдинги X-IX асрларда “очик осмон остидаги ибодатхона” сифатида фаолият юритгани, тадқиқотчи уни санасини Бандихонтепа (Сурхандарё вилояти) ёдгорлиги билан тенгдошлигини аниқлади [7]. Бу даврда Узунқир ва Подаётқтепадаги мудофаа деворлари қайтадан мустаҳкамлангани, Сангир-IV археологик даврида эса йирик ибодатхона кенгайиб, майдони 3 га. ни ташкил этиши, топилмалар қиёсий таҳлили эса милoddан олдинги I минг йилликларга оидлиги аниқланган. Сангиртепанинг охириги қурилиш даврида эса (эрамиздан аввалги II асрларида) эса йирик қўрғон бунёд этилгани аниқланди. Тадқиқотчи М. Хасанов Подаётқтепада мудофаа деворларнинг 3 та қурилиш даври ва таъмирлаш изларига асосланиб, уни меъморчилиги Бактрия давлати таркибига кирувчи Қизилтепа ёдгорлигига ўхшашлигини аниқлади. Подаётқтепа эса Арки-аъло сифатида эрамиздан олдинги VII асрда 3 қисмдан иборат этиб бунёд этилган [8].

Хитой ёзма манбаларда VII асрда Кешда йирик ибодатхона мавжудлиги, унда аскарлар ҳарбий юришлар олдидан минглаб қўйларни қурбонликка келтириши ҳақида маълумотлар учрайди [9]. Бу зардуштийлар ибодатхонаси Китоб туманидаги Кўмиртепа қишлоғида сақланиб қолган антик ва илк ўрта асрларга мансуб йирик - Сангиртепа ёдгорлиги бўлиши мумкин. Ёдгорликда Н. И. Кашенникова, А. С. Сагдуллаев, Н. Хушвақов, Б. Эшов ва М. Хасанов кабилар (1998-2015 йиллар) томонидан ўрганилган ва йирик Зардуштийлик ибодатхонаси эканини аниқлашган [10].

Е. Chavannesнинг “Documents sur les Tou-Kiue (Turks) occidentaux” мақоласидаги маълумотларини Флавий Аррианнинг маълумотларига таққосласак, одатда, зардуштийлик диний урф-одатларига асосан 4 ёшдан ошган кўчқорларни “қурбонлик” қилишади. Аррианнинг ёзишича, Кирнинг валиаҳди Камбиз (зардуштийлик одати бўйича) отасининг қабрига руҳи шод бўлиши учун ҳар куни қўй қурбонлик қилган, ҳар ой от қурбонлик қилган, отни “қуёшга бағишланган қурбонлик” деб ҳисоблаган [11] Чорвадорларнинг этнографик маълумоти бўйича ҳар ўн дона бўғоз қўйдан бир донаси кўчқор бўлишини ҳисобласак, Кешнинг тоғ олди ва адирликларида юз минглар қўйлар подасини боқиш имкони бўлган.

Археологик маълумотларга кўра, Сангир-III археологик қатламининг санаси эса эрамиздан олдинги VII-VI асрларга оид, бу даврда шаҳарнинг кенгайиши ва аҳоли сонини (демографияси) кўпайиши кузатилади.

Археологик қазилмалар натижасида топилган кулолчилик буюмларидан қадахлар, ваза, пиёлалар, тўқимачилик тошлари, ғишт бўлаги, кулолларнинг ўз маҳсулотига қўйган белгилари акс этган сопол идиш бўлаклари, илонсимон тарзда ясалган ҳайкалча, темирдан ясалган пичоқлар ва ҳарбий қуроллар шаҳарда мудофаа қобиляти кучаётганидан дарак берувчи ноёб тарихий манбалардир.

Подаётктепа, Узунқир ва Сангиртепа ўрнида илк шаҳарнинг пайдо бўлишини Ўрта Осиёдаги энг қадимги давлатларнинг вужудга келиши жараёни билан боғлаш мумкин [12]. Кеш воҳасининг илк шаҳри македониялик Александр ҳарбий юришларидан сўнг, милoddан аввалги III асрга келиб, турли сиёсий ва иқтисодий сабабларга кўра инкирозга учрайди, шаҳар ва унинг арки-аълоси жойлашган Подаётктепа ҳам харобага айланади. Шаҳар аҳолиси Шўробсой бўйидан Оқсув дарёси бўйига, ҳозирги Китоб шаҳри худудига кўчиб ўтди ва шу жойда янги шаҳарга асос солди. Китоб-Кешни археологик жиҳатдан ўрганган олима Н. И. Крашенникованинг фикрича, Китоб ўрнида шаклланган Кеш эрамиздан олдинги II асрда йирик хунармандчилик маркази бўлиб, шаҳар худуди 40 га. дан зиёд ва мудофаа қалъаси билан ўраб олинган. Қалъа ичида кўплаб ҳашаматли иморатлар ва жозибали уй-жойлардан иборат хунармандлар маҳалласи мавжуд бўлган [13].

Илк антик даврга оид Кешнинг Китоб ўрнига кўчиб ўтиши сабаблари аниқ эмас, Н.Хушвақовнинг фикрича, эрамиздан олдинги II асрларда Узунқир мажмуасида шаклланган Кеш шаҳри палеоэкологик оқибатлар натижасида ҳозирги Китоб шаҳрига кўчиб, Суғдиёнанинг йирик шаҳар марказига айланган. Илк ўрта асрларда эса (VI-VIII асрлар) Кеш раvнақ топган вилоят маркази сифатида 16 та туманлари (рустоклар)га эга йирик сиёсий ва маданий марказ эди [14].

Ўзма манбаларда вилоят ва унинг марказий шаҳрининг номи Кеш деб аталган. Кеш-Китоб ўрнида VI асрга келиб мустақкам қалъа бунёд этилади. Қалъа ҳажми 175x150 м. майдонни эгаллаган. Шаҳар VII-VIII асрларда юксак ривожланиб, Кеш вилояти ҳоқими Ихшид (Ихрид) деб аталган. Араблар босқинига қадар Туронда мулк хукмдорларини ихшид, ихрид, худот, дехқон, тудун, шоҳ (Дабусшоҳ, Термизшоҳ) деб юритилган. Юқоридаги маълумотлар умумлашган Кешнинг тарихий географиясини ёритишда катта ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Массон М.Е. Работы Кешской археолого-топографической экспедиции Ташкентского гос. университета по изучению восточной половины Кашкадарьинской области УзССР // Сборник научных трудов Ташкентского госуниверситета, – № 533. – Ташкент, 1977. – С. 3–63.
2. Пугаченкова Г.А. Термез, Шахриябз, Хива. – М.: Искусство, 1976. – 206 с.
3. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.: Наука ЛО 1973. – 352 с.
4. Крачковская В.А., Крачковский И.Ю. Древнейший арабский документ из Средней Азии // Согдийский сборник. Сборник статей о памятниках согдийского языка и культуры, найденных на горе Муг в Таджикской ССР. – Л., 1934. – С. 52–90.
5. Камалидинов Ш.С. Историческая география южного Согдла и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. – Ташкент: Ўзбекистон, 1996.
6. Шакед Ш. Раннее упоминание о городе Нахшаб. Роль города Карши в истории мировой цивилизации. Материалы Международной научной конференции, посвященной 2700-летию города Карши. – Ташкент – Карши, 2006. – С. 34
7. Сверчков Л.М., Бороффка Н. Комплекс периода Яз II из Бандыхана // ИМКУ, вып. 36. – Ташкент, 2008. М.Хасанов. Проблемы культуры древнего Согда (эпоха раннего железного века и античности): Диссертация на соискании ученой степени доктора исторических наук (DSc). 2021. – Б. 37.
8. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – С. 21.
9. Chavannes E. Documents sur les Tou-Kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции, вып. 6. СПб., 1903. – С. 146.

10. Хасанов М. Проблемы культуры древнего Согда (эпоха раннего железного века и античности): Диссертация на соискании ученой степени доктора исторических наук (DSc). – Т., 2021. – С.30.

12. Эшов Б.Ж. Одилов А.А. Ўзбекистон тарихи. 1 жилд. Энг қадимги даврдан XIX асрларгача. – Т., 2015. – Б. 34.

13. Крашенинникова Н. И. Раскопки в Китабском районе // АО. – М., 1985.

14. Хушвақов Н. Кеш тарихи ва маданияти (Шаҳрисабз давлат музей-қўриқхонаси материаллари асосида): Тарих фанлари доктори диссертацияси автореферати. – Қарши, 2023. – Б. 12.

Наишга проф. Б.Эшов тавсия этган

ЎЗБЕКИСТОНДА ЁШЛАР ИЖТИМОЙ-СИЁСІЙ ИШТИРОКИНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШНИНГ ТАРИХІЙ ИЛДИЗЛАРИ

Атамуратова Д.Р. (УрДУ)

Аннотация. Мақолада замонавий тарих фанининг амалий-тадқиқий масалаларидан бўлган – фуқаролик жамиятини шакллантиришда ёшлар ижтимоий-сиёсий иштироки муаммосининг тарихий негизлари тадқиқ этилган.

Таянч сўзлар: фуқаролик жамияти, ёшларга оид давлат сиёсати, ижтимоий-сиёсий иштирок, демократик транзитология, Форобий, “Авесто”.

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЕЖНОГО ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО УЧАСТИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В статье рассматриваются исторические основания проблемы общественно-политического участия молодежи в формировании гражданского общества, что является одним из практических вопросов современной истории.

Ключевые слова: гражданское общество, молодежная государственная политика, общественно-политическое участие, демократическая транзитология, Фараби, “Авеста”.

HISTORICAL ROOTS OF RESEARCHING YOUTH SOCIO-POLITICAL PARTICIPATION IN UZBEKISTAN

Annotation. The article deals with the historical foundations of the problem of the socio-political participation of young people in the formation of civil society, which is one of the practical issues of modern history.

Key words: civil society, youth state policy, socio-political participation, democratic transitology, Farabi, “Avesta”.

Умуминсоний қадрият саналган фуқаролик жамиятини ҳаётда қарор топтириш, уни барқарор ривожланишини таъминлаш постиндустриал жамиятдан ахборотлашган жамиятга ўтаётган жаҳоннинг кўплаб мамлакатлари учун ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг асосий тенденциясига, тарихий ривожланиш векторига айланди. Ушбу тараққиёт омили мустақил ривожланиш йўлига кирган, Президент Ш.М.Мирзиёев бошчилигида изчиллик ва бардавомлик билан Янги Ўзбекистонни барпо этиш жараёнларида ҳам асосий алгоритм вазифасини ўтамоқда.

Бу хусусда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев 2021 йилнинг 28 октябрида президентлик лавозимига киришиш тантанали маросимида Олий Мажлис палаталари кўшма мажлисида сўзлаган нутқида “Халқимиз билан биргаликда демократик ислохотлар йўлини янада қатъий давом эттирамиз ва бу йўлдан ҳеч қачон ортга қайтмаймиз. Янги Ўзбекистонни биргаликда бунёд этамиз!” [1], дея таъкидлаши орқали ҳам англаб етишимиз мумкин.

Ўзбекистон ривожланишининг янги тарихий даври, яъни 2022-2026 йиллар босқичида янги концептуал тамойил – “**Ҳаракатлар стратегиясидан – Тараққиёт стратегияси сари**” деган феномен асосий назарий ғоя ва бош мезон сифатида белгилаб

олинди. Ўзбекистонда шаклланаётган эркин, демократик фуқаролик жамияти ривожланиши учун ушбу тамойил назарий негиз вазифасини ўтайди.

Адолатли жамият ғояси жуда қадим замонларга бориб тақалади. Тарихчи, этнограф ва антрополог олимларнинг фикрича илк жамиятлар пайдо бўлиши бундан 30-40 минг йиллар аввалга тўғри келади.

Бирок, мукамал жамият, «Идеал давлат» (Афлотун), ҳуқуқ, қонун устувор бўлган жамият (Сукрот), «Фозил одамлар шаҳри» (Абу Наср Форобий), «адолатли жамият» (Амир Темур), маърифий жамият (М.Бехбудий, А.Фитрат), «фуқаролик жамияти» (Ж.Локк, Т.Гоббс, Г.Гегель) ҳақидаги қарашлар, таълимотлар, илмий утопиялар XX асргача мавжуд эди. Ишчилар синфининг етакчилари назарий олимлари К.Маркс ва Ф.Энгелс эса, энг мукамал, адолатли жамият деб, «коммунистик жамият» ғоясини илгари сурдилар.

Бундай ғоялар фуқаролик жамияти назарий жиҳатдан кўп вариантли, яъни бугунги илмий методологияга биноан «синергетик» бўлишлиги мумкинлигидан далолатдир.

Демократия ғоясини турли ижтимоий маконларга «экспорт» ёки «импорт» қилиш мумкин бўлмагани каби амалий жиҳатдан ҳар бир халқ, ҳар бир миллат ва ҳар бир мамлакат фуқаролик жамияти учун ўз моделини яратади ва шу асосда уни барпо этади. Демократияда бўлгани каби фуқаролик жамиятида ҳам моделларни экспорт қилиш, турли йўллар билан «тиқиштириш» шубҳали, аниқроғи, зарарлидир.

Бирок, демократик «транзит», «транзитология» умуминсоний қадриятларга хосдир ва буни инкор этиб бўлмайди.

Шу маънода Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.А.Каримов миллий мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ илмий таҳлил асосида халқимизнинг тарихий тараққиёт йўлини на Хитой, на Туркия ва на АҚШ тараққиёт йўлига тўғри келмаслиги, бу борада «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» борлигини асослаб ўтган эди. Ушбу қарашнинг қанчалик воқеликка мос келишини мустақил ривожланишнинг ўттиз йиллик мураккаб, бирок изчил сиёсий йўли тасдиқлади. Маҳаллий ҳуқуқшунос олимлардан Х.Бобоев ва З.Фофуровларнинг таъкидлашича, адолатли фуқаролик жамияти тўғрисидаги илк ғоялар мил.авв. VI-V асрларда Турон заминида ҳам ривожланган ва зардуштийларнинг муқаддас китоби «Авесто»да ўз аксини топган [2: 71-78]. Ушбу муаллифлар фикрича, «Авесто» дунёдаги энг қадимий динлардан ҳисобланган зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлиши билан бир қаторда, аждодларимизнинг кўп минг йиллик тарихи, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, маданияти, маънавияти ва қадриятларини ўрганишда ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Мазкур қимматли манбада фуқаролик жамияти учун хос бўлган асосий қадриятлар – инсон ҳақ-ҳуқуқлари, бурчи, масъулияти ҳақида ҳам қимматли фикрлар айтилган. Зотан, «Авесто» ўғитлари фуқаролик жамияти учун хос бўлган қадриятларни ифодалайди.

Фуқаролик жамияти тўғрисидаги илк ижтимоий-сиёсий ғоялар қадимги Хитой ва қадимги Юнонистонга бориб тақалади. Фуқаролик жамиятини қарор топтириш муаммоси бўйича тадқиқот олиб борган олим М.Қирғизбоевнинг таъкидлашича, «қадимги даврлардаёқ Шарқ мамлакатлари ўртасида маданий, иқтисодий, сиёсий ва бошқа соҳаларда ўзаро муносабатлар гуркираб ривожланган. Буюк Ипак йўли ва бошқа иқтисодий-маданий алоқаларнинг ривожланиб бориши натижасида қадимги Хитойда адолатли жамият барпо этиш, фуқаролар учун умуминсоний шарт-шароитларни яратиш тажрибаси нафақат Марказий Осиё, балки Европадаги сиёсий қарашларга ҳам сезиларли таъсир кўрсатди» [7:21].

Хитойда адолатли жамият ҳақидаги дастлабки изланишлар мутафаккир Конфуций (Кун-цзи. эр.авв. 551-479 й.) томонидан амалга оширилади. Унинг фикрича, жамиятнинг ўз-ўзидан ва барқарор ривожланиши анъанавий тажрибалар асосида яшовчи меъёрий шароитларнинг умумэътироф этган, пухта ташкиллашган ва тартибга солинган бир бутун тизимга асосланади. Конфуций бу тизимни мустаҳкамлаш, қайта тиклаш, ислоҳ этиш, умуман жамиятнинг янги ва изчил тизимларини барпо этиш жараёнига катта таъсир кўрсатадиган ахлоқий-меъёрлар қоидаларни илгари суради. Алломанинг бу қарашлари Марказий Осиё халқларининг энг қадимий ва ноёб мероси бўлмиш «Авесто»да битилган, юқорида келтирилган панд-насихатлар мазмуни билан ҳамоханглик касб этади. Демак, ҳудудий фарқларга қарамай, адолатли жамият тўғрисидаги ғоялар айни бир вақтда ҳам

қадимги Хитой ва қадимги Турон заминиди шаклланди, дейишга етарлича асослар мавжуд. Масалан, академик М.Хайруллаевнинг буюк аждодимиз, Шарқда «муаллим-усоний», яъни «иккинчи муаллим» («Муаллим-у-аввал» - биринчи муаллим-Аристотель) номи билан машҳур бўлган аллома Абу Наср Форобийнинг фозил жамият тузиш ғоясини илмий тадқиқ этиши ҳам юқоридаги фикрларни исботлайди.

Сиёсатшунос олим М.Қирғизбоевнинг фикрича, Форобий устози Аристотель каби инсонни «сиёсий мавжудот», деб таърифлаган ва у Х асрадаёқ адолатли фуқаролик жамиятининг содда ва оддий модели лойиҳасини яратган [7:21]. Форобий ишлаб чиққан адолатли ва фозил жамият моделининг бугун мамлакатимизда ривожланаётган фуқаролик жамияти учун назарий аҳамияти шундаки, у фуқаролик жамияти учун ҳос бўлган асосий хусусият – инсон эркинлиги ва табиий ҳуқуқларини устувор бўлишига асосланади.

Ўз-ўзидан Форобийнинг фозил жамият (адолатли жамият) ҳақидаги ғояси Т.Гоббс, Ж.Локк, Т.Моньтескье каби Ғарб мутафаккирлари яратган “ижтимоий шартнома” концептуал назариясига мос келади. Масалан, Т.Гоббс “одам одамга бўри” ғоя асосида ижтимоий шартноманинг вужудга келадиган қонуний воситасидагина фуқаролик жамиятини яратиш мумкин, деган фикрни олға суради.

Бизнинг фикримизча, Форобийнинг “маданий жамият” ғояси утопик (хаёлий) ғоя ҳисобланади. Албатта, “де-юре” фуқаролик жамиятида давлатнинг фуқаро ва жамият ҳаётига аралашуви минималлашади, фуқаро ўз ҳаётини ўзи идора қилади, ташқи ва юқори турувчи назоратга эҳтиёж сезмайди, онгли ва масъулиятли бўлади.

Бироқ, инсон ижтимоий мавжудот (Аристотель) бўлганлиги сабабли бошқарувга, назоратга эҳтиёж сезади. Шу маънода Форобий ғояси утопик мафқуралар (Ш.Фурье, А.Сен-Симон) ғоялари билан уйғунлашган, дейиш мумкин. Утопик социализм ва кейинчалик К.Маркс ва Ф.Энгельснинг илмий коммунизм концепциясига биноан давлат институти тарихан пайдо бўлади ва коммунизм, хусусан, “ижтимоий тенглик принципи қарор топган шароитда муқаррар “ўлади”, яъни “йўқ бўлади”. Кўриниб турибдики, Форобийнинг адолатли жамият ғояси билан бугун шаклланаётган фуқаролик жамияти ҳақидаги концепция ва стратегиялар ўртасида зиддиятли томонлар мавжуд. Агар масаланинг концептуал жиҳатига янада чуқурроқ ёндашадиган бўлсак, давлат ва сиёсат ҳақида дастлабки илмий ғояларни яратган ва инсонни “сиёсий мавжудот” деб таърифлаган қадимги юнон мутафаккири Аристотель ҳам сиёсат терминини “бошқарув”, “идора этиш”, деб тушунган. Сиёсат, дарҳақиқат, ижтимоий бошқарув воситаси ва куралидир. Давлат институти ушбу инструмент воситасида давлат бошқарувини тасарруф қилади. Давлат шу маънода сиёсат тушунчасига синоним ҳодисадир.

Фуқаролик жамияти анархия эмас, у – юксак маънавият, фуқаровий бурч ва масъулиятга асосланган жамиятдир. Демак, табиий равишда ушбу ижтимоий жиҳатнинг барқарорлигини таъминловчи институтга ижтимоий эҳтиёж ва зарурат сезилади. Айниқса, буни шунда кўриш мумкинки, Ўзбекистонда коррупция, суиистеъмолчиликлар мавжуд бўлган шароитда давлат бошқарув маданиятини юксалтиришга ҳаётий эҳтиёж мавжуд [3:135].

Ўз навбатида фуқаролик жамияти, унинг инсонлар учун асосий фазилат ва қадрият бўлишига эришиш асосий ижтимоий вазифалардан бири ҳисобланади. Бу жиҳатни истиклолнинг дастлабки даврида Биринчи Президент қуйидагича ифодалаган эди: “Бугунги Асосий қонунчилигимизда давлат ҳам, жамият ҳам, аввало, инсон манфаатларига хизмат қилиши унинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя этиш устувор тамойил сифатида аниқ белгилаб қўйилган” [3:135].

Ушбу ғояларнинг мантикий давоми ҳам мамлакатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев томонидан илгари сурилган “Янги Ўзбекистон – халқчил ва инсонпарвар давлат” деган ғояга ҳамоҳангдир. Президентимиз Ш.Мирзиёев, “Халқ давлат органларига эмас, давлат органлари халқимизга хизмат қилиши керак”, деган даъватига қўшимча қилиб, “раҳбарлар фақат давлатга эмас, аввало, инсон ва оиласига, уларнинг ҳуқуқий фаолиятини таъминлашга хизмат қилиши керак” [1], дея таъкидлайди. Мазкур ғоя бугунги жадал ислохотлар даврида ижтимоий ҳаётда қарор топмоқда. Бунинг натижаси 2021 йил 24

октябрда Ўзбекистон Президенти лавозимига бўлиб ўтган умумхалқ сайловлари ва унинг хулосаларида ҳам намоён бўлди.

Фуқаролик жамиятининг қарор топтиришнинг прагматик йўли босқичма-босқич давлат бошқарув ваколатларини фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига ўтказиш, хусусий сектор, нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятига эркинликлар бериш, давлат улушининг хўжалик фаолиятида тобора қисқартириш стратегияси асосида амалга оширишда кўрилади. Бу йўналишда 2017 йилдан туб бурилиш ва янги босқичга ўтиш кузатилди. Охириги йилларда Ўзбекистон Республикасининг “Маъмурий ислохотлар концепцияси”, “Ўзбекистон Республикаси ривожлантиришнинг 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегияси”, Президентнинг халқ қабулхоналари фаолиятини йўлга қўйиш тўғрисидаги фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг иқтисодий соҳасини эркинлаштиришга қаратилган қатор қарорлари қабул қилинди.

Фуқаролик жамиятининг барқарор ривожланиши ижтимоий ўзгаришларнинг асосий субъекти – инсон ва фуқаронинг ижтимоий-сиёсий онги, ҳуқуқий маданияти даражасига боғлиқ. Ижтимоий-сиёсий онг фуқаронинг давлат ва жамият ишларида иштироки характери билан белгиланади. Масалан, ёшларнинг фақат сайловларда “катталар қатори” иштироки ҳам уларнинг сиёсий онги ва ҳуқуқий маданияти ўсганлигини ёки юқорилигини англатмайди. Бугунги замонавий фанда бу масалага катта эътибор берилади. Масалан, С.Верба ва П.Пай каби Ғарб олимларининг ижтимоий-сиёсий иштирок парадигмаси илмий адабиётларда кенг тарқалган [5]. Ушбу олимларнинг концепцияси “ижтимоий-сиёсий иштирок” категориясининг ижтимоий ҳаётда намоён бўлишининг бир мунча кенг ва ранг-баранг шаклда ифода этилади. Маълум даражада ушбу концепция сиёсий иштирокнинг табиатини ифода этади: легитим ижтимоий иштирок, нолегитим, яъни норозилик ифодасидаги ижтимоий-сиёсий иштирок, сайлов кампанияларидаги фаол ва пассив иштирок, малакали ва малакасиз сиёсий иштирок, муайян ташкилот таркибида ёки индивидуал иштирок, стихияли ёки уюшган ижтимоий-сиёсий иштирок ва ҳ.к [6].

Ёшларнинг фуқаролик жамияти шароитида бошқарув қарорлари қабул қилинишидаги иштирокини таъминлаш демократик тараққиёт йўлини тенглик ёки бу йўлга кирган бугунги жамиятларнинг туб белгиларидан биридир. Ўзбекистонда ҳам ёшлар парламенти фаолият кўрсатмоқда, сиёсий партияларнинг “Ёшлар қаноти” қонун ижодкорлиги ва мониторингида фаол иштирок этмоқдалар. Зеро, тадқиқотчи Ш.Негматова тўғри таъкидлаганидек: “жамият ижтимоий-сиёсий муносабатларининг баробар ривожлантиришда ахлоқий норма ва тамойилларининг функциясини, объектив шарт-шароитларини ва объектив омилларини илмий таҳлил қилиш инсоният ҳаёти истиқболларини таъминлаш вазифаларини белгилаб беради... Бу эса, унинг назарий, методологик, праксиологик янада теранроқ таҳлил қилишни долзарб илмий муаммо тарзида кун тартибига қўймоқда” [4:6].

Умуман олиб қараганда, фуқаролик жамиятини барпо этиш ва такомиллаштириш бутун жамият аъзоларининг – кекса ва ёш, эркак ва аёл, барча миллат ва элатлар, турли диний конфессиялар, хуллас, бу она заминда яшаётган, бунёдкорлик иши билан шуғулланаётган жаҳоннинг етакчи давлатларининг, эркин ва фаровон ҳаётни орзу қилаётган ҳар бир инсоннинг муқаддас вазифасидир. Бунок ва фаровон келажак фақат фуқаровий онг, эришаётган ютуқлар билан бирга, ижтимоий-сиёсий дахлдорлик орқали юзага чиқади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Янги сайланган Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг лавозимига киришиш ҳисоботли маърузасида бўлганлиги Олий Мажлис палаталари қўшма мажлисидаги нутқи. – Т., 28 октябрь 2021 йил.
2. Бобоев Х., Ғофуров З. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий – маърифий таълимотлар тараққиёти –Т: Янги авлод, 2001. 71-78-бетлар.
3. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. –Т.: Ўзбекистон, 2001. – Б. 135.
4. Негматова Ш. Жамият ва давлат бошқаришнинг маънавий-ахлоқий асослари –Т: Алишер Навоий номидаги миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. – Б. 6.
5. Pye L.W. Political Culture and national character// Social psychology and political behavior- Columbus, 1371.

6. Пастухова Л.С. Роль молодежи в развитии парламентаризма / матер. конф: “Роль молодежи в развитии парламентаризма в России”. – М. 24 июня 2004 г.
7. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: генезиси, шаклланиши ва ривожланиши. –Т.: Ўзбекистон. 2016, – Б. 21.

Наширға проф. Б.Эшов тавсия этган

АМИР ТЕМУР ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИДА БУНЁД ЭТИЛГАН МЕЪМОРИЙ ЁДГОРЛИКЛАР

Кўпайсинов Н. (ҚарДУ)

Аннотация. Ушбу мақолада Темурийлар даврида ўзига хос анъаналар асосида ривожланган ва бетакрор қурилиш усуллари билан фарқланиб турувчи шарқона шаҳарсозлик тарихи, Самарқанд, Шаҳрисабз, Қарши, Бухоро, Тошкент ва бошқа қадимий шаҳарларда Амир Темур ҳукмронлиги даврида амалга оширилган шаҳарсозлик масалалари ёритиб берилган.

Таянч сўзлар: *Шаҳрисабз, Оқсарой, Кўк сарой, Бўстон сарой, меъморий мажмуа, сарой, кўрғон, маъмурий бошқарув, савдо иншоотлари, чорсу, ҳаммом, кўприклар, сарой меъморий безаклари.*

ПАМЯТНИКИ АРХИТЕКТУРЫ, СОЗАННЫЕ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ АМИР ТЕМУРА

Аннотация. В данной статье отражена история восточного градостроительства, сложившаяся в период Тимуридов и отличавшаяся уникальными методами строительства, вопросы градостроительства, реализованные в период правления Амира Темура в Самарканде, Шахрисабзе, Карши, Бухаре, Ташкенте и других древних городах.

Ключевые слова: *Шахрисабз, Аксарой, Голубой дворец, Бостонский дворец, архитектурный комплекс, дворец, крепость, административное управление, торговые объекты, чорсу, бани, мосты, дворцовые архитектурные украшения.*

ARCHITECTURAL MONUMENTS CREATED DURING THE REIGN OF AMIR TEMUR

Annotation. In this article, the history of eastern urban planning, developed in the period of the Timurids in accordance with unique traditions and distinguished by unique construction methods, issues of urban planning implemented during the reign of Amir Temur in Samarkand, Shahrisabz, Karshi, Bukhara, Tashkent and other ancient cities are highlighted.

Key words: *Shahrisabz, Aksaroy, Blue Palace, Boston Palace, architectural complex, palace, fortress, administrative management, trade facilities, chorsu, baths, bridges, palace architectural decorations.*

Сиёсий барқарорлик ва маданий юксалиш даври сифатида эътироф этилган Амир Темур ва Темурийлар ҳукмронлиги давомида Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг марказий шаҳарларида улкан бунёдкорлик ишлари амалга оширилган. Бу даврда бошланган бунёдкорлик ишлари давлат сиёсати даражасига кўтарилган бўлиб, ушбу даврда бунёд этилган иморатларнинг маҳобатли кўриниши, ҳашамдор ва нафис меъморий безакларида ўз аксини топган. Г.А.Пугаченкованинг таърифига кўра, “Темурийлар шаҳарлари меъморчилиги унинг ижтимоий ҳаёти тимсолидир. Бунда мустаҳкам қалъалар давлатнинг кудрати, саройлар ҳукмдорлар кўрки, диний иншоотлар – мусулмон мафқурасининг ғалабаси, бозорлар хунармандчилик ва савдонинг ўрни, зич жойлашган турар жойлар эса мураккаб қурилишли шаҳар вужудининг тани-жонидир” [1:10].

Шунингдек, меъморчиликнинг сиёсий микёсдаги аҳамияти иншоотлар безакларидаги ёзувларда ҳам акс этган. Масалан, Шаҳрисабздаги Оқсарой пештоқида битилган “Кудратимизни кўрмоқ истасанг – биноларимизга боқ!” деган ёзув фикримизга далил бўлади.

Темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг марказий шаҳарларида амалга оширилган меъморчилик ишлари беқиёс кўлам касб этган. Бунда авваламбор шаҳар қурилиши, хусусан, шаҳар деворларини қайта қуриш ва мустаҳкамлаш, уларда салтанат

нуфузини ўзида акс эттирган меъморий мажмуалар: сарой, мадраса, масжид, хонақоҳ, мақбаралар барпо этишга алоҳида эътибор қаратилган [2:181]. Бундан ташқари, марказий шаҳарлар шох кўчаларини тартибга солиш, кўчалар бўйлаб савдо расталари, ихтисослашган устахона ва дўконлар қуриш аниқ режа асосида амалга оширилган. Шох кўчаларнинг ҳар бири шаҳар марказида жойлашган савдо мажмуаси – Чорсудан бошланиб, мудофаа девори дарвозаларига олиб борувчи асосий йўналишлар ҳисобланган. Мазкур йўналишдаги бунёдкорлик ишлари Самарқанд, Ҳирот ва Кешда кенг кўламда амалга оширилган. Амир Темурнинг бунёдкорлик ва илм-маърифат йўлидаги кенг кўламли фаолияти, Темурийларнинг дунё тамаддунига муносиб ҳисса қўшиши учун мустаҳкам замин яратган. Шу жумладан, унинг бунёдкорлик борасидаги фаол ҳаракати нафақат авлодлари даврида балки ундан кейинги даврларда ҳам илм-фаннинг ривожига ҳамда бетакрор меъморий ёдгорликларнинг бунёд этилишига сабаб бўлган. Миллий меъморчилик тарихида ўзига хос анъаналарга эга Самарқанд ва Ҳирот меъморчилик мактабларининг юксак даражага кўтарилишига хизмат қилган. Мутахассисларнинг таъкидлаб ўтишича, Амир Темур даврида илк бор “қўш” услубидаги меъморий мажмуалар яратилган. Темурийлар даврида мазкур услуб янада такомиллаштирилиб, “майдонча” услубидаги янги меъморий мажмуалар шакллантирилган. Биринчи ҳолатда бу, Амир Темурнинг Самарқанддаги улкан Жомеъ масжиди ва унинг муқобилида қурилган (ҳозирда йўқ бўлиб кетган) Бибихоним мадрасасидир. Иккинчи ҳолатда эса Мирзо Улуғбек томонидан Регистонда бунёд этилган мадрасаси, унинг қаршисидаги хонақоҳ ҳамда уларнинг орасидаги майдоннинг шимол тарафида жойлашган карвонсаройнинг умумий мажмуа сифатида қурилиши эди [3:31-32]. Ўз даврида миллий меъморчиликда хандасавий қонуниятларнинг моҳирона қўлланилиши асосида яратилган ушбу ёдгорликлар нафақат Ўрта Осиё, балки Эрон, Хуросон, Ҳиндистон ва бошқа давлатлар меъморчилиги учун андоза сифатида хизмат қилган. Айнан Амир Темур ва Темурийлар даврида асрлар давомида миллий меъморчилик тарихида ўзига хос ўрин тутиб келаётган бир қатор меъморчилик мактаблари юқори тараққиёт даражасига кўтарилган. Хусусан, Мовароуннаҳрда нафақат Самарқанд балки Бухоро, Хоразм, Тошкент мактаблари анъаналари уйғунлигидаги меъморий ёдгорликлар яратилган. Мазкур бобнинг биринчи параграфида Амир Темур даврида ўзига хос шарқона шаҳарсозлик анъаналари асосида ривожлантирилган ва қайта қурилган, бетакрор меъморий иншоотлар билан бойитилган Самарқанд, Шаҳрисабз, Қарши, Бухоро, Шохруҳия, Ҳирот ва бошқа марказий шаҳарлар тарихи ёритиб берилган.

Мазкур бобда Амир Темур даврида бунёд этилган иншоотларнинг классификацияси ҳамда уларга тегишли тавсифлар ҳам келтириб ўтилган.

Ишда меъморий ёдгорликлар қуйидаги кетма-кетликда тавсифланди: диний иншоотлар: масжидлар, мақбаралар, хонақоҳлар (Самарқанддаги

Бибихоним жомеъ масжиди ва мақбараси, Гўри Амир мақбараси, Рухобод мақбараси, Ишратхона мақбараси, Оқсарой мақбараси, Хожа Дониёр мақбараси, Шоҳи Зинда меъморий мажмуаси иншоотлари, Шаҳрисабздаги Дор ус-Саодат ва Дор ут-Тиловат меъморий мажмуалари иншоотлари, Тошкентдаги Занги ота меъморий мажмуасидаги масжид, мақбара ва хонақоҳ, Термиздаги Султон Саодат меъморий мажмуасидаги Темурийлар даврида бунёд этилган мақбара ва хонақоҳ, Хивадаги Саъид Алоуддин мақбараси, Аҳмад Яссавий меъморий мажмуасидаги масжид ва мақбаралар, Ҳиротдаги Гавҳаршодбегим меъморий мажмуаси, Ҳирот жомеъ масжиди ва бошқалар);

Маърифий иншоотлар (Самарқанддаги Сароймулкхоним мадрасаси, Муҳаммад Султон мадрасаси, Мирзо Улуғбек мадрасаси, Бухоро шаҳридаги Мирзо Улуғбек мадрасаси, Ғиждувондаги Мирзо Улуғбек мадрасаси). Амир Темур даври мадрасаларининг аксарият қисми сақланиб қолмаган. Мазкур бобда Мирзо Улуғбек мадрасаларидан ташқари Сароймулкхоним ва Муҳаммад Султон мадрасалари тарихига оид тарихий фактлар аниқланиб, тавсифлари келтириб ўтилган.

Маъмурий бошқарув ва мудофаа иншоотлари: саройлар, шаҳарларнинг мудофаа деворлари, дарвозалари, кўрғонлар (шу жумладан, Самарқанддаги Кўксарой ва Бўстонсарой, Шаҳрисабздаги Оқсарой). Амир Темур ҳукмронлиги даврида саройлар сиёсий музокаралар

ўтказиладиган, элчилар қабул қилинадиган асосий маскан ҳисобланган. Шу боис, ҳукмдор сийёсий маҳорати ва мамлакат куч-қудратини кўрсатиб турган маъмурий бошқарув иншоотлари кўриниши маҳобатли ва безаклари ҳашаматли бўлишига алоҳида эътибор қаратилган. Саройларнинг меъморий безакларида адолат ва куч-қудрат тимсоли акс этган Қуръон суралари ва ҳадисларни акс эттиришга алоҳида эътибор қаратилган;

Ижтимоий иншоотлар: савдо иншоотлари, кўприклар, ҳаммомлар, аҳоли турар жойлари (Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шаҳрисабз, Ҳирот, Балх ва бошқа шаҳарларнинг асосий савдо иншоотлари – чорсу бозорлари, ўзига хос қурилиш услубига эга ўрта аср ҳаммомлари ва бошқалар), дам олиш масканлари (Амир Темур ва Темурийлар давлати пойтахтлари бўлмиш Самарқанд ва Ҳирот атрофида бунёд этилган боғ-саройлар: Боғи Шамол, Боғи Дилкушо, Гулбоғ, Боғи Нақшижаҳон, Боғи Беҳишт, Боғи Чинор, Боғи Амирзода Шохрух, Боғи Зоғон, Боғи Нав, Боғи Давлатобод, Боғи Бўлди, Боғи Баланд, Боғча, Боғи Майдон ва бошқалар). Тарихий манбаларда Амир Темур томонидан Самарқандда бунёд этилган боғларнинг шакли, тузилиши ҳамда уларда барпо этилган саройларнинг кўриниши ва безаклари хусусида маълумотлар сақланиб қолган. Амир Темур боғлари тузилишига кўра икки турга бўлинган: тўртбурчак шаклга эга чорбоғлар ва маълум бир геометрик шаклга эга бўлмаган кенг майдонли (кўриқхона) боғлар [4:14-20].

Амир Темур даво масканларини бунёд этишга алоҳида эътибор қаратган. “Темур тузуклари”да шаҳарларда масжид, мадраса, хонақоҳлар билан биргаликда шифохоналар қуришни ҳам амр этгани таъкидлаб ўтилган[5:100]¹. XIV аср охирида Самарқандда Амир Темур мажмуасида бунёд этилган Доруш-шифо бунга яққол мисол бўлади. Унда нафақат ҳукмдор оиласи, балки сарой аҳли, шаҳар зиёлилари ва ҳарбий аёнлар ҳам даволаниши мумкин бўлган [6:65-69]. Ўрта Осиёда ҳаммомлар ҳам озодалик ва соғломлаштириш марказлари сифатида қаралган. Амир Темур ва Темурийлар даврида ҳаммомлари ҳам ўзига хос қурилиш услуби ва шаклига эга. Мутахассисларнинг фикрига кўра, типологик жиҳатдан такомиллашган ушбу давр ҳаммомларини бир неча турларга бўлиш мумкин. Булар: гузар ҳаммомлари, бозорлар, мадрасалар, масжидлар ва карвонсаройлар таркибидаги ҳаммомлар, арк ҳаммомлари. Ҳаммомларнинг деярли барча турлари пишиқ ғишдан ихчам қилиб қурилган иншоотлар бўлиб, бинонинг ярми ер остида жойлашган. Ҳаммомларнинг ер устидаги қисми турли хил ҳароратни сақлаб турувчи гумбазлардан иборат бўлган ва уларнинг аксарият қисмига ёруғлик гумбаз марказида кўйилган дарчадан тушиб турган. Полига тош плиталар ётқизилган ва уларнинг остидан иссиқ ҳаво йўллари ўтган. Иссиқ ва совуқ сув билан таъминланган бу иншоотларнинг оқава сувлари махсус ёпиқ ариқлар (тозор – канализация қувурлари) воситасида шаҳардан ташқарига махсус обпартавларга чиқарилган[7:42]². Меъморий мажмуаларда бунёд этилган ҳаммомлар бир неча хонали бўлиб, уларда чўмилиш хоналаридан ташқари, муолажахона, сартарошхона, дам олиш хоналари ҳам мавжуд бўлган [8:233-235]. Шу каби тузилишга эга ва бир йўла бир қатор вазифаларни бажарувчи ҳаммомлар сирасига Самарқанд Регистонида Мирзо Улуғбек томонидан қурилган ҳаммомни мисол қилиб келтириш мумкин. Манбаларда, унинг поли қимматбаҳо тошлар билан безатилгани, шунингдек, у бир дона шам ҳарорати билан иситилиши ҳақидаги маълумотлар ёзиб қолдирилган [9:45]. Йўлбўйи иншоотлар: карвон йўллари бўйлаб қурилган карвонсаройлар, сардобалар, кўприклар.

Ўзбекистон меъморий мероси тарихини ўрганиш шуни кўрсатадики, Амир Темур ва Темурийлар даврида Мовароуннаҳр меъморчилик мактаблари асрлар давомида ривож топган миллий меъморчиликнинг умумий ўхшаш анъаналарини давом эттириш билан биргаликда, янги анъаналар билан бойитилган. Ҳар бир меъморчилик мактаби шарқ меъморчилигининг умумий томонларини ўзида акс эттириш билан бирга ўзига хос ҳудудий фарқларга ҳам эга бўлган. Шунингдек, ушбу давр меъморчилиги соҳага оид юқори даражадаги ютуқлар билан бойитилган. Амир Темур салтанати ҳудудларида бунёд этилган

¹ Темур тузуклари / Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Караматов таржимаси. Б.Аҳмедов таҳрири остида – Тошкент, 1991. – Б. 100.

² Аҳмедов М.К. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи... – Б. 42.

меъморий ёдгорликлар ўз маҳобати ва ҳашамати билан бошқа давр меъморчилигидан яққол ажралиб туриши бунга мисол бўлади. Бунда салтанат худуди доирасида ривож топган меъморчилик мактаблари анъаналари интеграцияси ривожи кўзга ташланади. Мутахассисларнинг таъкидлаб ўтишича, бу даврда Самарқанд меъморчилик мактаби ўзининг энг юқори ривожланиш даражасига кўтарилган. Хусусан, миллий меъморчиликда янги услубларни қўллаш, мураккаб меъморий конструкциялардан фойдаланиш борасидаги янгиликлар кашфиётлар даражасига кўтарилганидан дарак беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии. XV век. – Ташкент: Изд-во литературы и искусства им. Г.Гуляма, 1976. – С. 10.
2. Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний / Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Ғ. Каримий. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 181 б.
3. Ўролов А., Хожихонов М. Улуғбек яратган маънавият... – Б. 31-32
4. Алимов Ў. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик санъати тарихи... – Б. 49-55; Пугаченкова Г.А. Темурининг меъморий мероси... – Б. 14-20.
5. Темур тузуклари / Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Караматов таржимаси. Б.Аҳмедов таҳрири остида. – Тошкент, 1991. – Б. 100.
6. Уралов А.С. Из истории медицинских учреждений Средней Азии эпохи Темуридов // Общественные науки в Узбекистане, – Ташкент, 1999. – №1-2. – С. 65-69.
7. Аҳмедов М.К. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи... – Б. 42.
8. Уралов А.С. Архитектура лечебно-целебных учреждений... – С. 25-28.
9. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Ўқитувчи, 2008. – Б. 45.

Наишга проф. Б.Эшов тавсия этган

ШАРҚИЙ ҚАШҚАДАРЁ БЕКЛИКЛАРИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШ ТАРИХИ

Каримов Б.Д. (ҚарДУ)

Аннотация. Ушбу мақолада тарихимиздаги сиёсий бошқарувда энг заифларидан бири ҳисобланган Аштархонийлар сулоласи давридаги сиёсий низолар туфайли Шарқий Қашқадарё воҳаси ҳудудида ўз маъмурий бошқарувига эга бўлган ҳудудий бирликларнинг вужудга келиш тарихи илмий адабиёт ва муаллифларнинг шу ҳақда берган маълумотлари асосида ёритилган.

Таянч сўзлар: *Астрахан, Жонийлар, ябгу, мангит, кенагас, Худоёрбий мангит, Иброҳим мироҳур, Сурхоб, авақли, Бекназар девонбеги, беклик.*

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ВОСТОЧНО-КАШКАДАРЬНСКИХ ВОЙСК

Аннотация. В данной статье по основе научных данных освещается история возникновения территориальных единиц с собственным административным управлением на территории Восточно-Кашкадарьинского оазиса в связи с политическими спорами при династии Аштарханидов, считающейся одной из самых слабых в политическом управлении в нашей стране литературы и информации, предоставленной авторами.

Ключевые слова: *Астрахань, Жоньлар, ябгу, мангит, кенагас, Худоёрби мангит, Ибрагим мироҳур, Сурхоб, авақли, Бекназар деванбеги, беклик.*

HISTORY OF EMERGENCE OF EASTERN KASHKADARYA FORCES

Annotation. In this article is covered based on the scientific literature and information provided by the authors, the history of the emergence of territorial units with their own administrative management in the territory of the Eastern Kashkadarya oasis due to political disputes during the Ashtarkhanid dynasty, which is considered one of the weakest in political governance in our country.

Key words: *Astrakhan, Zhonylar, yabgu, mangit, kenagas, Khudoyorbi mangit, Ibrahim mirokhur, surkhob, avakli, beknazar devanbegi, bekluk.*

XVI аср охирларига келиб, шайбонийлар сулоласи таназулга учради. Абдуллахон II вафотидан сўнг тахтга унинг ўғли, Балх ҳокими Абдулмўминхон чиқади. Абдулмўминнинг ҳокимиятга келишидан норози бўлганлар, кўп ўтмай унга қарши фитна уюштиришади.

Ундан ташқари ўзаро урушлар энг юқори нуфузли барча уруғлар барҳам топишга олиб келган бўлиб, ҳеч ким бировга ҳокимият саройни бўшатиб беришни истамасди. Шу боис, феодал зодагон гуруҳлари Астрахандан чиққан чингизийлар авлодига мансуб Абдуллахон синглисига уйланган, шу туфайли шайбонийларга қариндош ҳисобланган ва Бухорода яшаб турган Жонибек Султонни тахтга таклиф қилдилар. Жонибек катта ўғли Динмуҳаммад фойдасига тахтдан воз кечди, аммо у Хирот яқинида сафавийлар билан бўлган жангда ҳалок бўлди ва Жонибекнинг иккинчи ўғли Боки Муҳаммадхон деб эълон қилинди. Шу тариқа 1599 йилдан бошлаб Марказий Осиёда Аштархонийлар сулоласи (ёки жонийлар) ҳукмронлиги бошланди.

Бу даврда марказий ҳокимият амалда номигагина, яъни расмангина мавжуд бўлиб, хонлар, тегишли муассасалар ва давлат лавозимлари ҳамда мажбуриятлар бор эдики, лекин уларнинг ортида этник ва уруғ умумийлиги билан боғланган феодал гуруҳлари, айрим ўзбек қабилалари ўртасида Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлик учун ашаддий кураш борарди. Имомқулихон ўттиз йилдан кўпроқ ҳукмронлик даврида вақтинча бўлса-да, ўзаро урушларни тўхтатишга ва амирларнинг мустақилликка эришиш йўлидаги интилишларини сусайтиришга муваффақ бўлди. Бирок феодал ер эгаллиги ривожланиб катта ерлар амирлар қўлига ўтиб борган сари феодал зодагонларнинг аҳамияти кучайиб борди ва улар марказий ҳокимиятни унча тан олмасдилар. Айнан шу омиллар кўпчилик ҳудудларда, хусусан, Қашқадарё воҳасида алоҳида мустақил бошқарувига эга бўлган маъмурий ҳудудларнинг вужудга келишига сабаб бўлди.

Нодирмуҳаммадхон ўзининг қисқа муддатли (1642—1645) ҳукмронлик даврида Балхдаги сингари Бухорода ҳам мол-у мулк тўплашга ҳаракат қилади. Шайбонийлар ва Аштархонийлар сулоласи вакилларида ҳеч бир ҳукмдор бойлик ва мол-ҳолига кўра, унга тенг келолмаган. Унинг юк ортиладиган 600 қатор туя қарвони, уйирдагиларини ҳисобга олмаганда, сайисхонада саккиз минг жонлиқ боғлиқ турган, бошқа турли молларидан ташқари, биргина шерози қорақўл қўйларининг сони саксон минг бошдан ортиқ бўлган. Бир туя қаторида, одатда 10 тадан 100 тага [1:260] қадар юк туялари бўлган.

Абдулазизхон даврида қавмлар иттифоқи, мурасиси яхши бўлган. Қавм бошлиқлари нуфузига қараб чап ва ўнг тарафда, мавқеига қараб хон ёнидан жой олганлар.

Қачонлардир 16 рустокдан иборат бўлган йирик Кеш вилояти маъмурий тизимида XV-XVI асрлардан сезилари ўзгаришлар кўзга ташланади. Бу пайтга келиб гоҳо мустақил, гоҳида Кеш вилояти таркибида бўлган Ғузур рустоқи қарийб тўлиқ мустақил вилоятга айланади. XVIII асрнинг иккинчи ярмида Кеш вилояти бошқаруви Ябғу қавми вакиллари қўлида эди. Аштархоний Абдулазизхон (1613-1683) ҳукмронлиги даврида (1645-1682) мазкур икки қавмлари иттифоқ тузиб Шаҳрисабз ҳокимлигини Ябғу уруғидан тортиб олишга қасд қилади. Бу пайтларда Шаҳрисабз ҳокими Турмабий ибн Купак оталиқ ябғу эди. Манғит ва кенагас қавми биргаликда курашиб ябғулар устидан ғалабага эришади. Манғитларнинг бобокалонларидан бири Келдиёрбий Шаҳрисабз шаҳрининг ғарбий тарафидан Чирокчи ҳудудларига қадар бўлган ерларни тасарруфига киритади. Иттифоқчиси Рустамбий кенагас ва унинг авлодлари шаҳарнинг шарқий томонидаги маҳаллалар ва шу йўналишдаги барча ҳудудларга ҳукмрон бўлади. Шаҳарнинг Китоб ва Ғузур дарвозасини туташтирувчи марказий кўча улар ўртасидаги чегара эди. [2:135]

Тарихий келиб чиқиши қон-қариндош бўлган бу икки қавм бошлиқлари бир неча йилгача шу йўсинда Шаҳрисабз вилоятини бошқаради. Бу ҳолат XVIII аср бошларида содир бўлган сиёсий воқеаларда ҳам сезилиб туради. Убайдуллахон ибн Субҳонқулихон 1707 йил апрелида Балхга қўшин тортади. Бу пайтда Кеш вилояти ҳокими Иброҳим мирохур кенагас ва Худоёрбий парвоначи манғит эди. Улар Шаҳрисабз кўшинига бош бўлиб Балх юришида иштирок этишди. Мир Муҳаммад Амин Бухорий ўнг ва сўл уруғлардан ташкил топган Шаҳрисабз кўшини Балхда бебошлиқ қилиб тинч аҳолини талагани, баъзилари Маҳмудбий оталиққа ёрдам қўлини чўзгани тўғрисида ёзади [3: 124-

125]. Кўп ўтмай Иброҳим кенагас мавқеини мустақамлашга эришади ва кулай фурсат топилиши билан қардошлари-манғитларни бош қароргоҳ Шаҳрисабздан сиқиб чиқариб, вилоят бошқарувини ўз қўлига олади.

XVIII асрнинг бошларида Қашқадарё воҳасида аҳвол яхши эмасди. Тарихий манбаларда ўнг ва сўл қабилалар деб юритилувчи ўзбек уруғлари, шунингдек, бошқа қавмлар Шаҳрисабзда исён кўтардилар. «Унвон ва уруғ бўйича икки қанотни шундай тайин қилиб, белгилаб қўйдиларки, унга кўра, ўнг қанотдан манғитлар, кенагаслар, керойитлар, дўрманлар, кўнғиротлар, хитойлар, қипчоқлар, утожлар, туркманлар, орлотлар, қиётлар, қирғизлар, калонлар, уйшунлар, чублачи кори, мўғуллар, ўғлонлар, тилодилар; чап қанотдан эса қатагонлар, саройлар, ёбулар, бахринлар, жалойирлар, қанғиллар, юзлар, минглар, найманлар, қорлуқлар, барқутлар, арғунлар, қушчилар, ўғлонлар, қолмиқлар, қирқлар, олчинлар, можарлар, жийнибойлар, бодонлар, ослар, жабарганлар, қилчилар, тимонлар, миситлар, тоторлар, уйғурлар, боглонлар, иложлар, танрутлар, шогирдпешалар жой олиши лозим эди»[4:37].

Убайдуллахон мамлакат яхлитлиги учун жиддий сиёсат олиб боради. Афсуски, унинг моддий ва ҳарбий имконияти кўпинча унга панд беради.

Шаҳрисабзда кенагас, манғит, жўғи ва бошқа қабилалар ғалаён кўтардилар (бу қабилалар манбаларда ўнг ва сўл томон қабилалари деб аталарди). Хон исёнкор Махмудбийга қарши биргаликда ҳаракат қилиш учун уларни ўз томонига ағдариб олишга ҳаракат қилади.

Убайдуллахоннинг ўзи Шаҳрисабзга юриш бошлади. У исён кўтарган қабилла бошлиқларини тўплаб, уларнинг бир қисмини ўзи билан Балхга юриш қилишга кўндиради. Убайдулла кўшинлари билан Амударёдан ўтиб, Балхга етиб боради ва уни қамал қилади (1707 йил). Қатагон қабиласини Махмудбийга ёрдам беришдан чалғитиш учун хон Шаҳрисабз ўзбекларидан тузилган лашкарларни Қундузга (шу қабилла юртига) ҳужум қилдиради. Кенагас, манғит ва жўғи қабилаларини қилган хиёнати учун жазолашни Убайдуллахон Шаҳрисабз вилоятини идора қилиш учун ўз томонидан тайинланган хитой-қипчоқлар амирига топширади, унга Шаҳрисабз юртини забт этиш ваколатини ҳам топширади.

Кеш вилоятида сиёсий нуфузини бой берган Худоёрбий манғит Шаҳрисабзни ташлаб кетишга мажбур бўлиб, Чирокчи қалъасига ўрнашиб олади. Бу воқеа 1712-1714 йиллар атрофида содир бўлган. Шу тарихи Кеш вилоятдан алоҳида маъмурий бошқарув тизимига эга бўлган яна бир янги вилоят ажралиб чиқади. Кейинчалик у тарихда Чирокчи (беклиги) вилояти номи билан машҳур бўлди. Худоёрбий оталиқ яқингинада иттифоқчиси бўлган, эндиликда шафқатсиз рақибига айланган Иброҳим мирохур кенагас ҳужумидан чўчиб, ўзи ва қавми хавфсизлигини таъминлаш мақсадида Бухородаги марказий ҳокимиятга яқинлашишга уринади. Кенагас ва манғитлар ўртасидаги келишмовчиликлар шундан бошланган эди. Бу низоли муносабат вақт ўтган сайин кескинлашиб бораверди.

Кейинги тарихий жараёнларда Худоёрбий манғит парвоначи лавозимидан оталиқ даражасига кўтарилади. Иброҳим кенагас мирохурликдан девонбеги мақомига кўтарилади. Уларнинг иккиси ҳам Бухоро хонлиги тарихида чуқур из қолдирган. Худоёрбий оталиқ 1718 йилда Чирокчида вафот этади.[5:19]

Убайдуллахон ўрнига 1711 йилда унинг укаси Абулфайзхон тахтга ўтиради. Абулфайзхон даврида ички феодал курашлари шу даражага етадики, оқибатда марказий ҳокимият аҳамияти жуда пасайиб, хонлик бир мечта мустақил идора қилувчи вилоятларга бўлиниб кетади. Хонликда қалмиқлар таъсири кўчрайиб, улар етакчиси Жавшон таъсири хонниқидан кучлироқ эди. У, масалан, ўзига маъқул тушмаган арбобларни қувғин қилиш йўлини тутди. Жумладан, саройда нуфузи катта бўлган Муҳаммад Ҳакимбий оталиқ Қаршига жўнатиб юборилади.[6:727]

XVIII аср биринчи ярмида, аниқроқ айтганда, аштархонийлар салтанатининг сўнгги йилларида хонлик жўғрофий жиҳатдан ниҳоятда кичрайиб қолган эди. Мамлакатнинг бу тарзда заифланиб қолиши бирданига юз бермаган, албатта. Бундай парчаланиш илдишлари XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошланган эди. Мовароуннаҳр аштархонийлар подшоҳлиги даврида Бухоро, Самарқанд, Соғарж, Ура Туба, Шаҳрисабз, Хузор вилоятларига бўлинган эди.[7:117].

Қашқадарё воҳасида аштархонийлар даврида ҳукм сурган уруғлар ўртасидаги

келишмовчиликлар Абулфайзхон ҳукм сурган йилларда авж олади, бунинг мамлакат ҳарбий қувватига салбий таъсири бўлмасдан қолмайди. Чунончи, 1722 йилда, ҳали ташқи кучлар хонликка тазйиқ кўрсатмаган пайтлардаёқ, Шаҳрисабз кенагаслари бошлиғи Иброҳимбий Абулфайзхонга қарши кўтарилган ва «Турон кишиларидан» бўлган Ражабни Самарқандда хон деб эълон қилган эди. Качонки, ташқи ёв мамлакатга хавф солиб турган пайтда, яъни Ризоқули Қаршини камал қилиб турган оғир шароитда, Хузур ҳокими Бобоҳон тутган йўл ниҳоятда қалтис бўлиб аштархонийлар давлати таназзули бағоят чуқурлашиб кетганлигидан бир-бирига қўшни, қондош-жондош бўлган шаҳар ва қишлоқлар ёвлашиш даражасига келиб қолганлигидан гувоҳлик беради.

Яккабоғ вилоятининг пайдо бўлиши ҳам аштархонийлар даврида (XVIII асрнинг биринчи ярмига) содир бўлган. Кенагас ва манғитлар Шаҳрисабз вилоятига келиб ўрнашган вақтларида вилоятнинг Така, Яккабоғ, Сурхоб минтақалари бошқарувини авоқли (баъзи манбаларда “авахли”) вакиллари қўлга киритади. Авоқли уруғи айрим манбалар ва тадқиқотларда кенагас қавмининг тармоғи сифатида кўрсатилган.

Муҳаммад Раҳимхон манғит вафотидан (1759 йил 13 март) кейин Бухоро давлати марказий бошқаруви яна заифлашади. Шаҳрисабзнинг янги ва ғайратли ҳокими машҳур Бекназар девонбеги сиёсий майдонда пайдо бўлади. Бу пайтларда Яккабоғ аллақачон Қосимбой авоқли ва унинг авлодлари тепасида турган маъмурий бошқарув тизимига эга вилоят эди. Авоқлилар кенагас қавмининг йирик бир тармоғи бўлгани сабабли Яккабоғ ва Шаҳрисабз беклиги бошлиқлари кўп вазиятларда сиёсий иттифоқда яшашга ҳаракат қилишган. Яккабоғ Шаҳрисабзга нисбатан кучсизроқ бўлса-да, мустақил вилоятга айланиб улгурганди. Худди шу йилларда (1759 й) Шаҳрисабздан Китоб вилояти ҳам ажралиб чиққан эди.

Авоқли уруғининг чағир тармоғидан чиққан Қосимбой исмли қатъиятли ва жасур шахс бўлган. Баъзи тадқиқотчилар уни авоқлининг чубран тармоғига мансублиги тўғрисида маълумот келтиради. Яккабоғ вилоятининг тарихий шаклланиши худди шу шахс фаолияти билан боғлиқдир. У Муҳаммад Раҳимхон манғит Шаҳрисабз вилоятини бўйсундиргунгача Яккабоғда ҳоким бўлиб турган. Тахминан 1755 йиллар атрофида бир қанча қавмдошлари билан Ҳисор томонга ўтиб кетади. Бу вақтда у ерда Муҳаммад Амин уз (юз) ҳоким эди. Қосимбий бошчилигидаги авоқлилар Ҳисорда кўп туришмайди. Қавм етакчилари ўртасида ихтилоф чиқиб, улар яна ўзларининг кадрдон юрти Яккабоғга қайтиб келишади. Қосимбой бу вилоятда олдинги ҳокимлиги давридаги қавмлар ўртасидаги муносабатлар ва ўз нуфузини қайта тиклайди.

Бу даврга келиб Бухоро хонлиги вилоятларида бошқарув тизими вилоят марказий ҳокимият томонидан белгиланган мустақил бошқарув тизими асосида иш юритади. Вилоят бошқаруви тепасида ҳоким турган. Уни Бухоро амирлиги тайинларди. Мустақил маъмурий бошқарув тизимига эга бўлган худудга нисбатан манбалар ва расмий ҳужжатларда, асосан, вилоят, оғзаки нутқ ва тадқиқотларда кўпроқ беклик атамаси ишлатилади.

Хуллас, ҳокимият талашувлар натижасида бир-бирига душман бўлган уруғ бошлиқлар қўшни бўлган туман ёхуд шаҳар ва қишлоқларни атайин талон-тарож қилар, оқибатда аҳоли турмуши издан чиқар, қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, савдо-сотик, маданиятга катта путур етар эди. Абулфайзхон даврида Қашқадарёда икки ўзбек уруғи – манғитлар ва кенагаслар бошлиқлари ўртасидаги келишмовчиликлар авжига чиқади. Манғитлар воҳанинг қуйи қисмида – Қарши ва унинг теварак-атрофларида, кенагаслар эса асосан Шаҳрисабз воҳасида жойлашган эди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история. Перевод с тадж. преде. прим и указать. проф. А.А. Семёнова. – Т., 1956.
2. Муҳаммад Якуб. Гулшан ул-мулк Рукопись Петербургского отделения Института востоковедения АН РФ, 1934.
3. Мир Муҳаммад Амин Бухорий. “Убайдуллонома”.-Тошкент.: Фан., 1957.
4. Мирза Бади-Диван. Маджма ал-арком (предпаниа фиска, приёмм документации в Бухаре XVIII в.) Факсимиление рукописи, введение, перевод, примечания и приложения А.Б.Вильдановой. - Москва: Наука, 1981.

5. Абдусаттор Жуманазар., Жуман Тўхлиев. Яккабоғ: Соҳибқирон камол топган юрт. Тошкент., Академия нашриёти., 2018,
 6. П.Равшанов. Қашқадарё тарихи. Т.: Фан, 1995.
 7. Махмуд ибн Вали. Баҳр ал-асрар фи манокиб ал ахйар. (Море тайн относительно доблестей благородных) (география) / Введение, перевод, примеч. и указатели Б.Ахмедова. – Ташкент: Фан, 1977.

Наишга проф. Б.Эшов тавсия этган

ЎЗБЕК ХАЛҚИ ҲАШАР АНЪАНАЛАРИ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН (Қашқадарё воҳаси мисолида)

Саидов Б.Ж. (ҚарДУ)

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек халқининг ҳашар анъаналари Қашқадарё воҳаси мисолида ёритилган.

Таянч сўзлар: *ўзбеклар, халқ, ҳашар, анъана, этнография, Қашқадарё воҳаси, бегор, миллий маданият, ирригация иншооти.*

ТРАДИЦИИ ХАШАР УЗБЕКСКОГО НАРОДА И СОВРЕМЕННОСТЬ (на примере Кашкадарьинского оазиса)

Аннотация. В статье рассматривается традиции взаимопомощи (хашар) узбекского народа на примере Кашкадарьинского оазиса.

Ключевые слова: *узбеки, народ, взаимоотношения, традиции, этнография, Кашкадарьинский оазис, бегор, национальные ценности, ирригационное сооружения.*

HASHAR TRADITIONS OF THE UZBEK PEOPLE AND THE PRESENT TIME (in the case of the Kashkadarya oasis)

Annotation. The article deals with the traditions of Uzbek people's society mutual help on examples of Kashkadarya oasis.

Key words: *the Uzbek, nation, relations, traditions, ethnography, oasis of Kashkadarya, national values, irrigational installations.*

Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: "Буюк тарихда ҳеч нарса исиз кетмайди. У халқларнинг қонида, тарихий хотирасида сақланади ва амалий ишларида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у қудратлидир. Тарихий меросни авайлаб-асраш, ўрганиш ва аждодлардан авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан бири".¹

Халқнинг меҳнат анъаналари боқий ва бебаҳо меросдир. Истиқлол туфайли кўҳна Туронзамин тарихи зарварақлари ижтимоий адолат нуктаи назаридан тикланаётган бир пайтда халқимиз меҳнат анъаналарини атрофлича илмий тадқиқ этиш ҳамда ёш авлодга етказиш энг савоб ва долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Этнографларнинг бу илмий ва амалий масалани бажаришга ўзларининг салмоқли ҳиссаларини қўшиб, жамоатчиликни халқимиз шарқона меҳнат анъаналари билан яқиндан таништиришлари истиқлол даври талабидир.

Элимизда ўтмишда мавжуд бўлган меҳнатни ташкил этишнинг ўзига хос анъаналари ўзбек халқининг қон-жонига жуда қадимдан сингиб кетган. Кексалар ёш авлодга меҳнат анъаналари ва кўникмаларини доимо ўргатиб боришган. Эл-улус меҳнати бошланишидан то нихоясига етгунча ўзининг ёзилмаган маҳсус "темир" қонун-қоидаларига эга бўлган ҳамда шод-хуррамлик билан давом этган. Юмуш якунида эса маҳсус таомлар пиширилган ва меҳмондорчилик ташкил этилган.

Олис мозий тарихга эга бўлган Шарқ халқларининг энг оммавий тарқалган қадимги меҳнат удумларидан бири ҳашардир. Ҳашар тўғрисида тарих ва этнография адабиётларида умумий тарзда ҳамда бир ёқлама баён этилган маълумотлар мавжуд. Лекин ҳозирги пайтгача ҳашар удумини келиб чиқиши ва ўзига хос анъаналари чуқур илмий асосда очиб берилмаган.

¹ Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимишни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1 ж. – Т.: Ўзбекистон, 2017. –Б. 29.

Ўзбекистоннинг турли вилоят ва туманларида ҳашарнинг ўзига хос анъаналари мавжуд. Қуйида мавжуд тарихий-этнографик адабиётлар ҳамда кўп йиллар давомида тўпланган этнологик маълумотлар асосида ҳашар анъаналари моҳият-мазмуни ёритилади.

Халқимиз ҳаёти ва турмушида муҳим роль ўйнаган ҳашар сўзи арабча ҳашр, ҳашар (тўда) сўзларидан келиб чиққан бўлиб, йиғмоқ, тўпламоқ деган маъноларга эга. Баъзи манбаларда ҳашар сўзига йиғин, тўда изоҳлари берилган¹. Ҳашар сўзи қирғизлар ва ўзбекларнинг баъзи қавмларида *ашар*, қозоқларда *асар* дейилади.

Ўзбеклар, қозоқлар ва қорақалпоқларда турк атамаси *кўмак кемек* ҳам дейилади. Ҳозирги пайтда ҳашар, кўмак атамалари айнан бир хил маънони англатиб, уйғун тарзда ишлатилмоқда. Аслида, ҳашар кўпчиликнинг ихтиёрий тарзда бир-бирларига беғараз, беминнат ҳамда текинга ёрдам бериши ҳисобланади.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да таъкидланганидек, ҳашар - бирор ишни биргаликда бажаришда жамоатчилик томонидан берилган ихтиёрий ёрдамдир. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғатида эса шундай таъкидланади: “Ҳашар - ихтиёрий ёрдам туридир. Ўтмишда ҳашар кўпинча ариқ қазиш, йирикроқ бино, йўл ва кўприклар қуриш каби ишларда кенг қўлланилган. Аёллар гилам тўқиш, бичиш-тикиш ишларида ҳашар қилишган. Ҳашар кўпинча бир кун, айрим вақтларда эса икки кун, ариқ қазиш ва иморат қуриш каби ишларда бир неча кунлаб давом этган”

Демакки, ҳашарнинг жуда кўплаб турлари мавжуд бўлиб, қуйида ўзбекларнинг анъанавий ҳашарларига тўхталиб ўтилган. Ҳашар бирор ишни бажариш учун йиғилиш, қалъа ва бошқа қурилиш ишларига одамларни сафарбар этиш демакдир. Сулаймон Бухорий ҳашар наҳр ва ирмоқ қазимоқ учун ҳар йили тўпланадиган ишчи, жўйкор (арик казувчи), мардикор бўлганлигини уқтиради. У қуйидаги мисраларни келтиради:

*Келди ҳашар қозмага ҳар хонадон,
Токи чиқарғай суви нав хонадон.²*

“Ҳашар” термини кўпинча ариқ қазиш ва сув чиқариш ишларида кенг қўлланилган. Шарқшунос П.П.Иванов ҳашар, қалъа деб аталадиган жарималари қурилиш ва қалъаларни тузатиш ишларида халқни ишлатишдан иборат бир феодал мажбурият эканлигини таъкидлаган эди.³ Тарихий манбаларга кўра, Шайбонийлар даврида (XVI аср) бу мажбуриятлар, айниқса, кенг тарқалган эди.

Бурун аждоқларимиз хўжалик ишларининг аксарият қисмини ҳашар йўли билан бажаришган. Эрта баҳорда тоқзорларни очиш ва новдаларини кесиш, боғ ерларини ағдариш, ем-хашак тўплаш, ҳосилни йиғиш кузги яхоб суви бериш, катта ариқ, канал, зовурларни қазиш ва тозалаш каби энг оғир юмушларнинг барчаси ҳам ҳашар орқали уудаланган. Янги иморат қурилишига ёки эскисини таъмирлашга усталардан ташқари ҳашарчилар ҳам таклиф этилган. Қишлоқларда қўй, эчки ва қорамолларни ҳар куни бир одам алмашиб ҳашар йули билан боққан. Бу анъана ҳозиргача ҳам баъзи қишлоқларимизда сақланиб қолган.

Асосан боғ-роғлар, томорқаларга ишлов бериш сермашаққат ва жамоа меҳнатини талаб қиладиган иш ҳисобланади. Халқимизнинг “Куч бирликда”, “Ит бўл, қуш бўл, кўп бўл”, “Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас”, “Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар”, “Бириккан куч-куч, бирикмаган куч-пуч”, “Бўлинганни бўри ер, айрилганни айиқ ер”, “Бирлик бўлмас, тириклик бўлмас” каби мақол ва нақллари бежиз айтилмаган, албатта.

Ўтмишда ҳашарнинг бева-бечораларга ва камбағал оилаларга катта ёрдами теккан. Қишлоқдаги ўзига тўқ хонадонлар ҳамкорликда ёлғиз, камбағал етим-есирларга уй-жой қуриб беришни, ўғил болаларни суннат қилиш каби маросимларни ҳам жамоа қишлоқ аҳолиси билан ҳашар йўли билан бамаслаҳат ва ҳамжиҳатликда бажаришган.

Эрта баҳорда кўчалар, йўللарни тозалаш ва тузатиш, кўчатлар экиш, ариқлар қазиш, кўприклар қуриш, мозорларни ободонлаштириш, жамоат жойларини (масжид, мадраса,

¹ Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Т., 1993. – Б. 368.

² Шайх Сулаймон Бухорий луғати Чигатой. – Истанбул, 1928. – Б. 165.

³ Иванов П.П. Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории феодального земледелия в Средней Азии XVI-XVII в. 1954. – С. 39.

мақтаб) қуриш ва таъмирлаш каби меҳнатталаб юмушлар ҳам тезкор усулда ҳашар ёрдамида бажарилган.

Қашқадарё воҳасида ҳайров удуми мавжуд бўлган. Бу тадбир кеч куз ва кишнинг очик кунларида ҳашар орқали ўтказилган. Анъанага кўра, бош ариқ ҳашар йўли билан йилда бир марта тозаланган. Меҳнатга лаёқатли ҳар бир киши ҳайров қазишга чиққан. Ҳайров қазиш пайтида ариқ ёки канал ёқасидаги йўлдан ўтаётган нотаниш йўловчи миниб бораётган уловидан тушиб, ҳайровга баҳоли қудрат кўмаклашиб, йўлида яна давом этган. Удумга кўра, ҳашар йўли билан иморат қурилаётганда йўловчилар: "Ҳормангизлар!" - деб ўтишган.

Қарши воҳасида XX асрнинг 20-йиллари охирларигача пайкал тизими мавжуд бўлган. Қишлоқ жамоасининг умумий ери бўлиб, у ерда жамоат аъзолари биргалашиб ишлашган. Пайкал бошлиғини деҳқонларнинг ўзлари сайлашган. Хонлик, бекликларга тегишли улушларни биргалашиб тўлашган ҳамда ҳосилни ҳам ўртада ўзаро тенг тақсимлашган.

Академик К. Шониёзов ўзбек қарлуқларидаги ҳашар жараёнини жуда қизиқарли лавҳалар орқали тасвирлаган. Одатда, март ойи бошидан то апрель ойининг ўрталаригача ариқ тозалаш ҳашари ўтказилиб, унга оқсоқол ёки мироб раҳбарлик қилган. Оқсоқол ёки мироб эрталабдан ҳашар иштирокчилари томонидан бажариладиган иш ҳажми ҳисобини олиб борган. Агар қайси пайкалдан белгиланган миқдорда одам келмаса, мироб ўша пайкалга боқи деб аталадиган жарима эълон қилган. Ҳар бир боқи 15-20 танга (3-4 сўм) бўлган. Оқсоқол ҳашарда суёт ёки кам ишлаган пайкал аъзоларидан бирини оти, эшаги ёки тўнини гаровга олиб қолган. Пайкал аъзоси эса ўз пайкалбошиси ёки чекбошига бориб содир бўлган воқеани айтган. Чекбоши (пайкалбоши) белгиланган жаримани пайкал аъзоларидан йиғиб оқсоқолга (миробга) элтиб берган ва гаровга олиб қолинган нарсалар: от, эшак ва тўнни қайтариб олган. Оқсоқол (мироб) боқи жаримани ўлчаб берган, ҳамда ҳар қайси пайкалдаги ариқнинг тозалигини назорат қилган. Ҳашарда иштирок этмаган пайкаллар бутун мавсум давомида сувдан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум этилган.

Қипчоқларда ҳам анъанавий ҳашар ҳамда *тегиш* удуми мавжуд бўлган. Ўтроқ тарзда яшаган аҳоли уюштирган ҳашарда қариндошлар, қўшнилар ва яқин дўстлар иштирок этган. Қипчоқларда эса ҳашарда аксарият қариндошлар қатнашган. Зарафшон ҳавзаси ва қипчоқларнинг камбағал, ночор деҳқонлари ғалла ўримида 6-8 нафар киши бирлашма (артель) тузишиб, буни тегиш деб аташган. Тегиш кўп ҳолларда ҳашарга ўхшаган. Агар ҳашар жуда зарурий пайтларда уюштирилса, тегиш эса асосан, ҳосилни йиғиш пайтида ташкил этилган ва бунда ҳар ким тенг ҳиссасини қўшган. Ҳашарларда қариндошлар иштирок этишса, тегишда эса улар муҳим рол ўйнамаган. Тегиш мавсумий характерга эга бўлиб, ҳосил йиғиб олингач, аъзолари тарқалиб кетган. Келгуси йили деҳқонлар яна янги таркибда бирлашишган. Шунинг учун ҳам халқимизда "Шерикчилик-бир йилчилик, кудачилик - минг йилчилик" деган нақл мавжуд.

Бирор қишлоқда бир нечта тегиш бўлса, уларнинг оқсоқоли (тегиш оқсоқоли) бўлган. Оқсоқол иш миқдори, суғориш навбати ва кунларни белгилаган. Тегиш аъзолари ерларининг ҳосили навбатма-навбат йиғиб, териб олинган. Шунингдек, тегиш аъзолари қишлоқнинг катта бойи, оқсоқолига ҳақ олмасдан ишлаб беришган.¹

Жанубий Хоразмда ўн таноб ерни суғорувчи сув бир сув ҳисобланган. Бир сувдан фойдаланувчиларнинг ҳудудий жамоаси *жабди* дейилган. Ҳар бир жабди бошлиғини жабдибоши деб аташган. Қазув ва бошқа жамоа ишлари ҳақида жабдибоши хабардор қилинган. У жабдидан бир кишини юмушга ажратиши керак эди. Агар жабди бир неча майда хўжалиқдан иборат бўлса, улар ўзаро келишиб, ораларидан бир кишини иш қуроли билан таъминлаб, қазувга юборишган.

Жабдининг ҳажми ўн таноб - бир кишининг ер ҳажмига тўғри келса, у ҳолда ер эгасининг шахсан ўзи жабдибоши сифатида чиқар ва ўз ҳисобидан бир киши берар эди. Кўпинча бойлар, дин арбоблари, амалдорлар ва ҳукмдорлар оила аъзоларининг ерлари жабди ҳажмидан бир неча марта ошиб кетарди. Лекин шунга қарамасдан, бир жабди деб ҳисобланарди ва бир ишчигина талаб қилинар эди. Амалда бундай хўжалиқлар умуман

¹ Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. – Т., 1974. – С. 293-294.

жамоа ишларидан озод қилинарди. Жабди тартиби доимо жуда расмий характерда бўлиб, ундан фақат катта ер эгаларигина кўп фойда кўрган, жабдининг кам ерли аъзоларига келганда, уларни ҳар қандай ишга жалб этиларди.

Хоразмда ирригация шаҳобчалари қуриш ва таъмирлаш учун аҳолининг меҳнат мажбурияти - *бегор* жорий этилган эди. Бегор (хиндча) атамасининг туб мазмуни текинга ишлаб беришдир. И. П. Петрушевскийнинг ёзишича, бегор сосонийлар сулоласи даврида (XV аср) ҳам мавжуд бўлган.¹ Бегорни *сухра* ҳам деб аташган. П. П. Иванов бегор, ҳашар, қалъа атамалари давлатнинг турли қурилишларида халқнинг ҳукумат фойдасига ишлаб бериш мажбурият эканлигини таъкидлайди.² Феодалларнинг турли-туман уй хизматларини бажариш бегор деб юритилган. Бу хизмат уйни таъмирлаш, янги иморат солиб бериш, молларни боқиш, ўтин тайёрлаш каби юмушлардан иборат бўлган.

Бегор учун ҳар бир кишига бир йилда 12 кун белгиланган. Маҳаллий аҳамиятга эга бўлган юмушлар: Дамба қуриш ва бошқа қазувлар бегорга кирмаган. Чунки обхурдани ўша туман аҳолиси бажарар эди. 12 кунлик бегордан ташқари Хоразмда 6 кунлик мажбурият - *балло қазув* ҳам мавжуд бўлган. Амлок, бегор хонликлар даврида фақат давлат фойдаси учун эмас, балки айрим феодалларнинг шахсий хизматларини бажариш учун бажариладиган мажбурият бўлган экан.

Марказий Осиёда ирригация ишларининг барчаси қадимдан сувдан фойдаланувчиларнинг кучи ва маблағи ҳисобига ҳашар усули билан бажарилган. Суғориш ишлари билан боғлиқ ҳашарлар Бухоро воҳасида иш объектига (ҳажмига қараб ҳашарни руд (руд - магистрал канал) ёки ҳашари жўй (жўй - каналдан чиқарилган катта ариқ) дейилиб, бу бош каналнинг ерларни лойқадан тозалаш учун ҳар йили ўтказиладиган ҳашар бўлган. *Ҳашари банд* ёки *ҳашари варқ* - бош тўғонларни тиклаш ёки кузатиш ҳашари, *ҳашари дамна* ёки *ҳашари дарё* хур ва сангкорлик канал бошини дарё ювиб кетган ёки дарёнинг асосий оқими ўз йўналишини ўзгартириб, канал даханаси бош қисми четда қолган вақтларда ўтказилган. Ҳашар ёки оммавий ҳашар марди вилоят ёки марди вило номлари билан юритилган. Ирригация ҳашарларининг муддати 8-12 кун бўлиб, бу муддат ҳар бир суғориш иншоотидан суғориладиган обикор ерларнинг майдони билан белгиланган.

Ишнинг ҳажми жиҳатдан дарёга ўрнатилган бош тўғонларнинг ҳашари, айниқса, салмоқли бўлган. Масалан, Зарафшон дарёси ичига ўрнатилган Дарғом канали бош тўғонининг узунлиги 5-7 км бўлиб, уни қайта тиклаш ва тузатиш учун ҳар йили баҳорда Дарғом ирригация тизими бўйича ҳар қўш ердан икки мардикор 15 кун ҳашарга чиққан.

Агар бош тўғонни тузатиш вақтида ҳашарчилар сони озлик қилиб, дарёни боғлаш учун уларнинг кучи етмаса, ҳашар бошқарувчиси мироблар, мардикорлар сонини кўпайтириш мақсадида товон ҳар қўш ердан 2 ёки 3 мардикор чиқариш тўғрисида фармон қилинган. Фармонга кўра ҳар қўш ердан битта ҳашарчи чақирилса, яқмарда, иккита бўлса, думарда ва учта булса, семарда деб юритилган. Агар шунда ҳам ҳашарчилар озлик қилса, амирнинг рухсати билан марди вилоят чақирилган. Масалан, Шохрӯх тўғонини тузатиш учун марди вилоят чақирилганда, 10 мингдан зиёд мардикор тўпланган.

Суғориш тармоқларини лойқадан тозалаш ва сув иншоотларини тузатиш вақтида ҳашарга чиқмаганлардан боқий пули жаримаси ундириб олинган. Бухоро воҳасида бу пул икки хил булиб, биринчиси боқийи нам жуйи, иккинчиси боқийи опособий деб юритилган. Уларнинг биринчиси суғориш тармоқларидаги қазувга чиқмаганлардан, иккинчиси эса тўғон ҳашарига чиқмаганлардан ундирилган. Боқий пули ҳашарга чиқмаган ҳар бир киши учун танга ҳисобига олинган. Асосий магистрал каналларни тозалаш ҳашарида ўз вақтида жонлик сўйилиши учун ҳашарчилардан қон пули йиғилган. Самарқанд вилояти Пастдарғом туманида, масалан, битта катта шохарикдан тўрт қишлоқ аҳолиси сув ичса, улар ўзларини қозоншерик ёки бир қора қозон дейишган. Мазкур қозоншерикликка (бир қора қозон) кирган одамлар шохарикни биргаликда ҳашар уюштириб қазишган ва

¹ Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX в. –Л., 1949. – С. 289.

² Иванов П.П. Қўрсатилган асар. – Б. 39.

тозалашган. Кичик ариқни эса қишлоқ аҳолисининг ўзлари қазиган. Қозон шерикнинг сайланган ўз элликбошиси бўлиб, у шоҳариқни қазиган, тозалаш, суғориш навбатини белгилаш каби юмушларга, шунингдек, тўй ва бошқа маросимларга раҳбарлик қилган.

Ҳашарга, биринчи навбатда, яқин қўшнилар келишган. Баъзан илгаридан ҳам ўзаро бир-бирининг ишларига кўмаклашиб юрган кишилар ҳам ҳашарда иштирок этишган. Маккажўхориға ва пахтаға ишлов беришда ҳам ҳашар кенг қўлланилган. Ҳашарчиларға лаззатли овқат пишириб берилган. XX аср бошларига келиб ҳашарчиларға яқин, тўн, устаға, асосан, дўппи, тўн, белбоғ, кўйлак ҳамда болаларға эса дастурўмол берилган бошланган.¹

Қашқадарё воҳаси ўзбекларида ўзаро ёрдам усули *алгов* ҳам мавжуд бўлган. Агар деҳқоннинг бирор нарсаси (от, хўкиз, омов бўйинтуруғи ёки уруғлик дони ва хоказо) етишмаса, бошқа бир деҳқон билан ҳамкорлик қилиб ишлаган. Уларнинг уй ҳайвонлари, меҳнат қуроллари ва асбоб-ускуналардан бир-бирига ўзаро кўмаклашуви ҳам алгов ҳисобланган.

Тошкент воҳаси Хумсон қишлоғида ерсиз ёки ери кам, улови етарли бўлмаган камбағал деҳқонлар бирлашиб шерикчилик асосида хўжалик юритишган. Бу жамоаға кирган аъзолар тенгшерик деб аталиб етиштирилган ҳосил баб-баробар тақсимланган.²

Бундай манзара Қашқадарё воҳаси қишлоқларида бурун мавжуд бўлганлигини кексалар маълумотлари тўла тасдиқлайди.

Ҳашар аънаси фақат ўзбекларда эмас, балки Марказий Осиё ва бошқа қўшни мамлакатлар халқларида ҳам азалдан мавжуд бўлган. Бу ноёб удумнинг баъзи бир жиҳатлари даврлар ўтиши билан унутилмоқда. Ҳашар аънаси Ўзбекистон ҳудудида ҳозиргача сақланиб келмоқда.

Сир эмаски, шўролар ҳокимияти даврида умрбоқий ҳашар аънасиға ҳам эътибор сусайганди. Сохта шиорлар остида қизил шанбалик ва турли бошқа хил ҳашарлар уюштиришға зўр берилди. Оқибатда одамлар самарасиз қора меҳнатдан бешиб қолишди. Ҳуда-беҳудаға (ҳатто қаҳратон совуқда ҳам) шанбаликлар ташкил этиш ёшлар, хусусан, бутун аҳолининг асабиға тегди. Одамлар ўзлари учун фойдасиз ҳашарлардан роса бешишди.

Республикамиз шаҳар ва қишлоқларида маҳалла кўмиталари фаолиятиға эътибор тобора кучаймоқда. Чунки маҳаллалар азалдан халқимиз турмуш тарзи, миллий урф-одатлари ва аънаалари тўла намоён бўладиган маскан ҳисобланади. Республика "Маҳалла" хайрия жамғармаси маҳаллаларни молиявий қўллаб-қувватлашға ҳамда турли хайрли тадбирларни ўтказишға кўмаклашмоқда.

Маҳаллаларда оқсоқоллар раҳбарлиғида ҳашарлар ва бошқа хайрли тадбирлар уюштирилмоқда. Истиқлолга эришганимиздан сўнг Мустақиллик байрами, Рўза, Қурбон хайитлари, Наврўз байрами арафасида мамлакатимиз бўйича умумхалқ хайрия ҳашарлари уюштирилиб, унда бутун жамоатчилик иштирок этмоқда. Фикримизча, асрлар оша етиб келган ва унутилаётган ҳашар аънааларини яна тиклаш, ҳар бир маҳаллада яшовчи бемор, ногирон ва ёлғиз қарияларға моддий ва маънавий ёрдамни янада кучайтириш лозим. Маҳаллада яшовчи ҳар бир киши, қандай тоифаға мансублиғидан қатъи назар, жамоа ишида фаол иштирок этмоғи шарт, албатта.

Янги Ўзбекистон кишилари онғида янги иқтисодий тафаккур ва тушунчалар шаклланди. Республикамиз халқ хўжалигининг иқтисодий жиҳатдан туб ўзгаришида халқимизнинг бой ва қимматли тарихий тажрибаси ҳашар аънаалари ҳаётға яна тўлақонли қайтарилса ва самараларидан меҳнаткашлар баҳраманд бўлишса, тараққиёт жадаллашади ҳамда мустақиллик пойдевори янада мустаҳкам бўлади. Жаҳонда энг меҳнаткаш, инсонпарвар ва танти ўзбек халқи бунинг уддасидан чиқиши шубҳасиздир.

Ўзбек халқининг меҳрибонлик, одамийлик ва инсонпарварлик каби олижаноб фазилатлари ҳашарда ёрқин акс этади. Инсонлар ўртасидаги ўзаро ишонч, дўстлик, баҳамжиҳатлик, меҳр-оқибат, инсоний кадр-қимматни қарор топтиришда энг муҳим восита ролини ўйнайди. Элимизға ярашган удум - ҳашар ва унинг унутилган таомилларини

¹ Этнографические очерки узбекского сельского населения. – М., 1969. – С.70-105.

² Абдураимов М. Пережитки сельской общины в узбекском кишлаке Хумсан. (XIX – начале XX в.) // Сов. этногр., 1959. – №4. – С. 44–52.

қайта тиклаб оммалаштиришимиз, ажодларимизнинг буюк ишларидаги энг олижаноб анъана ва удумларини замонамизга тадбиқ этишимиз ҳамда самарали фойдаланишимиз ҳозирги пайтда ҳаётда жуда ҳам асқотади.

Янги Ўзбекистоннинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий ҳаётида туб ўзгаришлар содир бўлаётган ҳозирги миллий юксалиш даврида ҳам халқимиз шундай эъзозталаб меҳнат анъаналарига ҳали ҳам кўпроқ эҳтиёж сезилмоқда. Асрлар мобайнида шаклланган, ажодлардан авлодларга бебаҳо мерос сифатида ўтиб, сайқалланиб келаётган меҳнат анъаналаримизнинг жамиятни бирлаштирувчи хусусиятларидан янада тўлароқ фойдаланиш давримизнинг талаби ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-ж. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – Б. 29.
2. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Т., 1993. – Б. 368.
3. Шайх Сулаймон Бухорий луғати Чифатой. – Истанбул, 1928. – Б. 165.
4. Иванов П.П. Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории феодального земледелия в Средней Азии XVI–XVII в. 1954. – С. 39.
5. Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. – Т.: Фан, 1974. – С. 293-294.
6. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX в. – Л., 1949. – С. 289.
7. Этнографические очерки сельского узбекского населения. – М.: Наука, 1969. – С. 70-105.
8. Абдураимов М. Пережитки сельской общины в узбекском кишлаке Хумсан. (XIX-начале XX в.) // Сов. этногр, 1959. – №4. – С. 44-52.
9. Исмаилов Х. О народах трудовых традициях узбеков // Сов. этногр, 1990, – №1. – С. 115-121.
10. Буриев А. Женский хашар-кумак. – М.: Позитив, 1993. – №2. – С. 28-30.

Наширға проф. О.Бўриев тавсия этган

JAMIYAT TARAQQIYOTIDA XOTIN-QIZLAR TADBIRKORLIGI FAOLIYATINI RIVOJLANISHINING AHAMIYATI

Qanoatova F.B. (SHDPI)

Anotasiya. Maqolada mamlakatimiz mustaqilligining dastlabki kunlaridanoq xususiy mulkning turli shakllari paydo bo'lishi natijasida xotin-qizlar kichik biznesi va tadbirkorligi jadal rivojlanib borayotgani, bu sohani yanada kengaytirish maqsadida qabul qilingan huquqiy hujjatlarning mazmun-mohiyati haqida so'z boradi, shuningdek, ayollar tadbirkorligining rivojlanish xususiyatlari turli misollar bilan izohlanadi.

Tayanch so'zlar: qonun, farmon, biznes, tadbirkorlik, kichik biznes, kasanachilik, oilaviy tadbirkorlik, tadbirkorlikning turlari (o'rta savdo, umumiy ovqatlanish, aholiga xizmat ko'rsatish).

ВАЖНОСТЬ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ АКТИВНОСТИ ЖЕНЩИН- ДЕВУШЕК В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Анотация. В статье рассматривается бурное развитие женского малого бизнеса и предпринимательства в результате возникновения различных форм частной собственности с первых дней независимости нашей страны, содержание и сущность нормативно-правовых документов, принятых в целях дальнейшего расширения этой сферы, а также особенности развития женского предпринимательства поясняются на различных примерах.

Ключевые слова: закон, указ, бизнес, предпринимательство, малый бизнес, домашнее хозяйство, семейное предпринимательство, виды предпринимательства (средняя торговля, общественное питание, бытовое обслуживание).

ENTREPRENEURIAL ACTIVITY OF WOMEN - GIRLS IN SOCIETY DEVELOPMENT IMPORTANCE OF DEVELOPMENT

Annotation. In the article, the rapid development of small business and entrepreneurship as a result of the emergence of various forms of private property from the first days of our country's independence, the

content and essence of the regulatory and legal documents adopted in order to further expand it, the characteristics of women's entrepreneurship, the increasing socio-economic activity of women in our country.

Key words: *law, decree, entrepreneurship, small business, family business, types of business (medium trade, public catering, public services), agriculture.*

Tadbirkorlikning shakllanishi uzoq tarixiy, aynan antik davrlarga borib taqaladi, lekin mamlakatimizda bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tilishi natijasida kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlanishiga sabab bo'ldi. Respublikada 20-asrning 90-yillaridan boshlab kichik va o'rta savdo, umumiy ovqatlanish, aholiga xizmat ko'rsatish korxonalarining xususiylashtirilishi O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 15-fevraldagi 207-XII-sonli «O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 1995-yil 21-dekabrda 159-I-sonli «Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 1999-yil 14-aprelda 754-I-sonli «Tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida»gi, «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida» O'zbekiston Respublikasining Qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 23-dekabrda PF-3367-sondagi «Kichik tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy qo'llab - quvvatlash mexanizmini takomillashtirish to'g'risidagi» farmoni O'zbekistonda bozor iqtisodiyotining asosiy tayanchi bo'lgan tadbirkorlar toifasini shakllantirishga huquqiy bazani yaratdi¹.

Mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashda "... ayollarni ish bilan ta'minlash, xotin-qizlarning zamonaviy kasb-hunarlarini puxta egallashi uchun sharoit yaratish, ularning ishbilarmonlik ko'nikmalarini rivojlantirish, xotin-qizlarni tadbirkorlikka keng jalb etish..."², borasida bir qator ishlar amalga oshirib kelindi. Ayollarga berilgan keng imkoniyatlar natijasida xalq xo'jaligining ishlab chiqarish, sanoat, kichik va o'rta biznes, xususiy tadbirkorlik hamda qishloq xo'jaligining fermerlik sohaslarida ular ishtiroki kengayib bordi.

Prezident Sh.Mirziyoyevning "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5325-sonli Farmoni va "Xotin-qizlarning mehnat huquqlari kafolatlari yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4235-sonli qarori asosida xotin-qizlarning bandligini ta'minlash, ularni oilaviy va xususiy tadbirkorlikka, hunarmandchilikka keng jalb etish masalalarida har tomonlama manzilli qo'llab-quvvatlash maqsadida aniq vazifalar belgilab berildi³. Qaror asosida ayollarning tadbirkorlik tashabbuslarini yanada qo'llab-quvvatlash uchun biznes-inkubator shaklidagi nodavlat notijorat tashkilot maqomiga ega bo'lgan "Xotin-qizlar tadbirkorlik markazlari" tashkil etish vazifasi shular jumlasidandir.

O'zbekistonni yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi hamda 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston milliy taraqqiyot strategiyasida ayollar tadbirkorligining yanada rivojlantirish muhim ahamiyatga ega bo'lgan vazifalarni amaliyotga tatbiq etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Joylarda, ayniqsa, qishloq xo'jaligida fermerlik sohasida faoliyat ko'rsatayotgan xotin-qizlarning huquqlarini ta'minlash kabi vazifalar belgilandi⁴.

Mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning jadal rivojlanishida, eng avvalo, mazkur soha uchun belgilangan soliq imtiyozlarining qisqartirilishi tadbirkorlikni yanada rag'batlantirdi. Jumladan, 1996-2016 yillar mobaynida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik uchun belgilangan soliq stavkalari 38 %dan 5 %gacha, yani 7,4 marta qisqardi. Bu esa respublika

¹ Qarang; <https://lex.uz/docs>

² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Senatining yigirmanchi yalpi majlisidagi nutqi // Xalq so'zi, 2019-yil 22-iyun.

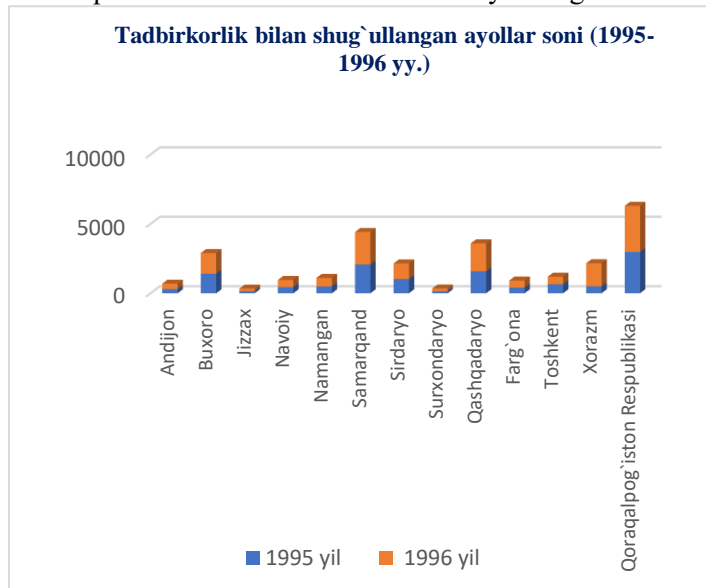
³ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 7-martdagi "Xotin-qizlarning mehnat huquqlari kafolatlari yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4235-sonli qarori // lex.uz/;

ПФ-60-сон 28.01.2022. 2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси. // lex.uz/docs/5841063

⁴ ЎзМА. М-69 фонд, 1-руйхат, 87-иш, 320-322 варак.

⁵ Файзиёва Ш. Кичик бизнес ва хусусий тadbirkorlikni rivojlantirishning iqtisodiy barqarorlikdagi ўрни // www.biznes-daily.uz. 30.06.2018. – №6(126), 2018.

tadbirkor ayollarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushini yildan yilga ortib borishiga xizmat qildi. Xotin-qizlar o'rtasida tadbirkorlik faoliyatining o'sib borishi ularning ijtimoiy yo'naltirilgan

bozor iqtisodiyoti munosabatlariga moslashishi, bandlikning ortishi va yuqori daromad olish imkoniyatlarini kengayishi bilan bog'liqdir. Respublika ijtimoiy-iqtisodiy hayotida tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullangan ayollar haqida 1995-1996 yillardagi viloyatlar kesimida quyidagi qiyosiy tahliliy ma'lumotlarni keltirish mumkin ¹:

1997 yilgi arxiv ma'lumotlariga ko'ra, viloyatlarda tadbirkor xotin-qizlar tomonidan ko'plab ishlab chiqarish korxonalari va sexlar, xizmat ko'rsatish shahobchalari tashkil etilgan. Jumladan, Andijon 209 ta xalq

iste'mol mahsulotlari, Navoiyda 218 ta 159 turdagi maishiy xizmat va milliy hunarmandchilik, Samarqandda 163 ta, Sirdaryoda 341 ta, Surxondaryoda 56 ta savdo va oziq-ovqat sanoati, Qashqadaryoda 53 ta, Jizzaxda 27 ta oziq-ovqat sanoati va maishiy xizmat ko'rsatish xizmati, Xorazmda 122 ta xotin-qizlar va bolalar kiyim-kechaklari va ko'rpa-to'shak mahsulotlari, Farg'onada 80 ta xalq iste'mol mahsulotlari, Namanganda 79 ta oziq-ovqat va yengil sanoat mahsulotlari, Qoraqalpog'iston Respublikasida 1052 ta 58 xildagi xalq iste'moli mahsulotlari, Toshkent viloyatida 1084 ta sut, qandolatchilik va tikuvchilik mahsulotlari kabi xalq iste'moli uchun zaruriy mahsulotlar ishlab chiqarilgan. Mazkur mahsulotlar ichki va tashqi bozorga keng savdoga olib chiqilgan. Shuningdek, Andijon viloyatida 76 ta korxonalar xususiy lashtirilgan bo'lib, shundan 1 tasiga xorij investitsiyasi jalb etilgan. Navoiy viloyatida esa 110 ta, Surxondaryoda 30 ta, Qashqadaryoda 37 ta, Namanganda 31 ta, Qoraqalpog'iston Respublikasida 175 ta korxonalar xususiy lashtirilgan. Farg'ona viloyatida 2 ta, Namangan viloyatida 3 ta korxonaga xorij investitsiyasi kiritilgan ².

2001-yilda Respublika tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatasi ma'lumotlar bazasiga kiritilgan tadbirkorlar orasida xotin-qizlar faqat 14,2%ni, erkaklar esa 86,8%ni tashkil etgan³. Shunga qaramay, respublika xotin-qizlari o'rtasida tadbirkorlik salohiyatining ortib borishiga ularning iqtisodiy mustaqillikka erishish maqsadidagi ijtimoiy faolligi sabab bo'ldi.

Masalan, 1991-yilda tashkil qilingan "Fayz Xolding" kompaniyasi (M.Azimova rahbarligida) import va eksportbop mebel jihozlari ishlab chiqarishda yetakchilik qilib, ko'pgina xorij davlatlari bilan savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishda, shuningdek, respublikada bandlik muammosining ijobiy hal qilinishida munosib hissa qo'shib keldi.

1994-yildan hozirgacha faoliyat yuritib kelayotgan "Xorazm-Feruz" aksiyadorlik jamiyati⁴ K.Jumamuratova rahbarligi ostidagi ushbu korxonalar 2000-yilning yanvar oyida 100 nafar, 2001-yilda esa 400 dan ortiq ayolni ish bilan ta'minlagan. Jamiyatda har yili 80 mln. so'mlik zamonaviy, sifatli mahsulotlar ishlab chiqarilib, firma do'konlari orqali aholiga sotish ishlari tashkil qilingan⁵.

¹ ЎзМА. М-37 фонд, 1-рўйхат, 2559-иш, 133-варак.

² ЎзМА. М-37 фонд, 1-рўйхат, 2559-иш, 133-варак

³ Гендер муносабатлари назарияси ва амалиётига кириш. Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар Қўмитаси, 2007. © Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш Дастури, 2007. © Швейцариянинг Ўзбекистондаги Элчихонасининг Гендер Дастури, 2007; Женщины и мужчины Узбекистана. Статистический сборник. Государственный департамент статистики. – Т., 2002. – С. 98.

⁴ Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси жорий архиви: 2000 йил маълумотлари.

⁵ Тадқиқотчининг оғзаки тарих маълумотлари: 2006 йил 18 март.

Korxonalar mahsulotlari nafaqat respublika miqyosida balki, MDH davlatlari iste'mol bozorlarini ham allaqachon egallagan. Masalan, 2001-yilda korxonaning rossiyalik tadbirkorlar bilan hamkorlikda Barnaul shahrida savdo uyi ochilgan va 20 mln. so'mlik yoki 60 ming AQSH dollari miqdorida sifatli trikotaj mollari, erkaklar, ayollar va bolalar kiyimi eksport qilingan¹.

Respublikada aholi bandligini ta'minlashning samarali usullaridan biri ayollarni oiladan ajralmagan holda kasanachilikka jalb etish va shu orqali iqtisodiy o'sishni ta'minlashga erishishdan iborat bo'ldi. Kasanachilikni rivojlantirishga oid qator me'yoriy-huquqiy hujjatlarning qabul qilinishi bu boradagi faoliyatni rivojlantirishga salmoqli turtki bo'ldi².

2006-yilda tadbirkor ayollar tomonidan kasanachilikni rivojlantirilishi natijasida 30 mingga yaqin ish o'rni yaratilgan bo'lib, ish o'rinlarining qariyb yarmi qishloq joylarida tashkil qilindi³.

Masalan, Namangan viloyatida 2007 yil davomida uy mehnatini tashkil qilish hisobiga 14165 nafar, mehnat shartnomasi asosida kasanachilik mehnati bo'yicha 7012 nafar, buyurtma asosida uy mehnati bo'yicha 5112 nafar ayollar ish bilan ta'minlangan⁴.

Bundan tashqari, 2009-yilda Jizzax viloyatida Germaniya hunarmandlar Palatasi bilan hamkorlikdagi loyiha asosida xotin-qizlarni kasb-hunarga hamda o'z biznesini boshlash bo'yicha tashkil etilgan kurslarda jami 820 nafar xotin-qizlar o'qitilgan. Natijada 112 nafar ayol uyda tadbirkorligini boshlagan va 25 nafari xususiy firmasini tashkil qilgan⁵.

2010-yilda Andijon viloyatida 100 dan ortiq yo'nalishlarda 23 mingdan ziyod kasanachilik ish o'rinlari yaratilgan bo'lib, masalan, "Temir yo'l mexanika" aksiyadorlik jamiyatining kasanachisi M.Yunusova oila byudjetiga har oyda 180-200 ming so'mdan daromad keltirgan⁶.

Shuningdek, 2011-yilda O'zbekiston Xotin-qizlar qo'mitasi tashabbusi bilan Toshkent shahar xotin-qizlar qo'mitasi, Tadbirkor ayollar va ishbilarmonlar jamoat birlashmasi hamkorligida Chilonzor tumanidagi tadbirkor ayollar yordamida 660 ta ish o'rinlari yaratilgan⁷.

Tadbirkor ayollarni moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlash maqsadida O'zbekiston Xotin-qizlar qo'mitasi tomonidan tashkil etilgan "Tadbirkor qizning eng yaxshi loyihasi – 2017 yil" hamda "Mahallaning eng namunali tadbirkor ayoli" tanlovlarida jami 2,5 ming nafar qizlarga kredit berildi.

Ma'lumotlarga ko'ra, mamlakatda kichik biznes subyektlarining 120 mingdan ziyodini, xususan, fermer xo'jaliklarining 4 ming 550 dan ortig'ini xotin-qizlar boshqaradi. 2017-yil ma'lumotlariga ko'ra, oxirgi o'n yilda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik korxonalariga rahbarlik qilayotgan xotin-qizlarning ulushi 1,6 barobar oshgan⁸ bo'lsa, Prezident SH.Mirziyoyev takidlaganidek, "...tadbirkor ayollarning ulushi jami tadbirkorlik subyektlari tarkibida 29%ni tashkil etgan"⁹.

O'zbekiston Xotin-qizlar qo'mitasi masulligida tadbirkor ayollar 2018-yilda Turkiyaning Bursa shahrida bo'lib o'tgan tekstil sanoati mahsulotlari ko'rgazmasida ishtirok etdilar. Bu xizmat safarlaridan olingan tajribalar tadbirkor xotin-qizlar faoliyati samaradorligini taminlash hamda ishlab chiqarish ko'lamini kengaytirishga xizmat qildi.

Mamlakat tadbirkor ayollarning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, biznes g'oyalarini amalga oshirishga ko'maklashish, ayollar tadbirkorligini yanada rivojlantirish maqsadida tashkil etilgan "Tadbirkor ayol" uyushmasi tadbirkor ayollar faoliyatini rivojlantirish, ularning mahsulotlarini eksport qilish, mehnat samaradorligini oshirish maqsadida ishlab chiqarishga

¹ www.wcu.uz. http://library.tuit.uz/lectures/tpsdo/Uzb_ijtimoiy_%20hayotida_ayollar/.htm.

² Ирисова М. Занятость женщин Узбекистана в условиях перехода к рыночным отношениям: Автореф. дисс... канд. экон. наук. – Т., 1995. – С. 23.

³ Кадрлар масаласи бўйича маълумотнома, 2007, – № 2. 42-м.

⁴ Наманган вилоят Оқсоқоллар Кенгаши ва "Маҳалла" жамғармаси вилоят бўлими ҳисоботидан. 2007 йил.

⁵ Каттакишиев Б. Аёлнинг ҳуқуқий маданияти ва ижтимоий фаоллик муаммолари. "Аёл – маънавий гулшани" мавзuidaги Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. – Жиззах, 2009. – Б. 205.

⁶ Юсуфов С. Касаначиликнинг изчил ривожини // Халқ сўзи, 2010 йил 23 январь.

⁷ Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитасининг 40-Раёсат қарори: 2011 йил 13 октябрь, ЎзОЎМТВ нинг 2011 йил 29 октябрдаги "Белгиланган вазифалар ижросини таъминлаш тўғрисида"ги 87-02-741-сонли модемномаси.

⁸ Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси жорий архиви: 2017 йил маълумотлари.

⁹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Сенатининг 20-ялпи мажлисидаги нутқи // Халқ сўзи, 2019 йил 22 июнь.

innovatsion va zamonaviy texnologiyalarni jalb qilish, yetuk xorijiy mamlakatlar ishbilarmon ayollari bilan o'zaro hamkorlik aloqalarini rivojlantirish masalalariga ham jiddiy e'tibor qaratib kelmoqda.

Xulosa qilib aytganda, xotin – qizlar tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish, biznesni yuritish uchun qulay muhit yaratish, ularning qonuniy manfaatlarini himoya qilishda keng ko'lamli ishlar ayollar tadbirkorligi, ayniqsa, chekka hududlardagi muhtoj oilalarning oilaviy tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishlarini taqozo etmoqda.

Foydalanilgan adaiyotlar

1. Ирисова М. Занятость женщин Узбекистана в условиях перехода к рыночным отношениям: Автореф. дисс... канд. экон. наук. – Т., 1995. – С. 23.

2. Юсуфов С. Касаначиликнинг изчил ривожини // Халқ сўзи, 2010 йил 23 январь.

Наширға проф. Б.Эшов тавсия этган

АРМЕНИЙ ВАМБЕРИ АСАРЛАРИДА XVI АСР БУХОРО ВА XIX АСР ХИВА ХОНЛИГИ ДАВЛАТ БОШҚАРУВИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАРНИНГ АКС ЭТИШИ

Тураев Ш. (ҚарДУ)

Аннотация. Мазкур мақолада Ўрта Осиё хонликлари, хусусан, Бухоро хонлиги (XVI аср) ва Хива хонлиги (XIX аср)да мавжуд сиёсий жараёнлар ва давлат бошқарув тартиблари машҳур венгер сайёҳи, тарихчи ва таржимон Армений Вамбери асарлари асосида ёрилган.

Таянч сўзлар: *сайёҳ, Дуна-Сърдахели, католик мактаблари, турк зодагонлари, дипломат, шиалар, исмоилийлар, ижтимоий-сиёсий ҳаёт, Ўрта Осиё, Европа.*

ОТРАЖЕНИЕ ИНФОРМАЦИИ О ГОСУДАРСТВЕННОМ УПРАВЛЕНИИ XVI ВЕКА БУХАРСКОГО И XIX ВЕКА ХИВИНСКОГО ХАНСТВ В РАБОТАХ АРМЯНА ВАМБЕРИ

Аннотация. В данной статье на материале произведений известного венгерского туриста, историка и переводчика Армени Вамбери освещаются политические процессы и процедуры, существовавшие в среднеазиатских ханствах, особенно Бухарском (XVI век) и Хивинском (XIX век) ханстве.

Ключевые слова: *турист, Дуна-Сърдахели, школы католицизма, турецкая знать, дипломат, шииты, исмаилиты, социально-политическая жизнь, Средняя Азия, Европа.*

THE REFLECTION OF THE INFORMATION REGARDING THE STATE ADMINISTRATION OF THE 16th CENTURY BUKHARA AND THE 19th CENTURY XIV Khanate IN THE WORKS OF ARMENIAN VAMBER

Annotatsion. In this article, the political processes and state management procedures existing in Central Asian khanates, especially Bukhara khanate (XVI century) and Khiva khanate (XIX century) are covered based on the works of the famous hungarian tourist, historian and translator Armeni Vamberi.

Key words: *tourist, Duna-Serdakheli, catholic school, turkish nobles, diplomat, shias, the ismailis, socio-political life, Central Asia, Europe.*

Ўрта Осиёни турли даврларда илмий жиҳатдан ўрганган европалик олим ва сайёҳлар талайгина. Аммо XIX аср ўрталарига қадар сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг турли қирралари ва хусусиятлари европаликларга унча яхши таниш бўлмаган учта хонликдан иборат минтақага саёҳат қилган сайёҳлар жуда кам. Ана шундай сайёҳлардан бири 1832-1913 йилларда яшаб ижод қилган венгриялик шарқшунос олим Арминий Вамберидир. Истанбулда бир муддат, яъни тўрт йил яшаган А. Вамбери қадимги шарқ қўлёзмаларини чуқур ўрганди ва 1861 йилда Венгрия Фанлар Академиясининг муҳбир аъзоси этиб сайланди [1].

Арминий ёки Герман / Ҳерман Вамбери (венгерча Армин Вамбери, немисча Ҳерманн Бамбергер бўлиб, 1832 йилнинг 19-мартида Венгриянинг Дунай бўйидаги

Пресбург вилоятидаги Дуна-Сцердахели қишлоғида дунёга келган. Шарқшунос, тилшунос олим, сайёҳ ва ёзувчи [2].

Отасидан эрта ажралган Вамбери болалигида оғир касалликка чалиниб, бир умрга оқсоқ бўлиб қолди. Шунга қарамай, турли католик мактабларида таҳсил олишга интилган. Аммо кўпроқ билимларини мустақил равишда оширган ва 1852-1856 йиллари Пешт шаҳрида бадавлат оилаларнинг фарзандларига тил ўргатиш билан тирикчилик қилган. 15 ёшлигидаёқ А. Вамбери венгер, немис, словак ва яҳудий тилларини биларди. Кейинчалик лотин, француз, инглиз, испан, итальян, дания ва швед тилларини ўрганган. 20 ёшида рус ва қадимги юнон тилларини ўзлаштириб, турк, араб ва форс тилларини ўргана бошлаган[2].

Шарқ тилларига ва саёҳатларга бўлган катта қизиқиш унда узоқ юртларга сафар қилиш орзусини уйғотди. Шу сабабли 1857 йил А. Вамбери Истанбулга келган ва аста-секин турк зодагонлари ва европалик дипломатлар ўртасида муаллим ва олим, деган ном чиқарган.

Венгрия ФА ҳомийлигида Эрон ва Туркистонга саёҳат (1863-йилдан) қилган Вамбери дарвеш ниқоби остида Маккадан ҳаж сафаридан қайтаётган маҳаллий аҳоли гуруҳига қўшилиб Мозандарондан Болкон кўрфазига келади, сўнг Туркманистон орқали Хива ва Қўнғиротга ўтади. Қизилқумдан ўтиб Бухоро, Самарқанд, Карки ва бошқа шаҳарларда бўлади. Орқага Ҳирот, Машҳад, Техрон ва Истанбул бўйлаб қайтади.

Вамбери тилшунослик, адабиётшунослик, фольклор, этнография, тарих ва географияга оид асарлар муаллифи ("Немисча-туркча луғат", 1858; "Немисча-чигатойча луғат", 1860; "Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи", "Менинг ҳаётим", "Шарқ ҳаёти ва урф-одатлари очерклари" ва бошқалар). "Чигатой тили дарслиги" (1867) асарида Вамбери туркий халқлар фольклорига оид 30 дан ортиқ асар ҳақида маълумот берган, улардан парчалар келтирган, шунингдек Навоий, Фузулий, Насимий, Сўфи Оллоёр ғазалларидан олинган намуналарни ва 112 та ўзбек мақолини араб ва лотин ёзувида келтириб, немисча таржимада берган. Туркий ва немис тилларини қиёсий ўрганган.

Армений Вамберининг "Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи" асарида Муҳаммад Шайбонийхон ва унинг авлодларининг XVI асрда дастлаб маркази Самарқанд бўлган Мовароуннаҳрда, сўнгра пойтахти Бухоро бўлган Бухоро хонлигидаги ҳукмронлиги тўғрисида батафсил тўхталиб ўтган. Жумладан, Муҳаммад Шайбонийхоннинг 61 ёшида 1510 йилнинг 12 декабрида Мурғоб дарёси бўйидаги Таҳриробод кўприги ёнида шиалар давлатининг ҳукмдори шоҳ Исмоил кўшинлари хийласидан мағлубиятга учраб фожиали вафотидан сўнг, тахтга ўзбек қабилаларининг бир қисми унинг ўғли Муҳаммад Темурни қўллаб-қувватлаганликлари, бир қисми эса, қадимги Турон одатига кўра, хурмат нуктаи-назаридан оқсоқолларни лойиқ деб билган ҳолда амакиси, Шайбонийхон ҳаётлиги даврида Туркистон шаҳри ҳокимлиги топширилган Кўчкунчихон[4]ни тахтга муносиб ворис сифатида кўрганликлари баён этилади. Дастлаб Шайбонийхон ўғли Муҳаммад Темур Султон хон деб эълон қилинади. Аммо орадан бир неча кун ўтгач Муҳаммад Темур Султон вафот этади. Шундан сўнг ҳарбий амирлар кенгашиб Кўчкунчи Султонни хон қилиб кўтардилар [3].

Асарда келтирилган ушбу воқеалардан англаш мумкинки, Муҳаммад Шайбонийхон вафотидан сўнг салтанатда ўзаро ички низолар бошлангани, ҳарбий амирлар икки йирик оқимга бўлиниб, ҳар бири ўзига муносиб ворисни тахтга ўтқозишга интилган.

Маълумки, Муҳаммад Шайбонийхон вафот этган вақтда шоҳ Исмоил Заҳириддин Муҳаммад Бобурни қўллаб-қувватлаш орқали уни Мовароуннаҳр тахтига ўтқозиш, бу орқали минтақада ўзининг сиёсий таъсирини кучайтиришга интилган. Шу мақсадда ўзининг қизилбошлилардан иборат сара кўшинини Бобур Мирзога жўнатади. Муҳаммад Шайбонийхоннинг укаси Маҳмуд Султоннинг ўғли Убайдулла Султон шайбонийлар давлатининг Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлигини сақлаб қолиш учун Эрон қизилбошлиларидан иборат бўлган 70 минглик кўшинга эга Бобур Мирзога қарши дастлаб Хайробод ҳудудидаги Малик кўли яқинида жангга кирганлиги Вамбери асарида эслатиб

ўтилади¹. Аммо ўнинг ўзи Бухорода бўлган вақтда Малик чўлидан ўтганлиги лекин Малик кўлини кўрмаганлини ёзади² [4].

Венгер сайёҳи Бобур Мирзонинг Самарқанддаги ҳукмронлигини олти ой деб кўрсатиб, 918 йил хижрий, милодий 1512 йилда шайбоний Убайдулла Султон кўшинларидан мағлуб бўлгач, Мовароуннахрни тарк этгани, Самарқанд тахтини эгаллаган Убайдулла Султон Кўчкунчихонни тахтга ўтқазгани маҳорат билан баён этилади. Гарчи Кўчкунчи хон деб эълон қилинган бўлса-да, ҳокимият Убайдулло Султон кўлида бўлганлиги, унинг 1533 йилда хон деб эълон қилинганлигидан сўнг ота мерос сифатида қараб пойтахтни Бухорога кўчирганлиги ва Хоразм, Хуросон, Эронга қарши зафарли юришлар қилиб³ [5], давлат сарҳадларини Муҳаммад Шайбонийхон даврида бўлган ҳудудлар ҳисобида тиклаганлиги ҳақида маълумот беради.

Шунингдек, Убайдулла Султондан токи шайбонийлар давлатининг сўнгги ҳукмдори Пирмуҳаммад Султонгача бўлган хонлар, уларнинг ҳукмронлиги давридаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт, бошқарув тартиблари тўғрисида батафсил баён этиб ўтади.

Армений Вамбери ўзининг “Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат” асарида Хива хонлигидаги давлат лавозимлари хусусида ҳам тўхталиб қуйидаги маълумотлар келтиради: «Хива хонлигида мўғулларга хос қонунларга кўра давлат бошқарувида қуйидаги лавозимлар мавжуд:

1. Хон ёки подшо;
2. Иноқ: (сўзма-сўз таржима қилганда кичик ёки катта ака, оға) тўрт нафаргача бўлади; иккитаси хоннинг яқин қариндошлари, иккитаси унинг қабиладошларидан иборат. Уларнинг каттаси ҳар доим Хазорасп шаҳрини бошқаради.
3. Нақиб: диний ҳукмдор. Саййидлар ҳонадонига мансуб бўлиши керак. Мартабасига кўра Константинопол шаҳри шайх ул-ислом лавозимига тенг.
4. Бий: чорвадор қабиалар бошлиғи, урушлар вақтида хоннинг ўнг қўли бўлиши керак.
5. Оталиқ, маслаҳатчи: бу лавозимга фақат ўзбек уруғидан бўлган кишилар қўйилади, уларнинг сони хон томонидан белгиланади.
6. Кушбеги, вазир: хондан кейинги энг юқори лавозим, унинг тавсияси билан хонликдаги лавозим эгалари хон томонидан тайинланади.
7. Меҳтар: хизмакорлар бошлиғи. Сарой ва мамлакат бошқаруви учун масъул.
8. Ясовулбоши: улар икки нафар бўлиб қўшин бошлиғи лавозимида. Уларнинг вазифаси ҳарбий хизматга бориш истаги бўлган шахсларни рўйхатга олиш. Шунингдек, молиявий масалалар билан ҳам шуғулланади.
9. Маҳрам: улар ҳам икки нафар бўлиб, хонликдаги юқори лавозимлардан бири. Хон ва амалдорларга таъсир ўтказиш кучига эга.
10. Мингбоши: минглик қўшин бошлиғи (Мендаги маълумотлага кўра Хива хонлигининг қўшинлар сони 30000 кишини ташкил этади, хавф-ҳатар туғилган вақтларда икки баробар кўпайтирилади).
11. Юзбоши: юзлик қўшин бошлиғи.
12. Ўнбоши: ўнлик қўшин бошлиғи»⁴ [6].

Хива хонлигининг XIX асрдаги тарихи деб номланган қисмида Қўнғиротлар сулоласидан бўлган хонлардан Муҳаммад Амин иноқ, Элтузархон, Муҳаммад Раҳим, Оллоқулихон, Раҳимқулихон, Муҳаммад Аминхон, Абдуллахон, Қутлуғмуродхон, Саййидмуҳаммадхонлар ҳақида алоҳида ва батафсил тўхталиб ўтган. Уларнинг ҳукмронлик йиллари нотўғри кўрсатилган бўлса-да, ҳукмронлик давридаги бошқарув, иқтисодий соҳадаги ислохотларига оид муҳим маълумотлар қайд этилган.

Хуллас А. Вамбери саёҳати давомида Хива, Бухоро ва Самарқандда бўлиб, олган таассуротлари ва кўрган-эшитганларини бузмасдан, ҳолисона тасвирлаган «Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат», «Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи» асарлари хонликлардаги сиёсий

¹ Ўша жойда.

² Ўша асар. –Б. 74.

³ Ўша жойда.

⁴ Ўша асар, –Б. 79-81.

тарих, бошқарув тартиблари ҳамда тарихий-география ва этнография соҳасида яратилган илмий адабиётлар орасида муҳим ўрин тутди.

А. Вамберининг саёҳатлардан олган таассуротларини ўз ичига олган «Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат» асари турли далиллар билан жуда ишонарли ёзилгани сабабли баъзи олимлар ҳатто уни сохталикда, маълумотларни қалбакилаштиришда айблашган. Аммо вақт ўтиши билан бу айбловнинг нотўғрилиги ва сайёҳнинг китобхонлар ишончига сазовор бўлган маълумотлар ўз кўзлари билан кўрган таассуротлари эканлиги ундан кейин минтақага ташриф буюрган кўплаб бошқа европалик сайёҳлар томонидан тасдиқланган. Шунинг учун бу асар ҳозирги кунда ҳам географ, тарихчи, адабиётшунослар ва бошқа фанлар мутахассислари эътиборидан четда қолгани йўқ ва ундаги қимматли маълумотларни олимлар ўрганишда давом этмоқда.

Армений Вамберининг жаҳон илм-фанига қўшган ҳиссаси турли йилларда эътироф этилиб, Дунайска Стреда шаҳрида унинг бюсти, Словакияда ҳайкали ўрнатилган. 1986 йил Туркия, Венгрия ва Тожикистон кинематографлари томонидан Вамберининг ҳаёти, хусусан, унинг «Сохта дарвишнинг Ўрта Осиёга саёҳатлари» номли асари асосида «Оқсоқ дарвиш» фильми яратилди. Валерий Ахадов ва Ёжеф Киш режиссорлигидаги ушбу фильм Туғро-фильм (Туркия), Хунгарофильм, Мафильм (Венгрия), Тожикифильм киностудиялари маҳсулоти сифатида оммага тақдим этилди. Фильмда Шухрат Эргашев, Санъат Девонов, Иноғом Одилов каби ўзбек актёрлари ҳам суратга тушишган. Фильм премераси 1988 йил апрел ойида Москвада бўлиб ўтган [7].

Фойдаланилган адабиётлар

1. 300 путешественников и исследователей. Биографический словарь. – М.: Мысль, 1966. – С. 4.
2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2-жилд. – Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти 2001, – Б. 378-379.
3. Армений Вамбери. Путешествие по Средней Азии. – М.: Восточная литература, 2003, – С. 5.
4. Гадоев К., Бердиева С. Жаҳонгашта сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 2012. – Б. 89.
5. Армений Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. – Т.: ”INFO CAPITAL GROUP”, 2019, – Б. 73.
6. Армений Вамбери. Путешествие по Средней Азии. – М.: Восточная литература, 2003, – С. 60.
7. Täby 16th of December 1998, John Boija Vambéry, Armin (Hermann) 1832 – 1913 23-p.

Нашрга проф. Б.Эшов тавсия этган

MAHALLA-O'ZBEK XALQINING AN'ANAVIY JAMIYATI

Gadayev O.O. (QarDU)

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr Samarqand shahridagi mahallalarning joylashuvi, geografiyasi, etnik tarkibi to'g'risidagi Rossiya imperiyasi manbalari xususida fikr bildiriladi. O'rganilayotgan davrda Samarqand shahrining harbiy yo'l bilan zabt etilishi va hududdan imperiya maqsadlarida foydalanish uchun ilmiy tadqiqotlar o'tkazish zarurati to'g'risidagi ilmiy tushunchalar ham o'rin olgan. Ushbu davr ma'lumotlarining xususiyatlari tahlil qilinadi. Imperiya davri sayyohlari va tadqiqotchi olimlarining bergan ma'lumotlari umumlashtiriladi.

Tayanch so'zlar: *Imperiya, mahalla, etnos, etnik tarkib, manba, ilmiy tadqiqot.*

МАХАЛЛЯ – ТРАДИЦИОННОЕ ОБЩЕСТВО УЗБЕКСКОГО НАРОДА

Аннотация. В данной статье дается обзор о месторасположении, географии, этническом составе махалли города Самарканда XX веков. В исследуемый период также имели место научные представления о военном завоевании города Самарканда и необходимости проведения научных исследований для использования территории в имперских целях. Анализируются особенности данных этого периода. Обобщена информация, предоставленная туристами и учеными-исследователями имперского периода.

Ключевые слова: *империя, район, этнос, этнический состав, источник, научное исследование.*

MAHALLA-TRADITIONAL SOCIETY OF THE UZBEK PEOPLE

Annotation. This article provides an opinion on the location, geography, ethnic composition of neighborhoods in Samarkand in the XX centuries. During the period under study, scientific concepts of the military conquest of the city of Samarkand and the need to conduct scientific research for the use of the territory for imperial purposes were also included. The characteristics of the data of this period are analyzed. The data provided by tourists and research scientists of the imperial period are summarized.

Keywords: *Empire, neighborhood. Ethnos, ethnic composition, source, scientific research.*

Kirish. Ma'muriy-buyruqbozlik tizimi kuchaygan davrda nafaqat Samarqand mahallalari balki, butun O'zbekiston SSR hududida mahalla masalasida o'ziga xos siyosat yuritilganligi ko'zga tashlanib turadi. Bu o'ziga xoslik, eng avvalo, mahalliy shart-sharoitga, milliy o'ziga xoslikka zarba berish orqali yagona "sovet millatini" yaratishga uringanida yaqqol namoyon bo'ladi. Bu fikrni sobiq sovet davrida yaratilgan ko'pgina ilmiy adabiyotlarning bugungi kun tahlili ko'rsatib turibdi. Sovet imperiyasi haqiqatdan ham ulug' millat – sovet millatini yaratishdek maqsad sari dadil harakat qildi. Bu jarayonda milliylik, millatlarning bir necha ming yillar davomida shakllanib kelgan o'ziga xos milliy an'ana va urf-odatlarini hisobga olinmadi. Bu holatlar qoloqlik, eski tuzumni "sog'inish" kabi tushunchalar bilan izohlandi. Lekin, xalqlarning yashovchanlik qobiliyati va milliy mustaqillikka erishilish jarayonlari sovetlarning bu g'oyalarni puchga chiqardi.

Asosiy qism: Tadqiqotlarda nafaqat shaharning siyosiy tarixini, balki, etnografiyasi, arxeologiyasi, numizmatikasi va topografiyasi kabi sohalarini ham qamrab olgan ma'lumotlar mavjud. Xususan, Samarqand va shaharning qadimiy o'rni bo'lmish - Afrosiyob xususidagi, shaharning o'tmishi, xususan, Aleksandr Makedonskiy, arablar bosqini[1;514], sohibqiron Amir Temur va Temuriylar to'g'risidagi ilmiy izlanishlari bugungi kunda ham o'z ilmiyligini yo'qotgan emas. Shu jumladan, shahar topografiyasi, arxeologiyasi, Mo'g'ullar, Temuriylar davri siyosiy tarixi yuzasidan bildirgan fikrlaridan bugungi kunda ham tarixiy tadqiqotlarda foydalanilib kelinmoqda. Mazkur tadqiqotlar muallifi V.V.Bartoldning mazkur jarayonga tegishli fikrlarini tahlil qilgan V. Masson quyidagicha ta'rif beradi. "V.V.Bartold Samarqand shahri tarixi va tarixiy topografiyasi xususida V.A.Jukovskiyning "Marv tarixi" asari singari mukammal asar yozishni niyat qilgan edi"[2;8]. V.A.Jukovskiyning "Marv tarixi" asari Marv shahrining Temuriylar davrigacha bo'lgan tarixini tarixiy- topografik jihatdan yoritib beruvchi ilmiy asardir.

Samarqand shahri xususida sovet davri va ungacha bo'lgan davrdagi arxeologik va topografik tadqiqotlarning salmoqli qismi V.L.Vyatkin[3;66] tadqiqotlarida, yangi arxeologik tadqiqotlar asosida qo'lga kiritilgan yangi ma'lumotlar va ularning izohlari, shaharning mahalla nomlari bilan aloqador arxitekturaviy yodgorliklari M.E, Masson, Shishkin V.A tadqiqotlarida keltirilib o'tiladi[4;45]. Mazkur tadqiqotlarning tadqiqotimiz uchun ahamiyatli jihati shundaki, Samarqand shahrining o'tmishi arxeologik, numizmatik, topografik va etnografik xususiyatlar jihatdan talqin qilingan va ular vositasida shahar hududidagi mahallalarning joylashuvi, aholisi, aholisining etnik tarkibi xususida qimmatli va birlamchi asosga ega ma'lumotlarning berilganligidadir. Chunki shu vaqtgacha shahar va uning mahallalari xususida biz uchun yangi bo'lgan metodlar asosida, ayniqsa, arxeologik manbalar asosida ma'lumotlar beruvchi mahalliy manbalar ozchilikni tashkil qilgan. Biroq, shu o'rinda shuni nazardan chetda qoldirmaslik kerakki, mazkur ma'lumotlarni qayta ko'rib chiqish, boshqa manbalarga taqqoslashtirish va shu asosda yangilanayotgan tariximizga kiritish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur manbalarni qayta tahlil etish, ularda keltirilgan ilmiy xulosalarni ekspertiza qilish foydadan xoli emas.

Sovet davri tarixchilaridan Suxareva O.A. tadqiqotlari M.E. Masson tadqiqotlarini to'ldiruvchi tadqiqotlardan hisoblanadi. Ayniqsa uning Samarqand shahrini o'rab turuvchi devor va uning atrofida joylashgan mahallalar, ularning joylashuvi, mahalla aholisi, chetdan ko'chib kelgan aholi haqida fikrlari M.E. Masson tadqiqotlarini to'ldiribgina qolmasdan, tadqiqotimiz uchun yangi fikr va ilmiy xulosalar beradi[5;91]. Suxareva O.A tadqiqotlarining ahamiyatli jihati shundaki, uning tadqiqotlarida Samarqand shahar aholisining etnografik holati, turmush tarzi, kiyinish madaniyati haqida ham ko'plab ma'lumotlar keltirilgan. Uning yozishicha, Samarqand shahrini urab turgan devor Devori qiyomat podsho Rossiyasining hujumi oqibatida vayron etilgan. Devor qoldiqlari Suzangaron mahallasida saqlanib qolgan. Samarqand shahri buxoro

amiri Shohmurod tomonidan qayta tiklangan davrda uning oltita darvozasi bo'lib, shulardan bittasi So`zangaron deb nomlangan. Darvozaning bunday atalish sababi esa shaharning So`zangaron qismidagi eng katta mahalla So`zangaron bo'lgan[6;87]. Mazkur ma'lumot Samarqand shahrida shu nomdagi mahallaning mavjudligini va uning boshqa mahallalarga nisbatan aholi soni jihatidan katta ekanligini tasdiqlaydi.

Karmisheva B.X va Peshereva E.M. tadqiqotlarida yerli aholini etnik jihatdan o'rganish keng qamrovni tashkil etadi. Jumladan, uning Samarqand tojiklari tarixiga doir izlanishlari B.X. Karmisheva va E.M. Pesherevalar tomonidan olib borilgan. Mualliflar 1964-yilda «Sovetskaya etnografiya» jurnalida chop etgan maqolalarida etnoslarning urug'-jamoaviy bo'linishi, moddiy madaniyati xususan, xo'jaligi, uy-joylar qurish an'analari bilan birga suv taqsimoti, mol-mulk ayirboshlash, savdo aloqalari, hunarmandchiligi haqida ma'lumot berganlar. Bunda vohaning o'zbek, tojik xalqlari o'rtasida tarkib topgan etnoslararo savdo-xo'jalik aloqalari va ularning moddiy madaniyatda aks etishiga ham e'tiborni qaratganlar[7;21].

XX asr ikkinchi yarmidan keyin etnograflar mavjud sovet tuzumi siyosiy, ijtimoiy g'oyalari ta'sirida o'zbeklar jamoasida ro'y bergan milliy o'ziga xosliklarni to'la yoritish imkoniyatiga ega emas edilar. Chunki, sovet davri tarixshunosligida o'z-o'zini boshqarishga asoslangan mahalliy jamoalarga xos munosabatlarni ma'lum andozaga solingan marksizm-leninizm nazariyasidan chetlab o'tib o'rganish mumkin emas edi. Lekin ayrim tadqiqotchilar ko'proq qishloq jamoasiga e'tiborni qaratganlar. Jumladan, Namangan viloyati Chortoq tumani «Oyqiron qishlog'ining o'tmishi va buguni» nomli asarda O.A.Suxareva, M.A.Bikjanovlar ham jamoa faoliyati haqida qisqacha to'xtaladilar. Ammo mualliflarning milliy urf-odat va marosimlarga amal qilish, ularda hududiy qo'ni-qo'shnicilik, qon-qarindoshlik masalalariga bo'lgan munosabatda ba'zi o'rinlarda sinfiylik nuqtai nazardan yondashganliklari sezilib turadi[8;135].

O'zbeklarning an'anaviy erkaklar jamoaviy yig'inining, alohida uyushmasi gap-gashtaklarni jamiyatda ijtimoiy uyushishning dastlabki formalaridan biri deb ta'riflagan G.P.Snesarev, ularning muhim ijtimoiy xususiyat kasb etganligini ko'rsatib o'tadi. Muallif erkaklarda yoshiga qarab jo'ra, ulfatchilik asosida tashkil qilingan «gap»larda nafaqat oila, yaqin birodarlar hayotiga oid muammolar, balki butun jamoa, davlat va jamiyat ijtimoiy hayotiga oid masalalar ham o'z yechimini topganligini qayd etadi[9;274]. Mehmonxona, aksariyat shahar va qishloqlarning gavjum yerida yoki mahalla guzarlarida joylashgan bo'lib, erkaklar bo'sh vaqtlarini birgalikda o'tkazadigan joyi edi. Odatda bunday jamoaga bir qancha kishilar kirgani holda, ba'zi marosimlar «gap», «gashtak», «ziyofat», «to'kma», mahalla yig'inlari, va boshqa tadbirlar o'tkaziladigan joy hisoblangan.

Mahalla guzarida joylashgan mehmonxonalar jamoaning marosimlar o'tkazadigan alohida joyi bo'lganligini, muallif tarixan tarkib topgan zardushtiyning olovxona maskanlari bilan bog'liqligiga urg'u beradi. Shu bilan birga O'rta Osiyo xalqlarida sunnat to'yi marosimining o'tkazilishida qon-qarindoshlar, qo'ni-qo'shnilar jamoasi vazifalariga doir xulosa berib, erkaklar va ayollar jamoasining marosimlardagi o'rniga ham to'xtaladi. Biroq muallif hududiy jamoalarning oila turmush tarzi bilan bog'liqlikdagi faoliyatiga batafsil to'xtalmagan. R.Y.Rasudova o'zining «Zarafshon vohasi va Farg'ona vodiysi aholisi qishloq jamoalarida ayrim o'ziga xosliklar» asarida qishloq jamoalari turmush tarzini tavsiflar ekan, qishloq jamoasidagi yaqin qarindoshlar jamoasi «qoraqozon» haqida to'xtaladi[10;38-39]. Muallif qoraqozon tushunchasi orqali qishloq jamoasi uchun tipik xarakterdagi «yaqin qon-qarindoshlar jamoasi» terminini ko'p o'rinlarda qo'llaydi. Hatto bunday jamoa muallif fikricha, bir necha qishloq jamoalarini birlashtirgan.

Qoraqozon katta patriarxal oila uyushmasi, ya'ni maslahat kengashidan kattaroq yig'in bo'lib, unda ma'lum urug'-jamo yoki qishloq jamoasi tarkibiga kirgan qarindoshlar ishtirok etganlar. Yig'indagi oqsoqollar nafaqat qarindosh urug'lar tarkibida, balki hududiy qo'ni-qo'shnilar miqyosidagi masalalarda ham hal qiluvchi ovozga ega bo'lganlar. Buxoro shahri hududiy-qo'shnicilik, kvartal (mahalla) jamoasiga bag'ishlangan birdan-bir monografiya O.A. Suxareva qalamiga mansub fundamental tadqiqot edi. Asarda Buxoro shahri mahallalarining XIX asr oxiri va XX asr boshidagi hayoti mukammal va har tomonlama tahlil etishga harakat qilingan.

Muallif shahardagi har bir mahallaga tavsif berar ekan, aholi o'rtasidagi ijtimoiy aloqalar, ma'muriy boshqaruv, jamoa faoliyatining ijobiy, salbiy tomonlarini ochib, kerakli o'rinlarda urf-odat va marosimlarda jamoaning vazifalariga to'xtalib o'tadi.

Mazkur davrga taalluqli asarlarda tadqiqotga daxldor ko'plab ma'lumotlar uchraydi. Markaziy Osiyo xalqlariga xos jamoaviy munosabatlarni chorvador, o'troq dehqon va hunarmand aholidagi umumiylik, tafovutlar va o'ziga xosliklarni o'zbek, tojik, qozoq, turkmanlar misolida tadqiq etgan S.P. Polyakov jamoaga alohida boshlang'ich ijtimoiy tashkilot sifatida qaraydi. Muallif bir qancha patriarxal jamoalar birikishi natijasida «mahalla» shakllangan deydi va biz qayd etgan tadqiqotchilar orasida birinchilardan bo'lib, uni «o'zini-o'zi boshqarish tuzilmasi» deb ko'rsatadi[11;122]. Vazifasiga ko'ra shahardagi mahalla, qishloqdagi qo'ni-qo'shnicilik jamoasini takrorlaydi. Muallif bunday uyushgan jamoaga mahalla rais (starosta)lari rahbarlik qilgan deb yozadi. Bunda u umumiy tadbirlar va oilaviy marosimlarda jamoaning funksional o'rniga juda kam to'xtalgan bo'lsa-da, O'rta Zarafshon vohasida dehqonchilikni yarim o'troq turmush tarzidagi chorvachilik bilan uyg'un holda bog'lagan aholidagi «qozonsherik»lar jamoasining marosimlardagi sheriklik aloqalarini ba'zi o'rinlarda ochib bergan[5;321].

SHunday bo'lsada muallif ko'targan masalalar, biz tadqiq etayotgan muammoning ba'zi jihatlari qamrab olgan xolos. Sovet davri tarixshunosligida Samarqand shahri va uning mahallalari ijtimoiy- iqtisodiy hayotini o'rta asrlardagi tarixini yoritib berishga xizmat qilgan tarixchilardan biri Chexovich O.D. hisoblanadi. Olim o'zining qator tadqiqot ishlarida Samarqand shahri aholisining huquqiy va xo'jalik hayoti to'g'risida tadqiqotimizning aholi mashg'ulotlari va shahar mahallalari hayotiga oid qismiga tegishli qimmatli ma'lumotlar bergan[12;61]. Chexovich O.D. Samarqand shahrining vaqf xo'jaliklari tarixini yoritgan ekan, vaqf mulklarining joylashuviga doir ma'lumotlarni keltirish bilan birgalikda, ularning qaysi mahalla hududida joylashganiga oid o'zining fikr va mulohazalarini keltirib o'tadi. Chexovich O.D.ning tadqiqot davri asosan XIV-XVII asrlarni o'z ichiga olganligini hisobga oladigan bo'lsak, tadqiqotimiz obyekti bo'lgan Samarqand mahallalarining ayni davrdagi holati bo'yicha ma'lumotlar bilan uning ilmiy izlanishlari asosida tanishib olishimiz mumkin bo'ladi.

Tarixan shakllangan patriarxal urug'chilik turmush tarzi shaharda ham qishloq jamoasi turmush tarzi va o'zaro munosabatlarida ham aks etgan edi. Qishloq jamoasida patriarxal turmush tarzi dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi qo'ni-qo'shni o'troq aholidan keyingi feodal shaharlardagi hunarmandchilik sex uyushmalariga va mahalla jamoasiga o'sib o'tgan. Muallif masalaga qishloq qo'ni-qo'shnicilik jamoasining bir bo'laki bo'lgan katta patriarxal oilalarning ijtimoiy asoslari hamda iqtisodiy munosabatlari nuqtai nazaridan yondashganligi bois, jamoa a'zolarining oqsoqolga bo'ysunishi, jamoadagi o'rni, vazifalari yanada oydinlashganligini ko'rish mumkin. Patriarxal jamoa, deb ta'rif beradi etnograf olim N.A. Kondaurov, nafaqat bir qancha katta-kichik oilalar birikmasi, balki ma'lum iqtisodiy va hududiy birlik belgilariga ega bo'lgan bir muncha kattaroq ijtimoiy uyushma hamdir[13;147]. Bunday jamoa a'zolarining ko'pchiligi u yoki bu darajadagi qon-qarindoshlik aloqalari bilan bog'langan patriarxal oilaviy-qarindosh guruhlardan iborat bo'lgan, ular, albatta, yagona oqsoqolga bo'ysunuvchi alohida qishloq jamoasini tashkil etganlar. Jamoaning shakllanishi va rivojlanishi haqida ma'lumot berar ekanmiz, rivojlangan o'rta asrlardan boshlab shaharlarda o'zbeklar jamoaviy hayot tarzining muhim bo'g'ini hisoblangan «mahalla» atamasining ma'nosi, mahalla taraqqiyoti haqida ham to'xtalishni o'rinli deb hisoblaymiz. Manbalarda qayd etilishicha «mahalla» atamasi ilk bor o'rta asr mualliflaridan biri Abu Bakr Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asarida VIII asr boshlaridagi Buxoroning ichki kvartallarini belgilash uchun qo'llanilgan. Muallif shaharning markaziy shahriston qismi haqida yozar ekan, bunday joylar alohida devorlar bilan ajralib, 3 - 4 mahalladan iborat bo'lganligini qayd etadi. Mahalla termini orqali shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy asoslarda shakllangan bir qismini anglatuvchi, shaharning shu qismida yashovchilarning hududiy yaqin jamoasi ma'nosida tushunish mumkin ekan. Mahalla O'zbekiston aholisining dastlabki ijtimoiy, hududiy uyushmasi sifatida tarixan qadimgi urug'-jamoalardan, keyinchalik zardushtiylik davrining patriarxal urug' jamoasi agnatlariga, undan so'ng ilk o'rta asrlardagi «naf» qo'ni-qo'shnicilik birlashmasiga, so'ngra rivojlangan o'rta asrlardagi mahalla (kvartal) jamoalariga o'sib o'tgan[14;69-72].

Albatta, mahalla hamda qishloq jamoasi tarkibi va vazifalari bir-biriga o'xshasa-da, unda kishilarning ma'lum hududiy hamda etnik prinsiplar asosida o'zaro yaqin aloqalari alohida ahamiyat kasb etadi. Zero, shaharda aholi hududiy jihatdan qishloq jamoasiga qaraganda ancha tarqoq emas, balki yaqin hisoblangan. Tarix atamalarining izohli lug'atida mahallaga quyidagicha ta'rif berilgan: «Mahalla» arabcha so'z bo'lib, joy ma'nosini anglatuvchi «mahallun» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, shahar va qishloqlarda aholi yashaydigan ma'muriy-hududiy birlikdir. XX asrning 20-yillariga qadar mahalla 50-60 xonadondan tashkil topgan bo'lib, shaharlarda daha tarkibiga kirgan. Albatta, mahallaning keyingi taraqqiyotiga nazar solsak, u o'zbeklar jamoaviy turmushining dastlabki ijtimoiy tuzilmasi sifatida bir qancha rivojlanish bosqichlaridan o'tib keldi. Har qancha zazyiq va faoliyatini tugatishga qaratilgan harakatlar o'z samarasini bermagach, Sovet hokimiyati bunday uyushma bilan hisoblashishga va murosaga borishga majbur bo'ldi. Natijada bunday mahalliy o'zini-o'zi boshqarish tuzilmasining faoliyati 1932-yil 17-aprelda O'zbekistonda birinchi marta «Shaharlardagi mahalla qo'mitalari to'g'risida» nizom asosida rasmiylashtirildi. 1935-1936-yillarda shaharlarda mahalla qo'mitalari tashkil etila boshlangan bo'lsa-da, ular asosan shahar sovetiga bo'ysunar hamda ularga nisbatan yuridik shaxs maqomi berilmagan edi.

1961-yilda O'zbekiston SSR Oliy Soveti tomonidan barcha joylarda, ya'ni shahar, qishloq, posyolka va ovullarda mahalla qo'mitalari to'g'risida nizom qabul qilingan, lekin ular o'z faoliyatini fuqarolar yig'inlari (gorsovet va selsovet) negizida olib borar edi, xolos. Agar mahallaga ijtimoiy-iqtisodiy uyushma yoki ma'lum geografik hududga xos birlik sifatida oila bilan o'zaro bog'liqligiga baho berilsa, uning faoliyati yuqoridagi fikrimizdan ko'ra yana-da oydinlashadi. Oilalar o'zaro qo'ni-qo'shni yashab, etnik va ijtimoiy jihatdan o'zaro birikar ekanlar, qo'shnichilik munosabatlari doirasida bir-birinikida nimalar sodir bo'layotganidan, oilalar o'rtasidagi munosabatdan, qon-qarindoshlar bilan muomala qandayligidan xabardor bo'lib turilgan. Bu holat bir oilani ikkinchi oila oldida turli jihatdan mas'uliyat hissi asosida yagona qoidalarga amal qilgan holda yashashga majbur etgan. Bunda, jamoaning an'anaviy faoliyati to'rt sohada: xo'jalik, diniy, marosim, ijtimoiy-maishiy sohalarda namoyon bo'lgan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, shaharda ham qishloqda ham jamoaga xalq orasidan saylab qo'yilgan oqsoqol boshchilik qilgan, uning yordamchilari, xususan, masjid imomi, mirob, ayollar orasida kayvoni, dasturxonchilar faoliyat ko'rsatgan. Shaharda mahalla mahkamasida mirza (kotib), qorovul, mirob, xazinachi kabi kichik darajali mansabdorlar xizmat qilganlar. Mahallada jamoa boshlig'i, oqsoqol qilib ko'pincha boy bo'lmagan, o'rtahol katta hayotiy tajribaga ega bo'lgan, hurmatli kishilarni saylaganlar, ular fuqarolar o'rtasida hurmat-e'tiborga ega bo'lishi va shahar yig'inida, daha sudida jamoa manfaatlarini munosib ravishda himoya qilishlari lozim bo'lgan. O'zini-o'zi boshqaruvga asoslangan jamoa boshlig'i, oqsoqol mansabiga tayinlash orqali emas, balki xalq tomonidan saylov orqali, jamoada o'ziga xos obro'-e'tibor qozongani uchun yoki atrofda qilganlarini o'z atrofida jipslashtira olgani uchun shunday martabaga erishilgan. Ayrim hollarda mahallalar yana ham kattaroq ijtimoiy uyushmalarga birlashganlar. Bunday uyushmalarni Buxoro amirligining boshqa bekliliklarida ham ko'rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бартольд В.В. Сочинения. Работы по истории востоковедения. – М.: Наука, 1977. Том IX. – 514 с.
2. Бартольд В.В.. Сочинения. Работы по археологии, нумизматики, эпиграфике и этнографии. – М.: Наука, 1977. Том IV. – С. 8.
3. Вяткин В.Л. Афрасиаб-городище былого Самарканда. Археологический очерк. – Самарканд: Издание главнауки Наркомпроса УзССР, 1926. – С. 66.
4. Массон М.Е. Три эпизода связанные с Самаркандским памятниками старины. – Ташкент: Узбекистан, 1972. – С. 45.
5. Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодалного города Бухары. – Москва: Наука, 1976. – С. 91.
6. Сухарева О.А. Культура и искусства народов Средней Азии в древности и средневековье. – Москва, 1979. – С. 87.
7. Кармышева Б.Х., Пещерева Е.М. Материалы этнографического обследования таджиков Нурагинского хребта // СЭ, 1964. – № 1. – С. 7-21.

- 8.Троицкая А.Л. Рождене и первые годы жизни ребёнка у таджиков долины Зеравшана // СЭ, 1935. – № 6. – С. 109-135.
- 9.Снесарев Г.П. О реликтах мужских союзов в истории народов Средней Азии. – М., 1964. – С. 24.
- 10.Рассудова Р.Я. Некоторые особенности сельских общин Зерафшанской и Ферганской долины на рубеже XIX – XX вв. // Тез. докл. и сообщ по этногр. – Т., 1973. – С. 38-39.
- 11.Поляков С.П. Историческая этнография народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1980. – С. 107-122.
12. Чехович О.Д. Вакуфный документ времени Тимура из коллекции Самаркандского музейя. – Москва: Эпиграфика востока, 1951. – 61 с.
- 13.Кондауров Н.А. Патриархально- домашняя община и общинные дома у ягнобцев. – М.; -Л., 1940. – С. 147.
- 14.Наршахи Абу Бакр Мухаммад. История Бухары / Перевод с персидского Н. Лыкошина. – Т., 1897. – С. 69-72.

Наширга проф. О.Бўриев тавсия этган

1918 – 1940-ЙИЛЛАРДА МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИНИНГ ФАОЛИЯТИ

Турсунова Ю.Б. (ЎзРФА тарих институти)

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистондаги мактабгача таълим муассасаларининг ҳолати, аҳолининг муносабати, совет ҳукумати томонидан олиб борилган сиёсий ҳаракатлар ёритиб берилган.

Таянч сўзлар: *мактабгача таълим, боғча, болалар майдончаси, тарбиячи, тарбия, муаммолар, турмуш тарзи, таълим, ижтимоий ҳаёт.*

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В 1918-1940 ГГ.

Аннотация. В данной статье описывается состояние дошкольных образовательных учреждений Узбекистана, отношение к ним населения, политические действия, предпринятые советской властью.

Ключевые слова: *дошкольное учреждение, детский сад, детская площадка, воспитатель, воспитание, проблемы, образ жизни, образование, социальная жизнь.*

ACTIVITY OF SCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN 1918-1940

Annotation: This article describes the state of preschool educational institutions in Uzbekistan, the attitude of the population towards them, the political actions taken by the Soviet authorities.

Key words: *preschool institution, kindergarten, playground, educator, upbringing, problems, lifestyle, education, social life.*

Мактабгача таълим муассасалари миллатнинг менталитети, маданий ҳамда маънавий ўсишини белгиловчи мезондир. Бола тарбияси айнан мактабгача таълим муассасаларидан бошланади. Шунинг учун большевиклар коммунистик ғояни сингдиришни болалардан бошладилар. Бундан ташқари совет ҳукумати учун ишчи аёллар керак эди.

Ҳукумат ғояни амалга оширишни ҳуқуқий йўл билан мустаҳкамлади ва 1918 йил декрет эълон қилади. Декретда аёлларнинг мавқеини ошириш ва уларни фаол ижтимоий ҳаётга тортиш, уларни эркаклар билан тенг ҳуқуқли қилиш, аёлларни ишлаб чиқариш ва бошқарувга жалб этиш масалалари кўтарилди. Шунинг учун Туркистонда боғчалар ташкил этила бошланади. Мактабгача таълим тизимини ривожлантириш учун 1918 йил 5 сентябрда Халқ комиссарлари кенгашининг “Таълим ва ўқув муассасалари ва барча бўлимларининг муассасаларини Маориф халқ комиссариати тасарруфига ўтказиш”, [1:11] тўғрисидаги фармони алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Болаларни оммавий тарбиялаш умумхалқ иши деб эълон қилинди. Шунинг учун маҳаллий совет ҳокимияти партиялари, касаба уюшмалари совети, фаол аёллар жамияти ташкилоти болалар боғчаларини ташкил этиш учун тегишли биноларни танлаб олдилар. Болаларни боғчага тортиш учун ҳаракатлар бошланиб кетди. Ўша йили Туркистон Маориф Халқ Комиссарлиги қошида мактабгача таълим бўлими очилди.

1918 йил 28 октябрда боғча ёшидаги болалар учун бепул болалар боғчалари ташкил этилди. Дастлаб бу боғчаларда олти ёшли болалар қабул қилинган. Агарда бўш ўринлар бўлсагина 5 ёшдан ҳам болалар боғчага қабул қилинган. [2:41]

Тошкентнинг рус қисмида 600 ўринга мўлжалланган 6 та болалар боғчаси, эски шаҳар қисмида эса 3 (4) та болалар боғчаси ташкил этилган[3:6]300 ўринли 1 та болалар клуби, 12 та болалар майдончаси ташкил этилади. Мактабгача ёшдаги болалар сони 17 000 дан ортиқ бўлса-да, маблағ йўқлиги сабабли уларнинг ҳаммасини жойлаштириш имкони бўлмаган. Бундан ташқари бухгалтерия ҳисоби ва болаларни ҳимоя қилиш ва саломатлик ишлари йўлга қўйилмаган. Боғчаларда тиббий ходимлар ҳам етарли даражада бўлмаган. [4:16] Болалар боғчаларига жалб этилган болаларнинг ёш чегараси асосан олти ёшдан саккиз ёшгача бўлган. [5:225]

Болалар боғчаларида машғулотлар олиб борилган. Болаларнинг тўғри жисмоний ривожланиши учун қўйидаги машғулотлар ўтилган: ўйинлар, мусиқа, гимнастика. Ақлий ривожланиши учун – параллел равишда эртақлар ўқиш ва расмларни кўрсатиш, кублар орқали ўқиш, кўргазмалар арифметика, болалар билан суҳбатлашиш керак бўлган. [6:15]

1919 йил Самарқандда учта болалар уйида иккита боғча ва мактабгача таълим гуруҳлари, Каттакўрғонда битта боғча очилди. [7:15] Хўжандда мактабгача таълим аянчли аҳволда бўлган. Болалар боғчалари, ўйин майдончалари бўлмаган. [8:80] Ўратепада болалар боғчаси бўлмаган. Жиззах шаҳрида 2 та болалар майдончаси бўлиб, лекин у ҳам ҳеч қандай жиҳоз билан жиҳозланмаган. Хожи Муин бу ҳақда, ” баъзи маориф шўъбаларинда қотишиб юрган маорифпарвар ўртоқларнинг кўришишлари билан ўтган баҳор эски шаҳарда Хайробод китъасинда Қулибойбачча ҳовлисинда мусулмонлар учун ҳам болалар боғчаси очилиб эди. Лекин болалар боғчаси нима эканлигини халқ англамади, болаларини юбормадилар. Бир талай харажатлар бўшга кетди, тарбиячилик учун Тошканддан келтурулган, болалар боғчаси курсига ўқуғон татар ҳамшираларимиз бола йўқлигидан зерикиб яна қайтиб Тошкандга кетдилар. Лекин эски шаҳар маориф шўъбаси болалар боғчасининг кераклигини, бола тарбияси учун лозумини кўзга олиб мазкур Қулибойбачча уйинда яна «болалар боғчаси» очди. Эмди халқимиз мундоқ тарбия уйиндан истифода қилмоқ учун 4-6 яшар болаларини бу ерда юборсалар эди. [9:2]», деган фикрларни илгари суради.

Октябр тўнтаридан олдин Қўқонда хусусий болалар боғчалари очилган. Боғчага ўзига тўқ оилаларнинг фарзандлари борган. Аслида бу боғча мактабгача тайёрлов гуруҳи сифатида очилган эди. 1918 йил сентябрдан Маориф нозирлиги томонидан боғчалар очилади, лекин бу боғчаларни “болалар клуби” деб атайдилар. Бу боғчаларга 100 дан 120 нафаргача бола қабул қилиниб, 5 та тарбиячи ва раҳбар ишлаган. 1919 йилдан бу боғчалар темир йўлнинг янги очилган маданий-маърифий бўлимига ўтказилади. Қўқонда ушбу йилларда 2 тагина боғча фаолият олиб борган. Бири шаҳарда, иккинчиси темир йўл қарамоғидаги бўлган. Бу боғчалар фақат қишда ишлаган. Соат 9:00 дан, соат 13:00 гача болалар билан машғулот ўтказилган. Тушдан кейин ота-оналар болаларини боғчадан олиб кетган, чунки болаларнинг ухлаши учун боғчада шароит бўлмаган. Ундан ташқари болаларни уч маҳал овқатлантиришнинг иложи бўлмаган. Болаларга фақат эрталаб бир бурда нон бериш билан чекланилган. Бу нон билан ҳам болаларни тўйдиришнинг иложи бўлмаган. Маҳаллий ташкилотлар болалар боғчаси учун иссиқ нонушта ва маҳсулотларни етказиб беришдан бош тортди. Эски шаҳарда боғча умуман бўлмаган. Маориф нозирлиги томонидан мактабгача таълим бўйича қисқа муддатли курслар очилганлигига қарамай, унда ўқийдиган талабанинг ўзи бўлмаган. Маҳаллий хотин-қизлар бундай ўқишлардан бош тортган.

1919 йилда Қўқонда олтига ўйин майдончаси фаолият кўрсатган, бу ерда 600 нафаргача болалар ўз тарбиячилари билан бирга шуғулланишган. Янги шаҳарда 3 та, эски шаҳарда 2 та болалар майдончаси фаолият олиб борган. Машғулотлар ҳар куни соат 8:00 дан 12:00 гача, 1 майдан октябр ойигача давом этган. 1919 йил 1 майдан янги шаҳарда 4 та, эски шаҳарда битта ўйин майдончалари очилган. Ўйин майдончаларига 32 нафар етакчи билан 600 дан 640 тагача болалар бўлган. Ҳар бир тарбиячига 25 тадан 30 тагача, баъзи ҳудудларда эса 45 тагача бола тўғри келган. Лекин бу ерда ҳам болаларга иссиқ нонушта берилмаган. Янги шаҳардаги болалар майдончасида июль ойининг охирида болалар

орасида юқумли касалликлар билан касалланиш ҳолатлари ортганлиги сабабли уч ҳафтага ёпилган. Маҳаллий аҳоли болалар учун очилган муассасаларга болаларини қўйишдан бош тортган. Шунинг учун Маориф нозирлиги томонидан аҳоли орасида оммавий маърузалар ўқиш кучайтирилган. Лекин маъруза ўқиш учун ҳам мутахассислар етишмаган. Мавжуд кадрлар ҳам тажрибасиз бўлган.

Бундан ташқари, болалар боғчаларида ҳам, болалар майдончаларида ҳам картон, рангли қалам, бўёқлар, рангли қоғоз, ип, ўйинчоқлар каби ёрдамчи воситаларга эҳтиёж жуда катта бўлган. Соф дидактик характердаги қўлланмалар умуман бўлмаган. Қўлда ишланган узун стол ва скамейкаларда машғулотлар олиб борилган. Бундай шароитда болалар билан машғулотлар ўтказиш қийин бўлган. [10:45]

1918 йил 28 декабрда Туркистон Республикаси Маориф Халқ Комиссарлигининг болалар боғчалари ва майдончалари раҳбарларини тайёрлаш курсларига қабул қилиш шартлари ва ўқиш мавзулари тўғрисидаги буйруғи чиқади. Унга кўра, болалар боғчаларида ишловчи раҳбарлар ҳамда тарбиячиларга психология, гигиена, табиатшунослик, педагогика, ифодали ўқиш, қўл меҳнати, тасвирий санъат, мусиқа, гимнастика, сарт тили каби фанлар ўқитилган. Кундуз кунлари раҳбарлар ва тарбиячилар боғчада бўлиб, дарслар кечки сменада олиб борилган ва 4 ой давом этган. Дарслар амалиёт билан бирга ташкил этилган. Шаҳардан ташқарида ишлайдиганлар учун стипендия ва тайёр уйлар билан таъминланган. Курсларга мактабгача таълим соҳасида ишлашни чинакам истагини билдирган, камида 16 ёшга тўлган гимназиянинг камида олти синфини тугатган маълумотли шахслар юборилган. Мусулмонларни тайёрлов курсларига рус тилини билмайдиган ва рус тузем мактабини тугатган талабалар қабул қилинган. [11:593] Махсус таълим олмаган мусулмон аёллар учун махсус қўшимча таълим жорий қилинган. Уларнинг сони жуда кам бўлган. Дарслар 1919 йил 20 январдан бошланган. [12:34]

1920 йил 2 январда Маориф Халқ Комиссиариати томонидан Тошкентда болалар боғчалари учун тарбиячилар курси очилади. Курслар июнь ойининг ўрталаригача давом этган. Вилоятдан келганлар турар жой билан таъминланган. Мактабгача ёшдаги таълим-тарбиянинг аҳамиятини ҳисобга олиб, педагог кадрларни тайёрлашга жиддий эътибор қаратилган.

1920 йил 1 январдан 1 июнга қадар оврўпоча мактабгача таълим курсларини 64 та раҳбар кадрлар битирган бўлса, улардан 43 таси ишга тортилган. Бундан ташқари 15 февралдан 15 июнга қадар мусулмон аёллар учун эски Тошкентда очилган мактабгача таълим курсларини 32 хотин-қиз битириб, улардан 18 таси ўзбек, 2 таси таранчей, 1 таси қирғиз, 11 таси татар миллатига мансуб бўлган. Улардан 17 таси мактабгача таълим муассасаларида ишлаган бўлса, миллати ўзбек бўлган 15 та хотин-қиз ишламаган. Бунинг асосий сабаби, эрлари рухсат бермаган.

1919 йил май ойида бўлиб ўтган курултойда мактабгача таълим бўлими мактаб бўлими қошидаги мактабгача таълим бўлими деб номланади ва мактабгача таълим бўлими молиявий масалаларда ҳам, иқтисодий ва умумий масалаларда ҳам мактаб бўлими билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Бу, албатта, бўлинмага таъсир қилмай қолмади, уларнинг ишини секинлаштирди. 1920 йил июнь ойида мактабгача таълим бўйича йўриқномалар ишлаб чиқилиб, туркий тилга таржима қилинди ва барча туманларга юборилди. Ўша ойда мактаб таълими бўлими қошида педагогик комиссия тузилади, унинг таркибига: Маориф Халқ Комиссарлигининг мактабгача таълим бўлими бошлиғи, эски ва янги Тошкентнинг йўриқчилари ва бошлиқлари кирди. Педагогик комиссия ўз олдига мактабгача таълим муассасаларининг мавжуд тажрибаси асосида педагогик масалаларни ишлаб чиқишни мақсад қилди. Мана шундан кейин Маориф Халқ Комиссиариати томонидан 2 нафар йўриқчи Сирдарё ва Фарғона вилоятлари мактабгача таълим муассасаларини кўриқдан ўтказиш учун юборилади ва Самарқандда ҳам аралаш мактабгача таълим муассасалари кўриқдан ўтказилади. Шу пайтгача чоп этилмаган болалар учун қўшиқлар тўплами тузилиб, чоп этишга жўнатилади.

1921 йил 1 октябрдан 1 январгача Самарқандда яна уч ойлик минтақавий Оврўпоча мактабгача таълим курсларини 60 та талаба яқунлади.

Шу билан бирга, 1920 йил 20 октябрдан 1921 йил 20 январгача эски Тошкентда мактабгача таълим бўйича уч ойлик вилоят мусулмон курсларини 35 киши, жумладан, 2 нафар ўзбек, 13 нафар татар, 2 нафар киргиз, 1 нафар тожик, 7 нафар козоқ ва 10 нафар рус миллатига мансуб киши тугатди. Юқоридагилардан ташқари, мактабгача таълим бўлими томонидан мактабгача таълимга оид бир қанча варақалар тузилиб, туркий тилга таржима қилиниб, барча вилоятларга тарқатилди.

1920 йил декабрь ойининг бошида мактабгача таълим ходимларининг биринчи Новгород конференцияси ва декабрь ойининг охирида эса Тошкентнинг эски шаҳар қисмида мактабгача таълим ходимларининг биринчи конференцияси бўлиб ўтди. Мактабгача таълим учун молиявий харажатлар Москвадан олинди ва 1921 йил январь ойидан вилоятларга юборилди.

1920 йил охирига келиб Сирдарё, Самарқанд, Фарғона вилоятларида очилган мактабгача таълим муассасалари

Вилоят номи	Болалар боғчаси		Аралаш	Болалар уйи	Болалар майдончаси
	оврўпоча	маҳаллий			
Сирдарё	12/800	23/1700	-	2/190	
Самарқанд	2/70	8/404	2/197	3/75	4/400
Фарғона	4/200	10/664	2/150	3/100	6/600
Жами	18/1070	41/2768	4/347	8/365	10/1000

1920 йилнинг охирига келиб, мактабгача таълим бўлими раҳбар, котиб ва 4 йўриқчидан иборат бўлган. [13:56]

1922 йилдан 1924 йилгача мактабгача таълим муассасаларининг аҳволи жуда оғир бўлган. Бунга республикада юз берган очарчилик, ҳарбий коммунизм сиёсати жуда катта таъсир кўрсатган. Муассаса ходимларига ўз вақтида маошнинг берилмаганлиги сабабли уларнинг ишдан бўшаб кетиш ҳолатлари кузатилган. Бундан ташқари муассасага ҳукумат томонидан озиқ-овқат етказиб берилмаган. Ота-оналар ёппасига болаларини мактабгача таълим муассасаларига юбормаган. Оқибатда кўпгина мактабгача таълим муассасалари ёпилиб кетган, бори ҳам талабга жавоб бермаган.

1925 йилдан ўлкадаги аҳвол бир мунча тикланади ва аста-секинлик билан яна қайтадан мактабгача таълим муассасалари ўз иш фаолиятига қайтади. 1926 йилга келиб қирқта мактабгача таълим муассасасида 36.45 фоиз, яъни 2000 та бола қамраб олинди. Ўзбекистон ССРда ташкил этилган боғчалар дастлаб 4 соат ишлаган. Тез орада иш соати 8 соат деб белгиланганлиги учун боғчалар ҳам 8 соатлик иш режимига ўтказилади. Боғчалар соатининг узайтирилиши, болалар сонининг кўпайиши ва болалар боғчалари кенгайишга сабаб бўлди. 20 та болага битта тарбиячи тўғри келди. Болалар майдончалари ташкил этилди.

1927 йилда “Хужум” ҳаракати ўтказилгандан сўнг, аёллар янада кўпроқ ижтимоий турмушга жалб этилди. Шунинг учун Маориф Комиссарлиги томонидан янги турдаги боғчалар, ёзги соғломлаштириш болалар майдончалари ташкил этилди. Бундай майдончалар асосан завод- фабрикалар қошида очилди. 1927 йил жами 708 та болани ўз ичига қамраб олган 14 та соғломлаштириш майдончалари бор эди. [14:18] Ташкил этилган кўпгина боғчаларда шароит ачинарли ҳолатда бўлган. Жиҳозларнинг сифатсизлиги, кўрпа-тўшакларнинг санитария ҳолатларига жавоб бермаганлиги, озиқ- овқатнинг сифатсизлиги, ўйин майдончаларининг тўғридан-тўғри далада ташкил этилганлиги болаларнинг соғлиғига жиддий таъсир кўрсатган. Тушлиқда болаларга бир парча нон берилганлиги ҳам ҳужжатларда келтирилади. Бундан ташқари боғчаларда намозхоналар ташкил этилган, шунинг учун ҳукумат бунга қаттиқ қаршилик қилган ва ходимларнинг ижтимоий ва синфий келиб чиқишини назорат остига олган. Қишлоқларда боғчалар жуда қийинчилик билан ташкил этилган. Боғчалар асосан пахта далаларида очилган. Бундан ташқари Маориф Халқ Комиссарлиги томонидан 1929-1930 йилларда мактабгача муассасалардаги болаларни динга қарши байналмилал руҳда тарбиялаш кераклиги тарғиб қилинади. 1938-1939 йилларда республикада 927 та мактабгача таълим муассасаси бўлиб, 36710 та бола тарбияланган.

Мактабгача таълим муассасалари фақат моддий жиҳатдан эмас, балки мутахассис жиҳатдан ҳам тўсиқларга дуч келган. Ташкил этилган боғчаларда тажрибали кадрлар бўлмаган.

Шу ўринда айтиш мумкинки, мактабгача таълим муассасаларини ташкил этишда, асосан, рақамларга катта эътибор қаратилиб, уларни мутахассислар билан таъминлар, болаларни мактабга жалб этишда узоқ масофадан тортиб, ўқув қуролларни етишмаслиги, жорий этилган дастурлар ва ажратилган соатларда асосий эътибор ғоявий тарбияга қаратилганлигини қайд этиб ўтиш жоиздир.

Бундан ташқари боғчаларнинг очилишидан мақсад, аёлларни фаол турмушга тортиш бўлди. Дастлабки очилган боғчалар асосан рус, татар аёлларининг фарзандлари учун очилди. Чунки бу даврда маҳаллий аҳолининг фарзандларини жалб этиш турли хил қийинчиликларга олиб келган. 1927 йил Хужум ҳаракатига қадар маҳаллий аҳолининг фарзандларини боғчага жалб этиш ишлари жонланмади. Ундан кейинги даврларда ҳам боғчалардаги аҳвол талабга жавоб бермаган.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1. ЎзМА Фонд-Р-94, 5- рўйхат, 1118- йиғмажилд, 11-18 варақ.
2. Коммунизм, – №41, 30 октябрь 1918 йил.
3. Тошкент вилояти ДА, Фонд-13, 1-рўйхат, 53а- йиғмажилд, 6-8- варақ.
4. ЎзМА, Фонд- Р- 34, 1-рўйхат, 461- йиғмажилд 16- варақ.
5. Известия ВЦИК, – №225(459), 16 октября 1918 г.
6. ЎзМА, Фонд- Р- 25, 1-рўйхат, 12- йиғмажилд 15- варақ.
7. ЎзМА, Фонд- Р- 25, 1-рўйхат, 12- йиғмажилд 15- варақ.
8. Самарқанд вилоят ДА, 1-рўйхат, 71-йиғмажилд, 28-иш, 80-82-бетлар.
9. Ҳожи Муин. Болалар боғчаси // Меҳнаткашлар товуши 1919 йил 3 ноябр, 2- варақ.
10. ЎзМА, Фонд- Р- 34, 1-рўйхат, 456- йиғмажилд 45-варақ.
11. ЎзМА, Фонд- Р- 34, 1-рўйхат, 171-йиғмажилд, 593-варақ
12. ЎзМА, Фонд- Р- 34, 1-рўйхат, 40-йиғмажилд, 34- варақ.
13. Тошкент вилояти ДА, Фонд-13, 436- йиғмажилд, 56-57-варақ.
14. ЎзМА Фонд-Р-94, 5- рўйхат, 1694- йиғмажилд, 18- варақ.

Наишга проф. Б.Эшов тавсия этган

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИНИНГ ҲУНАРМАНДЧИЛИК МАҲСУЛОТЛАРИ ИШЛАБ ЧИҚАРИЛИШИ ТАРИХИДАН (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср боши)

Ражабова Н.Н. (ҚарДУ)

Аннотация. Ушбу мақолада XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошида Қашқадарё воҳасининг ҳунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқарилиши тарихи манбалар асосида ёритиб берилган.

Калит сўзлар: *ҳунармандчилик, тўқимачилик, бўз, чит, олача, мовут, саббоғ, индиго, кулолчилик, заргарлик, наққошлик, мисгарлик, дурадгорлик, ички савдо, ташқи савдо.*

ИЗ ИСТОРИИ ПРОИЗВОДСТВА РЕМЕСЕЛ КАШКАДАРЬИНСКОГО ОАЗИСА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX - НАЧАЛО XX В.)

Аннотация. В данной статье на основе исторических источников освещается история производства ремесленных изделий Кашкадарьинского оазиса во второй половине XIX - начале XX века.

Ключевые слова: *ремесла, текстиль, ткань, чит, олача, мовут, саббаг, индиго, керамика, ювелирные изделия, живопись, медное дело, столярное дело, внутренняя торговля, внешняя торговля.*

FROM THE HISTORY OF MANUFACTURING OF HANDICRAFTS OF THE KASHKADARYA OASIS (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY - THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

Annotation. This article, based on historical sources, highlights the history of the production of handicrafts in the Kashkadarya oasis in the second half of the 19th century - early 20th century.

Keywords: *Crafts, textiles, grey, chit, olacha, movut, sabbagh, indigo, ceramics, jewelry, painting, coppersmithing, carpentry, domestic trade, foreign trade.*

Хунармандчилик барча даврларда жамият иқтисодий ҳаётининг асоси бўлганлиги боис марказий ва маҳаллий ҳокимият бу соҳага катта эътибор қаратган. Шу сабабдан шаҳар ва қишлоқларда турли хунар эгалари фаолият кўрсатиб, улар ўзларининг меҳнат маҳсулотлари билан жамият иқтисодий ҳаётининг ривожланишига улкан ҳисса қўшганлар.

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларига оид маҳаллий манбалар, эсдаликлар, ахборотлар, статистик маълумотлар ва архив манбаларида Қашқадарё воҳаси шаҳарларидаги хунармандчилик, ички ва ташқи савдо, ишлаб чиқариш, умуман олганда, иқтисодий ҳаёт ҳақида кўплаб маълумотлар учрайди [1; 27, 56, 142, 210, 425, 193].

Хунармандчиликнинг энг муҳим ва асосий соҳаларидан бири тўқимачилик ҳисобланган. Ушбу хунармандчилик соҳаси, асосан, маҳаллий хомашё манбалари бўлган – пахта, жун, ипак кабиларнинг етарли бўлганлиги учун ҳам яхши ривожланган. XIX асрнинг иккинчи ярми – XIX асрларда Бухоро амирлигининг Қашқадарё воҳасидаги Қарши, Шаҳрисабз, Китоб шаҳарларида тўқимачиликнинг ривожига туфайли бўз, чит, олача кўп миқдорда тайёрланган [2; 171-176].

Кўриб чиқиладиган даврдаги тарихчилар Ўрта Осиё шаҳарларидаги хунармандчиликнинг ҳолати ҳақида сўз юритар эканлар, шаҳарлардаги хунармандчиликни қиёслашга ҳаракат қилганлар. Хусусан, XIX асрнинг ўрталарида Г.И. Данилевский Хива хонлиги хунармандчилигини Бухоро амирлиги хунармандчилиги билан қиёслаб экан, “Бухоро амирлиги хунармандчилиги қиёслаб бўлмайдиган даражада анча яхши ривожланган ва мукамалликнинг юқори даражасида туришини” таъкидлайди [3; 62-139].

П.И. Пашинонинг ёзишича, “хунармандчилик ишлаб чиқариши ҳар бир шаҳар, ҳар бир жой аҳолисини қамраб олган..., масалан, ип-газламалар ишлаб чиқаришда бирор капиталист ўзига таниш оилаларга пахтани тозалаш, бошқаларига ип эшиш, учинчиларига тўқишни, тўртинчиларига уларни бўяшни ва ҳ.к. топширади [4; 121]”. Р.Г. Муқминованинг фикрича, хунармандчиликдаги бундай анъанавий ҳолат ундаги меҳнат унумдорлигининг ўсишига олиб келган [5. 16].

Тўқувчи хунармандлар кўп миқдорда ярим ипак газламалар ишлаб чиқаришга ҳам ихтисослашган эдилар. Хусусан, Бухоро давлати шаҳарларида ҳам бу турдаги газламаларнинг “Пасма – калин йўл-йўл газлама”, шунингдек, “арас ва ол - чимбар” деб аталувчи хиллари тўқилган [6; 121].

Ўрганиладиган давр Бухоро амирлиги шаҳарларида жун газламалар ҳам ишлаб чиқарилган. Хусусан, Қарши ва Ғузур шаҳарларида “босма” деб аталувчи газлама-мовут тўқилган бўлиб, у туя жунидан тайёрланган ва “оч жигарранг ҳамда қора рангда” бўлган. Бу ҳудудларда ишлаб чиқарилган яна бир жун газлама тури “босман тибит” бўлиб, уни тўқишда момикдан фойдаланганлар. Бу мато тури анча юмшоқ ва нафис бўлган. Шаҳар хунармандлари билан бир қаторда кўчманчи аҳоли томонидан туя, эчки ва қўй жунидан тайёрланган “қоқма” матоси ҳам маълум эди [7; 142].

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларига Бухоро амирлиги шаҳарларида ривожланган хунармандчилик турларидан бири бўёқчилик эди. Бу хунар тури бошқа хунармандчилик турларидан ташқари тўқимачилик билан ҳам бевосита боғлиқ эди. Бухоро амирлигида бўёқчилик билан шуғулланган хунармандлар манбаларда “саббоғлар”, деб эслатилади. Матоларни бўяш, одатда, махсус устахоналар ёки хунармандларнинг уйларида амалга оширилган. Бўёқчилик устахоналари кўпгина шаҳарларда, асосан, бозор яқинида ёки шаҳар ҳудудида жойлашган [8; 24].

Таъкидлаш лозимки, шаҳарлардаги бўёқчи хунармандлар нафақат тайёр маҳсулот газлама турларинигина эмас, балки тайёр ипакни ҳам бўяшга ихтисослашган эдилар. Улар, асосан, хом ипак ва пишитилган ипакни турли рангларга бўяр эдилар. Манбаларга кўра, бу соҳа вакиллари кўп ҳолларда тўқувчилар ёки ипак билан савдо қилувчи маҳаллий савдогарлар буюртмаси асосида иш олиб борардилар [9; 110-112].

Манбаларнинг маълумотларига кўра, бўёқчилар тут дарахтида ўсувчи пўқакдан сарғимтир барг рангига бўяшда, маҳаллий боғларда ўсувчи дарахтлардан барг ранги-туқмак, шойини қора рангга бўяшда ишлатиладиган рангни гулхайридан олганлар [10. С. 206-213].

Гули махсардан эса пушти ранг бўёқ олганлар. Шунингдек, бўёқчилар ишлатган ранглар ичида қирмиз бўёғи бўлиб, уни топиш ва тайёрлаш анча мураккаб ҳамда машаққатли бўлган. Манбага кўра, “чўлда ҳашоратларнинг бирдан қирмиз, деб аталувчи қимматбаҳо бўёқ олинад, яхудийлар бу ҳашоратларни эзиб, ушбу бўёқни оладилар” [11; 77-129].

Шаҳарлардаги бўёқчилар бошқа давлатлардан келтирилган бўёқлардан ҳам фойдаланганлар. Амирлик худудларига келтириладиган бўёқлардан энг кўп тарқалган нил (индиго) бўёғи бўлиб, у кўп миқдорда Ҳиндистондан олиб келинган. Нил бўёғининг Ўрта Осиё шаҳарларига келтирилиши XVIII асрнинг иккинчи ярми – XIX асрнинг биринчи ярмида жуда ошди. Айниқса, XIX асрнинг биринчи ярмида Қарши, Шаҳрисабз, Бухоро, Тошкент, Хива ва бошқа шаҳарлар карвонсаройлари бу мол билан тўла эди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, айнан мана шу бўёққа талаб ошганлиги, ўз навбатида бу даврда бўёқчилик ва тўқимачиликнинг кенг қўлам ёйганлигидан далолат беради [12; 732-735].

Бу даврда амирликнинг шаҳар ва қишлоқлари аҳолиси орасида сопол идишларга талаб катта бўлиб, бу ҳолат кулолчиликнинг ривожидан далолат беради. Қашқадарё воҳасининг Қарши, Шаҳрисабз, Китоб каби шаҳарларида кулолчиликнинг мавқеи анча баланд бўлган ва сифати яхши маҳсулотлар тайёрланган. Айниқса, Қарши кулоллари турли шаклга эга юпка ва нафис идишлар тайёрлашда моҳир бўлганлар [13; 52-54].

Шу ўринда Шаҳрисабз ва Китоб кулолларининг маҳсулотлари ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш жоиздир. Таниқли элшунос олима О.А. Сухарева манбалар маълумотларига асосланиб, бу шаҳарлардаги кулолчилик ҳақида шундай ёзади: “Шаҳрисабз ва Китоб бекликлари ўз даврида Бухоро амирлигининг нафақат ижтимоий-сиёсий, балки иқтисодий марказларидан ҳисобланар эди. Ушбу шаҳарларда ҳунармандчиликнинг тўқувчилик, тикувчилик, заргарлик, наққошлик, мисгарлик, дурадгорлик, кулолчилик каби турлари тараққий этган бўлиб, кулолчилик, айниқса, юксак даражада ривожланган эди. Шаҳрисабз кулолларининг сирланган нафис ва бежирим маҳсулотлари, нафақат амирлик бозорлари, балки ундан ташқарида, Россия, Афғонистон, Қўқон ва Хива хонликлари бозорларида ҳам машҳур эди.” [14; 46-47].

Қарши ва Шаҳрисабз шаҳарлари ипак матолар тайёрлашда машҳур бўлган. Шунингдек, Қарши шаҳри ҳунармандлари хўжаликда ишлатиладиган (асосан, ошхона ва кундалик эҳтиёж учун) мис ва кумуш идишлар (кўзача, обдаста, човгум, баркаш, ликопча, чилим кулдони ва ҳ.к.) тайёрлашда ҳам моҳир бўлганлар.

Тадқиқотларга кўра, амирликнинг Қарши, Шаҳрисабз ва Китоб шаҳарларидаги ҳунарманд заргарлар тайёрлаган маҳсулотлар (турли тақинчоқлар, ханжар ва қилич соплари, турли эсдалик буюмлар ва бошқ.) Ўрта Осиё худудларида қадр-қимматга эга бўлган. Қашқадарё воҳаси шаҳарларида ҳунармандчиликнинг кўнчилик тармоғи ҳам яхши ривожланган тармоқ ҳисобланган. Шаҳарлардаги чармгар усталар томонидан яхши ва обдон ишлов берилган терилардан (мол, қўй, туя териси) турли хил мешлар тайёрланган. Шунингдек, воҳа шаҳарларида ёғоч ўймакорлиги яхши ривожланган бўлиб, турли хил бинолар қурилишида ўймакорлик ишларидан кенг фойдаланилган [15; 54-56].

Биз ўрганаётган даврда воҳа шаҳарларидаги ҳунармандчилик турли тармоқларининг ривожини бевосита ички ва ташқи савдо муносабатларининг тараққиётига асос бўлган эди. Ички савдонинг ривожланиши натижасида амирликнинг Бухоро, Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб каби шаҳарларининг иқтисодий салоҳияти кучайиб борди. Таниқли олима Г.А. Агзамова ўз тадқиқотларида келтирганидек, “Федор Скибин Бухоро амирлиги аҳолиси ҳақида “одамлари жангари эмас, ҳунарманд ва савдогарлар”, - деб ёзганида ҳақ эди [16; 178].

Амирлик шаҳарларида ички савдонинг тараққиёти туфайли бу машғулоти турига аҳолининг катта қисми жалб этилган эди. Бу ҳақда XIX асрнинг 70-йилларида Л.Костенко шундай маълумот беради: “Ўрта Осиёда ички савдо анча каттадир, лекин у муомаладаги “сармоя”ларнинг ҳажми жиҳатдан эмас, балки бозорлар сони ва савдо билан шуғулланувчи шахслар сони бўйича каттадир” [17; 216-220].

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларига Хива ва Қўқон хонликларининг катта ва кичик шаҳарларида бўлгани каби Бухоро амирлиги таркибида бўлган Қашқадарё

воҳаси шаҳарларидаги ички савдо ҳам асосан, аҳолининг кундалик эҳтиёжларини қондиришга қаратилган эди. Катта ва кичик шаҳарлар ва йирик қишлоқлардаги бозорларда шаҳар ҳамда атроф аҳоли учун озиқ-овқат, хунармандчилик маҳсулотлари, кийим-кечак, чорвачилик учун зарур буюмлар, айрим бозорларда чорва моллари билан савдо-сотик амалга оширилган.

Амирлик шаҳарлари қўшни дашт аҳолиси ҳамда қўчманчилар билан ҳам кенг савдо амалга ошириладиган марказлар эди. Дашт ва қўчманчи аҳолининг ички бозордаги, аввало, кундалик эҳтиёж молларига – озиқ-овқат маҳсулотлари, хунармандлар ишлаб чиқарган маҳсулотлар, пахта матолари, жун ва ипак матоларига талаб катта бўлган. Ўз навбатида улар шаҳарларга ўзлари етиштирган қорамол, уларнинг терилари ва бошқа чорва маҳсулотларини етказиб берганлар [18; 88-89].

Е.Мейендорф берган маълумотларга қўра, Бухоро амирлиги атрофидаги қозоқлар ўз чорваларини Бухоро шаҳарларига ҳайдаб келиб сотганлар. Ушбу савдодан тушган пулларига “улар ипак тўплар, қўпол ип газламалар, буғдой, арпа, жўхори сотиб оладилар ҳамда уларнинг ортиқчасини дашт аҳолисига фойдасига сотадилар”. Бухоро амирлигига туркманлар “арғумоқ деб аталувчи отлар ва қўй мешларида ёғ” ҳам олиб келар эдилар [19; 47]. Таъкидлаш лозимки, туркманларнинг бундай муносабатлари Қарши атрофларида ўтган асрнинг 80-йилларига қадар мавжуд эди.

Қашқадарё воҳасининг айрим шаҳарлари (Қарши, Шаҳрисабз, Ғузор) амирликнинг бошқа шаҳарлари чўл-дашт ҳудудлар, Хива ва Қўқон хонликлари ҳамда қўшни бошқа давлатларни бир-бири билан боғлайдиган савдо транзит йўлларининг кесишган қисмларида жойлашганлиги ҳам уларнинг иқтисодий салоҳиятига таъсир кўрсатар эди.

Ўрганилаётган даврда Қаршининг йирик савдо маркази сифатидаги аҳамияти катта бўлиб, бу шаҳар, айниқса, XIX асрда савдонинг ривожланиши натижасида янада тараққий этиб борди. Бу ҳақда Н.Маев шундай маълумот беради: “Бухорога шарқдан ва жануби - шарқдан олиб бориладиган барча жараёнлар Қаршини четлаб ўтмайди. Шу туфайли ҳам шаҳар Бухоронинг бошқа шаҳарларидан фарқ қилган ҳолда тез ривожланипти. У Хаников давридаги девор чегарасидан анча кенгайиб кетди ва энди бу девор, яъни Хаников давридаги деворнинг излари ҳам йўқ” [20; 91].

Бу даврдаги иқтисодий ўзгаришлар туфайли хунармандчилик ва савдо-сотикнинг ривожланиши натижасида амирлик шаҳарларининг маълум бир маҳсулот турининг етиштириши ҳамда ишлаб чиқариши, шунингдек, маълум бир маҳсулот тури билан савдо-сотикка ёки ишлаб чиқаришга ихтисослашуви чуқурлашиб борди. Тадқиқотларга қўра, бу жараён XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларига янада кучайиши кузатилади. Манбалар “Қаршининг тамакиси, Шаҳрисабз анорлари машҳур эди [21; 54], дея маълумот беради. Тамаки ва анор амирликнинг бошқа бекликлари ва шаҳарларига сотиладиган асосий маҳсулотлардан эди. Н.Маев ўз маълумотини яна шундай давом эттиради: “Қарши тамакиси...маълумки, бутун Ўрта Осиёда машҳурдир ва жуда катта ҳажмларда Тошкент, Қўқон ва ҳатто Хивага олиб борилади” [22; 46-47].

Амирликнинг айрим шаҳарлари пилла етиштирувчи марказлар бўлиб, улар бошқа шаҳарларга қўлаб пилла ва хом ипак маҳсулотини сотганлар. Манбаларнинг маълумот беришича, Шаҳрисабз ўзининг “пушти ранг пилласи” билан машҳур бўлиб, бу хом ашё бошқа шаҳарларга, хусусан, Самарқандга ҳам етказилган. “Самарқанд бозорига Шаҳрисабздан қўлаб соф пушти ранг пилла олиб келинади” [23; 46-47].

Амирлик шаҳарлари нафақат кундалик эҳтиёж маҳсулотлари, балки маълум турдаги хунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва бошқа шаҳарларга етказиб беришга ҳам ихтисослашган эди. Н.Ханиковнинг маълумот беришича, “Қарши аҳолиси тамаки ва олача тайёрлаш, Шаҳрисабз дўппи тайёрлаш билан машҳур” эди. Ундан ташқари Қарши жун ва чорва сотиладиган марказлардан бири эди. “Қарши бозоридаги жун сотиладиган растасининг узунлиги 250 саржин (100 м.дан зиёдрок) га етар, ундан ташқари бу ерда қузнинг охири қишнинг бошида чорва билан катта савдо амалга оширилган” [24; 109].

Манбаларнинг маълумот беришича, тўқувчилик ва тикувчилик соҳаларининг маҳсулотлари бўлган жун, пахта, ип калава ва ип газламалар билан амирлик ва хориж шаҳарларини таъминлайдиган марказлардан бири Шаҳрисабз эди. “Бухоролик савдогарлар томонидан Россияга келтирилайдиган пахта ва ипак хомашёси асосан Сарсабз (Шаҳрисабз) дан келтирилади” [25; 175].

Хуллас, биз кўриб чиққан даврда Қашқадарё воҳаси шаҳарларининг, айниқса, хунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш билан боғлиқ иқтисодий ҳаёти кўрсатиб берилди ва манбалар асосида таҳлил қилинди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Абдурахман Тали. Тарих-и Абу-л-Файзхани (История Абулфайз-хана) // Пер. А.А. Семёнова – Т.: Фан.1959. – С. 27.
2. Ханьков Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – С. 171-176.
3. Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства / Записки Императорского Русского Географического общества. СПб., 1815. – Кн. 5. – С. 62-139.
4. Пашино П.И. О фабричной и торговой деятельности в Туркестанской области / Изв. ИРГО. - СПб., 1867. – Т. 3-4. – Б. 121.
5. Мукминова Р.Г. Ремесленные корпорации и ученичество (по среднеазиатским письменным источникам XVI-XIX вв. / Материалы по истории Узбекистана. – Т., 1973. – С. 16.
6. Агзамова Г.А. XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистон шаҳарлари ва шаҳарлар ҳаёти. Тар. фан. докт. дисс. Қўлёзма. - Т., 2000. – Б. 142.
7. Гребенкин А. Ремесленная деятельность таджиков Зарафшанского округа / Материалы для статистики Туркестанского края. – СПб., 1882. Вып.1. – С. 511-514.
8. Мукминова Р.Г. Ремесленные корпорации... – С. 24.
9. Кирпичников Н.А. Краткий очерк некоторых туземных промыслов Самаркандской области / Справочная книжка Самарканд. области. Вып. V. – Самарканд. 1897. – С. 110 - 162.
10. Краузе И.И. Заметки о красильном искусстве туземцев / Русский Туркестан. – М. 1872. – Вып. II. – С. 206-213.
11. Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства. – Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. 5. – СПб. 1897. – С. 77 - 129.
12. Berdiev, J.P. Some considerations about the history of the last medieval cities (an example of the cities of the south of Uzbekistan in the period of the emirate of Bukhara). International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 01, volume 81 published January 30, 2020. Impact Factor. 732-735-p. <http://www.t-science.org/axivDOI/2020/01-81/01-81-130.html>.
13. Очилдиев Ф. Бухоро амирлигида иқтисодий ҳаёт // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2004. № 3. – Б. 52 - 54.
14. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки). – Т., Фан. 1958. – С. 46 - 47.
15. Холиқов А. Хунармандчилик ва савдо марказлари // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2003. №1. – Б. 54 - 56.
16. Костенко Л. Сренеазиатская торговля / Туркестанские ведомости, 1871. – №5. – С. 216 - 220.
17. Холиқова Р. Россия-Бухоро: тарих чорраҳасида (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари). – Т.: Ўқитувчи. 2005. – Б. 88 - 89.
18. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: Наука, 1975. – С. 47.
19. Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства / – Материалы для статистики Туркестанского края. – СПб. 1879. Вып. V – С. 91.
20. Разведение шелковичных червей в Средней Азии / Туркестанские ведомости. – 1871. № 36.
21. Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. – СПб. 1843. – С. 109.
22. О нынешнем состоянии некоторых областей и городов Средней Азии // Азиатский вестник. – СПб., 1826. – С. 175.

Наширға проф. Б.Эшов тавсия этган

КОНСТИТУЦИЯВИЙ ИСЛОҲОТЛАР ВА ИЖТИМОЙ ШЕРИКЛИК

Эркаев А. (ҚарДУ)

Аннотация. Мақола Ўзбекистондаги конституцион ислохотлар ва ижтимоий шериклик масалаларига бағишланган. Ижтимоий шерикликнинг ижтимоий адолат ва ижтимоий давлат қарор топишига боғлиқлиги кўрсатилган. Давлатнинг фуқаролик жамияти ҳар хил институтлари билан ижтимоий шериклигининг турли шакллари таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: *ижтимоий адолат; ижтимоий давлат; ижтимоий шериклик; бипартизм, трипартизм, ижтимоий йўналтирилган бозор; фуқаролик жамияти институтлари; миллий ва глобал шериклик.*

КОНСТИТУЦИОННЫЕ РЕФОРМЫ И СОЦИАЛЬНОЕ ПАРТНЕРСТВО

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы конституционной реформы в Узбекистане и социального партнерства. Связь социального партнерства с утверждением социальной справедливости и социального государства. Анализируются основные формы социального партнерства государства с различными институтами гражданского общества.

Ключевые слова: *социальная справедливость; социальное государство; социальное партнерство; бипартизм, трипартизм; социально – ориентированный рынок; институты гражданского общества; национальное и глобальное партнерство.*

CONSTITUTIONAL REFORMS AND SOCIAL PARTNERSHIP

Annotation. The article is devoted to the issues of constitutional reforms and social partnership in Uzbekistan. It is shown that social partnership depends on social justice and social state. Different forms of social partnership with various institutions of civil society of the state are analyzed.

Keywords: *social justice; social state; social partnership; bipartism, tripartism, socially oriented market; civil society institutions; national and global partnerships.*

Ўзбекистон халқининг онги мустақиллик йилларида тубдан ўзгарди. Марксистик мафқуранинг синфий кураш, пролетар диктатураси ва социалистик давлат тушунчалари ўрнига ижтимоий шериклик, демократик, ҳуқуқий, ижтимоий ва дунёвий давлат тушунчалари кириб келди. Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси мазкур тушунчаларни мустақамлаб қўйиш орқали нафақат жамият онгидаги ўзгаришларни, шунингдек турмуш тарзимиздаги, инсон ва давлат ўртасидаги иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий, маданий муносабатларда қарор топаётган янги воқеликни ҳам акс эттирмоқда.

Ўзбекистон давлати ўз зиммасига фуқарога нисбатан ҳам, бутун жамиятга нисбатан ҳам улкан мажбуриятларни олмақда. Янгиланган Конституциянинг 13-моддасида “инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқлари олий кадрият ҳисобланади” деган норма муҳрланса, 14-моддасида давлат ўз фаолиятини инсон фаровонлигини ва жамиятнинг барқарор ривожланишини таъминлаш мақсадида ижтимоий адолат ва бирдамлик принциплари асосида амалга ошириши белгилаб қўйилган.

Янги таҳрирдаги Конституция фуқаро ва давлат, шахс ва жамият, жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларни **ҳуқуқийлик** ва **инсонпарварлик** (гуманизм), **ўзаро масъуллик** каби ахлоқ меъёрлари асосида тартибга солишга қаратилган. Масалан, Конституция лойиҳасининг **20-моддасида** “Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан боғлиқдир”, дея ёзилган. X боб инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатласа, XI боб фуқароларнинг бурчларини акс эттиради.

Шу маънода янги таҳрирдаги Ўзбекистон Конституцияси лойиҳаси нафақат давлатнинг асосий қонунидир у, шунингдек, фуқаролик жамиятининг ҳам том маънодаги қомусидир.

Президент Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Мамлакатнинг ҳар томонлама гуллаб-яшнашига фақат кучли ва адолатли фуқаролик жамияти шароитида эришиш мумкин.

Бунда барча қарорларни қабул қилишда фуқаролар ва уларнинг бирлашмаларининг фикрлари инобатга олиниши зарурлиги назарда тутилади.

Айни пайтда ижтимоий шериклик ва жамоатчилик назорати институтларининг изчил кучайтирилиши, бошқарув функцияларининг аксариятини халқнинг ўзига, жамоат бирлашмаларига, ўзини ўзи бошқариш органларига, фуқаролик жамиятининг бошқа институтларига бериш мақсадга мувофиқ”¹.

Ўзбекистонда кейинги 5-6 йилда ижтимоий шерикликнинг янги шакллари вужудга келиб фуқаролик жамияти асослари мустаҳкамланмоқда. Шу боис социал-иқтисодий масалаларни ҳал қилишда ижтимоий шерикликнинг ўрни ва аҳамиятини ўрганиш, механизмини такомиллаштириш катта илмий ва амалий долзарблик касб этади.

Ҳуқуқий ва ижтимоий давлат тушунчаси мазмунининг ўзак тамойили ижтимоий адолат ҳисобланади. Ижтимоий адолат шахс ҳаётининг ҳам, жамият ва давлат ҳаётининг ҳам барча соҳалари ва йўналишларининг тамал тошига айланмоғи керак. Ижтимоий адолатсиз ижтимоий шериклик, сиёсий барқарорлик, демократия ва ҳуқуқ устуворлиги қарор топмайди, аксинча, конфронтация юзага келади. Шу сабабли жаҳон илм-фанида ижтимоий шериклик ижтимоий адолат билан яқиндан боғлаб ўрганилади.

2006 йилда Москвада нашр этилган “Социальная политика.Энциклопедия” комусида ижтимоий шериклик ижтимоий давлат принципи дея баҳоланган. И.Н.Мысляева фикрича ижтимоий шериклик бозор иқтисодиёти институтидир.

Т.С.Сулимова эса ижтимоий шерикликни ижтимоий-меҳнат муносабатларини тартибга солиш институти эканига диққат қаратади.

Аслида бу қарашлар ғарб фалсафаси ва социологиясида, кейинчалик политологиясида ҳар томонлама таҳлил қилинган “ижтимоий келишув” (социал контракт) назариясига бориб тақалади. Ушбу назария марксизм томонидан қисман тан олинар, моҳиятан унинг асосий хулосалари инкор қилинарди.

Чунки марксизмга биноан антогонистик синфлар ўртасида баъзи масалаларда вақтинчалик келишув бўлиши мумкин, синфий кураш эса доимий. У ҳар хил шаклларда – тинч-осойишта, аммо узлуксиз мафкуравий, назарий шаклда, ҳар хил норозилик намоишлари, стачка ва забастовкалар шаклида, ёки кескин сиёсий кураш – кўзғолонлар, революциялар шаклида юз беради. Сайловлар орқали ҳокимият учун кураш ғоясини олға сурган олимларни ортодоксал марксистлар ревизионизмда, оппортунизмда, реформизмда айблади.

Ижтимоий келишув тушунчаси Ғарб илм-фанида давлатнинг бизнес ва жамият билан шериклик қилиш лозимлиги ғоясини ифодалайди. Шунингдек, мазкур тушунча фуқаролик жамияти, ижтимоий давлат, бизнеснинг ижтимоий масъуллиги деган тушунчаларни ҳам ўз ичига олади. Ижтимоий шерикликнинг тамал тошини, методологик пойдеворини инсон ҳуқуқларига ва фуқаролик жамияти қадриятларига устуворлик берилиши ташкил этади. Бундай ёндашувнинг назарий асосчилари атоқли немис файласуфлари И.Кант ва Г.Лейбниц ҳисобланади. Уларнинг фикрича, оқилона ижтимоий муносабатлар – бу ўзаро ҳамкорлик ва масъулликдир.

Э.Дюркгейм, М.Вебер ва Р.Дарендорф капитализм анча ривожланиб, монополлаша бошлаган, эркин бозор ва эркин рақобат босим остида қолган даврда товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида адолатли алмашув ғоясини ҳамда бунинг учун жамиятнинг турли кучлари ўртасида бирдамликка эришиш ғоясини асослашга ҳаракат қилдилар. Бундай қарашлар марксистик синфий кураш назариясига тамомила зид эди.

Ижтимоий шериклик, аввало – ишчилар, иш берувчилар ва давлат ҳокимияти вакиллари ўртасида вужудга келган, меҳнат муносабатларини тартибга соладиган ҳамда меҳнаткашларга юксакроқ даражадаги ижтимоий кафолатлар берадиган муносабатлар тизимидир. Мазкур тушунча икки мазмунда қўлланилади. Кенг мазмунда у инсон манфаатлари йўлида жамият барча институтларининг тенг ҳуқуқли алоқалари ва ижтимоий давлат тамойили орқали жамиятдаги социал гуруҳларнинг манфаатларини

¹ Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент, 2021. – Б. 112.

юзага чиқаришдир. Тор мазмунда эса – бу ёлланма ишчилар ва иш берувчилар ўртасидаги ҳар икки томон ижтимоий-иқтисодий манфаатларини мувофиқлаштиришга йўналтирилган муносабатлар тизимидир.

Ижтимоий шериклик бипартизм ва трипартизм механизмлари орқали амалга ошади. Бипартизм ишчилар ва иш берувчиларнинг бевосита мулоқоти ва келишувидир. Трипартизм эса уч (ёки кўп) томонлама келишувдир. У умуммиллий масалаларни ечишга қаратилган. Масалан, камбағалликни, ишсизликни қисқартириш, миллий иқтисодиётни модернизация қилиш, либераллаштириш ва ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг бошқа масалаларини оқилона ҳал қилишга қаратилади.

Ижтимоий шериклик муаммоларидан бири – бу трипартизм ва бипартизм ўртасида ҳамда ички миллий шериклик ва глобал шериклик ўртасида мувозанатни топиш ҳисобланади. Давлат ички бозорда аксилмонопол тартибни таъминлаши керак. Шунингдек, у ҳуқуқий воситалар ёрдамида бозор иқтисодиёти мақсадлари ва жамиятнинг ижтимоий мақсадлари ўртасида мувозанатни юзага келтириши зарур. Бу эса ижтимоий бозор иқтисодиёти ва давлат ўртасидаги шерикликни тақозо этади. Бозор иқтисодиётига ижтимоий йўналтирилганлик бахш этади.

Ижтимоий шериклик, аввало, бозор иқтисодиёти ичидаги муносабатлар тизимидир. Монополиялар ривожланиши Иккинчи жаҳон урушигача бозорнинг асосий механизми-рақобатни бартараф эта бошлади. Бу ижтимоий зиддиятларни кескинлаштирди. Кичик ва ўрта бизнеснинг баъзи йўналишлари касодга учраб, синиб қолди. Ижтимоий – иқтисодий масалалар ечими қийинлашди. Айниқса аҳвол Биринчи жаҳон урушида мағлубиятга учраган Германияда оғир эди. Бундай шароитда фрайберг мактаби олимлари В.Ойкен, Л.Эрхард, Ф.Бем ва бошқалар ижтимоий йўналтирилган бозор концепциясини асослашга уриндилар. Улар бозор ижтимоий – иқтисодий масалаларни ҳал қилишда, агар давлат билан шериклик қилсагина, самарадорликка эришиши мумкинлигини кўрсатдилар. Зеро, фақат давлат антимонопол қонун қабул қилиб, ижросини таъминлаб бозордаги конкуренцияни ва тенг ҳуқуқликни ҳимоя қилиши мумкин.

Ижтимоий давлатнинг асосий белгиларидан бири – бу унинг тинч-осойишталиги ва барқарор ривожланишидир. Ижтимоий адолат, сиёсий барқарорлик, турмуш фаровонлиги ўсиши асносида, юқорида таъкидлангандек, мамлакатда ижтимоий конфронтация (қарама – қарши туриш) эмас, балки ижтимоий шериклик юзага келади ва мустаҳкамланади. Ижтимоий шериклик синфий курашнинг, ижтимоий конфронтациянинг муқобили, альтернативасидир.

Ижтимоий шериклик ҳар қандай ҳамкорликни англамайди, балки мулкка ва ҳокимиятга нисбатан ҳуқуқий мақоми турлича субъектлар ўртасидаги ҳамкорликни билдиради. Уларнинг муросасиз кураш йўлига кирмасдан, келишиб, умумий манфаатли жиҳатларни топиб, биргаликда ҳаракат қилишидир. Масалан, бирор ишлаб чиқариш корхонасининг бошқа бир корхона билан келишиб фаолият юритиши, оддий иқтисодий алоқа ёки баъзи ишлаб чиқариш йўналишида бирлашиб келишиб ҳаракат қилиши кооператив алоқа дейилади. Ишлаб чиқариш жамоаси, айтайлик, бирор театр ёки филармония билан шартнома тузиб, бир-бирини қўллаб – қувватласа, бу хўжалик алоқалари ҳисобланади, ижтимоий шериклик эмас. Чунки улар хўжалик юритувчи субъектлар сифатида тенг ҳуқуқли, ҳар қайси ўз маҳсулотини мустақил тасарруф қилади.

Ижтимоий шериклик аввало мулк эгаси ва унда ёлланиб меҳнат қилувчи ишчи-ходимлар, хизматчилар ўртасидаги меҳнатни муҳофаза қилиш, даромадларни тақсимлаш, бозор рақобати шароитида корхона тақдири учун икки томонлама масъулиятли бўлиш бўйича келишувдир. **Бу меҳнат ва капитал шериклиги** дейилади. Корхона эгаси – мулкдор ва унинг ишчи – хизматчилари ўртасида жамоа шартномаси (коллектив шартномаси) тузилади. Шартномада меҳнат шароити ва муҳофазасидан, ишчи – ходимлар малакасини ошириш, уларни қайта ўқитиш, янги технологияларни жорий қилиш, зарур ҳолларда корхона бошқарув тузилмасини ва ишчи – ходимлар сонини оптималлаштириш (қисқартириш ёки кенгайтириш)дан то ҳар бир ишчи – ходимни ижтимоий муҳофаза қилишигача, корхонада маданий – маърифий ва корпоратив тадбирлар ўтказиш, меҳнат

таътили бериш ва ҳ.к. ҳамда ортикча даромадлар олинса, уни ўртада адолатли тақсимлашгача бўлган масалалар аниқ – тиниқ акс этади.

Коллектив шартномалари ҳар хил бўлади. Масалан, иккитомонлама – мулкдор (унинг номидан корхона маъмурияти) ва меҳнат жамоаси (унинг номидан корхона касаба уюшмаси ташкилоти, ё ишчи – ходимлардан тузилган ваколатли делегатлар комиссияси) ўртасида имзоланади. Коллектив шартномаси учтомонлама (ёки кўп томонлама) бўлиши ҳам мумкин. Янги таҳрирдаги Конституция 115-моддаси 6-бандида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси вазифалари орасида фуқаролик жамияти институтларини қўллаб-қувватлаш чора-тадбирларини амалга ошириш, ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ҳамда **ижтимоий шериклик дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда** уларнинг иштирокини таъминлаш алоҳида таъкидланган.

Бу Вазирлар Маҳкамаси, Республика Касаба уюшмалари федерацияси ва Ўзбекистон иш берувчилари конфедерация ўртасида умуммиллий жамоа келишуви тизимини тақозо этади. Унинг асосида жойларда вилоят ҳокимлиги, Касаба уюшмалари вилоят Кенгаши ва Савдо-саноат палатаси вилоят бошқармаси ўртасида ҳудудий жамоа келишуви имзоланган ва Назорат комиссияси тузилган.

Корхонани ривожлантиришда ижтимоий ҳамкорлик, масъулиятни ҳар икки томон бўлиб олиши, корхонани модернизация қилиш, қайсидир қисмини тўхтатиб, қайта куриш, жиҳозлаш, янги технологияларни жорий қилиш, иш ўринларини оптималлаштириш жараёнини нисбатан оғриқсиз, низоларсиз ўтказиш имконини беради. Ижтимоий ҳамкорлик корхонапарварликни, корхонадаги ўзгаришларга, ютуқларга дахлдорлик туйғусини шакллантиради. Бу бозор рақобатига бардош беришга, махсулот сифатини яхшилашга хизмат қилади.

Қашқадарё вилоятида ДУК, АЖ, МЧЖ ва бошқа хўжалик юритувчи субъектларда 14223 жамоавий шартномалар тузилган. 2022 йилда вилоят бўйича бир ходимга жамоат шартномалари орқали 4 млн 879 минг сўм кўшимча имтиёз ва кафолатлар берилган. Бундан ташқари, Вазирлар Маҳкамаси, Касаба уюшмалари Федерацияси, Ўзбекистон иш берувчилар конфедерацияси ўртасида тузилган бош жамоа келишуви асосида 2023-2025 йилларга мўлжалланган вилоят ҳокимлиги, Республика Касаба уюшмалари Федерациянинг Қашқадарё вилоят Кенгаши ҳамда Савдо-саноат палатасининг вилоят ҳудудий бошқармаси ўртасида ҳудудий жамоа келишуви имзоланган ҳамда Назорат комиссияси тузилган.

Жамият ривожланиши жараёнида, табиийки, ижтимоий шерикликнинг янги турлари, шакллари вужудга кела бошлади. Давлат ва фуқаролик институтлари ўртасида, айниқса, сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, миллий ва ҳудудий миқёсдаги жамоат бирлашмалари билан шериклик юзага келди. Ҳатто фуқаролик жамияти ривожланиши ҳар хил, жумладан, юридик шахс мақомига эга бўлмаган тузилмаларнинг ҳам ҳаётдаги таъсирини кучайтирмоқда. Масалан, мактаблардаги ота-оналар қўмитаси ёки синфлардаги ота-оналарнинг йиғилиши каби институтлар таълим-тарбия жараёнига ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Ижтимоий шерикликнинг жаҳонда ўхшаши йўқ, фақат Ўзбекистонга хоси, ҳуқуқий ва функционал жиҳатдан кенгайиб, чуқурлашиб бораётган шакли - **давлат ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўртасидаги шерикликдир.**

Маълумки, давлат идоралари фаолияти, қарорлари ва дастурлари қонунга таянади. Қонун талаблари унинг ҳудудида барча учун бирдай ва бажарилиши мажбурийдир. Давлат сиёсати ортида зарур маъмурий, ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар, иқтисодий – молиявий, ҳатто ҳарбий куч турибди.

Маҳалла фаолияти ортида эса фақат ахлоқ меъёрлари, унда яшовчи аҳолининг ўзаро маслаҳати, келишуви ётади. Маҳаллада амалга ошириладиган тадбирлар, тўйлар, маросимлар ва ҳ.к., ободончилик ишлари, ўзаро ёрдам, турли ҳашарлар ихтиёрийлик асосида амалга оширилади. Шу боис давлатнинг ва МФЙ, ҚФЙ ҳуқуқий мақоми, имкониятлари ҳар хил. Уларнинг ўзаро ҳамкорлиги ижтимоий шерикликдир.

Аҳолининг муҳтож қатламларини ижтимоий муҳофаза қилиш, камбағалликни ва ишсизликни қисқартириш, янги касбларга ишсизларни, уюшмаган аҳоли қатламини ўқитиш, оилавий тадбиркорликни ва хунармандчиликни ривожлантириш, ёшлар тарбияси, тинч – осойишталикни сақлаш масалаларида давлат маҳалла билан шериклик қилмоқда.

Маҳалла институти орқали фуқаролар давлат бюджетининг ижтимоий ҳимояга ҳамда ободончиликка ажратиладиган қисмини тақсимлашда бевосита иштирок этмоқда. Ижтимоий ҳимоя дафтарларига киритиладиган муҳтожлар рўйхатини маҳалла белгилайди ва маблағлар тарқатилишини назорат қилади.

Янги таҳрирдаги Конституциямиз лойиҳасида “Давлат фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини амалга ошириши учун зарур шарт-шароитлар яратади, уларга қонунда белгиланган ваколатларини амалга оширишда қўмаклашади” (127-модда) деб ёзиб қўйилган. Бошқача айтганда, бундай ижтимоий шериклик конституциявий меъёр этиб белгиланган.

Маҳалланинг молиявий мустақиллигини ва ишлари самарадорлигини оширишга қаратилган “очиқ бюджет” амалиёти жорий қилинди. Бунда шаҳар, туман бюджетларининг 5 фоизи маҳаллалар таклиф-лоийҳаларининг онлайн овоз йиғишига қараб берилади. Масалан, шу йил (2023 й.) Қашқадарё вилоятида 6 февралдан 26 февралга қадар жамоатчилик фикри асосида “Очиқ бюджет” портали орқали 6166 та таклиф жойлаштирилган. Уларнинг мезонларга ва амалга оширилиш имкониятлари ўрганилиб 4178 таси (суммаси 2 трлн 815 млрд 001 млн. сўм) овоз бериш жараёнига ўтказилган. “Обод маҳалла”, “Обод қишлоқ” дастури доирасида энг кўп овоз тўплаб ғолиб бўлган лойиҳаларни амалга ошириш учун 2023 йилда вилоят бюджетидан 367,0 млрд сўм ажратилган.

2023 йилда Президент Қарорига кўра, 2 мингтадан кўп овоз олган, аммо ғолиб бўлмаган лойиҳаларни амалга ошириш учун қўшимча катта миқдорда маблағ берилмоқда. Лекин тан олиш керак: очиқ бюджетда ғолиб бўлиш, овоз тўплаш механизмини ҳам тубдан такомиллаштирилиши зарур.

Ташаббусли бюджетлаштириш учун туман (шаҳар) бюджетларининг 5 фоизи миқдорида, бироқ камида 6 млрд сўм маблағ режалаштирилади. Бунга 2023 йилда бюджет параметрида 186,4 млрд. сўм кўзда тутилган.

Бундан ташқари, МФЙ, ҚФЙ маҳалла ихтиёрида тўловлар ва солиқлардан бир қисми қолдирилиши белгиланмоқда. Ҳозирча бу синовдан ўтмоқда. Вилоятнинг Қарши туманида фуқароларга 35,9 млрд. сўм мол-мулк ва ер солиқлари ҳисобланиб, 10 фоизи, яъни 3,6 млрд. сўм маҳалланинг ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал этиш жамғармаларига йўналтириш режалаштирилмоқда.

МФЙ ва ҚФЙ ижтимоий инфратузилмасини ривожлантиришга қаратилган Президентнинг 2022 йил 25 октябрдаги ПҚ-408 қарорига асосан ишлаб чиқилган вилоят дастурида 528,6 млрд сўмлик 621 лойиҳани амалга ошириш режалаштирилган. Улар орасида 291 та ички йўллар (311,1 млрд сўм), 124 та ичимлик суви ва оқова сув таъминоти (118,8 млрд сўм), 50 та электр таъминотини (17,3 млрд сўм), 7 та газ таъминоти (0,4 млрд сўм), 9 та умумтаълим мактаблари (2,6 млрд сўм), 3 та мактабгача таълим муассасалари (4,2 млрд сўм), 2 та спорт объектлари (3 млрд сўм), 135 та бошқа лойиҳалар (71,2 млрд сўм) бор.

Мазкур объектларда 319,5 млрд сўмлик қурилиш-таъмирлаш ишлари бажарилди. 296 таси фойдаланишга топширилди. Қолган 326 та объектларда иш кетмоқда. Улар 1 июлга қадар фойдаланишга топширилади. ПҚ-408 қарорини амалга оширишда, ишлар сифатини назорат қилишда маҳаллалар катта ҳисса қўшди. Маҳаллаларнинг баъзи банд бўлмаган ёшлари шартнома тузиб вақтинчалик ишга жалб қилинди.

Жамиятни демократлаштириш, бошқарувни номарказлаштириш жараёнида маҳаллий ҳокимиятнинг баъзи функциялари МФЙ, ҚФЙга ўтказилмоқда. Маҳалла ва қишлоқ ўзини ўзи бошқариш органлари фуқаролик жамиятининг жуда муҳим бўғинига айланиб, уларнинг турли долзарб ижтимоий масалаларни ҳал қилишдаги давлат билан шериклиги шаклан ва мазмунан бойиб бораётир.

Ижтимоий шерикликнинг яна бир кўриниши давлат ва ННТлар ўртасидаги **ҳамкорликдир**. Давлат ННТларни фуқаролик институтининг бошқа шакллари каби махсус тузилган жамоатчилик фонди орқали қўллаб-қувватламоқда, уларга баъзи бир коммунал ва солиқ имтиёзлари бермоқда. Янги таҳрирдаги Конституциянинг 72-моддасида “Давлат нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқий ва қонуний манфаатларига риоя этилишини

таъминлайди, уларга жамият ҳаётида иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратади” деган норма мустаҳкамланган.

Баъзи ННТлар ва жамоат бирлашмалари фонддан жамият ҳаётининг долзарб масалалари ечимига ўз ҳиссаларини қўшиши, муаммоларни тадқиқ этиб тавсиялар ишлаб чиқиши, маданий ҳаётда фаол қатнашишга қаратилган лойиҳалари учун грант маблағлари олмақда. Шунингдек, айрим долзарб муаммолар бўйича ижтимоий буюртмалар эълон қилинмоқда. Бундай буюртмалар маблағларининг ярми давлат бюджетидан, ярми эса Олий Мажлис ҳузуридаги ва Халқ депутатлари вилоят Кенгашлари ҳузуридаги жамоат фонди ҳисобидан қопланмоқда.

2021 йилда ҳар бир давлат грантига 30 млн сўм, 2022 йилда 50 млн сўм ажратилган бўлса, 2023 йилда уни янада кўпайтириш имкониятлари кўрилмоқда.

Қашқадарё вилоятида 574 та ННТ фаолият юритмоқда. Улардан 150 таси ижтимоий шериклик асосида 120 дан ортиқ давлат дастурлари, ҳамкорликдаги қўшма қарорлар, чоратадбирлар режаларини ишлаб чиқишга бевосита жалб қилинган. ННТ ва давлат ташкилотлари ўртасида таълим, соғлиқни сақлаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва бандлик йўналишларида 130 дан ортиқ келишув, битим ва меморандумлар имзоланиб, ижроси таъминланмоқда.

ННТлар вилоятда давлат органлари фаолияти устидан Конституция лойиҳаси 36-моддасига биноан жамоатчилик назоратининг амалга оширилишига ҳам ўз ҳиссаларини қўшиб келмоқда. 2022 йилда Давлат дастурлари, Президент Фармойишлари, Қарорларининг бажарилиш аҳволини ўрганиш бўйича Қашқадарё вилоятида 25 марта жамоатчилик мониторинглари ўтказилди. Улар вилоят ҳокими йиғилиши (11), Халқ депутатлари вилоят Кенгаши сессияси (6) ҳамда тегишли шаҳар, туман ҳокимлари ўтказган йиғилишларда муҳокама қилинди. Натижада 45 та аниқланган муаммолар бартараф этилди.

Фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари, жамоат бирлашмалари, касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, ОАВ мустақил фаолият юритади. Давлат уларнинг ички ишига, улар давлат идоралари ишига аралашмайди. Аммо **улар билан қўплаб муҳим масалаларни ҳал қилишда шериклик қилинмоқда.** Парламентдаги сиёсий партиялар фракцияси билан Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш йўналишлари бўйича концепциялар ишлаб чиқишда, қонунчилик базасини такомиллаштиришда, Низом ва Дастурлари асосий талабларини, аҳамиятли ташаббусларини амалга оширишда, Республикада фикрлар хилма-хиллиги ва мафкуравий пллорализмни ривожлантиришда шериклик қилинмоқда.

Касаба уюшмалари билан миллий миқёсда шериклик келишуви ҳамда корхоналарда ва ҳудудда жамоавий шартномалар тузилиши, меҳнат шароити яхшиланиши ва муҳофазаси ва шу каби масалаларда, Хотин – қизлар ташкилотлари билан гендер тенглиги, хотин – қизлар ўртасида тадбиркорликни ривожлантириш, таълим, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий ҳимоянинг деярли барча масалаларида шериклик қилинмоқда. Ёшлар ташкилотларига ҳам ҳар томонлама ёрдам берилмоқда, рақобатбардош, кенг билимли ва фаол ёшларни тарбиялашда шериклик қилинмоқда.

Хотин – қизлар ташкилотлари маҳаллий ҳокимликлар билан бирга аёл тадбиркор, тиббиёт ҳамширалари ва шунга ўхшаш касб эгалари ўртасида танловлар ўтказиш қаторида ҳар хил ижодий танловлар ўтказишда фаоллик кўрсатмоқда.

Фуқаролик жамияти бошқа институтлари ва давлат ўртасидаги шерикликка мисол қилиб Қашқадарё вилоятида “Хунарманд” уюшмаси билан биргаликда амалга оширилаётган ишларни келтириш мумкин. 2022 йилда “Устоз-шогирд” йўналишида 253 нафар ишсиз ёшлар 20 нафар устозлар ёрдамида хунармандчиликка ўргатилди. Устозларга Бандликка кўмаклашиш давлат жамғармаси ҳисобидан 56,3 млн сўм тўлаб берилди. 2023 йил биринчи чорагида 93 нафар фуқаро “устоз-шогирд” йўналишида касб ўрганилмоқда.

Ижтимоий шерикликнинг яна бир самарали ва тез ривожланаётган шакли: **давлат – хусусий шерикликдир (ДХШ).** Айниқса мактабгача тарбия, мактабларда ва стационар тиббиёт муассасаларида аутсорсинг асосида овқатланишни йўлга қўйиш борасида ДХШлар яхши салоҳиятга эга эканини кўрсатмоқда. Кам таъминланган оилалар учун уй – жой қуриш, коммунал хизмат кўрсатиш борасида ҳам ДХШ истиқболи катталиги аёнлашмоқда.

Замонавий жамиятда хусусий мулк нафақат янги иш ўринлари яратиш ва бошқа иқтисодий муаммоларни, шунингдек ижтимоий масалаларни ҳал қилишда ҳам самарали

эканини кўрсатмоқда. Бу масалаларда фақат бюджет маблағларига қараб қолиш улар ечимини секинлаштиради. Шу сабабдан ривожланган мамлакатларда кейинги 30 йил ичида ижтимоий соҳага хусусий капитални ҳам бюджет маблағлари қаторида давлат-хусусий шерикчилик кўринишида жалб қилиш амалиёти вужудга келди. Масалан, Англияда хусусий бизнесни ижтимоий масалалар ечишга жалб қилиш мақсадида давлат билан шерикчилиги бошланган 1993 йилдан, 2002 йилгача 50 млрд фунт стерлинг тўпланган. Бу амалиёт бошқа мамлакатларда ҳам ҳар хил шаклда тарқалди. Ўзбекистонда ҳам ДХШ юксак суръатларда ривожланмоқда.

Ўзбекистонда ҳам ривожланган мамлакатлардаги каби ижтимоий шериклик амалиёти ҳамма учун ягона “Инсон ҳуқуқлари умумий Декларацияси” ва Халқаро Меҳнат Ташкилоти (ХМТ) ҳужжатларига, ЕИнинг тегишли конвенциялари ва келишувларига, биринчи галда Европа ижтимоий хартиясига таянади.

Президент ўз маърузаларида, Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига мурожаатида, “Янги Ўзбекистон стратегияси” китобида фуқаролик жамияти институтларининг давлат органлари билан ҳамкорлиги даражасини, уларнинг мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ривожланишига қўшаётган ҳиссасини баҳоловчи кўрсаткичларни ишлаб чиқиш, улар асосида даврий ва махсус, жумладан, муқобил маърузалар тайёрланишини ташкил этиш вазифасини кўйди. Бу борада ишлар бошлаб юборилган, баҳолаш механизми ва методикаси тўпланган тажриба асосида такомиллашиб бориши шубҳасиз. Муқобил маърузалар тайёрланиши мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнини ҳолис баҳолаш, ижтимоий шериклик усул ва услубларини такомиллаштиришга, бу борадаги турли фикрларни, ғояларни ҳисобга олишга хизмат қилади.

Хуллас, Янги Ўзбекистонда долзарб ижтимоий-иқтисодий масалаларни ечишда давлат ва фуқаролик жамияти институтлари ижтимоий шериклиги ранг-баранглик ва самарадорлик касб этмоқда. Бунга Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Конституцияси янада қулай ва самарали ҳуқуқий асослар яратмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент, 2023.
2. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент, 2021. – Б. 112.
3. Социальная политика. Энциклопедия. – М., 2006.
4. Кант И. Сочинения 1747-1777 гг. В 2 т. – М., 1940.
5. Лейбниц Г. Избранные философские сочинения. – М., 1908.
6. Вебер М. История хозяйства. Очерк всеобщей социальной и экономической истории. Пг., 1924.
7. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1970.
8. Ламперт Х. Социальная рыночная экономика. Германский путь. – М., 1996.
9. Социальные права человека. Документы и материалы. Ч. 1. – М., 1996.
10. Европейская социальная хартия // Социальные права человека. Документы и материалы... – Б. 113-141.
11. Галактионов В.А. Социальное партнерство: сущность и формы реализации. <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-partnerstvo-suschnost-i-formy-realizatsii>

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМОАТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲОТЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

Ҳайдаров А.У. (ЎЗР Жамоат хавфсизлиги университети)

Аннотация. Мазкур мақолада юртимизда сўнгги йилларда амалга оширилаётган ислохотлардан бири бўлган жамоат хавфсизлиги соҳасидаги ишларнинг самарадорлигини ошириш борасидаги ишлар тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Таянч сўзлар: *миллий гвардия, ички ишлар, хавфсизлик, жамоат хавфсизлиги, ислохот ва натижа, хавфсиз шаҳар, хавфсиз пойтахт, хавфсиз маҳалла.*

ANALYSIS OF PUBLIC SECURITY REFORMS IN THE NEW UZBEKISTAN

Аннотация. This article provides information on the work on improving the efficiency of work in the field of public safety, which is one of the reforms implemented in our country in recent years.

Key words: *national guard, home affairs, security, public safety, reform and outcome, safe city, safe capital, safe neighborhood.*

АНАЛИЗ РЕФОРМ ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В данной статье представлена информация о работе по повышению эффективности работы в сфере общественной безопасности, которая является одной из реформ, проводимых в нашей стране за последние годы.

Ключевые слова: национальная гвардия, внутренние дела, безопасность, общественная безопасность, реформы и результаты, безопасный город, безопасная столица, безопасное соседство.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар доирасида аҳолининг тинч ва осойишта ҳаётини таъминлаш ҳамда жамиятимизда қонунга итоаткорлик ва жамоат тартиби маданиятини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Жумладан, жамоат хавфсизлигини таъминлаш йўналишидаги ишларни **“Халқ манфаатларига хизмат қилиш”** тамойили асосида ташкил этишнинг мутлақо янги механизм ва тартиблари жорий этилиб, давлат органларининг жамоатчилик тузилмалари билан ўзаро мақсадли ҳамкорлиги йўлга қўйилди.

Шу билан бирга, жаҳонда кучайиб бораётган турли хавф-хатар ва зиддиятлар, эл-юрт тинчлиги ва осойишталигига таҳдидлар, пандемия, табиий ва техноген офатлар масъул давлат тузилмаларига ўз фаолиятини **“Барча саъй-ҳаракатлар инсон қадри учун”** деган устувор ғоя асосида янада такомиллаштириш вазифасини юклармоқда¹.

Жамоат хавфсизлигини таъминлаш фаолиятининг жамият ҳаётида тутган ўрни ҳамда уни моҳияти ва аҳамияти борасидаги илмий ўрганишлардан кўриш мумкинки, олимлар томонидан бу борада турли эътирофлар келтирилган. Хусусан, ҳуқуқшунос олимлар В.М. Боер ва В.Н. Шамрай жамоат хавфсизлигини таъминлаш – ҳар қандай давлатнинг барқарор мавжудлигининг муҳим ва мажбурий элементларидан биридир², А.И. Ястребова ҳар қандай даврда ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш давлатнинг, хусусан, полиция органларининг асосий фаолият йўналиши ҳисобланган³, С.М. Микаилов жамият ва фуқароларнинг талабларини қондирадиган даражада жамоат хавфсизлигини таъминлашни уларнинг нормал фаолияти учун энг муҳим шартдир⁴, Н.Э. Егорова, О.Ф. Кудинов, Е.Е. Новичковалар эса жамоат хавфсизлигини таъминлаш – ҳар доим, ҳар қандай мамлакатда ва ҳар қандай жамиятда долзарб масала эканлигини эътироф этганлар⁵.

Ўтган давр мобайнида мамлакатимизда жамоат хавфсизлигини таъминлаш фаолиятини такомиллаштириш, унинг замонавий, тезкор ва халқчил қиёфасини яратиш борасида кенг кўламли ишлар амалга оширилди. Амалга оширилган ислохотлар доирасида айниқса, жамоат хавфсизлигини таъминлашда аҳолига хизмат кўрсатиш ва кенг жамоатчилик билан ҳамкорлик қилишнинг таъсирчан механизмларини яратиш, соҳа хизматларини янги авлод технологиялари ва дастурий тизимлар билан таъминлаш орқали уларнинг иш самарадорлигини ошириш ҳамда хизмат фаолиятини мақсадга мувофиқ моделлар асосида ташкил этиш (моделлаштириш) каби масалалар муҳим аҳамият касб этди⁶.

Шу билан бирга, “Мамлакатимизда жамоат хавфсизлигини таъминлаш соҳадаги давлат сиёсатининг истиқболли йўналишларини аниқ белгилаш⁷, жамоат хавфсизлигини таъминлашнинг яхлит тизимини шакллантириш, Миллий гвардия органларининг энг қуйи

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси жамоат хавфсизлиги концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-27-сон (2021 йил 29 ноябрь) фармони // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.12.2021 й., 06/21/27/1116-сон.

² Боер В.М., Шамрай В.Н. Теоретико-правовое обеспечение общественного порядка и общественной безопасности в современных условиях // Бизнес в законе. – 2012. – №3. – С.

³ Ястребова А.И. К вопросу о взаимодействии общественных организаций и органов полиции в сфере охраны общественного порядка в российской федерации // Вестник Московского университета МВД России. – № 3. – 2016. – С. 91.

⁴ Микаилов С.М. Организация деятельности вневедомственной охраной полиции в сфере охраны общественного порядка // Законность и правопорядок в современном обществе. [Электрон мабна]. – <http://https://www.elibrary.ru/item.asp?id=21600090>.

⁵ Егорова Н.Э., Кудинов О.Ф., Новичкова Е.Е. К вопросу о содержании, формах и методах организации охраны общественного порядка (на материалах МВД по Республике Бурятия) // Вестник Восточно Сибирского института Министерства внутренних дел России, 2015. – № 2 (73). – С. 37.

⁶ Sharipov S.S. Scientific Analysis of the Role, Essence and Significance of the Activity of Maintaining Public Order in the Life of Society // https://ijmmu.com/public/journals/1/page-HeaderTitleImage_en_US.png.

⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси жамоат хавфсизлиги концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-27-сон (2021 йил 29 ноябрь) фармони // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.12.2021 й., 06/21/27/1116-сон.

бўғинидан республика даражасигача самарали фаолиятини йўлга қўйиш, замонвий иш услубларини жорий этиш орқали мамлакатимизда ҳуқуқ-тартибот ва қонунийликни мустаҳкамлаш, аҳолининг тинчлиги ва осойишталигини таъминлаш¹ ҳамда ҳуқуқбузарликларнинг содир этилишига сабаб бўлган шарт-шароитларни ўз вақтида аниқлаш ва бартараф этишининг самарали тизимини яратиш² устувор вазифалар сифатида белгиланган.

Маълумки, давлатнинг тараққий этиши, аҳоли ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолати, давлатлараро мустаҳкам ҳамкорлик – мамлакатда жамоат хавфсизлигининг қай даражада таъминланганлиги билан бевосита боғлиқ.

Шу боис, Янги Ўзбекистонда жамоат хавфсизлигини таъминлаш, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашиш давлат сиёсатининг энг муҳим масалаларидан бири сифатида белгиланиб, бу борадаги устувор вазифалар давлатнинг истиқболли дастур, концепция ва стратегияларида ўз аксини топган. Жамоат хавфсизлигини таъминлашнинг сифат жиҳатидан янги тизимини жорий этиш бўйича ҳуқуқий, услубий, илмий, ташкилий чораларни ишлаб чиқиш ва самарали амалга ошириш масалалари белгилаб олинди.

Жамоат хавфсизлигини таъминлаш бўлинмалари фаолиятини бошқаришнинг мутлақо янги қиёфаси шакллантирилиб, соҳада “**республика – вилоят – туман – маҳалла**” тизими асосида яхлит бошқарув ва узлуксиз назорат қилиш механизми жорий этилди. Хусусан, Миллий гвардия вазирлиги марказий бошқарув бўғини тузилмасини такомиллаштириш орқали турдош соҳавий хизматлар фаолиятини бошқариш ва мувофиқлаштиришнинг ягона тизими йўлга қўйилди.

Худудий Миллий гвардия органларининг тузилмаси ва раҳбар лавозимларини мақбуллаштириш орқали мавжуд куч ва воситалардан самарали фойдаланиш мақсадида, айрим лавозим ва бўлинмалар негизида ягона бошқарув тизимлари ташкил этилди.

Жамоат хавфсизлигини таъминлаш фаолиятини “Хавфсиз пойтахт”, “Равон ва хавфсиз йўл” концепциялари, “Хавфсиз хонадон”, “Хавфсиз ҳовли” тизимлари, “Smart маҳалла” ахборот ҳамда “Хавфсиз шаҳар” аппарат-дастурий комплекслари асосида ташкил этилиши йўлга қўйилди.

Маҳалла ва қишлоқларда жамоат тартибини сақлаш ва хавфсизлигини таъминлаш фаолиятини бевосита амалга оширадиган, шунингдек, фуқароларнинг хавфсизлиги ва осойишталигини таъминлаш борасида Миллий гвардия органлари, бошқа ҳуқуқ-тартибот органлари ва жамоат тузилмаларининг маҳаллалар кесимида биргаликда ишлашини ташкил этадиган Миллий гвардия органларининг энг қуйи бўғини сифатида **Маҳалла ҳуқуқ-тартибот маскани** ташкил этилди. Маҳаллаларнинг “қизил”, “сарик”, “яшил” тоифаларга ажратилиши аҳоли муаммоларини “маҳаллабай”, “оилабай” ва “фуқаробай” ишлаш орқали ҳал этиш ҳамда энг оғир ва низоли вазиятларни ҳуқуқбузарликка айланмасидан маҳаллаларнинг ўзидаёқ аниқлаш ва бартараф этиш имконини бермоқда. Маҳаллабай ишлаш тизими “манзилли ва таъсирчан профилактикани қайси худуддан бошлаш керак”лиги масаласига ойдинлик киритишда ўз самарасини бермоқда. Маҳаллаларда ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашишдаги ишларни ҳамкорликда амалга ошириш учун **маҳалла фуқаролар йиғини раиси, ҳоким ёрдамчиси, ёшлар етакчиси, хотин-қизлар фаоли** ҳамда **профилактика инспекторидан** иборат “Маҳалла бешлиги” таркиби шакллантирилди. Ушбу бешликнинг “темир”, “аёллар”, “ёшлар” ва “мехр” дафтарларига киритилган маҳалладаги эҳтиёжманд, кам таъминланган оилалар, ижтимоий кўмакка муҳтож хотин-қизлар ва ёшлар билан индивидуал ишларни ташкил этиш сингари фаолияти муҳим аҳамият касб этмоқда.

Бугунги кунда амалга оширилаётган ислоҳотлар замирида Демократиянинг асосий талаби бўлган инсон ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, сўз ва виждон эркинлигини

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва жиноятчиликка қарши курашиш соҳасида ички ишлар органлари фаолиятини сифат жиҳатидан янги босқичга қўтариш чоратadbирлари тўғрисида”ги ПФ-6196-сон (2021 йил 26 март) фармони // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 26.03.2021 й., 06/21/6196/0240-сон.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022 – 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон (2022 йил 28 январь) фармони // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2022 й., 06/22/113/0330-сон.

таъминлашга алоҳида эътибор берилмоқда. Хусусан, жаҳон миқёсидаги мураккаб жараёнларни ва мамлакатимиз босиб ўтган тараққиёт натижаларини чуқур таҳлил қилган ҳолда кейинги йилларда **“Инсон қадри учун”** тамойили асосида халқимизнинг фаровонлигини янада ошириш, иқтисодиёт тармоқларини трансформация қилиш ва тадбиркорликни жадал ривожлантириш, инсон ҳуқуқлари ва манфаатларини сўзсиз таъминлаш ҳамда фаол фуқаролик жамиятини шакллантиришга қаратилган ислохотларнинг устувор йўналишларини белгилаш мақсадида, “2022 – 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси” қабул қилинди. Унинг 16-мақсади, “Жамоат хавфсизлигини таъминлаш, ҳуқуқбузарликларнинг содир этилишига сабаб бўлган шарт-шароитларни ўз вақтида аниқлаш ва бартараф этишнинг самарали тизимини яратиш” деб номланган бўлиб, уни қуйидаги йўналишларда амалга ошириш белгиланди:

биринчидан, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқиш.

Ушбу бандни амалга ошириш механизми сифатида қуйидаги чора-тадбирлар белгиланиб ўтилди: – жиноят ва маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳақида хабар бериш ва уларни рўйхатга олишнинг “Е-ҳуқуқбузарлик” ягона автоматлаштирилган ахборот тизимини жорий этиш; – бир йил давомида такроран содир этилиши оғирлаштирувчи ҳолат сифатида баҳоланадиган маъмурий ҳуқуқбузарликларни содир этган шахсларнинг ҳисобини бир йил давомида юритиш ва муддат ўтиши билан автоматик равишда ҳисобдан олиб ташлаш тартибини йўлга қўйиш;

иккинчидан, жамоат тартибини сақлаш бўйича патруллик хизмати фаолиятини тубдан такомиллаштириш, шу жумладан, замонавий ахборот технологияларини жорий этган ҳолда фуқарони Миллий гвардия бўлимига текшириш учун олиб бориш амалиётидан воз кечиш.

Ушбу бандни амалга ошириш механизми сифатида қуйидагилар белгиланган: – “Е-патруль” тизими жорий этилиб, текшириш учун фуқарони Миллий гвардия бўлимига олиб бориш амалиётидан воз кечиш ва барча маълумотларни жойида текширишни йўлга қўйиш; – Миллий гвардия органлари патруль-пост хизмати ходимларининг фаолиятини “бодикамера” ёрдамида назорат қилишни йўлга қўйиш; – патруль хизматини босқичма-босқич авто ва мотопатруль шаклига ўтказиш орқали нарядларнинг мобиллигини ва ҳодиса жойига тезкорлик билан етиб боришини таъминлаш;

учинчидан, йўл инфратузилмасини такомиллаштириш ва хавфсиз ҳаракатланиш шароитларини яратиш орқали йўлларда авария ва ўлим ҳолатларини қисқартириш, шу жумладан, ҳаракатни бошқариш тизимини тўлиқ рақамлаштириш ва жамоатчиликнинг ушбу соҳадаги ишларда кенг иштирокчини таъминлаш.

Ушбу бандни амалга ошириш механизми сифатида қуйидагиларни назарда тутувчи, 2022 – 2026 йилларга мўлжалланган дастур ишлаб чиқиш белгиланди: – автомобиль йўлларида ҳаракатни бошқариш тизимини тўлиқ рақамлаштириш; – йўлларда хавфсиз ҳаракатланиш учун барча иштирокчилар учун муносиб шароитларни яратиш; – йўл инфратузилмасини такомиллаштириш жараёнида ва хавфсизликни таъминлашда кенг жамоатчиликнинг иштироки учун зарур шароитларни яратиш.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, жамоат тартибини сақлаш ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш соҳасида амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар натижасида, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини, жисмоний ва юридик шахсларнинг мулкани, конституциявий тузумни ҳимоя қилиш, қонун устуворлигини, шахс, жамият ва давлатнинг хавфсизлигини, шунингдек, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва профилактикасини самарали таъминлаш имконини бермоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Боев В.М., Шамрай В.Н. Теоретико-правовое обеспечение общественного порядка и общественной безопасности в современных условиях // Бизнес в законе. – 2012. – №3.

2. Ястребова А.И. К вопросу о взаимодействии общественных организаций и органов полиции в сфере охраны общественного порядка в российской федерации // Вестник Московского университета МВД России. – № 3. – 2016. – С. 91.

3. Егорова Н.Э., Кудинов О.Ф., Новичкова Е.Е. К вопросу о содержании, формах и методах организации охраны общественного порядка (на материалах МВД по Республике Бурятия) // Вестник Восточно Сибирского института Министерства внутренних дел России, 2015. – № 2 (73). – С. 37.

Наширға проф. С. Чориев тавсия этган

YANGI TARAQQIYOT BOSQICHIDA MULKDORLAR QATLAMINING BARQARORLIGI KAMBAG‘ALLIKNI QISQARTIRISH OMILI SIFATIDA

Shaymanova A.E. (QarDU)

Annotatsiya. Hozirgi kunda ko‘pchilik mamlakatlarda ochlik va qashshoqlik, ishsizlik va savodsizlik, davlatlar o‘rtasidagi siyosiy ixtiloflar, yuqumli kasalliklar, ayniqsa (COVID-19), ekologik ofatlar (azon qatlamining yemirilishi, haroratning keskin ko‘tarilishi yoki sovub ketishi), ichimlik suvi, elektr energiyasi tanqisligi va boshqa tahdidlar kuchaymoqda. Bu kabi zamonaviy xavf-xatarlar kambag‘allikning global muammo sifatida yanada kuchayishiga olib kelmoqda. Maqolada kambag‘allik tushunchasi, uning mohiyati va kelib chiqish sabablari hamda yangi taraqqiyot bosqichida uni bartaraf qilishda mulkdorlar qatlamining o‘rni haqida so‘z boradi.

Tayanch so‘zlar: *yangi taraqqiyot bosqichi, kambag‘allik, qashshoqlik, kambag‘allik darajasi, muhtoj va nisbiy kambag‘allik, kambag‘allik bilan kurash dasturi, kambag‘allikni qisqartirish, mulkdorlar qatlami, tadbirkorlar.*

СТАБИЛЬНОСТЬ СОБСТВЕННОСТИ КАК ФАКТОР СНИЖЕНИЯ БЕДНОСТИ НА НОВОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ

Аннотация. В настоящее время в большинстве стран голод и нищета, безработица и неграмотность, политические конфликты между странами, инфекционные заболевания, особенно (COVID-19), экологические катастрофы (разрушение озонового слоя, резкое повышение температуры или похолодание), питьевая вода, электричество, нехватка и другие угрозы увеличиваются. Эти современные угрозы делают бедность глобальной проблемой. В статье говорится о понятии бедности, ее природе и причинах, а также о роли класса собственников в ее ликвидации на новом этапе развития.

Ключевые слова: *новый этап развития, бедность, нищета, уровень бедности, абсолютная и относительная бедность, программа борьбы с бедностью, сокращение бедности, класс собственников, предприниматели.*

OWNERSHIP STABILITY AS A POVERTY REDUCTION FACTOR IN THE NEW DEVELOPMENT PHASE

Annotation. Currently, in most countries, hunger and poverty, unemployment and illiteracy, political conflicts between countries, infectious diseases, especially (COVID-19), environmental disasters (depletion of the ozone layer, sudden increase in temperature or cooling), drinking water, electricity shortages and other threats are increasing. Such modern threats are making poverty a global problem. The article talks about the concept of poverty, its nature and causes, as well as the role of the owner class in its elimination at the new stage of development.

Key words: *new stage of development, poverty, poverty, level of poverty, absolute and relative poverty, anti-poverty program, reduction of poverty, class of owners, entrepreneurs.*

Ma‘lumki, kambag‘allik yoki qashshoqlik o‘zi nima, u nima bilan belgilanadi degan savol barchani qiziqtirib kelmoqda. O‘zbek tilining izohli lug‘atida “kambag‘allik” so‘zi kam, yetishmaydigan, hayotiy tirikchilikka zarur narsalarning yetishmaslik holati, yo‘qchilik yoki muhtojlikda yashamoq ma‘nolari qayd etilgan¹. Shuni alohida ta‘kidlash kerakki, o‘zbek tilida “kambag‘allik” so‘zi bir qancha so‘zlar bilan ifodalanadi. Jumladan, qashshoq, faqir, nochor, kam ta‘minlangan, muhtoj, bechora, ijtimoiy himoyaga muhtoj kabilar bilan ifodalanadi. Ushbu so‘zlar ma‘lum ma‘noda bir-biridan farq qilib, o‘zining qo‘llaniladigan joylari mavjuddir. Yuqoridagidan kelib chiqib, “kambag‘allik” tushunchasiga yagona ta‘rif mavjud emasligini ta‘kidlash o‘rinlidir.

Shuningdek, BMTning ta‘rifiga ko‘ra, “qashshoqlik-bu insonning hayot kechirishi uchun zarur bo‘lgan daromad va resurslar yetishmasligi, bundan tashqari, ochlik va to‘yib ovqatlanmaslik, sog‘liqni saqlash, ta‘lim yoki boshqa asosiy xizmatlardan foydalanishda cheklolarning mavjudligi, turar joyning yo‘qligi, xavfli tabiiy va texnogen muhitda hamda ijtimoiy tengsizlik sharoitida yashashiga nisbatan aytiladi (BMT ning “Ijtimoiy himoya borasidagi yuqori darajadagi Butun jahon sammiti”dan)².

¹ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 1-jild. A. – T., 2006.

² Mirziyoyev.Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2021. – 436 b.

Kambag'allik esa, bir kishi yoki oilaning daromadi hayot faoliyati uchun ijtimoiy-zaruriy iste'mol darajasini ta'minlashga yetarli emasligini, jamiyatda to'laqonli ishtirok etishi uchun to'siqlarning mavjudligini ko'rsatadi. Kambag'allikning ikki mutloq va nisbiy ko'rinishlari mavjud. Mutloq kambag'allik -bu fiziologik ehtiyojlar; oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar joyga bo'lgan ehtiyojlarni (ular "iste'mol savati" deb ham ataladi) qondirishdagi to'g'ridan to'g'ri yetishmovchilik hisoblansa, nisbiy kambag'allik esa - insonning mamlakatdagi daromadlarning umumiy darajasiga nisbatan (sifatli ta'lim olishi yoki kasalxonada davolanishi, kredit olish imkoniyatining cheklanganligi va hokazo) yomon holatini belgilaydi. Shundan kelib chiqib, kambag'allikni kundalik, ya'ni ma'lum bir vaqtdagi hamda doimiy, ya'ni uzoq vaqt davom etuvchi ko'rinishlarga ham ajratish mumkin.

Shuningdek, mutaxassislarining fikriga ko'ra, kambag'allik darajasi birinchidan, aholining umumiy sonida kambag'allar ulushining qanchaligi bilan; ikkinchidan, kambag'allikni tavsiflovchi daromad miqdori bilan; uchinchidan, kambag'allikning chuqurlashuv darajasi kabi ko'rsatkichlar yordamida o'lchanadi.

Darhaqiqat, mamlakatimizda kambag'al aholi mavjudligi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida birinchi marta rasman qayd etildi. Zero, mamlakatimiz rahbari "har qanday mamlakatda bo'lgani kabi bizda ham kam ta'minlangan aholi qatlamlari mavjud. Turli hisob-kitoblarga ko'ra, ular taxminan 12-15 foizni tashkil etadi. Bu o'rinda gap kichkina raqamlar emas, balki aholimizning 4-5 millionlik vakillari haqida bormoqda"¹ deb ta'kidlaydi. O'zbekistonda kambag'al qatlam mavjudligining tan olinishi sohaga doir siyosatning dastlabki burilish nuqtasi bo'ldi.

Shuningdek, kambag'allik muammosi qishloq joylarida shaharlarga qaraganda ancha keskin. Sababi, aholi jon boshiga pul daromadlari qishloq joylardagi shaharlarga nisbatan deyarli ikki baravar kam. Qishloq joylaridagi ishsizlik muammosi qisman xususiy uy sharoitida ish bilan ta'minlanadi, ammo qishloq uy xo'jaliklarining mavjudligi nisbatan past pul daromadlarini qoplay olmaydi va shu sababli qishloqda kambag'allik muammosini kelib chiqishiga sabab bo'ladi. O'rganishlar natijasiga ko'ra, juda qiyin vaziyatda bo'lgan nafaqaxo'rlar va nogironlar ham cheklangan ijtimoiy nafaqa: pensiya yoki nogironlik nafaqasi, yoki bolalarga beriladigan ijtimoiy nafaqalardan kun ko'rishadi. Bu esa ularning kundalik minimal ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlarining bor yo'g'i bir qismini qondirishgagina yetadi xolos.

Darhaqiqat, yangi taraqqiyot bosqichida mamlakatimizda kambag'allikka qarshi kurashish bo'yicha alohida strategik taraqqiyot dasturlari hamda turli xil amaliy chora-tadbirlar belgilanmoqda va amalga oshirilmoqda. Zero, shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, kambag'allikni oldini olish yoki unga qarshi kurashish chora-tadbirlarini ishlab chiqishdan oldin uni keltirib chiqaradigan asosiy sabablarni o'rganish maqsadga muvofiqdir. O'rganishlar natijalariga ko'ra, kambag'allikni keltirib chiqaruvchi sabablar quyidagilardan iborat:

-iqtisodiy omillar (ishsizlik, ish haqining kamligi, mehnat unumdorligining pastligi, milliy iqtisodiyot tarmoqlarining raqobatbardosh emasligi);

-ijtimoiy-tibbiy omillar (aholining ba'zi qatlamlarida boqimandalik kayfiyatining yuqoriligi, milliy urf-odatlarda ortiqcha sarf-xarajatlarning mavjudligi, nogironlik, keksalik, surunkali kasallik holatining mavjudligi);

-demografik omillar (oilaviy holati, to'liq bo'lmagan oilalar, nosog'lom muhitdagi oilalar, oilada boqimandalarning ko'pligi);

-ijtimoiy-iqtisodiy omillar (ijtimoiy kafolatlar darajasining pastligi);

-ta'lim-malaka bilan bog'liq omillar (ta'lim darajasining pastligi, kasbiy tayyorgarlikning yetarli emasligi);

-siyosiy omillar (harbiy mojarolar, majburiy migratsiya);

-mintaqaviy jo'g'rofiy omillar (mintaqalarning bir xil rivojlanmaganligi, resurslarning cheklanganligi, ichimlik suvi, elektr energiyasi va hokazolar). O'z o'rnida shuni alohida ta'kidlash joizki, kambag'allikni keltirib chiqaruvchi sabablarni puxta o'rganib, so'ngra unga qarshi kurashishning aniq dastur va mexanizmlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

¹ Mirziyoyev.Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – T.: O'zbekiston, 2021. – 438 b.

Kambag'allikni tamomila yo'qotib bo'lmagan taqdirda ham qisqartirib borish zaruriyati paydo bo'ladi. Bunga asosan 2 yo'l bilan erishiladi.

Birinchisi, kambag'allarda iqtisodiy faollikni uyg'otish. Sharqda bir dono gap bor: "Kambag'allikka yalqovlik qo'shilsa, buning davosi yo'qdir". Shu sababli kambag'allarni yalqovlikdan forig' etish talab qilinadi. Muhimi, kambag'allarga ishlab pul topib, to'q yashashiga sharoit va imkoniyat yaratish kerak.

Ikkinchisi, kambag'allarga davlatning va korxonalarining moddiy yordam berishini tashkil etish. Bu vosita zarur bo'lsa-da, boqimandalik kayfiyatini tug'dirib, faollikka undamaydi. Shu sababli bu yo'l o'zini o'zi boqishga qodir bo'lmagan kishilarga, masalan, nogironlarga va ko'p bolali oilalarga nisbatan qo'llanadi. Ijtimoiy yordam uzoq vaqt ishsiz qolganlar, kasbini yo'qotganlarga ham beriladi. Umuman aytganda kambag'allik muayyan maqbul turmush darajasini ta'min eta olmaslik, ma'lum bir shaxs yoki oila zaruriy ehtiyojlarining imkoniyatlardan oshib ketishidir.

O'zbekistonda ham kambag'allikni qisqartirish va uning salbiy oqibatlarini bartaraf etish borasida ko'pgina ishlar amalga oshirilmoqda. Darhaqiqat, mamlakat rahbari, o'z ma'ruzasida "Bir haqiqatni aniq tushunib olishimiz kerak – kambag'allik masalasi kredit, ijtimoiy nafaqa yoki uy berish bilan o'z-o'zidan hal bo'lib qolmaydi. Buning uchun ta'lim, sog'liqni saqlash, kasb-hunarga o'qitish, ichimlik suv, energiya va yo'l infratuzilmasi bilan bog'liq kompleks muammolarni hal etib borish kerak"¹-deb alohida takidlab o'tdilar.

Shundan kelib chiqib, mamlakatimizda kambag'allikka qarshi kurashish dasturi qabul qilingan bo'lib, uning asosida quyidagi samarali tadbirlar tashkil etilmoqda:

- mamlakatda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash: Buning uchun avvalo narxlarning uzilkesil barqarorlashuviga va yaratilayotgan YAIM hajmining yanada jadalroq o'sishiga erishish zarur;
- mehnat qilish sohasini kengaytirish, iqtisodiyotning samaraliroq tarmoqlarini (tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar sohasini) rivojlantrish. Bu samarasiz tarmoqdagi mehnat resurslarining samaraliroq tarmoqlarga, ayniqsa agrar sektordan faoliyatning boshqa sohaslariga o'tishga olib keladi;

- tadbirkorlikni, yakka tartibdagi mehnat faoliyatini va o'zini o'zi band etish shakllarini kengaytirish va shu asosda aholi daromadlarini oshirish uchun imkoniyatlar yaratish;

- kichik tadbirkorlikning rivojlanishi aholiga, ayniqsa kambag'al va kam daromadli aholi qatlamiga katta imkoniyatlar beradi;

- aholi o'rtasida keng tushuntirish va targ'ibot ishlari olib borilmoqda, jumladan, aholining ba'zi qatlamlarida uchraydigan boqimandalik kayfiyatidan xalos etish hamda milliy urf-odatlar (to'y, hashamlar)da ortiqcha sarf-xarajatlarni kamaytirish orqali ;

- jamoa shaklidagi ishlarni tashkil etish, ijtimoiy infratuzilmaga jalb qilinadigan investitsiyalarning ortishiga, mamlakatda iqtisodiy ahvolning yaxshilanishiga va bandlik darajasining jiddiy oshishiga yordam beradi. Bu kabi chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali aholining o'rta daromadlarining doimiy ko'payishiga hamda kambag'allikning o'sishini oldini olishga erishiladi.

O'zbekistonda kambag'allikka qarshi kurash shakllari va usullarining boshqa mamlakatlardan farq qiladigan xususiyati shundaki, bu jarayonda nafaqat davlat, balki korxonalar, jamoat tashkilotlari, tadbirkorlar, mulkdorlar qatlami, shuningdek, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, ya'ni mahallalar ham ishtirok etadi. Ayniqsa, so'nggi yillarda mamlakatimizda aholi, shu jumladan, xotin-qizlar va yoshlarning ijtimoiy himoyaga muhtoj, turmush sharoiti og'ir, ishsiz va kasb-hunarga ega bo'lmagan, huquqiy va ma'naviy-psixologik qo'llab-quvvatlashga zarurati bo'lgan fuqarolarga davlat tomonidan manzilli ko'maklashish bo'yicha mutlaqo yangicha tizim joriy qilindi. Respublikada «Ijtimoiy himoya yagona reyestri» axborot tizimi orqali kam ta'minlangan oilalarga ijtimoiy nafaqa va moddiy yordam tayinlash va to'lashning yangi tartibi bosqichma-bosqich joriy etildi.

Shuningdek, mamlakatimiz Prezidenti Oliy Majlisga yo'llagan Murojaatnomasida "Kambag'allikni kamaytirish – bu aholida tadbirkorlik ruhini uyg'otish, insonning ichki kuch-

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020 yil 29 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <https://president.uz/uz/lists/view/4057>

quvvati va salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish, yangi ish o'rinlari yaratish bo'yicha kompleks iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni amalga oshirish, demakdir. Shuning uchun Jahon banki, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot dasturi va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan birga Kambag'allikni kamaytirish dasturini ishlab chiqishni taklif etaman. Bu borada xalqaro me'yorlar asosida chuqur o'rganishlar o'tkazib, kambag'allik tushunchasi, uni aniqlash mezonlari va baholash usullarini qamrab olgan yangi metodologiyani yaratish lozim¹ deb ta'kidlagan edilar.

Xulosa qilib aytganda, mamlakatimizda kambag'allikni qisqartirish borasida tizimli chora tadbirlar amalga oshirilmoqda. Biroq, aholining yetarli bilim va malakaga ega emasligi ularning mehnat bozorida raqobatga dosh berolmasligi, ayrim hududlarda ishsizlikning yuqori darajada ekanligi, yangi ish o'rinlari tashkil etilishdagi muammolarning mavjudligi, boqimandalik kayfiyatining yuqoriligi, milliy urf-odatlardagi ortiqcha sarf-xarajatlar, ta'lim va tibbiyot tizimidagi salbiy holatlar va hududlarda ulardan foydalanish sifatining pastligi kabilar kambag'allikka yetaklovchi asosiy sabablar sifatida saqlanib qolmoqda.

Kambag'allikni qisqartirish va uni oldini olish maqsadida, yaqin, o'rta va uzoq muddatga mo'ljallangan strategik dasturlar (masalan, 2030-yilgacha kambag'allik va ishsizlik darajasini 2 martaga kamaytirish va hokazo) ishlab chiqish, hamda ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-madaniy sohalarining hamkorlikdagi faoliyatini samarali yo'lga qo'yish va amalga oshirilayotgan ishlarning shaffofligini ta'minlash lozim.

Zero, bozor iqtisodiyoti ilmining dahosi, shotland iqtisodchisi va faylasufi Adam Smit "Mamlakatni eng chuqur qoloqlikdan farovonlikning yuqori bosqichiga olib chiqish uchun faqatgina tinchlik, yengil soliqlar va boshqaruvdagi bag'rikenglik kifoya qiladi, qolganlarini esa voqealarning tabiiy oqimi bajaradi"², deb bejiz aytmagan edi.

Mamlakatda kambag'allikni qisqartirish uchun: birinchidan, jamiyatda kambag'allar toifasiga kiruvchilarga ishlab pul topishi hamda to'q yashashiga shart-sharoit (soliqlarda imtiyozlar) va imkoniyatlar yaratish kerak. Ikkinchidan, davlatning va korxonalarining ushbu qatlama kiruvchilarga moddiy va ma'naviy yordam berishning samarali (moddiy yordam haqiqiy adresiga yo'naltirilishi) tizimini tashkil etish lozim. Uchinchidan, mamlakatimizda kambag'al va ishsizlarni kasb-hunarga va tadbirkorlikka o'qitishning yangi tizimi joriy qilingan bo'lib, ularni kasb-hunarga o'qitishda xususiy sektor bilan hamkorlikni yanada kuchaytirish bunda asosiy e'tiborni ehtiyojmand aholi va nogironlarni ish bilan bandligini ta'minlashni inobatga olish kerak. Binobarin, davlat rahbari ta'kidlaganidek, "o'tgan yilning o'zida kambag'allik darajasi 17 foizdan 14 foizga tushgani, bunda hokim yordamchilari 1 million nafar aholini kasb-hunarga o'qitib, tadbirkorligini boshlashga ko'maklashgani, daromadli ish bilan band qilgani muhim omil bo'lgani qayd etildi. Shu davrda 200 mingga yaqin tadbirkorlik subyekti tashkil qilindi, 10 mingta korxonalar faoliyati kengaytirildi, 11 mingta korxonalar quvvati tiklandi"³, – deyiladi. Bu kabi vazifalarning amalga oshirishda mulkdorlar qatlamining o'rni muhim hisoblanib, mamlakatda ushbu sohadagi faoliyatni tizimli va samarali tashkil etishda, kambag'allikni qisqartirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – T.: O'zbekiston, 2021. – 436 b.
2. Shaymanova A. Yangi taraqqiyot bosqichida mulkdorlar qatlamini shakllanishining ijtimoiy-falsafiy jihatlari. Monografiya. – T.: "GOLD-PRINT" nashriyoti, 2023.

Наишга проф. С. Чориев тавсия этган

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga murojaatnomasi. <https://uza.uz/oz/politics/>.

² Adam Smitning "ko'rinmas qo'l"i. 31.03.2012 y. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/falsafa/adam-smitning-korinmas-qoli/>

³ <https://kun.uz/news/2023/01/25/o'zbekistonda-kambag'allik-darajasi-14-foiz-ekani-ma'lum-qilindi>

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ДЕМОГРАФИК ВАЗИЯТ ЎЗГАРИШИНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Боймуродов С. (ҚарДУ)

Аннотация. Мақолада ХХІ асрда Ўзбекистонда демографик вазият ўзгара бошлагани таъкидланади. Ҳар бир мамлакатда бўлгани каби Ўзбекистондаги демографик вазият ҳам қатор хусусиятларга эга. Жумладан, а) аҳоли ўсиши суръатларининг секинлашгани; б) кишиларнинг репродуктив фаолиятининг ўзгаргани; в) болалар ўлими коэффициентининг камайгани; г) иқтисодий фаол аҳоли сонининг ошаётгани; д) аҳоли таркибида эркаклар сони аёллар сонига қараганда тезроқ кўпайиб бораётгани; е) кишиларнинг умри давомийлиги ошаётгани; ж) меҳнат миграцияси кўлами ортаётгани.

Таянч сўзлар: *демографик вазият, меҳнатга лаёқатли аҳоли, репродуктив фаолият, болалар ўлими коэффициенти, иқтисодий фаол аҳоли, меҳнат миграцияси.*

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ИЗМЕНЕНИЙ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. Основные черты демографических изменений в Узбекистане.

В статье отмечается, что демографическая ситуация в Узбекистане начала меняться в 21 веке. Как и в любой стране, демографическая ситуация в Узбекистане имеет ряд особенностей. В частности, а) замедление роста населения; б) изменения репродуктивной деятельности людей; в) снижение детской смертности; ж) увеличение численности экономически активного населения; г) количество мужчин в популяции увеличивается быстрее, чем количество женщин; д) увеличивается продолжительность жизни людей; к) рост трудовой миграции.

Ключевые слова: *демографическая ситуация, работающее население, репродуктивная активность, детская смертность, экономически активное население, трудовая миграция.*

MAIN CHARACTERISTICS OF CHANGES IN THE DEMOGRAPHIC SITUATION IN UZBEKISTAN

Annotation. The main features of demographic change in Uzbekistan.

The article notes that the demographic situation in Uzbekistan has begun to change in the 21st century. As in every country, the demographic situation in Uzbekistan has a number of characteristics. In particular, а) slowing down of population growth; б) changes in the reproductive activity of people; в) reduced child mortality rate; г) increasing number of economically active population; д) the number of men in the population is increasing faster than the number of women; е) people's life expectancy is increasing; ж) increasing labor migration.

Key words: *Demographic situation, working population, reproductive activity, child mortality rate, economically active population, labor migration.*

Ўзбекистондаги демографик вазият қатор ўзига хос хусусиятларига эгаллигидан далолат беради. Айни пайтда ушбу вазият кўплаб омиллар таъсирида муттасил ўзгариб бормоқда. Боз устига, демографик ўзгаришларнинг айрим йўналишлари тенденциявий характер касб этмоқда. Жумладан, Ўзбекистондаги демографик ўзгаришларда қуйидаги тенденциялар яққол кўзга ташланади:

1. Мамлакатда аҳоли ўсиши суръатлари секинлашди. Дарҳақиқат, ХХ аср бошларида Туркистон ўлкасида 5 миллион киши истиқомат қилган бўлса, Совет ҳокимияти йилларида аҳоли сони табиий ўсиш ҳисобига 10 баробарга ошди. Кўриниб турибдики, Туркистондаги ўсиш суръатлари Осиёда Хитойдан кейин иккинчи ўринни эгаллаган. Эътиборли томони шундаки, Марказий Осиёда айнан Ўзбекистон аҳолисининг ўсиши салмоқли бўлган. Масалан, собиқ Совет Иттифоқида 1917-1991 йиллар мобайнида аҳоли сони 2 баробарга ўсган бўлса, Ўзбекистонда бу кўрсаткич қарийб 5,5 баробарни ташкил қилган.[14]

Бугунги кунда жаҳондаги барча мамлакатларда содир бўлаётгани каби Ўзбекистонда ҳам аҳолининг ўртача йиллик ўсиш суръатлари анча секинлашди ва 2007 йилда 1000 аҳоли сонига нисбатан 17,5 кишини ташкил қилди.[15.375] Хусусан, 1990-2007 йилларда мамлакат аҳолиси 6,4 миллион кишига, 2008-2021 йилларда эса 7,4 миллион кишига кўпайган. Жами аҳоли сони 1,2 марта кўпайган бўлса, кишлок аҳолиси 1,3 марта, шаҳар аҳолиси эса 1,1 мартага кўпайган. Бунини Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика

қўмитасининг мамлакат аҳолисининг ҳозирги тадрижий ўсишига бағишланган қуйидаги маълумотларидан ҳам кузатса бўлади: [18]

Йиллар	Жами аҳоли (минг киши)	Жумладан	
		Шаҳар аҳолиси	Қишлоқ аҳолиси
1990	20317,0	8311,7	12005,3
2007	26663,8	9584,6	17079,2
2008	27072,2	9698,2	17374
2009	27533,4	14236	13297,4
2010	28001,4	14425,9	13575,5
2011	29123,4	14897,4	14226
2012	29555,4	15143,2	14412,2
2013	29993,5	15370,1	14623,4
2014	30492,8	15555,2	14937,6
2015	31022,5	15748	15274,5
2016	31575,3	15963,9	15611,4
2017	32120,5	16250,8	15869,7
2018	32656,7	16532,7	16124
2019	33255,5	16806,7	16448,8
2020	33905,2	17144,1	16761,1
2021	34558,9	17487,5	17071,4

Бироқ аҳолининг ўсиши суръатлари секинлашгани билан катталигича қолмоқда. Бу эса қатор ижтимоий муаммоларнинг юзага келишига сабаб бўлмоқда. Масалан, аҳоли сони ошиб боргани сайин уни жойлаштириш, озик-овқат маҳсулотлари етказиб бериш, таълим ва тарбия бериш, иш билан таъминлаш, ҳаётий хавфсизлигини яратиш ва шу кабилар зарурияти орта бораверади. Бу эса мамлакат бюджетидан мазкур мақсадлар учун ажратиладиган маблағ миқдорини муттасил ошириб боришни талаб қилади. Бинобарин, демографик ўсиш билан боғлиқ муаммолар ҳали узоқ йиллар ўз долзарблигини йўқотмайди.

2. Ўзбекистонда болалар туғилиши миқдори камайди. Жаҳоннинг бошқа мамлакатларида бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам туғилиш миқдорининг камайишига қатор омиллар ўз таъсирини ўтказди. Биринчидан, бозор иқтисодиёти принципларининг ҳаётга татбиқ этилиши бир фарзандни вояга етказиш билан боғлиқ харажатларни кескин ошириб юборди. Болани зарурий озик-овқат маҳсулотлари, витаминлар, кийим-кечак, ўйинчоқлар ва шу кабилар билан таъминлаш оила бюджетининг салмоқли қисмини сарфлашни тақозо этадиган бўлди. Бунинг натижасида аксарият ёш ўзбек оилалари аввалгидек уч-тўртта эмас, икки-учта фарзанд кўришни режалаштира бошладилар.

Туғилишнинг камайишига Ўзбекистондаги соғлиқни сақлаш тизимидаги ислохотлар ҳам таъсир кўрсатди. Вилоятларда тузилган “Она ва бола скрининг марказлари” аҳоли ўртасида муваффақиятли консультациялар ўтказишга бошладилар. Мамлакат дорихоналарида контрацептив воситалари кўпайди. Тиббий маданиятни оширишга мўлжалланган адабиётлар нашр қилина бошлади. Буларнинг барчаси аҳолида оилани режалаштириш кўникмаларини, янги репродуктив хулқ-атворни шакллантирди.

Шунга ўхшаган қатор объектив ва субъектив омиллар таъсирида Ўзбекистонда туғилиш коэффициенти аста-секинлик билан камайиб борди. Биргина 1993-1997 йилларда мамлакатнинг турли вилоятларида туғилиш коэффициенти 0,5 пунктдан (Тошкент шаҳрида) 7,9 пунктга (Андижон ва Фарғона вилоятлари) қадар камайди. [8.38] Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотларига қараганда, 2009 йилда мамлакатда 651,3 минг бола туғилган. Туғилиш коэффициенти 2009 йилда 23,4 промиллени ташкил қилган бўлса, 2016 йилда бу кўрсаткич 22,8 промиллега, 2017 йилда

эса, бу кўрсаткич 22,1 промиллега тушган.[10] Кўриниб турибдики, мамлакатимизда туғилиш коэффициенти жаҳон кўрсаткичларига мутаносиб равишда тушиб бормоқда.

Бироқ туғилиш коэффициенти мамлакатнинг барча минтақаларида бир хилда деб бўлмайди, албатта. Масалан, Қуйи Амударё ва Мирзачўл минтақаларида туғилиш коэффициенти мутаносиб равишда 20,7 ва 15,4 промиллени ташкил қилган бўлса, Зарафшон ва Фарғона водийларида бу кўрсаткич 20,2 ва 19,0 промилледан иборат. Шаҳар аҳолисининг туғилиши коэффициентлари хусусида ҳам шундай дейиш мумкин. Жумладан, республика шаҳар аҳолисининг ўртача туғилиш коэффициенти 16,5 промилле бўлган ҳолда ушбу кўрсаткич Тошкент вилоятида 15,2 промиллени, Қашқадарё вилоятида 19,3 промиллени ташкил қилади. Шаҳар аҳолиси ичида туғилишнинг юқори кўрсаткичлари Наманган (20,2 фоиз), Қашқадарё (19,3 фоиз), Сирдарё (18,5 фоиз) вилоятларида ва Қорақалпоғистон Республикасида (18,4 фоиз) кузатилмоқда. Паст кўрсаткичлар эса Бухоро (15,8 фоиз), Самарқанд (15,5 фоиз), Навоий (16,8 фоиз) вилоятларида ва Тошкент шаҳрида (15,2 фоиз) қайд қилинган. Бундай турли-туманлик ижтимоий сиёсатни вилоятлардаги туғилиш коэффициентига мутаносиб равишда олиб боришни тақозо қилади.[19]

3. Мамлакатда болалар ўлими коэффициенти камайиб бормоқда. Маълумки, Ўзбекистон Совет ҳокимияти йилларида болалар ўлими миқдори бўйича биринчи ўринлардан бирини эгалларди. Республикада аҳолининг турмуш даражаси ниҳоятда пастлиги билан ажралиб турарди. Фуқароларнинг моддий ва маънавий қадриятлардан фойдаланиш имкониятлари чекланиб қолганди. Экологик вазиятнинг йилдан йилга ёмонлашиб бориши, болалар соғлиғини сақлаш муассасаларининг замон талабларидан орқада қолиб кетганлиги, йодли ва антианемик дори препаратларининг мавжуд эмаслиги, ота-оналар тиббий маданиятини оширишга эътиборсизлик – буларнинг барчаси болалар ўлими коэффициенти муттасил ошириб келди. Ҳукумат республикадаги вазият аянчли аҳволда эканлигини яхши била туриб она ва болани ҳимоялашнинг бирор бир стратегик дастурини ишлаб чиқиш ҳақида ўйлаб ҳам кўрмади.

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг оналик ва болаликни муҳофаза қилиш борасида мисли кўрилмаган тадбирлар амалга оширилди. Хусусан, “Она ва бола” дастури ишлаб чиқилиб, бутун мамлакат миқёсида муваффақиятли амалга оширила бошланди. “Соғлом авлод учун” номли хайрия жамғармаси ташкил қилинди ва унда тўпланган маблағлар оналикни муҳофаза қилиш ва болалар ўлимини камайтиришга сарф қилинди. Болалар соғлиғини сақлаш муассасаларида мутлақо янги характердаги тиббий препаратлар ва методикалар қўлланила бошланди, болаларга тиббий хизмат кўрсатиш таркиби муттасил такомиллаштириб борилди. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси дастурларидаги тадбирлар ҳам жамият имкониятларини мазкур муаммони бартараф этишга сафарбар этди.

Бу ва бунга ўхшаган кўплаб тадбирларнинг самараси ўлароқ болалар ўлими коэффициенти сезиларли даражада пасая борди. Масалан, 1993 йилда болалар ўлими коэффициенти 32 фоизни ташкил қилган[9.37] бўлса, 2000 йилга келиб бу кўрсаткич 18,9 фоизга, 2009 йилга келиб 15,9 фоизга, 2019 йилга келиб эса 12,4 фоизга тушган. Эътиборли жиҳати шундаки, болалар ўлими миқдори шаҳар жойларига қараганда қишлоқда бирмунча тезроқ тушиб бормоқда. Шаҳар аҳолиси орасида мазкур коэффициент 2000 йилда 22,4 фоиздан иборат бўлса, 2009 йилда 19,8 фоизга, 2019 йилда эса 14,3 фоизни ташкил этган. Қишлоқ аҳолиси орасида мазкур коэффициент 2000 йилда 17,3 фоиздан иборат бўлса, 2009 йилда 13,5 фоизга, 2019 йилда эса 10,8 фоизни ташкил этган.[2] Бошқача айтадиган бўлсак, Ўзбекистондаги болалар ўлими коэффициенти аста-секинлик билан ривожланган мамлакатлардаги тегишли коэффициентга яқинлашиб бормоқда.

4. Ўзбекистонда иқтисодий фаол аҳоли сонининг ошиши кузатилмоқда. Иқтисодий ислохотлар, бир томондан, 1996 йилдан бошлаб муттасил иқтисодий ўсишни таъминлаб берган бўлса, иккинчи томондан меҳнат билан машғул бўлиш имкониятларини бамисоли кенгайтириб юборди. Хусусан, тадбиркорлик ва уй меҳнатининг кўплаб турлари

вужудга келди. Бунинг натижасида иқтисодий фаолиятга жалб этилган кишилар сони ошиб борди. Ушбу тенденция бугун ҳам сақланиб колмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси келтирган маълумотларга кўра, 2016 йилда иқтисодий фаол аҳоли сони 13 миллион 298 минг кишини ташкил этган, яъни 2015 йилга нисбатан 1,8 фоизга кўпайган. Давлат секторида фаоллик 17,7 фоизни, нодавлат секторда 82,3 фоизни ташкил этган.[4] Иш билан бандлар сони 2016 йил таҳлилига кўра қуйидаги иқтисодий фаолият турлари бўйича сезиларли даражада ўсган, яъни ташиш ва сақлаш(3,8 фоизга), яшаш ва овқатланиш бўйича хизматларда(3,6 фоизга), қурилишда(3,4 фоизга), ахборот ва алоқада (3,1 фоизга) ва савдода (2,7 фоизга).[5]

Ушбу демографик кўрсаткичлар меҳнатга лаёқатли аҳолининг йил сайин каттарок қисми иқтисодиётда ўз ўрнини топаётганидан далолат беради. Айни пайтда иқтисодий фаол аҳоли сонининг ошиб бориши келажакда ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ҳам ўзгартиради, кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантиришга, янги иш ўринларини шакллантиришга бўлган эҳтиёжни ошириб боради.

5. Ўзбекистон аҳолиси таркибида эркаклар сони аёллар сонига қараганда тезроқ кўпайиб бормоқда. Маълумки, жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида аҳоли демографик таркибининг феминизацияси (аёллар сонининг ошиши) содир бўлмоқда. Масалан, Россияда 2002 йилда жами эркаклар сони аҳолининг 46,5 фоизини ташкил қилган. Айни пайтда демографлар эркаклар ва аёллар ўртасидаги тафовут 2015 йилда 10-11 фоизга, 2050 йилда эса 15 фоизга етишини башорат қилишмоқда.[11.3]

Ўзбекистон аҳолиси таркибида аёллар ва эркаклар сонининг ўсиши бир хилда эмас. Фактларга мурожаат этадиган бўлсак, 1991-2001 йилларда Ўзбекистонда аёллар сони 2029,5 минг кишига, яъни 19,5 фоизга кўпайган. Шу йиллар мобайнида эркаклар сонининг ўсиши эса 2175,9 минг кишидан, яъни 21,4 фоиздан иборат бўлган. 2001 йилга келиб мамлакатдаги жами аёллар сони 12449,2 минг кишини (умумий аҳоли сонининг 50,3 фоизини) ташкил қилган. Ўша йили мамлакат аҳолиси 24,8 миллион эканлигини инобатга олсак, эркаклар сони 12350,8 минг киши (умумий аҳоли сонининг 49,7 фоизи) бўлганлиги маълум бўлади.[3.8] Кўриниб турибдики, 2001 йилда аёллар ва эркаклар ўртасидаги нисбат 98,4 минг кишини ташкил қилган.

Бироқ 2004 йилдан бошлаб, мазкур мутаносиблик характери мутлақо ўзгача тус олади. Хусусан, расмий маълумотларга қараганда, ўша йили Ўзбекистондаги аёллар сони 12876,0 минг кишини (умумий аҳоли сонининг 50,1 фоизини) ташкил қилган бўлса, эркаклар сони 12831,4 минг кишидан (умумий аҳоли сонининг 49,9 фоизидан) иборат бўлган.[12.3] Аёллар ва эркаклар ўртасидаги нисбат атиги 45,6 минг кишини ташкил этган. 2020 йилга келиб Ўзбекистонда аёллар умумий аҳоли сонининг 49,7 фоизини, эркаклар эса умумий аҳоли сонининг 50,3 фоизини ташкил этган. Бундан кўриниб турибди, кейинги 5-7 йилда мамлакатдаги эркаклар сони аёллар сонидан ошиб кетган.

Ушбу тенденция юзага келишининг қатор сабаблари бор. Маълумки, ўзбек оиласида азал-азалдан ўғил фарзанд қадрланиб келинган. Ўғил ота-онанинг кексалиги даврида қўллаб-қувватловчи, ҳимояловчи фарзанд сифатида улуғланган. Шу боис барча оилалар ўғил фарзанд кўришни орзу қилганлар. Мустақиллик йилларида ультратовуш диагностика марказларининг очилиши туғилажак фарзанднинг жинсини олдиндан билиш имконини яратди. Натижада кўплаб оилалар ўз орзуларига мутаносиб равишда фарзанд кўришни режалаштира бошладилар. Бу туғилган чақалоклар орасида ўғил болалар сонининг ошишига олиб келди.

Мазкур тенденция мамлакатдаги ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш таркибига, жамиятдаги эркаклар ва аёллар ижтимоий мақомига ҳам бир қадар таъсир ўтказди.

6. Ўзбекистонда эркаклар ва аёлларнинг умри давомийлиги ошиб бормоқда. МДХ мамлакатларида эркаклар ва аёллар умри давомийлигининг пасайиши юз бермоқда. Ўзбекистонда эса, кўпгина МДХ мамлакатларидан фарқли ўларок, кейинги 15 йил мобайнида тескари жараён кўзга ташланади. Буни қуйидаги жадвалдан ҳам кузатса бўлади: [13.5]

Мамлакат	Жинси	1989	1991	1995	1999	2000	2001
Ўзбекистон	Аёллар	72,1	-	72,6	73,1	-	-
	Эркаклар	66,0	-	67,8	68,2	-	-
Беларусь	Аёллар	76,4	75,5	74,3	73,9	74,7	74,5
	Эркаклар	66,8	65,5	62,9	62,2	63,4	62,8
Қозоғистон	Аёллар	73,1	72,4	69,4	71,0	71,3	71,1
	Эркаклар	63,9	62,6	58,0	60,3	59,8	60,2
Қирғизистон	Аёллар	72,4	72,7	70,4	72,6	72,4	72,6
	Эркаклар	64,3	64,6	61,4	64,9	64,9	65,0
Россия	Аёллар	74,5	74,3	71,7	72,4	72,2	72,3
	Эркаклар	64,2	63,5	58,3	59,9	59,0	59,0
Тожикистон	Аёллар	71,8	72,9	69,1	70,8	-	-
	Эркаклар	66,7	67,3	63,6	66,1	-	-
Туркменистон	Аёллар	68,4	69,3	67,5	70,4	71,8	72,0
	Эркаклар	61,8	62,3	61,9	63,4	64,9	65,4

Мамлакатимизда 2006 йилда аёллар ўртасида ўртача умр кўриш 74,6 ёшга, эркаклар ўртасида эса 70 ёшга етган [6] бўлса, 2016 йилда ўртача умр давомийлиги 73,8 ёшга, аёллар ўртасида ўртача умр кўриш 76,2 ёшга, эркаклар ўртасида эса 71,4 ёшга етган.[17] Албатта, бу ривожланган мамлакатларнинг кўрсаткичларига қараганда анча паст. Масалан, ўртача умр давомийлиги Японияда 82,1 ёшни, Францияда 80,4 ёшни, Швецияда 80,6 ёшни ташкил этади. [16; 380] Бироқ жаҳоннинг ривожланаётган мамлакатлари ва МДХнинг тегишли кўрсаткичлари билан таққослаганда, Ўзбекистондаги коэффицентлар анча ижобий характердалиги маълум бўлади.

Айни пайтда ушбу демографик кўрсаткичлар айрим мулоҳазаларга ҳам сабаб бўлади. Масалан, мамлакатимизда эркаклар ва аёлларнинг умри давомийлиги ўртасидаги тафовут анча салмоқли кўриниш олган. МДХ мамлакатларидаги вазият бундан ҳам кескинроқ. Бунинг асосий сабабларидан бири шундаки, узоқ йиллар мобайнида аёллар, уларнинг ижтимоий мақоми билан боғлиқ ижтимоий муаммолар илмий жамоатчилик томонидан атрофлича ўрганиб келинди. Бу муаммоларни таҳлил қилувчи марказлар, жамғармалар, журнал ва газеталар ташкил этилди. Эркаклар муаммоси, уларнинг ижтимоий мақомининг ўзгариши, турмушининг ўзига хос жиҳатлари билан боғлиқ масалалар эътибордан четда қолиб келди ва ҳозир ҳам шундоқ. Мазкур муаммолар билан шуғулланувчи бирор ташкилот ханузга қадар йўқ. Кейинги 20 йилда эркаклар муаммосига бағишланган бирор диссертация, монография ёхуд мақола илмий жамоатчилик ҳукмига ҳавола этилмагани ҳам фикримизни исботлаб турибди. Қизиғи шундаки, бу нафақат бизнинг мамлакатимизга, балки жаҳоннинг кўплаб юртларига хос бўлган тенденциядир. Оқибатда эркакларнинг ўртача умри аёлларникига қараганда 6-8 йил кам давом этмоқда. Бу жараён ҳам файласуфлар, демографлар ва социологлар томонидан пухта таҳлил қилиниши шарт.

7. Ўзбекистонда меҳнат миграцияси қўлами ортиб бормоқда. Маълумки, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати янги иш ўринлари яратиш масалаларига алоҳида эътибор бериб келмоқда. Бироқ меҳнатга лаёқатли аҳоли сони йилига бир неча юз минг кишига кўпайиб бораётгани вазиятни кескинлаштираётти. Натижада меҳнатга яроқли аҳоли орасида ўзга мамлакатлардан иш излаш тенденцияси, яъни меҳнат миграцияси юзага келяпти. Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги ҳузуридаги Республика аҳоли бандлиги ва меҳнатни муҳофаза қилиш марказининг ўтказган аҳоли текширувига асосан 2019 йил 1 октябрь ҳолатига кўра меҳнат мигрантлари сони 2594,1 минг (2,6 млн) кишини ташкил этган. [7] Мазкур оқим асосан Россия Федерациясининг турли минтақаларига ва Қозоғистон Республикасининг жанубий вилоятларига ҳамда Жанубий Корея, Туркияга йўналган.

Меҳнат миграциясининг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти катта, албатта. Жумладан, у ишсизлик даражасининг пасайишига, меҳнат бозоридаги кескинликнинг камайишига, тадбиркорликнинг ривожланишига, кадрлар рақобатбардошлигининг ошишига, оила бюджетининг мустаҳкамланишига хизмат қилади. Меҳнат миграцияси мамлакат

иктисодиётга ҳам бирмунча фойда келтиради. Меҳнат мигрантлари ўз Ватанларига 2018 йилда 5,1 млрд АҚШ долларига қадар маблағ жўнатаётгани кўрсатилади. [1]

Айни пайтда меҳнат миграциясининг ҳаддан зиёд кенгайиб кетиши салбий оқибатларга ҳам олиб келиши мумкин. Биринчидан, норасмий меҳнат миграцияси фуқароларимизнинг одам савдоси билан шуғулланувчи гуруҳлар, террористик оқимлар таъсири остига тушиб қолиши хавфини кучайтиради. Шу боисдан Ўзбекистонда кейинги йилларда одам савдосига қарши кураш жиддий тус олиб бормоқда. Иккинчидан, меҳнат мигрантларининг аксарият қисми ўзга мамлакатларда ўз мутахассисликлари бўйича меҳнат қилмасдан, тасодифий меҳнат турлари билан банд бўладилар. Бу эса мутахассисларнинг зарурий касбий кўникма ва малакаларининг пасайишига олиб келади. Бундан ташқари, меҳнат миграцияси саноат корхоналаридаги малакали мутахассислар сонининг камайишига сабаб бўлиши мумкин. Малакали кадрлар потенциалининг пасайиши эса мамлакатдаги иқтисодий тараққиёт суръатларининг секинлашишига замин ҳозирлайди.

Меҳнат миграциясининг салбий ижтимоий-маънавий оқибатлари ҳам ташвишлангирмай қўймайди. Миграция даври мигрант маънавий қиёфасининг деформациясига олиб келиши мумкин. Бир ёки бир неча оила аъзоларининг узоқ муддатга ишга кетиши оиладаги муносабатларга, фарзандлар тарбиясига салбий таъсир кўрсатади. Бинобарин, меҳнат миграцияси билан боғлиқ ўзгаришларни тадқиқ этиш, уни бартараф этишнинг ижтимоий-иқтисодий омилларини ишлаб чиқиш ҳозирги замон ижтимоий фалсафасининг долзарб муаммоларидан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар

- 1.2018 йилда меҳнат мигрантлари Ўзбекистонга 5 млрд доллардан кўпроқ пул жўнатишди. <http://www.kun.uz/uz/news/2019/11/16/2018-yilda-mehnat-migrantlari>
- 2.Болалар ўлими коэффициенти. <http://www.stat.uz/uz/rasmiy-statistika/demography-2>
- 3.Женщины и мужчины Узбекистана.Сборник статей.- Т.,2002.- С. 8-10.
- 4.Иқтисодий фаол аҳоли сони. <http://www.kun.uz/uz/85020109>
- 5.Иқтисодий фаол аҳоли сони. <http://www.kun.uz/uz/85020109>
- 6.Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2007 йил 31 август.
- 7.Меҳнат миграцияси ва ишсизлик ҳақидаги мақолага раддия. <http://www.mehnat.uz/uz/news/mehnat-migratsiya>.
- 8.Саттарова Р.Ж. О взаимосвязи демографических и социальных показателей развития // Общественные науки в Узбекистане, 2003, – №4. – С. 38.
- 9.Саттарова Р.Ж. О взаимосвязи демографических и социальных показателей развития // Общественные науки в Узбекистане, 2003, – №4. – С. 37.
- 10.Туғилиш коэффициенти. <http://www.stat.uz/uz/rasmiy-statistika/demography-2>
11. Убайдуллаева Р.А.О гендерном подходе к изучению семьи и общества // Общественные науки в Узбекистане, 2005, – №1-2. – С. 3.
- 12.Убайдуллаева Р.А. О гендерном подходе к изучению семьи и общества // Общественные науки в Узбекистане, 2005, – №1-2. – С. 3.
- 13.Убайдуллаева Р.А.О гендерном подходе к изучению семьи и общества // Общественные науки в Узбекистане, 2005, – №1-2. – С. 5.
- 14.Ўзбекистон аҳолисининг ўсиш динамикаси. <http://www.igpi.ru/monitoring/1047645476/jun1995/uzb.html>.
- 15.Ўзбекистоннинг йиллик статистик тўплами, 2008. – Т.: Nur poligraf, 2009. – 375 б.
- 16.Ўзбекистоннинг йиллик статистик тўплами-2008.- Т.: Nur poligraf, 2009.- 380-б.
- 17.Ўзбекистонда ўртача яшаш ёши йилдан йилга кўтарилмоқда. <http://www.kun.uz/uz/56598127>
- 18.Худудлар бўйича шаҳар ва қишлоқ аҳолиси сони. <http://www.stat.uz/uz/rasmiy-statistika/demography-2>
- 19.Худудлар бўйича туғилиш коэффициенти. <http://www.ziyonet.ru/library/book/12265/libid/40811>.

Наирга проф. С.Чориев тавсия этган

ЭКОЭСТЕТИК ТАФАККУРНИНГ АСОСИЙ ФУНКЦИЯЛАРИ

Ниёзов С.С. (ҚарДУ)

Аннотация. Мақолада, Экоэстетик тафаккур ходисаси мураккаб ҳодиса сифатида ўзининг тузилиш моҳиятига, борлиғига, ана шу борлиғини ташкил этган элементларига эгадир. Экоэстетик тафаккур ходисасининг борлиғини англаш, ушбу ходисани ҳар томонлама, тўлиқ идрок этиш ёшларда экоэстетик тафаккурни шакллантиришга рационал ва самарали ёндашиш имконини беради. Шунингдек, экоэстетик тафаккурнинг табиат туризмни ривожлантиришнинг объектив ва субъектив асослари илмий-назарий таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: *экологик меъёр, экологик маданият, экоэстетик тафаккур экологик туризм, соғлом экологик муҳит, соғлом турмуш, ёшлар туризми, экологик тоза табиий ҳудудлар, эстетик объект, табиат туризми, табиатнинг ноёб объектлари, экотуристлик имкониятлар, туристлик марказлар.*

ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ ЭКОЭСТЕТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация. В статье говорится о феномене экоэстетического мышления как сложное явление, которое имеет свою структурную сущность, существование, элементы, составляющие это существование. Осознание существования феномена экоэстетического мышления, всестороннее и полное понимание этого феномена позволяет рационально и эффективно подойти к формированию экоэстетического мышления у молодежи. Также научно и теоретически анализируются объективные и субъективные основания экоэстетического мышления для развития природного туризма.

Ключевые слова: *экологическая норма, экологическая культура, экоэстетическое мышление, экологический туризм, здоровая экологическая среда, здоровый образ жизни, молодежный туризм, экологически чистые природные территории, эстетический объект, природный туризм, уникальные объекты природы, возможности экотуризма, туристские центры.*

BASIC FUNCTIONS OF ECOAESTHETIC THINKING

Annotation. In the article, the phenomenon of Ecoaesthetic thinking as a complex phenomenon has its own structural essence, existence, elements that make up this existence. Realizing the existence of the phenomenon of eco-aesthetic thinking, comprehensive and complete understanding of this phenomenon allows a rational and effective approach to the formation of eco-aesthetic thinking in young people. Also, the objective and subjective foundations of eco-aesthetic thinking for the development of nature tourism are scientifically and theoretically analyzed.

Key words: *ecological norm, ecological culture, eco-aesthetic thinking, ecological tourism, healthy ecological environment, healthy life, youth tourism, ecologically clean natural areas, aesthetic object, nature tourism, unique objects of nature, eco-tourism opportunities, tourist centers.*

Кейинги даврда дунёда фан-техника тараққиёти, урбанизация жараёни кучайиши, табиатга демографик босим кучининг ошган шароитида табиатга антропоген муносабатнинг мавжуд усул-воситалари экологик ҳалокатга олиб келиши муқаррарлигини англаган дунё илмий ҳамжамияти “компьютердан омонга қайтиш” назариясини илгари сурмоқда. Бу муқобил таълимотларда шарқона маънавий-ахлоқий экологик кадрларни ривожлантириш, глобал муаммолар ечимида алоҳида роль ўйнаши ҳақидаги қарашлар устуворлашиб бормоқда. Айниқса, Европа ва Америкада XX аср ўрталарида вужудга келган инвайроментализм назарияси тарафдорлари бу ғояни изчил қўллаб-қувватлаши кузатилмоқда. Зеро, фаолиятида тор доирадаги иқтисодий детерминизмга, утилитаризм ва меркантилизм психологияга асосланган турли таълимотларнинг “оптимистик руҳи” кенг жамоатчилик томонидан муносиб тадқиқ объектига айланиши тасодифий эмас.

Экологик воқеликни эстетик идрок қилиш ва бадий ифодалашдан иборат маънавий ходисаси, табиат муҳофазасининг (субъектив омили сифатида) энг умумий ва объектив қонуниятларини намён қилади. Бу қонуният, ўз навбатида, “табиат-жамият-инсон-санъат” тизими муносабати йўналишларининг (экологик ёки антиэкологик) характери билан белгилаб бериши билан санъатнинг экологик борлиққа таъсиридаги субъектив омили мақомини, вужудга келишининг объективлигини ҳам, функцияси яхлитлигини ҳам, истисно қилмайди. Булардан ташқари, шахс экологик онгининг табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини, табиатга эстетик муносабатни шакллантириш орқали ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилишдан иборат функционал ролини: 1) табиатга эстетик муносабат экологик амалиётни

идеаллаштирилган бадий образларда акс эттиришнинг усуллари ва воситаларини такомиллаштириш; 2) экология тарихида яратилган тарихий меросни, ижтимоий-экологик тажрибаларни бадий образларда умумлаштириш; 3) экологик эстетик қадриятларни “селекция” қилиш, аъналарини сақлаб, ижодий ривожлантириб трансформация коммуникацияси “инфраструктурасини” яратиш, “технологиясини” мукамаллаштиришни эътиборга олиш керак. Бунинг учун экологик онг ва маданиятни “эстетик борлиққа” кўчиришнинг объектив шарт-шароитлари ва субъектив омилларини уйғунлаштирувчи потенциал имкониятларни қидириб топиш ҳамда реаллаштириш асосий йўл ҳисобланади.

Бу вазифаларни амалга оширишда асосий муаммо, назаримизда, экологик онг ва маданиятнинг эстетик тафаккур усул ва воситалари ривожланишини таъминлайдиган инсон омили, интеллектуал потенциал мақомини, характерини реалликка мос ўзгартиришдан иборат. Зеро, ҳозирги давр фалсафаси ва экоэстетикага доир махсус адабиётларда инсон томонидан табиатни бадий образларда “ўзгартириш” ва ўзлаштириш жараёнини муайян экологик маконда ўз-ўзини шахс сифатида англаш имконияти тарзида эътироф этилиши тасодифий эмас.

Бундан ташқари, шахс экологик онгининг табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини, табиатга эстетик муносабатни шакллантириш орқали ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилишдан иборат регулятив функциясини: 1) табиатга эстетик муносабат экологик амалиётни идеаллаштирилган бадий образларда акс эттиришнинг усуллари ва воситаларини такомиллаштириш; 2) экология тарихида яратилган тарихий меросни, ижтимоий-экологик тажрибаларни бадий образларда умумлаштириш; 3) экологик эстетик қадриятларни саралаш, аъналарини сақлаб, ижодий ривожлантириб янада такомиллаштиришга эътибор қаратиш лозим. Бунинг учун экологик онг ва маданиятни “эстетик борлиққа” кўчиришнинг объектив шарт-шароитлари ва субъектив омилларини уйғунлаштирувчи имкониятларни қидириб топиш ҳамда реаллаштириш асосий вазифа ҳисобланади.

Бу вазифаларни амалга оширишда асосий муаммо, фикримизча, экологик онг ва маданиятнинг эстетик тафаккур усул ва воситалари ривожланишини таъминлайдиган инсон омили интеллектуал потенциали, мақомини, характерини реалликка мос ўзгартиришдан иборат. Зеро, ҳозирги давр фалсафаси ва экоэстетикага доир махсус адабиётларда инсон томонидан табиатни бадий образларда ўзгартириш ва ўзлаштириш жараёнини муайян экологик маконда ўз-ўзини шахс сифатида англаш имконияти тарзида эътироф этилиши ҳам тасодифий эмас.

Табиатга эстетик муносабат, жамият маданиятининг таркибий қисми сифатида, экологик ахборотни унинг субъектлари томонидан объектларига етказиб бериш эҳтиёжига асосланади. Бунда узатилаётган ахборот мазмунан ҳамда шаклан экологик борлиқнинг мавжудлик ҳолатига ва ривожланиш тенденциясига мутаносиблиги алоҳида аҳамиятга эга.

Умуман, “шахс экологик онги ва маданиятининг табиатга эстетик муносабат характерига ва йўналишларига таъсири жараёнида бадий ахборот, санъат жанрлари ва турларининг махсус функционал йўналишлари ва хусусиятлари шаклланади”¹. Уларнинг экологик воқеликка мутаносиблигини белгилайдиган универсал мезон инсоннинг табиатга эстетик муносабатини бадий образларда, санъат асарларида ҳиссий-эмоционал ифодалаш ва уни узатиш усуллари, воситалари самарадорлигига боғлиқ бўлади. Шу билан бирга, шахс экологик онги ва маданияти феноменининг табиатга эстетик муносабати бир томондан индивидуал характерга эга бўлиб, ижтимоий-экологик моҳиятини бадий образларда ифодалади ва махсус усуллар, воситалар орқали маънавий ҳаёт соҳаларига айлантиради. Иккинчи томондан эса, шахс экологик онги, маданияти, эстетик тажриба асосида, дунёнинг экологик манзарасини “бадий ўзгартириши” билан, унинг функционал аҳамиятини намоён қилади ва асосий вазифаларини белгилаб беради.

Табиатга эстетик муносабатнинг регулятив функцияси, табиатни муҳофаза қилиш орқали инсоният ҳаётини ва келажагини сақлаб қолишга йўналтирилган маънавий-руҳий салоҳиятни, интеллектуал потенциални “моддийлаштириш” ҳамда реаллаштиришдан иборат имкониятдир. Бундан ташқари, “экологик онг ва маданият ҳам, уларни эстетик

¹ Айматов А.Қ Шахснинг табиатга экоэстетик муносабатини шакллантириш масалалари. – Тошкент, 2019. – Б. 33.

“реаллаштириш” фаолияти ҳам, ушбу фаолиятнинг усул-воситалари ҳам, ижтимоий амалиётнинг динамик ривожланиш қонуниятларига бўйсунди¹. Яъни, шахснинг экоэстетик йўналишдаги ижтимоий-тарихий фаолияти, моҳияти ва функционал аҳамиятига кўра, инсоният ҳаётини, инсоният цивилизацияси истиқболларини таъминлаш эҳтиёжини қондириш заруриятидан келиб чиққанлиги учун ҳам, объектив ҳодиса ҳисобланади.

Албатта, экоэстетик қадриятларнинг глобал экологик муаммоларни ҳал қилишдаги роли ва имконияти масаласида турли динларнинг, ижтимоий-сиёсий тизимларнинг, муқобил илмий назарияларнинг ўзаро муроасага келишлари катта аҳамиятга бўлмоқда. Лекин масала моҳиятига таҳлил қилинаётган мавзу доирасида қарайдиган бўлсак, унинг ечимида “табиат-жамият-инсон” муносабатини турли усул-воситалар билан инсонийлаштириш ва ижтимоийлаштиришнинг асоси бўлган маънавийга муқобил йўл йўқлиги маълум бўлади. Бошқача қилиб айтганда, шахс ёки жамиятнинг экологик онги ва маданияти, уларнинг табиатга яхлит-тизимли муносабати жараёнида шаклланади ҳамда барча ижтимоий онг шаклларини интеграциялаштирувчи имконият ҳисобланади. Агар биз “дунёни ҳалокатдан гўзаллик қутқаришини”, гўзаллик эса табиатдан ташқарида мавжуд бўлмаслигига оид ҳақиқатни эътироф этадиган бўлсак, табиат гўзаллигини ифодаловчи бадиий-экоэстетик қадриятлар родини асослашга зарурият йўқ. Шу нуқтаи назардан, табиатга эстетик муносабат масаласи, жамият ҳаётининг барча соҳаларига (шу жумладан, экология соҳасига ҳам) дахлдордир. Зеро, аксарият тадқиқотчилар ва санъаткорларнинг маънавий-маданий, амалий-яратувчанлик фаолиятини, бевосита экологик муаммолар ечимини топиш билан боғлашлари тарихий заруриятдан, эҳтиёждан келиб чиққан.

Табиатга эстетик муносабатнинг мақсадини ва стратегик вазифаларини амалга ошириш – ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий-маданий ва бошқа фаолият йўналишларини фалсафанинг умумий боғланиш, алоқадорлик ҳамда ривожланиш тамойили асосида, интеграциялаштириш усул-воситасини топиш, имкониятларини реализация қилишга боғлиқ бўлади. Бунда асосий муаммо, юқорида кўрсатилган, барча соҳалар, йўналишлар интеграциясини ташкиллаштириш ва бошқаришнинг самарали усул-воситаларини топиш, жараён изчиллигини таъминлаш механизмларни аниқлашдан иборат. Ҳозир планетар масштабда вужудга келган глобал экологик муаммолар яхлитлигини ҳал қилиш зарурияти, турли маданият соҳаларининг, барча ижтимоий муносабатларнинг маданият шаклида намоён бўлиши назарда тутилмоқда табиатга эстетик муносабатни шакллантириш масаласида умумий позицияга эга. Чунки, инсоният цивилизацияси натижаларини келажак авлод учун сақлаб қолиш масъулияти, ҳар қандай миллий, диний, сиёсий, мафкуравий иддаолардан воз кечиб, умумий муроасага келишни тақозо қилиши натижасида, жаҳон ҳамжамияти томонидан, унинг конструктив-рационал усул-воситалари, таъсирчан механизмлари кидирилмоқда. Экоэстетик дунёқарашни шакллантириш ва ривожлантиришга йўналтирилган маданий-маърифий тадбирларни ташкил этишдаги дискретлик, фрагментарлик, мавсумбозлик уларнинг оммавийлигини, яхлит-тизимлигини, узлуксизлигини таъминлаш ғоясига путур етказди, Энг муҳими, халқ руҳиятида санъатнинг табиатни муҳофаза қилишдаги ролига ишончсизлик ва беписандлик кайфиятини вужудга келтиради. Дарҳақиқат, шахс экологик дунёқарашини ривожлантиришнинг маънавий-маърифий асосларини тарғиб ва ташвиқ қилиш усул-воситаларини, технологиясини янада такомиллаштириш жараёнида ҳам, табиатга эстетик муносабатни шакллантиришнинг потенциал имкониятлари мавжуд. Яъни улар ёш авлоднинг моддий олам, ижтимоий ҳаёт ҳақидаги тасавурлари, табиатга, экологик муносабатда зарарли ва фойдали хатти-ҳаракатлар ҳақидаги тушунчалари, дунёқарашни шаклланишига ташкилий асос бўлади. Зеро, соғлом табиий муҳит яратиш учун барча ижтимоий онг шакллари (шу жумладан, экологик онг ва маданият)нинг табиатга эстетик муносабатни шакллантириш усул-воситаларини такомиллаштириш муаммоси ечими катта амалий аҳамиятга эга.

¹Ғайбуллаев О. Шахс маънавий камолоти ва эстетик маданият. –Тошкент: CHASHMA PRINT, 2008. –160 б.

Экологик фаолиятнинг тарихий тажрибалари шуни тасдиқлайдики, экологик муҳити соғлом бўлмаган жамиятларда табиатга эстетик муносабат “қашшоқлиги”, унинг бошқа эҳтиёжлар соясида қолиб кетиши оқибатдир. Бунинг устига, уни шакллантирувчи усул-воситалар ожиз бўлса, умуман табиатга эстетик муносабат ва уни ифодалаш шакллари ривожланиши ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Чунки инсон табиатни ўзгартириш ва ўзлаштириш жараёнида, фойдаланаётган усул-воситалар мазмунида, табиатга эстетик муносабатни шакллантирувчи усул-воситалари, технологияси билан узвий алоқадорлигининг назарий-методологик асосларини таъминлай олмаса, фаолият, тўлиқ маънода, самарали бўлмайди.

Ижтимоий фалсафа ва эстетика фанларида табиатга эстетик муносабат субъектлари, унинг тузилиши, функциялари нисбатан батафсил тадқиқ қилинган. Бирок, назаримизда бу субъектлар фаолияти самарадорлигини таъминлайдиган усул-воситалар, механизмлар яхлитлиги тадқиқотчилар диққат-эътиборидан четда қолмоқда. Кузатишлар шуни тасдиқламоқдаки, шахснинг “экоэстетик сифатини”, нафақат уни ўраб турган табиий атроф-муҳит, ландшафт экологик гармонияси (гўзаллиги), балки унга муносабатни билиш ва уни ифодалаш усул-воситалари мукамаллиги ҳам белгилайди. Бу эса, ўз навбатида, уларни такомиллаштирувчи механизмлар самарадорлигига боғлиқ бўлади.

Энг муҳими, биринчидан, инсоннинг табиатга эстетик муносабати характери ҳам, уларни бадий образларда ифодалаш мақсади ҳам, шу усул-воситалар ривожланиш даражасига мос бўлади. Иккинчидан, умуман табиатга экологик муносабат характерини, хусусан экоэстетик дунёқарашини белгилайдиган маънавий-ахлоқий мезонлар яхшилик ва эзгулик, олийжаноблик ва меҳр-оқибат, ор-номус ва андиша каби муқаддас тушунчалар гўзалликнинг моҳиятини ташкил қилади. Учинчидан, табиатга эстетик муносабатнинг объектив шарт-шароитлари ва имкониятларини реалликка айлантириш усул-воситаларнинг мақсадга адекватлиги тамойили, уларнинг инсонпарварлик мазмунини намоён қилади. Тўртинчидан, табиатга эстетик муносабатни шакллантириш усул-воситаларига дифференциал ёндашиш, унинг самарадорлигини ва интенсивлигини таъминлаш шартдир. Бешинчидан, экоэстетик кадрлар оммавийлиги, уни шакллантириш ва трансформация қилиш усул-воситаларини қўлайдиган субъектлар интеллектуал салоҳиятига, иқтисодий, сиёсий, мафкуравий механизмларининг демократик-инсонпарварлик характерига мос бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Айматов А.Қ Шахснинг табиатга экоэстетик муносабатини шакллантириш масалалари. Тошкент; 2019.- 33 б.
2. Файбуллаев Отабек. Шахс маънавий камолоти ва эстетик маданият. –Тошкент: CHASHMA PRINT, 2008. –160 б.

Наишга проф. С.Чориев тавсия этган

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЖАНУБИЙ ҲУДУДЛАРИДА СУҒОРИШ ИШЛАРИ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ

Чориев Н.Х. (Тошкент тиббиёт академияси Термиз филиали)

Аннотация. Мақолада Сурхондарёнинг сув ресурс манбалари, Шерободдарё ва Кухитангдарё сувлари Амударёга келиб қушилганлиги, ўзбек халқининг сув маданияти билан боғлиқ қадимий урф-одатлари, бугунги кунда сувга бўлган муносабат, Коратоғ, Тўполондарё, Сангардак, Хўжайноқ ва Шерободдарё ирмоқлари, қолаверса, сув одоби ва маданияти, 1868 йил 23 июнда Россия империяси ва Бухоро амирлиги ўртасида тинчлик шартномаси имзоланиши, 18 сентябр 1873 йилда эса давлат чегараси ва савдо - сотиқ масаласида шартнома тузилганлиги, агротехника экинларини парваришlash улардан юқори ва сифатли ҳосил олиш усуллари, октябрь революциясигача Ўрта Осиё агротехниканинг ибтидоси ва қолақ усуллари, ерларнинг омоч, молалар ёрдамида ишлов берилиши, ернинг мелоратив ҳолатини яхши сақлаш, Амударё сувидан фойдаланиш ишлари Чор Россияси давридаги ҳолати баён этилган.

Таянч сўзлар: *Чор Россияси, агротехника, Бухоро амирлиги, сув, Ўрта Осиё, халқ, тежаш, фойдаланиш, сувчи, ариқ, бойлик, сув ҳавзаси, Амударё.*

ОРОШИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ В ЮЖНЫХ РАЙОНАХ УЗБЕКИСТАНА И ИХ ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация. В статье даются сведения об источниках водных ресурсов Сурхандарьи, впадение Шерободдарьи и Кухитангдарьи в Амударью, древних обычаев узбекского народа, связанных с водной культурой, современном отношении к воде, притокам Коратог, Туполондарья, Сангардак, Хужаипок и Шерободдарья, а также, водной этикете и культуре. 23 июня 1868 г. был подписан мирный договор между Российской империей и Бухарским эмиратом, а 18 сентября 1873 г. заключено соглашение о государственной границе и вопросах торговли, методах ухода для сельскохозяйственных культур и получения от них высоких урожаев, старые и отсталые приемы агротехники в Средней Азии до Октябрьской революции, вспашка земли, вспашка с помощью лопат, содержание почвы в хорошем состоянии, внесение удобрений из амударьинской воды, эксплуатация вод Амударьи в Царской России.

Ключевые слова: Царская Россия, агротехника, Бухарский эмират, вода, Средняя Азия, народ, охрана, использование, ров, богатство, водохранилище, Амударья.

IRRIGATION WORKS IN SOUTHERN REGIONS OF UZBEKISTAN AND ITS SIGNIFICANCE

Annotation. In the article, the sources of the water resources of the Surkhandarya, the flow of the Sherobodarya and Kukhitangdarya into the Amu Darya, the ancient customs of the Uzbek people associated with water culture, the modern attitude to water, the tributaries of the Koratog, Tupolondarya, Sangardak, Khuzhaipok and Sherobodarya, in addition, water etiquette and culture, 1868 On June 23, a peace treaty was signed between the Russian Empire and the Emirate of Bukhara, and on September 18, 1873, an agreement was concluded on the state border and trade issues, methods of care for agricultural crops and obtaining high yields from them, old and backward methods of agricultural technology in Central Asia before the October Revolution, plowing the land, plowing with shovels, maintaining soil in good condition, application of fertilizers from the Amu Darya water, exploitation of the waters of the Amu Darya in Tsarist Russia.

Key words: Tsarist Russia, agricultural technology, Bukhara Emirate, water, Central Asia, people, protection, use, moat, wealth, reservoir, Amudarya.

Ер юзидаги барча тириклик манбаи сув ҳисобланади. Шу боисдан сувнинг қадри ва аҳамияти ҳамда бу билан боғлиқ халқимизнинг турфа қадимги эътиқодлари мавжуддир. Сув илми, ерларни кондириб суғориш усуллари пухта ўзлаштирилган, айниқса, моҳир сувчи, ариқ оқсоқоллари, мироббоши ва миробларнинг меҳнати ниҳоятда эъзозланган. Сув водород билан кислороднинг кимёвий бирикмасидан иборат рангсиз, ҳидсиз шаффоф суюқлик, табиатда муз ва буғ ҳолда ҳам учрайди, барча тирик организмлар ва кўпгина моддаларнинг таркибий қисмларини ташкил этади [1].

Таниқли рус олими А.П. Карпинский: “Сув энг қимматбаҳо бойлик бўлиб, сувсиз яшаш мумкин эмас”, деб ёзган эди. Сув барча тирик мавжудотларнинг яшаши учун табиат томонидан инъом этилган олий неъматдир. Биз кундалик ҳаётимизни сувсиз асло тасаввур эта олмаймиз. Сув инсон саломатлигини сақлашда ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Буюк алломалар Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз асарларида сув- су (суй) деб изоҳ беришган. “Сув” атамаси ер майдонини ўлчашда ҳам қўлланилган. Бир сув 10 танобга тенг бўлган. Агар бир таноб 1 гектардан 1/2 гектаргача қийматга эга эканлиги ҳисобланган, 1 сув 1,666 гектардан 5 гектаргача бўлган майдонга эга эканлиги кўринади [2].

Юнон файласуфи, Фалес (624-525) бутун мавжудотнинг асоси сув деб таъкидлаган. Файласуфнинг бу таълимоти Қуръони Каримнинг “Анбиё” сураси 30-оятига тўғри келади. Сув қадри тарихий манбаларда ҳам баён этилган.

Жанубий Ўзбекистонда ҳам “Ариқни кимлар қазар, сувини кимлар ичар”, “Отанг мироб бўлса ҳам ариқингни тозалаб сув ич”, “Сувсиз ариқ - ташландиқ ариқ”, “Бир одам ариқ қазийди, минг одам сув ичади” каби ибратли мақоллар мавжуд бўлган.

Куз-қиш мавсумида экинларга ва ерга чилла суви берилган. Қишги чилла суви “Қавс суви”, “Яҳоб суви” ҳам дейилади. Шу боисдан ҳам халқимизда “Чилла суви-тилла суви”, “Чилла ҳар доим тилла” иборалари мавжуд. Суғорма деҳқончиликка асосланган Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларда сув, ёмғирни эъзозлаш алоҳида аҳамиятга эга бўлган.

Таниқли элшунос олим А.Ашировнинг қайд этишича, зардуштийлик таълимотида сувга нисбатан маълум тартиб-қоидалар ишлаб чиқилган. Зардуштийларда сув муқаддас

унсур саналиб, аввало унинг тозалиги ҳақида қайғурилган. Шу боисдан сув манбалари, дарёлар, кўллар ва қудуқлар ҳар қандай нопокликлардан ҳимоя қилинган. Шунингдек, ёмғир ёққан пайтда ташқарига чиқиш тақиқланган. Чунки, бу билан сувни ва ерни “макрух” қилиб қўйиш мумкин дейилган [3].

Ўзбекистоннинг кўплаб ҳудудларида эрта баҳорда сув келадиган ариқ ва каналлар ҳашар усулида қазилган. Ҳашар охирида сув очилгач, пул, буғдой, озиқ-овқат маҳсулотлари тўплаб, маблағга жонлиқ (бузоқ, бўз бия, оқ тойчоқ, қўчқор, эчки) сотиб олинган ва қурбонлик қилинган. Ўрта Осиёнинг баъзи ҳудудларида бўғизланган ҳайвон қони сувга оқизилган, ҳайвон танаси эса сувга ташлаб олинган.

Ўрта Осиё халқларининг сувга бўлган эътиқоди қадимдан ниҳоятда баланд бўлган. Бундай одатлардан бири баҳор, ёз байрамларида одамларнинг бу йил серсув, ҳосилдор бўлсин, деб бир-бирига сув сепишидир. Ўрта Осиёнинг қомусий олими Абу Райҳон Беруний (XI аср) “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” китобида сувга бағишланган урф-одатлар ва байрамлар ҳақида кенг тўхталган. Аллома мазкур китобида Наврўз удумларидан бири одамларнинг бир-бирларига сув сепиши эканлиги ҳақидаги маълумотни беради. Олим ёзадики: “Шунинг учун одамлар Наврўз куни сув сепишни расм қилиб олганлар” [4].

Сурхондарё вилоятида 2100 дан ортиқ дарё, сой, жилғалар мавжуд. Пахта яққаҳоқимлиги туфайли Орол денгизига сувнинг етиб бориши ниҳоятда қисқарган, бу эса атроф - муҳитга салбий таъсирини ўтказди. Халқимизнинг сувдан унумли фойдаланиш, унинг тозалигини сақлашдек урф-одат ва анъаналарига нописандлик билан қаралди. Анҳор ва дарёларга турли хил ишлаб чиқаришда, коммунал хизматларда фойдаланилган сувлар ташланиб, экологик вазият кескин ёмонлашди. Шу боисдан ҳам ичимлик сувини тежаб-тергаб фойдаланиш ҳақида кўп бонг урилмоқда. Япон ёзувчиси Хирос Нома: “Мабодо келгусида ерда ҳаёт тамом бўлса, у атом уруши туфайли эмас, сув етишмаслигидан содир бўлади,” деб ёзганлиги бежиз эмас, албатта. Немис олими Г. Либмон таъкидлаганидек: “Бизнинг планетамизда кишиларнинг саломат қолишлари учун техниканинг мўъжизалари эмас, балки тоза, ичиш учун яроқли сув етарли бўлиши керак”.

Ўрта Осиёда агротехника экинларини парваришlash, улардан юқори ва сифатли ҳосил олиш усуллари қадимдан маълум. Октябрь инқилобигача Ўрта Осиё агротехниканинг ибтидоси, қоқоқ усуллари мавжуд эди: ерлар омоч, мола ёрдамида ишланарди. Ернинг мелоратив ҳолатини яхши сақлаш мақсадида ички оқова сув забурлари ҳар йили ҳашар усули билан тозалаш ишлари олиб бориларди. Амударё сувидан фойдаланиш ишлари Чор Россияси даврига келиб ўзлаштириш ишлари бошлаб юборилди. Сурхондарё, Шерободдарё ва Қухитангдарё сувлари Амударёга келиб қўшилган. Фойдаланишга яроқли сув ресурслари манбаларига: дарё, кўллар, канал, сув омборлари, ер ости сувлари, тоғ ва булоқ сувлари ҳисобланган. Оқар кўллар ва кўпчилик ер ости сувлари ҳам чучук сувлар ҳисобланган. Сув сатҳи дарё ва кўллардаги сув юзаси денгизнинг шартли горизонтал сатҳига нисбатан баланд ёки пастлигига қараб сув иншоотлари барпо этилган.

Сув сатҳининг умумий схемаси:

1. Насос станцияси.
2. Сув тозалаш иншоотлари.
3. Тоза сув резервуари.
4. Сув йўллари.
5. Қувурлар.
6. Бетон ариқлари.
7. Водопровод тармоғи.
8. Сув босим минораси.

Агар сув ҳавзаси сув билан таъминладиган объектдан баланд жойлашган бўлса, насос станциялари қурилмаган. Ер ости сувларини чиқариш учун қувурли қудуқлар ва горизонтал сув чигичлардан фойдаланилган.

Сурхондарё Қоровултепа қишлоғидан бир оз юқорироқда Тўполондарё билан Қоратоғдарёнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Бойсун ва Боботоғ тизмалари оралигидан жануби-ғарб томон оқиб бориб, Термиз шаҳри ёнида Амударёга қўшилади. Узунлиги 175

км (Тўполондарёнинг бошланиш жойидан ҳисоблаганда эса 297 км), ҳавзасининг майдони 13500 км², тоғлик қисми 8230 км². Сурхондарёнинг умумий сув миқдори йилига 3.8 млрд.м³ ни ташкил этади. Сурхондарёга асосан иккита йирик ирмоқ: Сангардак билан Хужаипок дарёлари қўшилади. Сурхондарёнинг майда ирмоқлари: Вахшивордарё, Кониқон, Оққопчиғар, Оқжарсой, Бойсун сойлари ҳисобланади. Сурхондарё жуда лойқа дарёлардан бири. Бошланиш қисмида унинг ҳар 1м³ сувида ўртача ҳисобда 0.9 кг лойқа оқизиб келади. Мангузар ёнига келганда 1м³ сувдаги лойқа миқдори ўртача 2.9 кгни ташкил этади. Лойқа оқизикларининг ўртача йиллик миқдори Қоровултепа ёнида йилига қарийб 1980 минг тонна, Мангузар ёнида эса 6030 минг тоннага тенг. Сурхондарё ва Шерободдарё оқиб ўтадиган бу текислик шимол, ғарб ва шарқдан баланд Ҳисор тизмаси ва унинг тармоқлари Босунтоғ, Қухитантоғ, Боботоғ билан ўралган. Тоғ зонаси ва адирлар асосан ғалла, боғ, тоқзорлар майдони ва чорва учун жуда қулай. XIX аср охири ва XX аср бошларида Сурхондарё территориясида ўзбек аҳолисининг кўпчилиги орасида уруғ- қабилаларга бўлиниш ва ярим кўчманчилик анъаналари сақланиб қолган. Октябрь инқилобига қадар Сурхондарё территорияси Бухоро амирлигининг қоқоқ чекка ҳудудларидан бири эди. Саноат ишлаб чиқариши деярли булмаган.

1912 йилда биринчи пахта заводи ишга тушган. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган 1243.5 минг гектар ернинг 251.8 минг гектари ҳайдаладиган ва 143.7 минг гектар ерга пахта экилган. Сурхон водийси бир-бирига тенг Қоратоғ ва Тўполон водийлари ҳамда Ҳисор тизмаси музликларидан бошланади. Қоратоғ ва Сарижу қишлоқларидан кейин кенг текисликлар бўйлаб давом этиб, Оқостона қишлоғи ёнида (баландлиги 5556 м) бир-бири билан қўшилади ва Сурхон водийси номини олади. Шеробод водийси Чақчар ва Бойсун тоғлари тармоқлари тугунидан бошланиб Қуйи Моча қишлоғига ва Шуроб қишлоғи ёнида Амударё водийси билан туташади.[5].

Сурхон Шерободнинг асосий сув манбаи тоғлардан бошланадиган дарё ва сойлардир. Йирик сув артерияси Сурхондарё (ирмоқлари Қоратоғ, Тўполондарё, Сангардак, Хужаипок) ва Шерободдарё (ирмоқлари Шуроб, Сайроб, Майдон) ҳисобланади. 1868 йил 23 июнда Россия империяси ва Бухоро амирлиги ўртасида тинчлик шартномаси имзоланган, 18 сентябр 1873 йилда эса давлат чегараси ва совдо-сотик масаласида шартнома имзоланган. Бу шартномаларга асосан Бухоро хонлиги пахта хом ашёсини етказиб берувчи ҳудудга айлантирилади. Масалан: 1899 йил 2258 минг пуд, 1907 йил 9986 минг пудга етади. 1913 йил 208та пахта тозалаш заводида 8 минг киши ишлаган. 21 та мой ишлаб чиқариш, 6та совун 10та чугун, 27та кирпеч цехлари мавжуд бўлган. 1910 йилда жами 223та қархона фаолият юритган. 208 бет. Сурхон - Шеробод чўлларида сув чиқариш асосан чиғир орқали амалга оширилган. 1913 йилда 1339 минг гектар ер ўзлаштирилган.

Хуллас, ҳаёт манбаи сув бебаҳо неъмат ҳисобланиб, унинг ҳар бир томчиси ҳам ниҳоятда қадриlidir. Шу боисдан ҳам тириклик манбаи сувни эъзозлаш, беҳуда сарфлашга йўл қўймаслигимиз лозим. Тангрининг олий неъматини, инсон тириклиги воситаси сувдан ажодларимизга хос донишмандлик билан тежаб-тергаб фойдаланиш, исрофгарчиликка умуман йўл қўймаслик азалдан мерос бўлиб келмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат нашриёти, 2007. – Б. 576.
2. Аҳроров М. Қадимги ўлчов бирликлари. –Т., 1996.– Б. 78-79.
3. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. –Т., 2007 –Б. 71.
4. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар -ТА, 1-т. –Т., 1968. –Б. 253,257.
5. Ўзбекистон энциклопедияси. – Т., 1986. – Б. 443–444.

Наирга проф. С.Чориев тавсия этган

EKOLOGIK GLOBALLASHUV SHAROITIDA MAKTAB O'QUVCHILARIDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA SHARQ ALLOMALARINING ILMIY MEROSIDAN FOYDALANISH

Azamova S.A. (Shahrisabz davlat pedagogika instituti)

Annotatsiya. Hozirgi kunda insoniyat oldida turgan eng asosiy vazifalardan biri bu tabiat boyliklarini kelgusi avlodga tabiiy holatda yetkazib berishdan iborat. Bu muammoni hal etishning eng samarali usullardan biri o'sib kelayotgan yosh avlodni tabiatni sevuvchi va ekologik madaniyatli shaxs qilib tarbiyalashdan iboratdir. Bunda sharq mutafakkirlarining ilmiy merosidan foydalanish samarali natija beradi.

Tayanch so'zlar: *ekologiya, ong, ekologik globallashuv, ekologik madaniyat, ekologik tarbiya, Renessans, avesto, ehtiyoj.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ ВОСТОЧНЫХ НАУК В ФОРМИРОВАНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ШКОЛЬНИКОВ В УСЛОВИЯХ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация. Одна из основных задач, стоящих перед человечеством в настоящее время заключается в передаче природных ресурсов следующему поколению в естественном состоянии. Одним из наиболее эффективных способов решения этой проблемы является воспитание подрастающего поколения как любителя природы и экокультурной личности. При этом эффективный результат дает использование научного наследия восточных мыслителей.

Ключевые слова: *экология, сознание, экологическая глобализация, экологическая культура, экологическое воспитание, Ренессанс, Авеста, необходимость.*

USING THE SCIENTIFIC HERITAGE OF EASTERN SCIENCES IN THE FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE IN SCHOOL STUDENTS IN THE CONDITIONS OF ECOLOGICAL GLOBALIZATION

Annotation. One of the most fundamental tasks facing humanity today is to deliver the wealth of nature to the next generation in a natural state. One of the most effective ways to solve this problem is to educate the growing young generation as a lover of nature and a martyr of ecological culture. In this case, the benefit from the scientific heritage of Eastern thinkers gives an effective result.

Key words: *ecology, consciousness, environmental globalization, ecological culture, environmental education, Renaissance, Avesta, need.*

Inson hayotini tabiiy muhitsu tasavvur etish qiyin. Shuning uchun ham tabiatni muhofaza qilish, uning sof va musaffoligini saqlash insonning muqaddas burchi hisoblanadi. Globallashuv davrning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri ekologik muammolarning keskinlashuvi, mintaqaviy ekologik masalalarning murakkabligidir. Ekologik globallashuv sharoitida ilmiy bilish sohalarining ekologiyalashuvi va jamiyat ekologik madaniyatini rivojlantirish ehtiyojlari ta'lim tizimiga ekologik yo'nalish berish vazifasini kun tartibiga qo'yimoqda. Ekologiya sohasidagi davlat siyosatidan ham ko'zlangan maqsadga erishish yo'lida ekologik tarbiyaning jamiyat ma'naviy hayoti bilan aloqadorligi masalalari, xususan, yoshlarda ekologik bilim va tushunchani tarbiyalashda milliy qadriyatlardan foydalanish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shuning uchun ham o'quvchilar ongida ekologik madaniyatning yangicha mazmuni, uning ma'naviy-axloqiy tamoyillari, tabiatga mas'uliyatli yondashuv, tabiiy boyliklarni saqlash, ulardan oqilona foydalanishga oid tushunchalarni shakllantirish muammosining ijobiy yechimini topish ruhida, ularning ekologik tarbiyasi va ekologik madaniyatini shakllantirish muhim ijtimoiy-pedagogik kafolatdan biri sanaladi. Atrof – muhitni asrash, uning musaffoligini ta'minlash ekologik muammo bo'lib, uni yoshlar ongiga singdirish hozirgi dolzarb masalalardan biridir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: «tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish ham davlat siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir»¹.

Qadimgi manbalarimizda oliy qadriyat darajasiga ko'tarilgan ekologik qarashlar yoshlar ekologik madaniyatini shakllanishida o'ziga xos ahamiyatga ega. Masalan, Zardushtiylikning

¹ Mirziyoyev Sh. Islom hamkorlik tashkiloti Tashqi ishlar vazirlari kengashi 43-sessiyasining ochilish marosimidagi nutqi // Xalq so'zi, 2016, 19-oktyabr.

muqaddas kitobi “Avesto” da yer, tuproq, daryolar, ko‘llar, bog‘lar, tog‘lar, o‘simlik-u giyohlar madh etilgan. Ona zaminni ulug‘lash, suvni hayot manbai deb qadrlash, quyosh, olov va havoni e‘zozlash bular “Avesto”dagi markaziy “Avesto”, “Qur‘oni Karim”, “Hadis” ilmida atrof-muhit muhofazasi, poklik, ozodalik, tejamkorlik, ehtiyotkorlik g‘oyalari ulug‘langan. Eng qadimgi milliy manbimiz “Avesto”da ham tabiatning to‘rt unsurini asrab-avaylashga asosiy e‘tibor qaratilgan. Avestoda suv, havo, olov, tuproq muqaddas sanalib, tabiatning tarkibi bo‘lgan o‘simlik va hayvonot dunyosi inson uchun zarur moddiy ne‘matlar manbai, sog‘liq, shodlik, turmushga mehr-muhabbatni oshirishga e‘tibor berilgan. Avestoda o‘zi o‘sib-ulg‘aygan zaminni obod va go‘zal maskanga aylantirish har bir insonning burchi hisoblangan. Yerga ishlov berish, ekin ekish, umri nurafshonlik, rizqi mo‘llik, ikki dunyosi obod bo‘lishi haqidagi xalq maqollari, ertaklar, dostonlar va qo‘shiqalar Avesto ta‘limoti asosida Sharq hududiga keng tarqalgan.

Masalan, “Avesto”ning (35-42 xot) o‘n uchinchi bo‘lim 16-bandida quyidagi fikrlar qayd etilgan: “Suvlar, zaminlar va giyohlarni olqishlaymiz. Manzillar, qishloqlar, yaylovlar, xonumonlar, suvloqlarni olqishlaymiz”¹ Shuningdek, bu muqaddas kitobda inson nafaqat o‘zi yashayotgan tabiiy muhitga, balki undagi turli-tuman jonzotlarga ham mehr-muhabbatli bo‘lishga da‘vat etilgan. Xususan, “Avesto”da “Inson - deb ta‘lim beradi Zardusht - hayvon bolasini o‘z farzandlaridek tarbiyalasagina, yaylovlarni gullab-yashnashiga yordam bergan taqdiridagina, dehqonchilik va sug‘orish ishlarida ishtiyoq bilan mehnat qilsagina, mehnat ma‘budasi Ardovsura Anaxitaning inoyatiga noil bo‘lg‘usidir”² Bu manbada o‘z davri nuqtayi nazaridan, umuman Sharq, ayniqsa Markaziy Osiyo mintaqasida tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, hayvonot hamda o‘simliklar dunyosini muhofaza qilish haqida mukammal ma‘lumotlar berilgan.³ Bizga ma‘lumki, ulug‘ ajdodlarimiz ko‘p asrlar ilgari hozirgi zamonaviy ilm-fanga poydevor qo‘yib, uni rivojlantirishgan. Xususan, ular matematika, astronomiya, geodeziya, geografiya, tarix, arifmetika, tibbiyot, falsafa va tilshunoslik sohalaridagi qomusiy ishlari, ixtirolari bilan jahon sivilizatsiyasi ravnaqida o‘chmas iz qoldirganlar. O‘rta asrlarda yashab ijod etgan sharq allomalaridan Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayxon Beruniy, kabilar hamda XIX-XX asrlarda yashab ijod etgan tadqiqodchi, olim, mutafakkirlarimiz tabiat fanlarining rivojlanishiga o‘z hissalarini qo‘shganlar. Ma‘lumki ota-bobolarimiz qadimdan bebaho boylik bo‘lmish ilm-u ma‘rifat, ta‘lim va tarbiyani inson kamoloti va millat ravnaqining eng asosiy sharti deb bilgan. Buyuk alloma Muhammad Muso al-Xorazmiy (782—847) risolalaridan birida bunday deb yozadi: «Bilingki, daryoning ko‘zlari yoshlansa uning boshiga g‘am, kulfat tushgan bo‘ladi. Odamlar, daryodan mehringizni darig‘ tutmanglar». Daryoning yoshli ko‘zlari deganda Muhammad Muso al-Xorazmiy nimalarni ko‘zda tutdi ekan? Ehtimol, u daryo suvining ortiqcha isrof bo‘lishini nazarda tutgandir? Vaholanki, buyuk bobomiz eng avvalo daryo bilan odamlarning bir-birini tushunishlari va til topishishlari, o‘zaro mehr-muhabbat qo‘yishlarini nazarda tutgan. 847 yilda Muhammad-al-Xorazmiy «Kitob surat al-arz» degan asarini yozdi. Unda dunyo okeanlari, quruqlikdagi qit‘alar, qutblar, ekvatorlar, cho‘llar, tog‘lar, daryo va dengizlar, ko‘llar, o‘rmonlar va ulardagi o‘simlik, hayvonot dunyosi, shuningdek, boshqa tabiiy resurslar, yerning asosiy boyliklari haqida ma‘lumotlar keltirilgan. Ushbu risolada matematika geologiya, astronomiya, etnografiya, tibbiyot, shuningdek, dunyo xalqlarining tabiiy ko‘nikmalari va tarixiy-huquqiy bilimlari umumlashtirilgan.⁴

Insoniyat tarixida chuqur iz qoldirgan ilmiy maktab-Xorazm Ma‘mun akademiyasida samarali faoliyat olib borgan Abu Rayhon Beruniy hisoblanadi. Manbalarda aytilishicha ulug‘ qomusiy alloma 150 dan ziyod asar yozgan. Ulardan faqat 31 tasi bizgacha yetib kelgan. O‘zbekistonning birinchi Prezidenti I. A. Karimov takidlaganidek, “Beruniy dunyo ilm-fanida birinchilardan bo‘lib dengizlar nazariyasi va yerning sharsimon globusini yaratish yuzasidan o‘ziga xos yangi g‘oyalarni taklif etdi, yer radiusini hisoblab chiqdi, vakuum bo‘shliq holatini 32 izohlab berdi, Kolumb sayohatidan 500 yil oldin Tinch va Atlantika okeanlari ortida qit‘a mavjudligi haqidagi qarashni ilgari surdi, minerallar tasnifi va ularning nazariyasini ishlab chiqdi,

² Avesto. – T.: Sharq, 2001. – B. 87.

³ Hasanov S. Xorazm ma‘rifati olam ko‘zgusi. – Toshkent.: O‘qituvchi, 1996. – B. 45.

⁴ Sobirov U. Ekologik madaniyat shakllanishi tarixidan. // Ekologiya xabarnomasi, – №3, 2005. – B. 17.

⁴ To‘xtayev A. Ekologiya. – T.: O‘qituvchi, 1998.

geodeziya faniga asos soldi. Shuning uchun ham XI asr dunyo tabiiy fanlar tarixchilari tomonidan “Beruniy asri” deb atalishi bejiz emas.

Beruniyning ilmiy qarashlari asosan «Saydana», «Mineralogiya», «Qadimgi ajdodlardan qolgan yodgorliklar», asarida Xorazmning turli o‘simliklari, va hayvonot dunyosini bayon etgan. Ushbu asarda o‘simlik va hayvonlarning tashqi muhit bilan aloqasi, ularning xulq – atvori yil fasllarining o‘zgarishi bilan bog‘liq ravishda o‘zgarish misollar bilan tushuntiriladi. Jumladan, asarda qish qattiq, sovuq kelsa qushlarning tog‘dan tekisliklarga tushishi, chumolilarning uyasiga bekinib olishi, va hokazolar ifoda etiladi. Beruniy yer qiyofasining o‘zgarishi o‘simlik va hayvonot dunyosining o‘zgarishlariga, tirik organizmlarning turli hayoti yer tarixi bilan bog‘liq bo‘lishi kerak deb hisoblaydi. Abu Rayhon Beruniyning “Saydana” asarida 1118 turdagi dorivor, shu jumladan, 750 ta o‘simlik hamda 101 hayvonga batafsil ta’rif beriladi. U o‘z ishida arab, yunon, hind, fors, so‘g‘d va boshqa tillarga oid 4500 ta o‘simlik nomi hayvon mineral va ulardan olinadigan mahsulotlar haqida ma’lumot to‘plab, o‘sha davr dorishunoslik atamalarini tartibga solishga o‘zining katta hissasini qo‘shgan. Beruniyning “Agar insonlar tabiatga nisbatan zo‘ravonlik qilib, uning qonunlarini qo‘pollik bilan buzsalar, bir kun kelib, tabiat ularning boshiga shunday kulfatlarni solishi mumkinki, buni hech qanday kuch qaytara olmas” degan so‘zi bugungi global ekologik muammolarning bundan ming yil oldin bashorat qilinganini ko‘rsatadi.

Beruniy “odamlar tuzilishlarining rang, surat, tabiat, va axloqda turlicha bo‘lishi faqatgina nasablarning turlichaligidan emas, balki tuproq, suv, havo va yerning (odam) yashaydigan joylarning turlichaligidan hamdir.”¹ deb ifodalaydi. Beruniy suvning sho‘rligi faslga bog‘liq degan ba’zi kishilarning mo‘ljallarini talqin qilib, dalillar bilan ko‘rsata oladi. Abu Rayhon Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida ham ekologik bilimlarga alohida to‘xtalgan.

Abu Nasr Forobiyning ham ekologik tarbiyaning rivojlanishida o‘ziga xos o‘rni bor, uning “Hindiston dorilari va dorivor o‘simliklari”, “Inson a’zolari haqida risola”, “Hayvon a’zolari haqida so‘z” kabi asarlari alohida ahamiyatga ega. U Yevropa olimlaridan bir necha asr avval fiziologiya faniga ilmiy asos solganligining o‘ziyoq jahon ilm-fani tarraqiyoti beshigini kimlar tebratganini isbotlab turibdi. Sharqda «Shayx ur-raisi» nomi bilan mashhur bo‘lgan allomalardan biri o‘rta asr buyuk mutafakkiri Abu Ali ibn Sinodir. Ibn Sino ham boshqa zamondosh qomusiy olimlar qatori matematika, astronomiya, fizika, kimyo, biologiya, tibbiyot, dorishunoslik, ruhshunoslik, fiziologiya, falsafa, filologiya, ta’lim-tarbiya sohalarida ijod etgan va dunyoga mashhur yirik asarlar meros qoldirgan olim. Allomadan keyigi avlodlarga 250 dan ortiq ilmiy asar boy meros bo‘lib qoldi. Abu Ali ibn Sinoning «Al-Qonun», «Donishnoma», «Ash-Shifo», «An-Najot» kabi asarlari shular jumlasidandir.

Ekologik tarbiyaga oid fikrlari bilan mashhur bo‘lgan yana bir ma’rifatparvar olim Abdurauf Fitratdir. Uning yozgan asarlarida atrof-muhitga, tabiatga munosabat, bolalarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, tozalik va ozodalikning insonga muhim ahamiyat kasb etishi, jismoniy mehnat, iqtisodiy tarbiya berish muhimligi haqida ta’kidlagan. Abdurauf Fitrat o‘zining “Munozara” va “Hind sayyohining qissasi” kabi dastlabki asarlaridayoq, Turkiston va Buxoro amirligidagi qishloq va shaharlaridagi tozalik masalasiga alohida e’tibor qaratadi.

Abdurauf Fitrat o‘zining “Najot yo‘li” asarida tozalik va ozodalik salomatlik uchun qay darajada muhimligini ta’kidlab, “Tozalik kattalar uchun qay darajada shart bo‘lsa, yosh bolalar uchun esa o‘n barobar ko‘proq zarurdir. Bu zaruriyat ikki taraflama, avvalo, bolalar kattalarga nisbatan kasalga tez chalinuvchan bo‘ladilar, ularga yopishgan har bir ifloslik kattalarga yetgan ifloslikdan ko‘ra o‘n barobar xatarlidir. Ikkinchidan, bolaning go‘dakligidan tozaligiga e’tibor berilsa, ularni ifloslikdan hazar qilishga o‘rgatilsa, borib-borib tozalik ularning kundalik odatiga aylanib qoladi. Aksincha, agar bolaliklarida ifloslikka o‘rgansalar, katta bo‘lganlaridan keyin ham bu hol avj olib, odamlarning nafratiga sabab bo‘ladi. Bas, ota-onalar, muallimlar bolalarning yuz-qo‘lini doim sovunlab yuvib, har tahoratda tishlarini misvoq qildirib, kiyimlarini tez-tez almashtirib turishlari lozim”²

¹ Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan, 1968. – B. 17.

² Abdurauf Fitrat. Najot yo‘li. – B. 194.

Tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiyning guvohlik berishicha, Amir Temur "Obodonchilikka yaraydigan biron qarich yerning ham zoye bo'lishini ravo ko'rmasdi". Tarix bu ko'hna dunyoda o'tgan ko'p jahongirlarni biladi. Ularning aksariyati faqat buzgan. Amir Temuriyning ulardan farqi shundaki, u umr bo'yi bunyodkorlik bilan mashg'ul bo'lgan. Uning "Qay bir joydan bir g'isht olsam, o'rniga o'n g'isht qo'ydirim, bir daraxt kestirsam, o'rniga o'nta ko'chat ektirdim", degan so'zlari fikrimizning dalilidir.¹

Sharq mutafakkirlarining ekologik tarbiyaga oid ilmiy ta'limotlarini yosh avlodga o'qitish va u orqali o'quvchilarni nazariy bilimlar bilan qurollantirish, shu bilimlarni amaliyotga tatbiq qilish bugungi kunning ustuvor masalalaridandir. Yoshlarga ekologik tarbiya berishda milliy qadriyatlar, urf – odatlar, an'analar, marosimlar, nodir qo'lyozmalar va davlat arboblarning ushbu sohaga oid faoliyatlari namunalari asos bo'lib, bular orqali ularni atrof – muhitni toza saqlashga, ozodalikka, pokizalikka va eng asosiy sog'lom turmush tarzi hamda muhitini tashkil eta olishlikka o'rgatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. Islom hamkorlik tashkiloti Tashqi ishlar vazirlari kengashi 43-sessiyasining ochilish marosimidagi nutqi // Xalq so'zi, 2016, 19-oktyabr.
2. Avesto. – T.: Sharq, 2001. – B. 87.
3. Hasanov S. Xorazm ma'rifati olam ko'zgusi. – Toshkent.: O'qituvchi, 1996. – B. 45.
4. Sobirov U. Ekologik madaniyat shakllanishi tarixidan. // Ekologiya xabarnomasi, – №3, 2005. – B. 17.
5. To'xtayev A. Ekologiya.T., "O'qituvchi", 1998 y
6. Abu Rayhon Beruniy Tanlangan asarlar. –Toshkent.: Fan,1968. – B. 17.
7. Abdurauf Fitrat. Najot yo'li. – B. 194.
8. Karimov I.A. Yangicha fikrlash va sharhlash — davr talabi. – T. 5. – T.: Uzbekistan, 1997. – B. 181 – 191.

Наишга проф. С.Чориев тавсия этган

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ МАДАНИЯТИ: АСОСИЙ ТАРКИБИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Жамолов Д.Б. (ЎзР ИИВ Академияси)

Аннотация. Мақолада ХХІ асрда кишилик жамиятининг турли соҳаларига жиддий таъсир кўрсатадиган омиллар ва тенденциялар кўпайгани, бу омиллар миллий маданият табиатида салмоқли из қолдираётгани таъкидланади. Шу муносабат билан миллий маданият мазмуни ва таркибини, ривожланиш хусусиятларини муфассалроқ тадқиқ қилиш зарурияти юзага келмоқда. Муаллиф таъкидига кўра, миллий маданият деганда муайян миллат вакиллари томонидан тарихий тараққиёт давомида яратилган моддий ва маънавий қадриятлар йиғиндиси, шунингдек, мазкур қадриятларни бунёд этиш йўллари, улардан миллий ва умуминсоний тараққиёт йўлида фойдаланиш, аждодлардан авлодларга етказиш малакаси тушунилади. Унинг таркиби миллий маданият, миллий тил, миллий анъана, миллий урф-одат, миллий маросим, миллий қадрият, маданий мерос, миллий адабиёт, миллий санъат, миллий тарбия каби элементларни ўзида мужассам қилади.

Таяч сўзлар: *миллий маданият, миллий тил, миллий анъана, миллий урф-одат, миллий маросим, миллий қадрият, маданий мерос, миллий адабиёт, миллий санъат, миллий тарбия.*

УЗБЕКСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА: ОСНОВНОЙ СОСТАВ И ХАРАКТЕРИСТИКИ

Аннотация. В статье автор утверждает, что в ХХІ веке в современном обществе появились ряд новых факторов и тенденций, которые заметно влияют на различные сферы жизни общества и меняют природу национальных культур. В связи с этим возникает необходимость скрупулезного исследования содержания и структуры, особенностей развития национальной культуры. По утверждению автора, под национальной культурой понимается совокупность материальных и духовных ценностей, созданных представителями нации в процессе исторического развития, а

¹ Karimov I.A. Yangicha fikrlash va sharhlash — davr talabi. – T. 5. – T.: Uzbekistan, 1997. – B. 181 – 191.

также способы создания этих ценностей, умение их использования для национального и общечеловеческого прогресса, трансляции последующим поколениям. Ее структура включает в себя национальный язык, национальные традиции, национальные обряды, национальные обычаи, национальные ценности, культурное наследие, национальную литературу, национальное искусство, национальное воспитание.

Ключевые слова: *национальная культура, национальный язык, национальная традиция, национальный обряд, национальный обычай, национальная ценность, культурное наследие, национальная литература, национальное искусство, национальное воспитание.*

UZBEK NATIONAL CULTURE: MAIN COMPOSITION AND CHARACTERISTICS

Annotation. In the article, the author argues that in the 21st century, a number of new factors and trends have appeared in modern society, which noticeably affect various spheres of society and change the nature of national cultures. In this regard, there is a need for a scrupulous study of the content and structure, features of the development of national culture. According to the author, national culture is understood as the totality of material and spiritual values created by representatives of the nation in the process of historical development, as well as ways to create these values, the ability to use them for national and human progress, and broadcast to future generations. Its structure includes the national language, national traditions, national rituals, national customs, national values, cultural heritage, national literature, national art, national education.

Key words: *national culture, national language, national tradition, national rite, national custom, national value, cultural heritage, national literature, national art, national education.*

Ўзбек миллий маданияти бошқа миллатларнинг маданияти каби ўз мазмун-моҳиятига, қатор ажралмас хусусиятларига эга бўлиб, бу мазмун ва хусусиятлар асрлар давомида турли шарт-шароит ва омиллар таъсири натижасида жадал такомиллашиб борди. “Ўзбек халқи қадимий ва бой маданиятга эга бўлган халқлардан биридир. У жаҳон илм-фани, санъати ва адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди, буюк олимларни, санъаткорларни ва ёзувчиларни етиштирди, бошқа халқлар билан яқиндан маданий алоқада бўлди.”¹ Ўзгаришлар ва такомиллашиш жараёни бугунги кунда ҳам ўзбек миллий маданиятини тарқатгани йўқ. У жаҳонда ва мамлакатда кечаётган жараёнлар ва янги тенденциялар таъсирида замонавий мазмун ва шакл қасб қилмоқда. Бироқ ушбу ўзгаришлар моҳиятини илғаб олиш учун аввало ўзбек миллий маданиятининг мазмуни ва асосий хусусиятларини аниқламоқ даркор.

“Ўзбек миллий маданияти” тушунчасини “миллий маданият” тушунчаси дефинициясига таяниб таърифлаш мумкин. Шундай қилиб, *ўзбек миллий маданияти деганда ўзбек халқи вакиллари томонидан тарихий тараққиёт давомида шакллантирилган жамики моддий ва маънавий қадриятлар, мазкур қадриятларни бунёд этиши йўллари, улардан миллий ва умуминсоний тараққиёт йўлида фойдаланиш, аждодлардан авлодларга етказиш малакаси тушунилади.* Халқимиз маданияти жаҳон цивилизациясининг энг кўҳна маданият кўринишларидан бўлиб, биз таъкидлаб ўтганимиздек, асрлар давомида турли *омиллар* таъсирида қарор топа борди. Жумладан, ўзбек халқи аждодлари умргузаронлик қилган минтақадаги табиий шарт-шароитлар, иқлим хусусиятлари, унда юз берган ижтимоий-тарихий жараёнлар, турмуш тарзининг нюанслари, шу ҳудудда истиқомат қилган бошқа халқлар турмушининг ўзига хос жиҳатлари, миллатлараро ва давлатлараро алоқалар, шунингдек, ўлкада устувор бўлган диний, фалсафий ғоялар ва мафкуравий қарашлар ўзбек миллий маданиятининг яхлит тизим сифатида шаклланишига таъсир кўрсатди.

Ўзбек миллий маданияти барча миллий маданиятларга хос бўлган *таркибга* эга. У қуйидаги элементлардан таркиб топади:

- ўзбек адабий тили;
- ўзбек миллий анъаналари;
- ўзбек миллий қадриятлари;

¹ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1965. – Б. 5.

- ўзбек маданий мероси;
- ўзбек адабиёти;
- ўзбек санъати;
- ўзбек миллий тарбияси.

Ушбу таркибий элементларнинг барчаси, бир томондан, биз юқорида тилга олган шарт-шароитлар ва омиллар таъсирида, иккинчи томондан эса, ўзаро алоқадорлик ва боғлиқликда тараққий топа борди.

Ўзбек миллий маданияти ўзининг туркум *хусусиятларига* эга. Жумладан, *биринчидан*, у инсонпарварлик тамойиллари устуворлиги билан тавсифланади. Маълумки, ўзбекона турмуш тарзида инсонпарварлик тамойиллари муҳим аҳамият касб қилиб келган. Минтақада истиқомат қилган кишилар меҳнат фаолияти, кундалик турмушдаги хулқ-атвори, ўзаро муносабатлари инсонни улуғлаш, унинг қадр-қимматини эъзозлаш нормаларига таянган. Бундай ёндашув моддий ва маънавий қадриятларнинг яратилиши жараёнига таъсир кўрсатмасдан қолмас эди, албатта. Инсонпарвар турмуш тарзи, бир томондан, миллий маданият мазмуни ва характерида ўз ифодасини топган, унинг элементларини инсонпарварлик руҳияти билан “суғорган” бўлса, иккинчи томондан, бу элементларнинг ўзи, ўз навбатида, жамиятдаги инсонпарварлик тамойилларини мустаҳкамлашга хизмат қилган.

Миллий маданиятнинг инсонпарварлик тамойилларига бўйсунганлиги ўзбек адабий тилида, айниқса, ёрқин намоён бўлади. Инсонни улуғлаш кайфияти, инсонийлик мезонларининг ахлоқ нормалари билан боғланиши ўзбек адабий тилида бошқа кўплаб тилларда муқобили йўқ туркум сўзларнинг шаклланишига сабаб бўлди. Дарҳақиқат, “маънавият”, “иймон”, “номус”, “уят”, “орият”, савоб”, “увол”, лабз” каби кўплаб сўзлар мазмунини ўзга тилларга айнан таржима қилиш бағоят мушкул. Ваҳоланки, миллий турмуш тарзида инсонпарварлик устуворлик қилмаса, унинг оқибати ўлароқ миллий маданият гуманизм нормалари билан йўғрилмаса, адабий тилда мазкур мазмундаги сўзлар бу қадар кўп бўлмасди.

Миллий маданиятнинг яна бир элементи - ўзбек адабиётида ҳам инсонпарварлик тамойиллари устуворлигини кўриш мумкин. Умуман, ўзбек бадиий асарларида қадим-қадимдан инсонпарварлик ғоялари тараннум этилади. Асрлар ўтиши билан мазкур ижодий ёндашув тенденциявий тус ола борди. Масалан, “инсонга эътибор, уни юксакликка кўтариш, энг олий қадрият деб улуғлаш Темурийлар даврига хос бўлиб, бу даврда инсон зотига хурмат билан қараш, одамийлик, бошқа мавжудотлар ичида уни энг аълоси деб аташ, инсонпарварликнинг турли жиҳатлари, хусусан ширинсуханлик, нотиклик, билимдонлик, ақллилик, сахийлик, сабр-қаноат, камтарлик, бағрикенглик, тўғрилиқ, софдиллик, нафсни тийиш, меҳр-мурувват, хайр-эҳсон, яхшилик ва бошқа қадриятларни тасвирлаш олдинги ўринга чиқди.”¹ Янги замон ўзбек адабиёти ҳам ушбу тенденциядан холи бўлмади. Академик И.Мўминов ёзганидек, “XIX аср охирлари ва XX аср бошларида Ўзбекистон маданиятининг прогрессив вакиллари – Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий ва шулар каби илғор кишилар ўрта асрчилик ва жаҳолатпарастликка қарши курашиб, Навоийнинг энг яхши традицияларини давом эттирдилар, унинг маърифатпарварлик, халқпарварлик чақириқларини куйладилар”.²

Ўзбек тасвирий санъатида инсонпарварликни улуғловчи асарлар бисёр учрайди. Хусусан, Чингиз Аҳмаров, Рўзи Чориев, Раҳим Аҳмедов, Ўрол Тансиқбоев, Акмал Икромжонов каби атоқли мусаввирларнинг асарларида инсон қадр-қиммати, уни улуғлаш кайфияти марказий ўрин тутди. Бугунги кунда ҳам кўплаб ўзбек мусаввирлари ўз асарларида гуманистик тасвирий санъат аъналарини давом эттирмоқдалар. Ўзбекистон халқ рассоми Алишер Мирзаевнинг “Германия, Болгария, Руминия, Италия, Франция каби хорижий давлатларда қўлга киритган муваффақиятларини таъкидламоқ керак. Рассом она табиат бағрида ўзбекона аъналарни, тўйларни, беғубор ўзбек болаларини, лобар

¹ Хажиева И.А. Инсон ва инсонпарварлик мутафаккирларимиз талқинида // Образование и воспитание, 2018, – №3.1. – Б. 30.

² Мўминов И. М. Танланган асарлар. 1-том. – Т.: Фан, 1969. – Б. 197.

қизларни, муштипар оналар каби образларни акс эттира олишга муваффақ бўлган. Жумладан, “Тошкент – тинчлик ва дўстлик шаҳри” триптихи, “Болахонада”, “Интизорлик”, “Ёш оила ҳақида қўшиқ” каби ўнлаб асарлари мойбўёқларда ўз аксини топди”¹.

Инсонпарварлик тамойиллари устуворлигини ўзбек миллий тарбиясида ҳам кўриш мумкин. Оила, маҳаллаларда ёшлар аввало инсонга ҳурмат руҳида тарбияланган, уни кадрлашга ўргатилган. Фарзандларнинг тарбияланганлиги даражаси ҳам айнан ана шу руҳиятни ўзида сингдирганлиги даражасига қараб белгиланган.

Иккинчидан, ўзбек миллий маданияти жамоавийлик тамойиллари устуворлиги билан ажралиб туради. Маълумки, Ғарб миллатлари турмуш тарзи кўпроқ индивидуализм ғоя ва тамойилларига таянса, Шарқ халқлари турмушида жамоавийлик устуворлиги кўзга ташланади. Бунинг оқибатида Ғарбда индивидуализмга асосланган миллий маданиятлар қарор топган бўлса, Шарқда жамоавийлик устувор миллий маданиятлар шаклланган. Муаммонинг ушбу аспектини махсус тадқиқ қилган мутахассислар нидерландиялик социолог Г. Хофстеде мулоҳазаларига таянган ҳолда индивидуализм ва жамоавийликка асосланган миллий маданиятларнинг қуйидаги тафовутларини кўрсатадилар:²

1. “Ўз-ўзини идентификациялаш. Индивидуализм маданиятларида у ўз “Мен”ини англашга, ўз индивидуаллигини кўрсатишга, жамоавийлик маданиятларида эса ўзини “Биз” сифатида англашга, ижтимоий гуруҳларга мансубликка асосланади.

2. Фаолият субъектлари. Индивидуализм маданиятларида масъулият алоҳида индивидларга, жамоавийлик маданиятларида эса бутун гуруҳга юкланади.

3. Ҳуқуқий онг. Индивидуализм маданиятларида ҳуқуқ ва қонун барча учун баробардир, жамоавийлик маданиятларида эса улар шахснинг қайси гуруҳга мансублигига боғлиқ.

4. Ахлоқий чекловлар. Индивидуализм маданиятларида бундай чеклов вазифасини ўзини ҳурмат қилмай қўйиш кўркуви ва айбдорлик ҳисси, жамоавийлик маданиятларида эса ўз қиёфасини йўқотиш ва уят ҳисси ўтайди.

5. Давлатнинг роли. Индивидуализм маданиятларида давлатнинг иқтисодий тизимдаги роли чекланган, жамоавийлик маданиятларида эса давлат иқтисодиётда етакчилик қилади.

6. Мақсадлар. Индивидуализм маданиятларида асосий мақсад ҳар бир субъектнинг жамиятда ўз ўрнини топиши билан, жамоавийлик маданиятларида эса жамиятдаги барқарорлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш билан боғлиқ.

7. Ишчи - иш берувчи муносабатлари. Индивидуализм маданиятларида бу муносабатлар оилавий алоқалар типига ташкил этилади, жамоавийлик маданиятларида эса бу муносабатлар қатъий шартномавий асосга эга бўлади”³

Ўзбек миллий маданиятида шарқона маданиятларга хос бўлган хусусиятларнинг аксарият қисмини учратиш мумкин. Масалан, айнан жамоавийлик тамойиллари устуворлиги ўзбек адабиётида “Айрилганни айиқ ер, бўлинганни бўри ер”, “Айрилган йўлда қолар, бўлинган – дўлда”, “Балиқнинг куни қўл билан, ботирнинг куни эл билан”, “Барака – кўпчиликда”, “Аҳилликда иш битар, иш битса ҳам қиш битар”, “Бир кўзлининг элига борсанг, бир кўзингни қисиб юр”, “Бир тупурса не бўлар, эл тупурса қўл бўлар”, “Ёлғиз ақл ўзи яхши, икки бўлса яна яхши”, каби жамоавийликни, ҳамжиҳатликни, ўзаро ёрдамни улуғловчи мақолларни вужудга келтирган.⁴

Жамоавий тамойиллар устуворлигини ўзбек миллий урф-одат ва анъаналарида ҳам кўриш мумкин. “Ўзбек анъаналари ва урф-одатлари Буюк ипак йўлида яшаган халқлар, Суғд ва Бактрияликлар, бир томондан кўчманчи қабилалар, зороастризм қоидалари, кейинроқ ислом анъаналари ва қонунлари билан уйғунлашиб кетган. Қариндош-уруғчилик, қатталарга ҳурмат, кичикларга иззат, меҳмондорчилик, қўшничилик, оилавий муносабатлар, нонга,

¹ Топ-10: Мустақил Ўзбекистоннинг ёрқин рассомлари // darakchi.uz, 2015, 7 апрель.

² Қаранг: Акимова Г.Р. Культуры коллективизма и индивидуализма как стороны межкультурного диалога // Скиф, 2019, – №1. – С. 45-48.

³ Акимова Г.Р. Культуры коллективизма и индивидуализма как стороны межкультурного диалога // Скиф, 2019, – №1. – С. 46.

⁴ Ўзбек халқ мақоллари тўплами // sirlar.uz, 2021, 27 июнь.

оловга, сувга эътибор ва эътиқод ўзбек халқига хос урф-одатлардир.”¹ Ўзбек миллий урф-одат ва анъаналарининг барчасида жамоавийлик, ҳамжиҳатлик биринчи ўринга қўйилади. Масалан, “сумалак тайёрлаш бу бир маросим, қозон бошига ёшу қари, эркагу аёл барча тўпланади, одамлар туни билан ухламай, сумалак пишириш жараёнида одамларсиз, меҳр-муҳаббатсиз ҳаёт қанчалик рангсиз эканлигини англайдилар.”²

Учинчидан, ўзбек миллий маданияти барқарорлик ва ўзгарувчанлик уйғунлиги билан тавсифланади. Барқарорлик ўзбек миллий маданияти элементларининг асрлар давомида ўзгармас жиҳатларини, ўзгарувчанлик эса ундаги янгиланишлар жараёнини ифодалайди. Ўзбек миллий маданиятида барқарорлик ва ўзгарувчанлик уйғунлиги диалектик характерга эга: уларнинг бирининг мавжудлиги иккинчисининг ҳам мавжудлигини англатади. Миллий маданиятнинг барқарор жиҳатлари нақадар аҳамиятли бўлса, ўзгарувчанликнинг ҳам шу қадар қиммати мавжуд. Жумладан, айнан барқарор жиҳатлар ўзбек миллий маданиятининг ворисийлигини таъминлаётган бўлса, ўзгарувчан жиҳатлар унинг даврлар оша такомиллашиб боришига замин яратмоқда. Шу сабабга кўра, миллий маданиятнинг у ёки бу жиҳатини юксак баҳолаб, иккинчи жиҳатига салбий муносабат қилиш назарий ва амалий нуқтаи назардан тўғри эмас. Чунки барқарорлик гипертрофияси жамиятда консервативликнинг ҳаддан ошишига, тараққиёт суръатларининг сусайишига олиб келса, ўзгарувчанлик гипертрофияси ворисийликнинг бузилишига, жамият маънавий негизларининг заифлашишига сабаб бўлади.

Барқарорлик ва ўзгарувчанлик уйғунлигини ўзбек миллий маданиятининг барча элементларида учратиш мумкин. Масалан, ўзбек тили лексик нуқтаи назардан жаҳондаги энг бой тиллардан бири саналади. Унинг таркибидан асрлар давомида муомалада бўлган минглаб сўзлар жой олган. Бу сўзларнинг катта қисми бугунги кунда ҳам фаол қўлланиб келинса, муайян қисми архаик характер касб қилган ва асосан турли бадиий асарларда тасвирланаётган давр нафасини ифодалаш мақсадида ишлатилади. Ҳар икки туркум сўзлар ўзбек адабий тилининг барқарорлигини таъминлашга хизмат қилмоқда. Бироқ тарихий тараққиётнинг ҳар бир янги босқичи янги жараён ва нарсаларнинг вужудга келишига сабаб бўлади. Бу жараён ва нарсаларнинг шаклланишига мутаносиб равишда янги сўзлар ҳам тилнинг лексик таркибидан жой олади. Масалан, ўтган асрнинг сўнгги чорагида ахборот жамиятининг қарор топиши, ахборотлашув тенденцияларининг мамлакатимизга кириб келиши оқибати ўлароқ ўзбек тилида “компьютер”, “сайт”, “блог”, “браузер” каби янги сўзлар пайдо бўлди. Бундай сўзларнинг лексик таркибдан жой олиши ўзбек тилининг ўзгара ва ривожлана боришига замин яратмоқда.

Ўзбек миллий адабиётида барқарорлик ва ўзгарувчанлик уйғунлиги ўзига хос тарзда намоён бўлади. Айрим ғоялар бадиий адабиётда асрлар давомида таъриф ва талқин қилиб келинади. Эзгулик, ижтимоий тенглик, адолат, фаровонлик, элпарварлик, маърифатпарварлик, ахлоқий поклик, миллий озодлик, ҳамжиҳатлик ғоялари тавсифини қўплаб шоир ва мутафаккирлар асарларида учратиш мумкин. Буни ўзбек миллий адабиётининг барқарорлиги ва ворисийлигини таъминлаб турган жиҳат сифатида баҳолаш мумкин. Айни пайтда давр ўтиши билан ушбу ғоялар ёзувчи ва шоирлар томонидан мутлақо янгича шаклда талқин қилина бошлайди. Масалан, “истиклол туфайли маънавий кадриятларга, маданиятга, жумладан, сўз санъатига нисбатан муносабат тубдан ўзгарди. Янги давр нафақат адабиётимиз тарихига, балки замонавий адабий-бадиий жараёнга ҳам янгича ғоявий-эстетик мезон билан ёндашишни тақозо қилди”.³ Бунинг натижасида биз юқорида тилга олган ғоялар бадиий жиҳатдан инновацион шаклларда, янгича образларда ёритила бошланди. Мазкур ҳолатни ўзбек миллий адабиётида ўзгарувчанликнинг намоён бўлиши сифатида қайд қилиш мумкин.

Барқарорлик ва ўзгарувчанлик уйғунлигини ўзбек миллий урф-одат ва анъаналари ривожига ҳам кузатса бўлади. Халқнинг ҳар бир анъанаси муайян моҳият ва мазмунга эга,

¹ Рўзиева Р.Х. Урф-одат ва анъаналар – миллий кадриятларни шакллантирадиган мезон сифатида. Scientific progress, 2021, – №4. – Б. 645.

² Ўша ерда.

³ Каримов Ҳ. Истиклол даври адабиёти. – Т.: Янги нашр, 2010. – Б. 5.

албатта. Лекин давр ўтиши билан ушбу мазмун янги шаклларда намоён бўла боради. Айтайлик, халқимизда қадимдан икки ёш никоҳини тўй орқали элга маълум қилиш, никоҳ шарафига дастурхон ёзиш анъана тусини олган. Тўйлар совчилар ташрифи, тўй маслаҳати, фотиҳа тўйи, катта тўй, “келин чақирди”, “куёв чақирди” каби туркум маросимларнинг йиғиндиси сифатида намоён бўлган. Бугунги кунда ҳам тўй анъанаси ўзининг азалий мазмунини сақлаб қолмоқда, бироқ уни ташкил этган маросимларнинг ўтказилиши тартиби, шакли, қўлами ўзгача, замонавий характер касб қиляпти.

Тўртинчидан, ўзбек миллий маданиятида динийлик ва дунёвийлик уйғунлиги ўз ифодасини топган. Маълумки, динийлик деганда маданиятнинг дин идеаллари, ғоялари ва нормаларига мутаносиб бўлган қисми назарда тутилади. “Дунёвийлик” тушунчасининг умумэтироф этилган таърифи йўқ. Айрим мутахассислар уни динга қарши турган ғоя ва нормалар билан боғласалар, бошқалари уни даҳрийликка қиёслайдилар. Учинчи гуруҳ мутахассислар дунёвийлик деганда динга дахли бўлмаган ва қарши турмаган, унга муқобил равишда мавжуд бўлган идеаллар, ғоялар, нормаларни тушунадилар.¹ Биз ана шундай ёндашувни мақсадга мувофиқ деб биламиз.

Ҳар қандай миллий маданият барча даврларда, бир томондан, динийлик элементларини, иккинчи томондан эса, дунёвийлик элементларини ўзида мужассам қилиб келган. Бироқ вақт ўтиши билан ундаги динийлик элементлари ҳажман қисқариб, дунёвийлик элементлари эса, аксинча, кенгайиб борган. Буни машҳур социолог Питирим Сорокин тақдим этган статистик материаллар айниқса ёрқин намоёиш этади. Олим Европанинг саккиз етакчи мамлакатида ўрта асрлар бошларидан 1930 йилларга қадар яратилган 100 мингдан ортиқ тасвирий санъат асарларини атрофлича таҳлил қилар экан, XII-XIII асрларга тааллуқли асарларнинг 97 фоизи, XIV-XV асрларга тааллуқли асарларнинг 85 фоизи, XVI асрга тааллуқли асарларнинг 64,7 фоизи, XVII асрга тааллуқли асарларнинг 50,2 фоизи, XVIII асрга тааллуқли асарларнинг 24,1 фоизи, XIX асрга тааллуқли асарларнинг 10 фоизи, XX асрга тааллуқли асарларнинг 3,9 фоизи диний ғояларга асосланган сюжетларга эгаллигини таъкидлайди.²

Бундай тенденция XX асрга келиб кўплаб ривожланган мамлакатлардаги миллий маданиятлар таркибида динийлик элементларининг камайишига олиб келди. Ҳатто айрим ҳолларда динийликни мутлақо инкор қилувчи маданият типлари ҳам вужудга кела бошлади. Жумладан, собиқ Совет ҳокимияти йилларида динийлик қолоқлик ва жаҳолат ифодаси сифатида талқин қилинди, унинг прогрессив жиҳатларига шубҳа билан қаралди. Айни пайтда мазкур тенденцияга муқобил ўлароқ дунёвийликни мутлақо инкор қиладиган, уни инқироз манбаи сифатида қабул қиладиган маданият типлари ҳам пайдо бўлди. Хусусан, бугунги Афғонистонда ушбу маданият типининг турфа элементларини кўриш мумкин. Бугунги кунда экстремистик ғоя ва гуруҳларнинг кўпайиб кетгани сабабларини ҳам маълум маънода миллий маданиятлар таркибидаги динийлик элементларининг камайиб кетгани билан боғлаш мумкин.

Аслида динийлик ва дунёвийлик перманент конфронтацияда турган моҳиятлар эмас. “Дин моҳиятан инсоннинг ўзга эътиқодларга ёхуд эътиқодсизликка бўлган ҳақ-ҳуқуқларини инкор қилмайди, бундай ёндашувни батамом тугатишга ҳам интилмайди; худди шунингдек, динга дахлдор бўлмаган барча таълимотлар ҳам дин билан “охиригача курашишни” ният қилмайди. Ғоявий оппонентга бундай тоқатсизликни жанговар атеизмдагина учратиш мумкин, диний онг шаклларида эса бундай атеизмнинг муқобилини шахс маънавий эркинлигини чеклашга урунувчи клерикализмда кўриш мумкин.”³

Ўзбек миллий маданиятида динийлик ва дунёвийлик элементлари бир-бирини инкор қилмайди. Унда динийлик ва дунёвийлик ўртасидаги юқорида тилга олинган перманент конфронтация ҳам учрамайди. Ўзбек миллий маданиятидан жой олган “дунёвий қадриятлар ижтимоий-руҳий ҳодиса бўлиб, у миллатнинг маданияти, тарихи, тили, дини,

¹ Қаранг: Яхьяев М.Я., Камышова Е.Г. Светское и религиозное в современном обществе // Исламоведение, 2011, – №2. – С. 92.

² Қаранг: Религиоведение.// bstudy.net.

³ Яхьяев М.Я., Камышова Е.Г. Светское и религиозное в современном обществе // Исламоведение, 2011, – №2. – С. 90.

урф-одати, анъаналарини, жамиятнинг моддий ва маънавий бойликларини, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча томонларини қамраб олса, диний кадриятлар диққат марказида инсон ва инсонийлик масаласи асосий ўрин тутди”.¹ Унинг барча таркибий қисмларида динийлик ва дунёвийликнинг ўзига хос тарзда уйғунлашиб кетганини кўриш мумкин. Хусусан, ўзбек миллий тили ва адабиётида, миллий анъана ва кадриятларда диний идеал, ғоя ва нормалар нақадар кенг намоён бўлса, дунёвийлик идеал ва ғоялари ҳам шу қадар бисёрдир.

Бешикчидан, ўзбек миллий маданиятида миллийлик ва умуминсонийлик уйғунлиги ўз ифодасини топган. Ўзбек миллий маданияти энг аввало миллий онг ва фаолият маҳсулидир. Миллий онг миллат вакилларининг Ватанга ва миллий кадриятларга муносабатини вужудга келтирувчи, уларнинг миллий ғурурини шакллантирувчи, миллий манфаатлар ҳақидаги тасавурларини қарор топтирувчи, миллий руҳиятни ҳосил қилувчи омил вазифасини ўтаган бўлса, миллий фаолият моддий ва маънавий неъматларни яратишга қаратилган саъй-ҳаракатлардан таркиб топган. Миллий онг ва фаолият натижаси ўлароқ миллийлик шаклланди. Миллийлик – муайян миллатни бошқа этнослардан ажратиб турувчи, унинг ўзига хос жиҳатларини намоён этувчи феномендир. Айнан ана шу миллийликка хос бўлган хусусиятлар – миллий турмуш тарзи, тил, адабиёт, санъат, урф-одат ва анъаналар, маданий мерос ва кадриятлар ўзбек миллий маданиятининг ўзагини ташкил этади. Шу нуқтаи назардан фикрлаганда, ўзбек миллий маданиятининг мазмуни энг аввало ундаги миллийлик мазмуни ва шакллари, характери ва қўламига қараб белгиланади.

Бироқ ўзбек халқининг миллий тараққиёти биқик ҳолда кечган, ташқи дунёдан ажралган ҳолда содир бўлган жараён эмас. Барча миллатлар каби ўзбеклар ҳам ўз тарихий ривожидан давомида ўзга миллат ва элатлар билан ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатларда бўлганлар, уларнинг айримлари билан эса бир ҳудудда умргузаронлик қилганлар. Мазкур муносабатлар ва биргаликдаги турмуш мобайнида ўзбек халқи томонидан бошқа этносларга хос бўлган кўплаб кадриятлар ўзлаштирилган. Бу кадриятлар аста-секинлик билан ўзбек миллий маданиятининг мазмунан бойишига хизмат қилган, албатта. Лекин, шунини ҳам таъкидлаб ўтмоқ даркорки, ўзга миллатлар билан муносабатлар натижасида ҳар қандай кадрият автоматик равишда қабул қилингани йўқ: миллатлараро алоқалар давомида ўзга миллатларга хос бўлган, аynи пайтда барча миллат вакиллари учун кадр-қиммат касб қилган, бир сўз билан айтганда, умуминсоний характерга молик кадриятлар ўзлаштирилган, холос. Айнан шунинг учун ўзбек миллий маданиятини нафақат миллийликни, балки умуминсонийлик элементларини ҳам ўзида мужассам қилган феномен сифатида баҳолаш мумкин.

Масаланинг яна бир томони шундан иборатки, миллий онг ва фаолият натижаси ўлароқ юзага келган кўплаб миллий кадриятларнинг ўзи вақт ўтиши билан умуминсоний характер касб қилган. Масалан, ўзбек тилига хос бўлган “маънавият”, “маҳалла”, “бозор” айрим сўзлар умумжаҳон миқёсида истифода қилинмоқда. Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов каби шоирларнинг, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек каби ёзувчиларнинг асарлари аллақачонлар жаҳон адабиёти хазинасига киритилган. Абу Наср Форобий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино каби мутафаккирларнинг мероси бугун ҳам жаҳоннинг барча мамлакатларида кунт билан таҳлил қилинмоқда. Чингиз Аҳмаров, Рўзи Чориев, Ўрол Тансиқбоев каби мусаввирларнинг ижоди намуналари нафақат бизнинг юртимизда, балки бутун жаҳонда ўз кадр-қиммати эга. Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива каби шаҳарларда қад ростлаган тарихий обидалар, Наврўз, Кўпкари каби миллий анъаналар умумжаҳон маданий мероси туркумига киритилган. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бинобарин, ўзбек миллий маданияти таркибидан жой олган айрим элементлар бир вақтнинг ўзида ҳам миллийлик, ҳам умуминсонийлик ифодасидир.

Хуллас, ўзбек миллий маданияти деганда ўзбек халқи вакиллари томонидан тарихий тараққиёт давомида шакллантирилган жамики моддий ва маънавий кадриятлар, мазкур

¹ Мажидов М. Маънавий тарбияда дунёвий ва диний кадриятлар уйғунлиги // nasafziyo.uz, 2020, 22 сентябрь.

кадриятларни бунёд этиш йўллари, улардан миллий ва умуминсоний тараққиёт йўлида фойдаланиш, ажодлардан авлодларга етказиш малакаси тушунилади. Турли омиллар таъсирида қарор топган ушбу маданият ўзбек адабий тили, ўзбек миллий анъаналари, ўзбек миллий кадриятлари, ўзбек маданий мероси, ўзбек адабиёти, ўзбек санъати, ўзбек миллий тарбиясидан таркиб топади. У инсонпарварлик ва жамоавийлик тамойиллари устуворлиги, барқарорлик ва ўзгарувчанлик, динийлик ва дунёвийлик, миллийлик ва умуминсонийлик уйғунлиги тавсифланади. Ўзбек миллий маданияти бугунги кунда маърифий, кадрлаш, мувофиқлаштириш, ворисийлик, коммуникатив ва ижтимоийлаштириш функцияларини бажармоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1965. – Б. 5.
2. Хажиева И.А. Инсон ва инсонпарварлик мутафаккирларимиз талкинида // Образование и воспитание, 2018, – №3.1. – Б. 30.
3. Мўминов И. М. Танланган асарлар. Том 1. – Т.: Фан, 1969. – Б. 197.
4. Топ-10: Мустақил Ўзбекистоннинг ёрқин рассомлари // darakchi.uz, 2015, 7 апрель.
5. Акимова Г.Р. Культуры коллективизма и индивидуализма как стороны межкультурного диалога // Скиф, 2019, – №1. – С. 45–48.
6. Ўзбек халқ мақоллари тўплами.// sirlar.uz, 2021, 27 июнь.
7. Рўзиева Р.Х. Урф-одат ва анъаналар – миллий кадриятларни шакллантирадиган мезон сифатида. Scientific progress, 2021, – №4. – Б. 645.
8. Каримов Х. Истиклол даври адабиёти. – Т.:Янги нашр, 2010. – Б. 5.
9. Яхьяев М.Я., Камышова Е.Г. Светское и религиозное в современном обществе // Исламоведение, 2011, – №2. – С. 90–92.
10. Религиоведение.// bstudy.net.
11. Маждидов М. Маънавий тарбияда дунёвий ва диний кадриятлар уйғунлиги.// nasafziyo.uz, 2020, 22 сентябрь.

Наишра проф. С.Чориев тавсия этган

ИЛҚ ШАРҚ УЙҒОНИШ ДАВРИ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ “МАЪРИФАТЛИ ЖАМИЯТ” КОНЦЕПЦИЯСИДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ УНСУРЛАРИ ҲАҚИДАГИ ҒОЯЛАРИ

Тешаев Н.Н. (БухДУ)

Аннотация. Мақолада муаллиф шарқ уйғониш даврида ўзининг илмий мероси билан жаҳон тамаддунига буюк ҳисса қўшган Абу Райҳон Берунийнинг фалсафий меросида давлат бошқарувида маънавий асослари, фуқаровий жамиятнинг унсурлари: тенглик, ижтимоий адолат, эркинлик, ижтимоий шартнома ва ижтимоий ҳамкорлик каби масалаларни Беруний асарларини ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида демократик ва фуқаролик жамиятининг тамойиллари ҳақидаги фикрлар ёритилган.

Таянч сўзлар: *маърифатли жамият, адолатли жамият, адолатли ҳукмдор, ижтимоий тенглик, фуқаровий жамият, ижтимоий ҳамкорлик, раият ҳақ ҳуқуқлари, ҳукмдор маънавияти, ижтимоий адолат, инсон бахт-саодати ва масъулияти – бурчи; меҳнат – улуг ижтимоий ва маънавий неъмат, нафсга ҳирс қўйиши ва очқўзлик, ёвузлик ва эзгулик.*

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В КОНЦЕПЦИИ "ПРОСВЕТЛЕННОЕ ОБЩЕСТВО" МЫСЛИТЕЛЕЙ РАННЕВОСТОЧНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

Аннотация. В статье автор рассматривает такие вопросы, как духовные основы государственного управления, элементы гражданского общества: равенство, социальная справедливость, свобода, общественный договор и общественное сотрудничество в философском наследии Абу Райхана Беруни, внесшего большой вклад в мировой цивилизации со своим научным наследием эпохи Восточного Возрождения, опираясь на изучение и анализ произведений Беруни и пытаюсь показать принципы гражданского общества.

Ключевые слова: просвещенное общество, справедливое общество, справедливый правитель, социальное равенство, гражданское общество, общественное сотрудничество, права райата, духовность правителя, социальная справедливость, человеческое счастье и ответственность, долг; труд есть великое общественное и духовное благо, похоть и жадность, зло и добро.

THE IDEA OF ELEMENTS OF CIVIL SOCIETY IN THE CONCEPT OF "ENLIGHTENED SOCIETY" OF THINKERS OF THE EARLY EASTERN RENAISSANCE PERIOD

Аннотация. In the state, the author draws such questions as the spiritual foundations of state administration, the elements of civil society: equality, social justice, freedom, public agreement and public cooperation, and the philosophical heritage of Abu Raykhan Beruni, the great foreign contribution to human civilization, and his scientific heritage of the Eastern Renaissance. o'pirayas na izuchenie i analiz proizvedeni Beruni i pytayas pokazat principley grajdanskogo obshchestva.

Key words: *prosveshchennoe obshchestvo, spravedlovoe obshchestvo, spravedlivyyu pravitel, sotsialnoe ravenstvo, grajdanskoe obshchestvo, obshchestvennoe sotrudnichestvo, prava rayata, dukhovnost pravitylya, sotsialnaya spravedlovost, humane schaste i otvetstvennost-dolg; trud est velikoe obshchestvennoe i dukhovnoe blago, pohoti jadnost, zlo i dobro.*

Илк Уйғониш даврининг буюк мутафаккирларидан бири хоразмлик Абу Райхон Беруний (973-1048)дир. У илм-фаннинг барча соҳаларида улкан кашфиётлар қилган тафаккур титандир. Унинг фалсафий мероси ўрта аср фани тараққиётида бутун бир даврни ташкил этади. Фан тарихчиси Сартон XI асрнинг биринчи ярмини ҳақли равишда “Беруний даври” деб атагани бежиз эмас. Зотан, Беруний илмий қизиқишлари ниҳоятда кенглиги ва чуқурлиги, илмий-назарий таҳлиллари ва таълимотининг доҳиёна беназирлиги – умумбашар тан олган ҳақиқатдир. Уни иккинчи Эротосфен, иккинчи Птолемей, иккинчи Леонардо да Винчи деб аташларининг сабаби айнан шу ҳақиқат самарасидир

Берунийнинг маънавий ва маърифий таълимотида инсон, унинг бахт-саодати, истикболи, таълим-тарбияси, одоб-ахлоқи, бурчи, масъулияти бош муаммо ҳисобланади. У жамиятнинг юзага келиши ва ривожда ўзаро ёрдам, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий алоқа ва муносабатлар асосида биргаликда ҳаракат қилиш сингари муҳим омиллар ётишини ўрта асрчилик шароитидаёқ исботлаб берган эди.

Берунийнинг таъкидлашича, одамларнинг бир-бирлари билан бирлашиши, жамиятнинг пайдо бўлиши моддий эҳтиёж натижасидир. Инсон ортиқча жисмоний куч ва қудратдан маҳрум эканлиги, унда ўз-ўзини муҳофаза қилиш воситаларининг йўқлиги, бошқалар томонидан ташкил этилган хуружларга дуч келиши оқибатида уни ҳимоя қиладиган ва эҳтиёжларини қондиришини таъминлай оладиган нарсага доимий зарурият сезади. Айнан шу зарурият уларни бирлашишга даъват этади. Кишиларнинг эҳтиёжлари кўп ва хилма-хилдир. Бунинг учун улар шаҳарлар қуришга эҳтиёж сезадилар, натижада жамият вужудга келади. Ҳар бир инсоннинг ҳақиқий баҳоси унинг ўзи қодир бўлган ҳунар ва ишни виждонан юксак маҳорат билан бажаришидир.

Беруний ижтимоий ҳаёт узига хос “шартнома” асосида тузилишини эътироф этади: “Инсон ўз эҳтиёжларини тушуниб, ўзига ўхшаш кишилар билан бирга яшашнинг зарурлигини англай бошлайди. Шунинг учун ўзаро келишувчанлик қабилдаги “шартнома” тузишга киришади. Одамларнинг биргаликдаги турмуши инсонни ҳақиқий қудратга, унинг эҳтиёжларини қондиришга олиб келмайди, бунинг учун яна меҳнат қилиш ҳам зарурдир”. [5; 233- 234].

Бу фикрни давом эттириб у: “Инсоннинг кадр-қиммати ўз вазифасини аъло даражада бажаришдан иборат, шунинг учун инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрни меҳнат билан белгиланади, инсон ўз хоҳишига меҳнат туфайли эришади”, – деб ёзган эди [3; 87].

Беруний жамиятни бошқаришда жамият подшоҳга хизмат қилмай, подшоҳ жамиятга хизмат қилиши кераклигини тушунган. “Идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти, бошлиқ золимлардан азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йукотишдир. Бу уларнинг оиласини, уларнинг ҳаёти ва мол-мулкани ҳимоя қилиш ва қўриқлаш йулида бадан чарчашидан иборат”, – деб билади. [3; 117-118]

“Табиатан бошқаришга мойил” бўлган ҳоким ўз фикри ва қарорларида қатъий бўлиши керак, ўз ишларини амалга оширишда файласуфларнинг қонунларига, Александр Македонский Аристотелнинг фалсафий донишмандлигига амал қилганидек, шоҳнинг ўзи ҳам буйсиниши лозим, “яратувчанлик онгига” эга бўлмоғи, айниқса, деҳқонлар тўғрисида кўпроқ ғам ейиши керак. “Подшоҳлик деҳқончиликсиз яшай олмайди”,– дейди мутафаккир. Берунийда шундай фикрлар бор: “Одил ҳокимнинг асосий вазифаси олий ва паст табақалар, кучлилар ва кучсизлар орасида тенглик, адолат ўрнатишдан иборатдир”. [12, 58-59]

Аллома олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо тошларнинг ҳақиқий ўрни (мақсади) уларнинг савдо-сотик ишларида табиий эквивалент (тенг қийматли ўлчов) сифатида ўйнайдиган ролдан иборат, деб қарайди. Аллоҳ бу нарсаларни (олтин, кумуш ва қимматбаҳо тошларни) кишиларнинг ўзлари учун фойдали нарсаларни сотиб олишларида қиймат ўлчови сифатида қўлма-қўл беришлари учун яратган. Бироқ одамларнинг очкўзлиги ва хасислиги, бойликка, шуҳратга, зеб-зийнатга интилишлари ҳамда меҳр қуйишлари олтин ва кумушнинг илк мақсадини – алмашув воситаси вазифасини бутунлай ўзгартириб қўйди. Энди бу қимматбаҳо тошлар ва металллар одамни ўзининг қулига айлантди. Пулнинг ҳукмронлик кучини сезган биринчи шахслар – ҳукмдорлар, подшоҳлар эди. Бундай аҳвол кейинчалик пайдо булган. Аммо илк давридаги ҳукмдорлар оддий фуқаролардан фарқланмаганлар, улар пулдан ўз манфаатлари учун фойдаланмаганлар, – дейди Беруний.

Беруний мана шу фикрни тасдиқлаш мақсадида Мағрибдаги подшоҳларнинг ҳокимияти тўғрисида бир ривоятни ҳикоя қилади.

Бир ерда қабила зодагонлари навбат билан давлатни бошқарар эканлар. Подшоҳ қилиб тайинланган одам уч ой мобайнида ҳукмдорлик вазифаларини бажарар, бу муддат ўтгандан кейин ўз вазифасини бошқа кишига қайтариб бериб, масъулиятли оғир вазифадан қутилгани учун одамларга садақа тарқатар экан. Собик ҳукмдор оиласига, бола-чақаларининг олдига қайтиб келиб, яна ўзининг хўжалик ишлари билан шуғулланаркан. “Бундай бўлишининг сабаби шундаки, – деб ёзади Беруний, – давлатни бошқарув ва раҳбарлик қилишнинг моҳияти ўзининг осойишталигини, хотиржамлигини йўқотиш эвазига фуқароларнинг осойишталигини сақлаш, мазлумларнинг ҳуқуқларини зolimларнинг жабр-зулмидан ҳимоя қилишдан иборатдир. Ҳукмдор учун йиғиладиган солиқларнинг миқдори кўча кузатувчисининг иш ҳақига тўғри келган. Ҳукмдорга инъом этиладиган маблағ чўлда карвонга йўл курсатувчининг иш ҳақи билан баровардир”. [4; 30] Демак, подшоҳларнинг илк даврларидаги бош вазифаси ҳам ўз фуқароларининг манфаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлашдан иборат бўлган.

Аллома “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” (“Осор ул-боқия”) асаарида қадимги Эрон подшоҳларининг раиятни бошқариш одатлари ҳақида ҳикоя қилади. Ривоятга кўра, Эрон шоҳлари Хур Моҳ (Хуррам РУЗ) ойининг биринчи куни халқ билан учрашар эканлар. Шу куни подшоҳ тахтдан тушиб, сарой ишларини йиғиштириб қуйиб, оқ либосда, далага ёзилган оқ гиламда ўтирар ва фуқаролардан арз тинглар экан. Подшоҳ ўзини оддий фуқаролардек тутиб, келган одамлар билан биргаликда чой ичиб, овқат еб, уларнинг арзларини эшитаркан. Подшоҳ раиятига мурожаат қилиб шундай дер экан: “Биродарлар, бугун мен сизлардан фарқ қилмайман, мени ўзингизнинг қариндошларингиз сифатида кўринг. Чунки оламнинг тирикчилиги сизлар туфайлидир, сизларнинг қўлларингиз билан ер ҳайдалади, экин экилади ва ҳосил олинади. Айни вақтда сизларнинг ишларингиз ҳам ҳокимиятнинг ёрдами туфайли бўлади. Ҳар иккаласи ҳам (деҳқончилик ва ҳокимият) бир-бирига муҳтождир. Шундай экан, биз бир-бирига меҳр-шафқатли икки ака-укага ўхшаймиз. Ривоят қилинишича, ҳокимият ва деҳқончилик икки меҳрибон ака-укалар – Хушанг ва Вайқардан келиб чиққан экан”. [5, 238-239].

Файласуфнинг фикрича, нодонлик, нафси бузуқлиги оқибатида пайдо бўлган ижтимоий иллатларни куч билан йўқотиб бўлмайди, уларни бартараф этишнинг бирдан бир тўғри йўли илм-маърифатдир. Аллома ижтимоий иллатларни йўқотиш учун уларни келтириб чиқарган сабабларини билиш ва бартараф этиш воситаларини аниқлаш кераклигини тушунтиради.

Жамиятда мавжуд иллатларни йўқотиш учун уларнинг илдизи – ижтимоий ёвузликни кесиб йўқотиш кераклиги уқтирилади. Бунинг моҳиятини Беруний шундай тушунтиради: ”Ёвузликдан қутулиш учун инсон икки табиий куч – очкўзликка хирс қўйиш ва ғазаб устидан ҳукмронлик қилиши керак. Булар инсон учун энг кучли ва хавфли душманлардир. Мана шу очкўзлик ва ғазаб устидан ақл ва тафаккур кучлари ғалаба қозониши керак. Шундагина инсон шайтоний нафсдан қутилиб, Аллоҳга яқинлашади, бу оламнинг ташвишларидан халос бўлиб, маънавий юксалишга интилади.[7, 39-40].

Абу Райҳон Берунийнинг эътироф этишича, фуқаровий жамият инсонпарварлигининг даражаси кишилар кундалик эҳтиёжларининг қондирилиши билан белгиланади. Жамиятда фуқароларнинг фаровонлигини таъминловчи энг муҳим омил ижтимоий адолат қоидаларига риоя қилишдир. Мутафаккир ”Тенглик ҳукм сурган жойда сотқинлик, алдамчи эҳтирослар, ғам-ғусса булмайди” деган ғояни илгари суради. Ушбу фикрлар ва ғоялар ҳозирги даврда ҳам, айниқса, фуқаролик жамиятини юртимизда ривожига учун муҳим ва долзарб ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Шавкат Мирзиёев Миллий тикланишдан-миллий юксалиш сари. 4-том. – Т.: Ўзбекистон, 2020.
2. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. – Т.: Ozbekiston, 2022.
3. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 3-жилд. – Т.: Фан, 1996.
4. Беруний. Китоб ал-жавоҳир... Ҳайдаробод, 1936.
5. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Т.: Фан, 1989.
6. Ислоҳ Каримов. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
7. Джавахарлал Неру. Открытие Индии. – М.: Издательство иностранной литературы, 1955.
8. Тешаев Н.Н. Ибн Синонинг адолатли жамият маънавий қиёфаси ҳақидаги ғоялари // Абу Али ибн Сино ва ҳозирги замон” мавзусидаги республика илмий-амалий семинари материаллари. – Бухоро, 2005. – Б. 22–24.
9. Тешаев Н.Н. Фуқаролик жамиятининг маънавий асослари // Zamonaviy oliy ta'lim tizimi: muammo va echimlar. Xalqaro ilmiy konferensiya. – Navoiy, 2022 yil, 22-noyabr. – Б. 75-79.
10. Nutfullo Nasrulloevich Teshayev. Teachings of Abu Nasr Farabi on the Virtuous Civil society in the Book “The City of Virtuous People (Fozil odamlar shahri) // Eurasian Journal of Humanities and Social sciences/Volume 16| January, 2023 Page | 73-76.
11. Ҳикматларга тўла бу дунё. – Т.: Ўқитувчи, 1997.

Наширға проф. С. Чориев тавсия этган

МИГРАНТЛАР ОИЛАСИДАГИ БОЛАЛАР ТАРБИЯСИ

Авазов С. (ҚарДУ)

Аннотация. Ушбу мақолада ташқи меҳнат миграциясининг ижтимоий оқибатлари, айниқса миграция туфайли ота-оналар ғамхўрлиги, тарбиясидан четда ўсаётган ёшлар руҳиятида шаклланаётган салбий тенденциялар таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: *ўсмирлик даври, кризис даври, тақлидчилик, ҳаётий мақсадлар, ижтимоий мансублик, ташқи меҳнат миграцияси, хотин-қизлар меҳнат миграцияси, дистант оилалар.*

Аннотация. В данной статье анализируется внешняя трудовая миграция, являющаяся одной из актуальных проблем современности, и ее негативное влияние на моральный дух молодежи, а также вытекающие из этого социальные проблемы.

Ключевые слова: *подростковый возраст, кризисный период, подражание, жизненные цели, социальная принадлежность, внешняя трудовая миграция, женская трудовая миграция, отдаленные семьи.*

Annotation. This article analyzes the external labor migration, which is one of the urgent problems of the present era, and its negative effects on the morale of young people, as well as the resulting social problems.

Key words: *adolescence, crisis period, imitation, life goals, social affiliation, external labor migration, female labor migration, distant families.*

Ҳозирги пайтда бутун дунёда миграция жараёнлари, айниқса ташқи меҳнат миграциясининг йўналишлари ва шакллари ўзгариб бормоқда. Ташқи меҳнат миграцияси

дунёнинг турли мамлакатларида турлича кечса-да, уларнинг ўхшаш, умумий жиҳатлари мавжуд. Бу умумийлик барча мигрантларда кузатиладиган психологик, ижтимоий-иқтисодий, оилавий, болалар тарбияси каби жиҳатларда ўз ифодасини топади. Негаки, бутун дунёда бўлгани каби ўзбекистонлик меҳнат мигрантларининг ҳам кўпчилиги оилали, фарзандлари бор. Меҳнат миграцияси туфайли эса оилалар тақдири мураккаблашиб, уларнинг аъзолари бир-биридан узоқда яшашмоқда. Бу ҳолатдан айниқса болалар кўпроқ жабр кўришяпти. Энг ачинарлиси, болалар ривожига ижтимоий-психологик мувозанат бузилиши улар шахсининг камолотига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Болалик, айниқса ўсмирлик даври шахсининг шаклланишида муҳим босқич ҳисобланади. Айнан ўсмир ёшида ўзини англаш, ўз кадриятлари, фикр-мулоҳазалари, установаклари ҳамда ҳаётий мақсадларини белгилаш содир бўлади. Шунинг натижасида қондошликни, қардошликни ҳис қилиш, ижтимоий мансублик туйғуси шаклланади.

Шу ўринда ўсмирлик даври ва унинг физиологик, психологик жиҳатларига эътиборни қаратсак. Илмий асосланган ва тан олинган илмий хулосаларга кўра, ўсмирлик даври 10-11, 14-15 ёшни ташкил этади. Кўпчилик ёшларда ўсмирлик ёшига ўтиш асосан 5-синфдан бошланади. “Энди у бола эмас-у, ҳали катта ҳам эмас” – бу формула ўсмирлик даври характерини билдиради. Бу ёшда ўсмир ривожига кескин ўзгаришлар рўй бера бошлайди. Ушбу ўзгаришлар физиологик ҳамда психологик ўзгаришлардир. Мазкур даврда ўсмир бахтли болалик билан хайрлашган, лекин катталар ҳаётида ҳали ўз ўрнини топа олмаган ҳолатда бўлади. Ўсмирлик даври “ўтиш даври”, “кризис давр” каби номларни олган психологик кўринишлари билан характерланади. Ўсмирлик даврида кўпинча сўзга кирмаслик, ўжарлик, тажанглик, ўз камчиликларини тан олмаслик, уришқоқлик каби хусусиятлар хос бўлади. Ўсмирлар ниҳоятда тақлидчан бўлиб, уларда ҳали аниқ бир фикр, дунёқараш шаклланмаган бўлади. Улар ташқи таъсирларга ва ҳиссиётларга жуда берилувчан бўладилар. Демак, кўриниб турибдики, инсон шахсининг шаклланишида, келгусида унинг яхши ёки ёмон одам бўлишида ўсмирлик даври жуда катта аҳамият касб этади.

Бу мураккаб босқичда ўсмирлар учун айниқса ота-онанинг ўрни, таъсири катта бўлади. Айнан шундай бўлиши керак. “Айниқса 12-14 ёшли болаларда “Мен” шакллана бошлайди. Бола 12 ёшгача ота-онаси ва устози айтганини қилади. Ундан кейин таъсир қилиб бўлмай қолади. У ўзи учун авторитет қидиради. Миясига роҳат берувчи фаолият қидиради. Шундай манбалар яқинида юришга ҳаракат қилади”¹. Психологларнинг хулосаларига кўра, агар ота-она боласи учун кунига атиги 8 дақиқа вақт ажратса, улар орасида тажовузкорлик даражаси 45 фоизга камайар экан.

Ҳеч кимга сир эмас, иқтисодий етишмовчилик, ишсизлик ва бошқа сабабларга кўра бугун жуда кўпчилик ташқи меҳнат мигрантларига айланишган. Мигрантлар армиясининг сафи жуда кенг, таркиби ҳам жуда хилма-хил. Бугун узоқ-яқин юртларда нафақат эркалар, балки жуда кўплаб аёллар ҳам ишлашмоқда ва, афсуски, уларнинг салмоғи тобора ортиб бормоқда. Тўғри, меҳнат мигрантлари ўзларининг бирламчи мақсадларига эришяпти дейиш мумкин. Ишлаб топган пуллари эвазига анча-мунча иқтисодий, маиший муаммоларини ҳал қилишга эришмоқда. Аммо ҳар қанча муҳим бўлсада инсон ҳаёти фақат иқтисодий, моддий эҳтиёжларини қондиришдангина иборат эмас. Унинг турмушининг ижтимоий, маънавий, психологик томонлари ҳам бор. Қолаверса ҳар бир халқнинг миллий, ахлоқий кадриятлари унинг турмуш тарзини, ўзига хослигини таъминлаб туради. Ана шу таянчлардан маҳрум бўлиш эса бир қатор муаммоларни келтириб чиқариши тайин. Минг афсуски, ташқи меҳнат миграцияси туфайли кўпгина оилалар ана шундай муаммолар гирдобига тушиб қолмоқда. Негаки кўпгина болалар ўсмирлик чоғида ё ота, ё она, ёки ҳар иккаласининг меҳридан, тарбиясидан, назоратидан четда ўсишяпти. Маълумки, чет элга отланган ота ёки она кўп ҳолатларда фарзандларини бобо-бувиси, қариндошлари, қўшнилари қарамоғига қолдириб кетади. Илмий кузатишларга кўра, оила боши узоқ йилларга чет элга ишлаш учун кетган оиладаги болалар ва ота-она ўртасида ўзига хос

¹ Қаерда хато қилдик? Профессор Зарифбой Ибодуллаев билан суҳбат. Интернет материаллари асосида.

муносабатлар шаклланади. Бу эса ўсмир шахсининг шаклланиши жараёнига ўзига хос таъсир кўрсатади.

“Меҳнат миграцияси – фуқароларнинг ўзини ўзи банд қилиш эркинлигини таъминлаши билан бирга, қатор муаммо ва қийинчиликларнинг юзага келишига ҳам сабаб бўлади. Айниқса ўз яшаш ҳудудида иш топа олмай ёки ҳаёт тарзи эҳтиёжларини тўлиқ қоплашга имкон берувчи барқарор даромад манбаига эга бўлмаган инсонлар узоқ чет элларга ишлаш учун кетади. Бу оилавий тизимдаги - уни ташкил этувчи турли муносабатларда қуйидаги йўқотишларга сабаб бўлиши мумкин:

- оилавий муносабатлар тизимидаги бузилишлар: катта авлод ва кичик авлод ўртасидаги жонли мулоқотнинг узилиши, эр-хотин муносабатида функционал бузилишлар; ишончсизлик, ажралишлар, ҳиёнат;

- ота-она ва фарзанд муносабатларидаги муаммолар. Бу эса ўз навбатида боланинг шахси, ҳиссий-иродавий соҳаси, шахслараро муносабатлари хусусиятлари, ота-она обрўси ва шу каби бошқа муносабатлардаги муаммолар юзага келишига сабаб бўлади;

- ота-она ёки улардан бирининг назоратсиз қолган болаларда шахс тузилмасида турли ўзгаришлар содир бўлади: ўзининг мансублиги соҳасини англаши, яқинларига нисбатан ҳиссий боғланишнинг шаклланишидаги бузилишлар, ота-она функцияларининг оиладаги тўнғич фарзандга ўтиши билан болаларнинг кун тартиби ва мажбуриятидаги ўзгаришлар, таълимий қизиқишларининг сўниши ва ҳ.к”¹.

Ушбу масалада чуқур тадқиқотлар олиб борган россиялик мутахассис А.Л.Цинцарнинг фикрича, ҳозирги замонда оиланинг янги тури – “вақтинча ажралган” ёки “дистант оилалар” тури пайдо бўлмоқда. Бундай оилалар сўнгги йилларда кўп учраб, улар оиланинг муқобил шаклига ҳам айланиб бормоқда². Дистант оилалар муаммолари Ф.А.Мустаева, В.С.Торохтий, Д.И. Пенишкевич³ каби тадқиқотчи олимларнинг ишларида ҳам ўз аксини топган. Мазкур тадқиқотчилар касбий фаолияти сабабли турмуши алоҳида бўлган эр-хотинлардан иборат оилалар ўрганилган бўлса-да, бироқ бундай оилалардаги ижтимоий-психологик, ахлоқий муҳит ва ундаги муаммолар етарлича ёритилмаган. Ўзбекистонда эса мигрант оилаларнинг ижтимоий, психологик муаммоларини тадқиқ қилишга қаратилган изланишлар жуда кам. Чунончи, ташқи меҳнат миграцияси долзарб муаммога айланган, жуда кўплаб юртдошларимиз меҳнат мигрантига айланганлиги туфайли кўпчилик болалар ота ҳамда она назоратидан ҳоли улғаяётган юртимизда ушбу муаммо жиддий тадқиқ этилиши мақсадга мувофиқдир. Зеро, ушбу долзарб масалани атрофлича илмий таҳлил қилиш орқали унинг ижтимоий оқибатларини аниқлаш ва ҳал қилиш йўллари тақлиф қилиш мумкин.

А.Л.Цинцар дистант оила деганда ота-оналардан бири оиланинг шароитини яхшилаш мақсадида узоқ даврга бошқа шаҳар, мамлакатларга кетиб ишлаётган оилаларни тушунади. Дистант оиладаги ота-онанинг фарзандлари билан мулоқоти доимий бўлмай, асосан масофавий, яъни алоқа воситалари билангина мулоқот қилиш имкониятига эга бўлиб, бу ўсмирнинг шахс сифатида ривожланишидаги изчилликка салбий таъсир кўрсатади. Бундай оилаларда фарзанд ва ота-она ўртасидаги муносабатларда эмоционал яқинликнинг бузилиши кузатилади. Унинг фикрича, дистант оилаларда ўсмирларда ўзига ишонч, мулоқот қобилияти нисбатан паст даражада ривожланган. Шунга қарамай дистант оилаларда ўсмирлар нисбатан мустақил бўлиб вояга етишар, ўзини бошқариш кўникмаси юқорироқ даражада ривожланар ва ўзини тушуниш нисбатан яхшироқ шаклланар экан.

¹ Маджидова Д.А., Хусанова Д.Ғ., Базаров А.А., Акбаров Б.А., Яхьяева Ш., Сайдалиева Н.М. Меҳнат мигрантлари оилаларида шахслараро муносабатларнинг педагогик-психологик омиллари. – Т.: Fan va texnologiyalar nashriyot matbaa uyi, 2021. – Б. 8-9.

² Цынцарь А.Л. Психолого-педагогические условия формирования самосознания подростков из дистантных семей: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. – Нижний Новгород, 2015.

³ Торохтий В.С. Актуальные проблемы современной социальной педагогики: (избранные статьи) / В. С. Торохтий; Департамент образования г. Москвы, Московский гор. психолого-пед. ун-т, Фак.социальной педагогики. - Москва: МГППУ, 2011. - 203 с.; Пенишкевич Д. И. Становления та розвиток професійної освіти на Буковині в к.18 – п.20 ст. – Чв.: Рута, 1998 р. – 48 с.; Мустаева Ф.А. Основы социальной педагогики. Академический проект, 2001.

Умуман олганда, оталари, айниқса оналари узоқ муддат чет элларда меҳнат қилаётган болалар психологиясида, маънавий оламида емирилишлар кузатилмоқда. Гарчи фарзандлар моддий орзу-ҳаваси учун чет элларда пул ишлашга отланган оналар кўпинча катта маънавий йўқотишга дуч келаяпти. Талай вақт уларнинг меҳридан бегона ўсган фарзандлар кейинчалик уларни танимай қоляпти.

Ушбу муаммонинг ижтимоий залвори нечоғлик катталиги, уни ҳал қилиш мамлакат, миллат даражасидаги муҳим масала эканлиги президентимиз томонидан ҳам эътироф этилди. Ушбу масаланинг жамиятимиз учун нечоғлик оғриқли эканлигига тўхталар экан президентимиз: “Ҳали кўп-кўп фуқароларимиз, сизларнинг кўшнилариингиз, кўпларингнинг турмуш ўртоқларинг четда юрибди. Менинг энг катта мақсадим – қанчалик оғир бўлмасин, уларни секин-секин ўзимизнинг бағримизга, ўзимизнинг маҳалламизга, ўзимизнинг кўчамизга, ўзимизнинг уйимизга қайтариб олиб келишимиз керак. Оғир, лекин барибир шу марраларни кўйишимиз керак”¹, дея бу борадаги давлат сиёсатининг аниқ мақсадини баён қилди. Давлатимиз раҳбари бу муаммоларни янги иш ўринлари ва муносиб меҳнат шароитларини яратиш орқали ҳал этиш кераклигига эътиборни қаратди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Маджидова Д.А., Хусанова Д.Ф., Базаров А.А., Акбаров Б.А., Яхьяева Ш., Сайдалиева Н.М. Меҳнат мигрантлари оилаларида шахслараро муносабатларнинг педагогик-психологик омиллари. – Т.: Fan va texnologiyalar nashriyot matbaa uyi, 2021. – Б. 8-9.

2. Цынцарь А.Л. Психолого-педагогические условия формирования самосознания подростков из дистантных семей: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. – Нижний Новгород, 2015.

3. Торохтий В.С. Актуальные проблемы современной социальной педагогики: (избранные статьи) / В. С. Торохтий; Департамент образования г. Москвы, Московский гор. психолого-пед. ун-т, фак. социальной педагогики. – Москва: МГППУ, 2011. – 203 с.

Наширға проф. С. Чориев тавсия этган

МАНДЕВИЛЬ: КОНФЛИКТ МЕНТАЛИТЕТА И ЛИЧНОСТИ ВОЗРОЖДЕНИЯ

Шадманов К. (Бухарский медицинский институт)

Аннотация. Автор рассуждает о предпосылках формирования философско-этических взглядов английского врача-психолога, мыслителя-деиста Мандевиля, одного из самых своеобразных представителей философской мысли эпохи раннего европейского Просвещения (18 в.). Он автор книги «Басня о пчелах», где трезвое видение автора на общество и человека было своего рода прозрением, развенчивающим социальные утопии будущего. Мыслитель в наглядной форме сформулировал проблему несовместимости общественного и личного, справедливости и стремления к обогащению, предприимчивости и добродетели.

Ключевые слова: басня, природа, общество, порок, благонравие, моралист, улей, религия, несовместимость.

MANDEVIL: UYG'ONISH DAVRI MENTALITETI VA SHAXSIYATI TO'QNASHUVI

Аннотация. Муаллиф - инглиз шифокор-психологи, мутафаккир-деист, илк Европа Маърифати даври (18 аср) фалсафий тафаккурининг ўзига хос вакилларида бири. У "Асаларилар ҳақида масал" китобининг муаллифи бўлиб, унда муаллифнинг жамият ва инсон ҳақидаги ҳушёр қарашлари келажакнинг ижтимоий утопияларини бузиб ташлаган ва жамоат ва шахсий муносабатларнинг мос келмаслиги муаммосини аниқ ифодалаган ўзига хос тушунча эди. Мутафаккир ижтимоий ва шахсий, адолат ва бойиш истаги, тадбиркорлик ва фазилатнинг мос келмаслиги муаммосини визуал шаклда шакллантирди.

Таянч сўзлар: масал, табиат, жамият, иллат, яхши хулқ, ахлоқчи, асалари уяси, дин, номувофиқлик.

¹ <https://xs.uz/uzkr/post/mening-eng-katta-maqсадim-qanchalik-og'ir-bo'lmasin-ularni-qaytarib-olib-kelishprezident-migratsiya-masalasiga-to'xtaldi>

MANDEVILLE: THE CONFLICT OF THE MENTALITY AND THE PERSONALITY OF THE RENAISSANCE

Annotation. The author discusses the prerequisites for the formation of the philosophical and ethical views of the English doctor-psychologist, deist thinker Mandeville, one of the most original representatives of the philosophical thought of the era of the early European Enlightenment (18th century) and the author of the book «The Fable of the Bees», whose sober vision of society and man was a kind of insight that debunked the social utopias of the future and which in a visual form formulated the problem of the incompatibility of the public and the personal, justice and the desire for enrichment, enterprise and virtue.

Key words: *fable, nature, society, vice, good manners, moralist, beehive, religion, incompatibility.*

Сегодня, в условиях глубокого социального обновления и перестройки, утверждения нового мышления, способного целостно охватить глобальные и общечеловеческие проблемы, обеспечить их гуманистическое решение, неизмеримо повышается роль нравственно-философского познания как способа всестороннего охвата действительности, проникновения в ее глубинный смысл и суть. Соответственно, усиливается интерес к этике как науке о морали. Законы, принципы понятия этики выявлялись и складывались на протяжении тысячелетий в разных странах, у разных народов. И, думается нельзя считать себя знатоком в этой области, не окунувшись в мир этико-философской мысли, прочувствовать ее своеобразие, особенности, стиль мышления - хотя бы кратко - с многовековым курсом постижения тайн этического знания. Естественно, что читателю сложно сориентироваться в этом безбрежном мире: ему нужно, как компас судну в открытом океане, надежное «навигационное» средство, которое помогло бы ему при знакомстве с этико-философскими идеями не упустить из виду самое важное, существенное, чтобы разобраться в многообразии этих мнений, подходов и оценок. Такую помощь ему окажет, как мы надеемся, данная статья, где сделана попытка обстоятельно и последовательно раскрыть предназначение науки этики, исторические судьбы составляющих ее учений, структуру и содержание этико-философского знания, социальные функции и перспективы дальнейшего развития этой науки. Этот мир складывался, формировался и развивался в течение тысячелетий, он обладает своим специфическим и довольно сложным языком, своей системой понятий, включает в себя великое множество разнообразных идей, выдвинутых мыслителями и просветителями различных эпох и народов. Законы, принципы понятия этики как науки выявлялись и складывались на протяжении тысячелетий в разных странах, у разных народов. И, думается нельзя считать себя знатоком в этой области, не познакомившись - хотя бы кратко - с многовековым курсом постижения тайн этического знания.

Одной из составных частей философского знания является философия морали или этика (греч. - привычка, нрав; лат. - характер, склад души, нрав) - учение о нравственности, морали в целом как одной из важнейших сторон жизнедеятельности человека, специфическом явлении исторической жизни людей и форме общественного сознания. Философская этика изучает происхождение и развитие нравственности в истории человечества, выясняет место морали в системе других общественных отношений, анализирует природу, внутреннюю структуру и роль ее как социального института.

Мораль с первых этапов становления человеческого общества стала играть огромную роль в жизни людей, выступая в качестве важнейшего регулятора их поведения. Нормы морали – результат многовекового человеческого опыта; они получают идеальное выражение в общих, фиксированных через общественное мнение представлениях о том, как должно поступать, что есть добро, а что - зло, что прилично, а что - неприлично, что морально, а что - аморально. Мораль всегда отражает целостную систему воззрений на жизнь, содержащих в себе то или иное понимание сущности (назначения, смысла, цели) общества, истории, человека, его действий и намерений. Нравственные нормы - это императивные требования, которым человек должен следовать при осуществлении любых целей именно потому, что он человек, единственное в Космосе нравственное существо. Сила моральных требований безусловных по форме, строгих по содержанию состоит в том, что субъект должен обращать их к себе, и только через опыт собственной жизни предъявлять другим. Одна из древних моральных заповедей, получившая наименование

золотого правила нравственности, гласит: чего в другом не любишь, того сам не делай. Остальные важнейшие моральные ориентиры - любовь к ближнему, терпимость, милосердие, сострадание, доброта, раскаяние, стыд и прочие.

Значение морали, а, следовательно, и философского учения о нравственных (моральных, этических) ориентирах людей невозможно переоценить. Без морали просто нет человека, без нее невозможно никакое человеческое общество. Как говорил Конфуций (ок.551-479 до н. э.): **«Умереть с голоду - событие маленькое, а утратить мораль - большое»**. Эта форма общественного сознания возникла в глубокой древности раньше всех других и, в частности, раньше, чем религиозное сознание. Поэтому совершенно необоснованным является утвердившееся в более поздней культуре не только "втискивание» морали в содержание религиозного сознания, но и присвоение религией права выступать от имени морали. На самом деле, в процессе исторического становления человечества мораль как раз возникла намного веков раньше. До того как появились первые мировые религии (христианство - в I в. н. э.; буддизм - в У1-У век до н. э.; Ислам - VII век н. э.) мораль уже существовала как важнейший регулятор человеческого поведения на коллективном и индивидуальном уровне.

Еще древнеримский мыслитель Марк Туллий Цицерон (106-43 до н. э.), отстаивая идею непосредственной достоверности и всеобщей врожденности моральных понятий, был убежден в абсолютном характере морали. Достаточно обоснованной была и точка зрения средневекового арабского философа и ученого Аверроэса (Ибн-Рушд) (1126-1198) и его последователей о неправомерности богословов заниматься философией.

Через всю историю духовной культуры человеческой цивилизации проходит убежденность многих выдающихся умов в том, что необходимо поднять значение морали как спасительного фактора в жизни людей и не смешивать мораль, моральный долг с религией и религиозными чувствами. Первое - едино для всех людей и способно спасти и сохранить их всех без исключения. Второе - разъединяет, оно наличествует в многообразных враждующих между собой формах, ведет к постоянным столкновениям, ненависти и фанатизму, разрушительному противостоянию. К примеру, английский философ и моралист А. Э. Шефтсбери (1671–1713) в своем трехтомном исследовании «Характеристика людей, нравов, мнений, времен» (1711) подчеркивал самоценность морали и то, что нравственное начало в человеке не связано с религиозным чувством. Английский философ и родоначальник аналитической традиции в философии Джорж Эдвард Мур (1903) в своем фундаментальном труде "Principia Ethica", анализируя смысл фундаментальных понятий «добро», «правильность» и «долг», считал, что добро постижимо только в непосредственной интуиции. Он энергично критиковал главные этические системы за попытку определить смысл «добра» в «натуралистических» терминах удовольствия, полезности и др. В его понимании интуиция позволяет увидеть, что благое в жизни суть определенные ценности, состоящие из эстетических наслаждений, любви и дружбы. Иллюстрации такой убежденности можно приводить бесконечно.

Таким образом, отмеченные выше философские положения относительно морали носят характер универсального общечеловеческого знания, имеющего непреходящее практическое значение, и именно философия по сути своей имеет все возможности для теоретического анализа и оценки также и религиозного отношения человека к миру. При этом необходимо специально подчеркнуть, что здесь не ставится под сомнение важная роль религии и церкви в жизни многих народов, их большое влияние во многих странах на социально-политическую жизнь в целом. И, естественно, очень ценно любое слово в защиту морали, из чьих бы уст оно ни звучало, в противовес оправданию аморализма, захлестывающего современную жизнь.

Со времен античности свой вклад в становление этической мысли и морали, ее философии вносили крупнейшие умы человечества: Гераклит, Демокрит, Платон, Аристотель, Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд, Джами, Навои, Леонардо да Винчи, Шекспир, Френсис Бэкон, Томас Мор, Гоббс, Вольтер, Руссо, Дидро, Джорж Мур, Лессинг, Кант, Шеллинг, Гегель и другие. Они открывали для нас глубины морали и грани прекрасного,

поскольку этическое воспитание в их понимании - это, прежде всего, и есть неотъемлемая часть всесторонне и гармоничного развития личности вне зависимости от времени и обстоятельств, ибо это есть могущественное средство духовного обогащения представителя любого - в том числе и нового - общества.

Настоящая статья – это попытка разобраться в одном из этапов истории этой науки, представленной периодом позднего Возрождения и временем начального этапа Просвещения. Это попытка показать как, когда и кем были поставлены главные вопросы этики и найдены ответы на них. При этом, изучение истории этики, ее философии не имеет самодовлеющего значения. Знать прошлое надо, прежде всего, для того, чтобы лучше понять настоящее и предвидеть, в каком направлении пойдет развитие в будущем. К истории этической мысли, становления ее как науки это имеет прямое отношение.

В 1705 году улицы Лондона всколыхнула появившаяся анонимно изданная брошюра *The Grumbling Hive, or Knaves turn'd Honest* («Ропщущий улей, или Мошенники, ставшие честными»). Написанная в виде басни, эта брошюра моментально распространилась по всему городу и привлекла внимание читающей публики своим весьма оригинальным содержанием, где аллегорически под видом пчелиного улья сатирически изображалась жизнь общества, изобилующая всевозможными пороками, где это общество процветало благодаря порокам его членов и которое пришло в упадок, как только в нем восторжествовало благонравие. Спустя некоторое время стало известно и имя автора этой басни – им оказался лондонский врач и литератор *Бернард де Мандевиль (Bernard Mandeville)* из семьи французских протестантов, переселившейся в начале 17 века в Голландию из-за преследований, которым подвергались тогда гугеноты. Перу будущего философа-деиста, психолога и писателя-моралиста принадлежит медицинский трактат об ипохондрических и истерических заболеваниях, ряд сочинений по вопросам морали и религии, публицистические статьи, но главным произведением *Б.Мандевилья*, шокировавшим общественность и принесшим ему всемирную известность, является «Басня о пчелах», снабженная многозначительным подзаголовком – *The Fable of the Bees: or, Private Vices, Public Benefits* - «Пороки частных лиц – блага для общества».

Основу этого многопланового сочинения составил упомянутый выше памфлет в форме басни о возроптавшем пчелином улье. Вскоре он был переиздан (1714 г.) с дополнением автора комментариями (*Remarks*) и трактатом с красноречивым названием *An Inquiry into the Origin of Moral Virtue* («Исследование о происхождении моральной добродетели»). А через некоторое время (1723 г.) появилось новое издание «Басни» еще с двумя новыми сочинениями *Мандевилья*: «*An Assay on Charity, and Charity-Schools*» - Опыт о благотворительности и благотворительных школах и «*A Search into the Nature of Society*» - Исследование о природе общества.

Именно с этого времени интерес к произведению *Мандевилья* «Басня о пчелах», в котором он сатирически изобразил под видом пчелиного улья порядки и нравы современного ему буржуазного общества Англии, превращается в предмет бурных дискуссий и острой полемики, занимает сразу видное место как в истории английской философии и литературы XVIII века, так и в идеологии эпохи Просвещения, в целом. К примеру, «Басня о пчелах» только в Англии переиздавалась свыше десяти раз на протяжении всего XVIII века. Книга была переведена на французский и немецкий языки и получила известность далеко за пределами Британии. Ответ на вопрос чем же объясняется столь повышенный интерес к *Мандевилью*, английскому мыслителю, одному из самых своеобразных представителей философской мысли раннего европейского Просвещения и его книге «Басня о пчелах», почему эта книга привлекала к себе внимание читателей в течение нескольких десятилетий и, каков, наконец, смысл идейной борьбы, развернувшейся вокруг этого произведения, предполагает, по крайней мере, хотя бы краткий анализ предпосылок, в которых формировались взгляды *Мандевилья* на природу и сущность морали как таковой.

Следует отметить, что авангардные идейные течения формирования этической мысли Англии в конце XVII - нач. XVIII вв. развивались, в целом, под влиянием идей *Томаса Гоббса* (1588-1679), *Джона Локка* (1632-1704) и *Шефтсбери* (1671-1713), хотя, помимо этих

мыслителей, были и открытые апологеты христианской этики как Джорж Беркли (1685-1753), а также и философы, отстаивавшие религиозно-идеалистические концепции нравственности как С.Кларк, Р.Камберленд, Р.Кедворт и др. [10:162-168]. Но именно творческая деятельность и этико-философская мысль таких выдающихся английских мыслителей как Томас Гоббс и Джон Локк стала той идейной предпосылкой, на фундаменте которой формировалось мировоззрение Мандевиля как философа-моралиста.

Так какова же была та социально-идейная обстановка Британии XVIII-начала XIX в., в условиях которой происходило формирование философских, и в особенности морально-этических воззрений Мандевиля и как это отразилось в его ярком произведении «Басня о пчелах» как образце философской публицистики 18 века? Перейдем к ответу на данный вопрос. Выше мы обозначили основных представителей философской мысли эпохи позднего Возрождения и начала эпохи Просвещения, повлиявшие на становление будущего английского философа-моралиста. на формирование его общего мировоззрения.

Первым по времени в этой цепочке предпосылок является Томас Гоббс (1588-1679). Остановимся, прежде всего, на этических воззрениях этого мыслителя. Этика Томаса Гоббса была, как известно, составной частью его учения о человеке и обществе, хотя он считал этику не самостоятельной наукой, а такой, которая связывает между собой философию с социальной теорией. Основой этики, по Гоббсу, служат природные законы и их проявления в человеке. Здесь явно прослеживается эмпирический характер философии ученого. Поэтому Гоббс в отличие от своих средневековых предшественников, не видит ничего плохого том, что мораль и нравственность исходят, прежде всего, из таких, естественных склонностей человека как самосохранение, реализация природных потребностей. Гоббс отвергал теологические представления о морали, которые исходили из того, что основанием и высшим критерием нравственности служит божественный закон, ниспосланный людям путем откровения. В противоположность такому пониманию морали Гоббс выводил ее из «природы человека», из жизненных влечений и интересов людей, из их «естественных» побуждений. На вопрос о том какова человеческая природа и каковы те влечения и побуждения, определяющие поведение людей, он отвечал, что добро и благо для Гоббса это то, к чему человек стремится, чего желает. Зло - это то, что он не любит и чего избегает [11:292-301; 9:263-264].

С точки зрения общей теории этики Гоббс считает основные этические категории - добро, зло, нравственное и т. д. - понятиями относительными. Наконец, Гоббс заявлял, что «не существует абсолютного добра, лишённого всякого отношения к чему-либо или к кому-либо», что было прямым вызовом религиозной морали, объявившей всеблагодать бога синонимом абсолютного добра [11:470]. Уже это вело к резкому расхождению с философами предыдущих времен, а также с его современниками, но не эмпириками. На этические воззрения Гоббса также самое тесное влияние оказали его политические взгляды [9:263; 16]. Человеческая добродетель (или порок), считал он, зависят от того, насколько разумны члены общества, насколько они содействуют или мешают реализации блага. Так как, по Гоббсу, государство создается в результате добровольно общественного договора, то обязанности членов общества совпадают с той моралью, которая заложена в основе общественного договора и предусмотрена им. Невыполнение моральных и нравственных требований (то есть нарушение правил этики) должно караться различными по степени мерами наказаниями как невыполнение положений общественного договора. Таким образом, этика послужила для Гоббса моральным фундаментом его философии, она поддерживала новую науку и отвергала абстрактно-бесплодные этические идеи. Такова была в общих чертах этика Гоббса.

Рассмотрим теперь подход к этике другого крупнейшего представителя английской философской мысли Нового времени - Джона Локка (1632-1704), достаточно близкого к Гоббсу, если учитывать общий разброс мнений по этике в мировой философии. Локк несколько идеализировал этику и считал, что она может быть наукой, схожей с математикой. Будучи по своему мировосприятию эмпириком, Локк считал, что благо это то, что приносит удовольствие, а зло - это то, что причиняет страдание. Следовательно,

счастью заключается в том, чтобы получать побольше удовольствия и поменьше страданий. Поэтому, по Локку, стремление к счастью - естественный и вполне объяснимый процесс. Всякая деятельность человека должна быть свободна, а целью свободы личности является стремление к индивидуальному и общему благу. Его этика также в корне отличается от этики средневековья и имеет в своей основе разумные склонности человека, а не бесполезные теологические предрассудки. Истинной основой морали Локк считал божественную волю, которая находит свое непосредственное воплощение в законах, регулирующих общественную жизнь. Поэтому нравственность него была ничем иным, как осознанием и разумным подчинением данным законам. Локк считал необходимым условием существования и процветания общества сочетание, гармонию потребностей каждой личности с интересами общества в целом. Взаимопонимания можно достигнуть в случае наличия у членов общества благоразумия. Кстати, во всей этической философии Гоббса также ощущается присутствие эмпиризма и защита конституционной монархии.

Дж. Локк уделял этике серьезное внимание, и это на фоне того, что одним из краеугольных камней метафизики 17 века была теория врожденных идей. Положение о существовании врожденных человеку идей и принципов представляло собой идеалистическое решение вопроса об источнике человеческих знаний, оно было связано с убеждением, что эти идеи и принципы каким-то образом запечатлены в человеческом разуме духовным началом, богом. Эта теория разделялась многими современниками Дж. Локка, хотя своими корнями уходила в глубокую древность [4:23]. Отвергая врожденность нравственных принципов, Локк убедительно показал, что моральные нормы относительны и изменчивы, что они зависят, как правило, от среды, воспитания, обычаев. В этом отношении Локк пошел значительно дальше Гоббса [5:10]. Критика Локком теории врожденных идей была отправной точкой его педагогической концепции и явилась исходным пунктом для всей теории познания Локка.

Важную роль отрицание врожденности моральных принципов сыграло и в этике Локка: оно помогло ему в XX (О модусах удовольствия и страдания) и XXI (О силах и способностях) главах второй книги «Опыта...» сделать вывод о тесной связи понятия добра с удовольствием и пользой, а зла - со страданиями и вредом для и человека [4:280-338] и, таким образом, обосновать учение о естественном законе морали и далее о естественном праве в его этической интерпретации. По мнению И.Нарского решительное отрицание Локком врожденных идей приносит огромную пользу теории познания в его учении об истине и истинности. Локков человек не только эгоист-собственник, он не лишен и чувства социальной ответственности и жадно поглощает информацию об окружающем его мире. Из взаимодействия этих взаимопротивоположных устремлений возникает Локков стандарт буржуазного «здорового смысла», складываются его ограниченные рассудочные нормы [8:59; 14:311].

Если Гоббс объявлял естественные (моральные) законы одновременно и гражданскими, а государственную власть превращал в единственный гарант соблюдения этих законов [5:11], то Локк был убежден, что мораль и право не совпадают полностью по своему контенту: он считает, что не гражданские законы, а законы общественного мнения являются подлинным критерием нравственности; они не имеют юридической силы, а устанавливаются «по скрытому и молчаливому согласию» людей [4:312].

Относительно третьего - наиболее известного английского философа-моралиста Шефтсбери (его полное имя – Антони Эшли Купер, впоследствии граф Шефтсбери – 1671-1713) можно сказать, что «он известен в истории философии, прежде всего, двумя вещами. Моральным философам он известен как отец теории морального смысла в британском морализме; а философам искусства он известен как первый великий эстетик, которого произвела Англия» [20]. Это мыслитель, оказавший глубокое влияние на философско-этическую мысль XVIII века не только Великобритании, но и Франции и Германии, а также можно сказать, что он был не только прямым предшественником Мандевилля, но и его антиподом в трактовке морали. Впрочем, моралист Шефтсбери, чей знаменитый труд «Характеристики людей, нравов, мнений, времен» оказал значительное влияние на этику

и эстетику западноевропейского Просвещения [19], имел свою точку зрения на нравственность несхожую не только с Мандевилем, но и со своим учителем и воспитателем Дж.Локком [5:11], а также и моральной философией Т.Гоббса.

Если, к примеру, Локк отрицал существование врожденных моральных принципов, то Шефтсбери считал, что «представления о прекрасном, справедливом и честном» [19:135], в сущности, есть природные свойства человеческой души, которые он назвал придуманным им самим сочетанием «моральные чувства» (moral sense) и которые присуще от рождения всем людям. Шефтсбери считал, что Томас Гоббс определил программу британской моральной философии (поиск обоснования универсальных моральных принципов), а Джон Локк установил ее метод (эмпиризм) [20]. Моралист Шефтсбери настаивал на самодовлеющим характере нравственности, ее полной автономности и независимости от всяких посторонних побуждений и расчетов. В этом он расходился с Локком. Шефтсбери отрицал и тезис Гоббса об эгоистической природе человека, которая приводит к состоянию войны всех против всех. Такое состояние мыслитель называл не естественным, а противоестественным, так как оно не соответствует истинной сущности человека, влекущей его к добру и отвращающей от зла [5:13].

Такова была, в целом, идейная обстановка, на фоне которой происходило формирование и становление философско-этических воззрений Мандевиля.

Литература

1. Зеленкова И.Л. Этика. – Мн., 2001. – 54 с.
2. История этических учений / Под ред. А.А.Гусейнова. – М.: Гандарики, 2003. – 911 с.
3. Жаҳон фалсафаси қомуси. 1-жилд. – Т., 2019. – С. 707.
4. Локк Джон. Соч. в 3-х т. Т.3. – М.: Мысль, 1988. – 668 с.
5. Мееровский Б.В. Бернард Мандевилль и его «Басня о пчелах» // Мандевилль. Басня о пчелах. – М., 1974. – 376 с.
6. Мишаткина Т.В., Яскевич Я.С. Этика. – Мн., 2017. – 334 с.
7. Мур Дж.Э. Принципы этики. - М.: Прогресс, 1989. – 386 с.
8. Нарский И. Джон Локк и его теоретическая система // Локк Джон. Соч. в 3-х т. Т. 1. – М., 1985. – С. 59.
9. Шадманов К. Особенности становления и развития англ. фил-фии Возрождения: Дис. ... д-ра филос. наук. – Т., 2006. – 349 с.
10. Шадманов К. Английская духовность и язык. –LAP LAMBERT Academic Publishing: Германия. – 300 с.
11. Томас Гоббс. Избранные произведения в двух томах, т. 1. – М.: Мысль, 1964. – 583 с.
12. E.J.Hundert. The Enlightenment's Fable: Bernard Mandeville and the Discovery of Society. – Cambridge Univ.Press, 2005. – 300 с.
13. Annas J. Ethics in Stoic Philosophy. Vol.52,N1, Anniversary papers: The Southern Association for Ancient Philosophy at 50 920070, 58-87. Accessed Feb.3, 2020. <https://www.jstor.org/stable/4182824/>.
14. Klenner H. Nachwort-John Locke. Burgerliche Gessellschaft und Staatsgewalt. Social-politische Schriften. – Leipzig, 1980. S.311
15. Parry R. Ancient Ethical Theory. In: The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Fall 2014 Edition. Accessed Jan.28, 2020. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/ethics-ancient/>.
16. Sharonh L., Sreedhar S. Hobbes's Moral and Political Philosophy. In: The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Spring 2019 Edition. Accessed March 24, 2020. <https://plato.stanford.edu/archives/spr.2019/entries/hobbes-moral/>.
17. Shadmanov K.B. On the Linguo-Philosophical Nature of Socio-Ethical Vocabulary. In: Skase Journal of Literary and Cultural Studies (SJLCS), Vol.2.-2020, N1.(Slovakia). - Pp.69-74.
18. Shadmanov K., etc. Succession and correlation of ancient Greek, IX-XIII centuries Central Asian and XIY-XVI centuries European philosophical thought – In: Revista Internacional de filosofia y teoria social cesa-fces-universidad del Zulia. Maracaibo-Venezuela.ISSN 1315-5216 / ISSN-E: 2477-9555; Utopia Y Praxis Latinoamericana. Ano: 23, n° 82 (Julio-Septiembre), 2018, pp. 441-445.
19. Shaftesbury A. Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times, vol.II. London, 1900, p.135.
20. Shaftesbury/Internet Encyclopedia of Philosophy. Accessed February 17, 2023. <https://iep.utm.edu/shaftes/>

Рекомендовано к печати проф. С. Чариевым

ЁШЛАРДА МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ МУҲИМ ЖИҲАТЛАРИ

Дўланов А. (ҚарДУ)

Аннотация. Ушбу мақолада ёшларда мустақил фикрлашни шакллантиришнинг муҳим жиҳатлари ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилиб, ёшларда мустақил фикрлашни шакллантиришда турли фанлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ тадқиқотларнинг ўрни ва самаралари кўрсатиб берилган.

Таянч сўзлар: *маънавий етуклик, мустақил фикр, мантиқий тафаккур, ахборотлашган жамият, индивидуаллик, эркинлик, мушоҳада, салоҳият, масъулият, глобаллашув.*

Аннотация. В данной статье высказываются мнения о важных аспектах формирования самостоятельного мышления у молодежи, а также показаны роль и результаты исследований, относящихся к различным дисциплинам и их специфические особенности в формировании самостоятельного мышления у молодежи.

Ключевые слова: *духовная зрелость, самостоятельное мышление, логическое мышление, информационное общество, индивидуальность, свобода, наблюдательность, потенциал, ответственность, глобализация.*

Annotation. In this article, opinions are expressed about the important aspects of forming independent thinking in young people, and the role and results of research related to various disciplines and their specific characteristics in forming independent thinking in young people are shown.

Key words: *spiritual maturity, independent thinking, logical thinking, information society, individuality, freedom, observability, potential, responsibility, globalization.*

Ўз фарзандларининг жисмонан соғлом, ақли расо, илмли, фаросатли, мухтасар айтганда ҳар жиҳатдан мукамал бўлиб улғайишларини истамайдиган халқ, жамият, давлат бўлмаса керак. Зеро, бугунги ёшлар ўзи униб-ўсаётган оиланинг, элу юртнинг эртанги кун тақдирини белгилаши ҳеч кимга сир эмас. Шундай экан, юртнинг эртасига бефарқ бўлмаган миллат унга ғамхўрликни бугундан бошлайди, бугунги ёш авлодга эътибордан бошлайди. Янги Ўзбекистонни, яъниким ёрқин келажакни мақсад қилган юртимизда эса, ҳеч муболағасиз, баркамол авлод тарбияси умумхалқ ҳаракатига айланган дейиш мумкин. Оила, маҳалла, мактаб, умуман, ёшлар камолоти учун масъул бўлган жамиятдаги барча ижтимоий институтлар бу борада зиммаларига тушадиган масъулиятнинг залворини аниқ-тиниқ ҳис қилган ҳолда ишга киришишган.

Ёшлар камолотининг, маънавий етуқлигининг асосий кўрсаткичларидан бири – бу уларнинг мустақил фикрлаш маданиятига эга эканлигида намоён бўлади. Инсоният яратган барча моддий ва маънавий бойликлар тафаккурнинг маҳсули экан, тафаккурдан тўхтамаган миллат тараққиётдан ҳам тўхтамайди, яна кўплаб бойликлар яратади. Миллат тараққиётдан тўхтамаслиги учун эса унинг вакиллари ҳам фикрлашдан тўхтамаслиги керак. Демакки, миллат тараққиётига ўз фикрига эга бўлган одамгина ҳисса кўша олади. Мустақил фикрлаш – инсоннинг ўз олдига турган муаммоларни ўз интеллектуал салоҳияти, билими, тажрибаларига таяниб мустақил равишда ҳал қилишга қаратилган ақлий фаолиятидир.

Мустақил фикрлай оладиган инсонгина ташаббускор бўлади, эркин бўлади, масъулиятли бўлади. Ташаббускорлик - инсоннинг ўз олдига аниқ мақсад ва вазифалар қўйиши, уларни амалга ошириш йўлидаги муаммолардан кўркмаслиги, қочмаслиги ва ечимини топишида намоён бўлади. Ташаббускор инсонгина қийинчиликлардан қочмай юрт қорига ярайдиган ҳар қандай юмушга сидқидилдан киришади.

Мустақил фикрлайдиган одамгина эркин бўлади, дедик. Дарҳақиқат, бировнинг қошу қовоғига қараган, сиғинган, суянган “раҳнамосининг” изнисиз бир қадам ташлай олмайдиган одамлардан нимаям кутиш мумкин. Бундайлар учун халқ хизматидан кўра, “валинеъматига”га югурдаклик қилиш афзалроқ кўринади. Чунки бунда шахсий манфаатдорлик юқорида. Бундайлар эса ўз манфаатини ҳар доим юрт манфаатидан устун қўйишга одатланган.

Мустақил фикрли инсон эркинликни қадрлаш билан бирга масъулиятни ҳам ҳис қилиб яшайди. Ўз хатти-ҳаракатининг оқибатини олдиндан кўра билади, ўзини, яқинларини

уйлтирадиган қилмишлардан ўзини тияди, кучи, имконияти, салоҳияти етганича хайрли ишларга қўл уради, ҳеч бўлмаганда шундай қилиш кераклигини кўнглига тугади.

Кўриниб турибдики, инсонда тафаккур маданиятини юксалтириш мураккаб вазифа. Аммо ҳар қанча машаққатли бўлсада чинакам тараққиётга эришишнинг бошқача йўли йўқ. Лекин кўнглига таскин берадиган жиҳатлар ҳам кўп. Бугунги кун ёшлари ғайратли, шижоатли, изланувчан. Улар ахборот коммуникация технологияларининг сир-асрорини ечишда, хорижий тилларни ўрганишда кўрсатаётган қунт, лаёқатни, мақсад сари астойдил интилишни миллий ўзликни англаш, она юртга муҳаббат туйғулари билан ҳамоҳангликда ривожлантиришга эришилса, уларнинг интеллектуал салоҳияти, тафаккур маданиятини кучайтириш сари дадил қадам ташланади. Энг муҳими, ёшларнинг ҳар қандай: жисмоний, интеллектуал, маънавий улғайишга бўлган интилишларини рўёбга чиқариш учун барча зарур шарт-шароитларнинг яратилаётганлигидир. Бунда айниқса ҳукуратимиз томонидан кўрсатилаётган эътиборни эътироф этиш мақсадга мувофиқ. Шахсан Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг: “Биз Ўзбекистоннинг буюк келажагини барпо этишга маҳкам бел боғлаган эканмиз, бу улуғ ишни эртага эмас бугун бошлашимиз, бунинг учун, аввало, навқирон ёшларимизга зарур шароитларни айнан бугун яратиб беришимиз керак” [1:1], деган ўғитлари ва топшириқлари диққатга сазовордир.

Айниқса сўнги йилларда юртимизда аввало бутун халқнинг, шу жумладан, ёшларнинг фикрлаш тарзини юксалтириш, дунёқарашини кенгайтириш мақсадида йўлга қўйилган иккита хайрли тадбирни алоҳида таъкидлаш лозимдир. Буларнинг биринчиси - халқимиз маънавиятини янада юксалтириш мақсадида улар ўртасида китобхонликни тарғиб қилиш бўйича амалга оширилаётган тизимли тадбирлардир. Зеро, теран мушоҳадага фақат тинимсиз ўқиш ва ўқиганларини уқиш орқали эришиш мумкинлигини, тафаккуримиз қанотлари илмидан куч олгандагина юксакларга парвоз қила олишини инсоният тамаддуни кўп бора исботлаган.

Хайрли тадбирнинг иккинчиси - Ёшларни маънавий юксалтириш ва уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича 5 та муҳим ташаббусдир. Беш ташаббус – шахс камолоти учун зарур бўлган 5 муҳим омилни, хусусият, хислат, фазилатни шакллантириш учун ягона маконда барча зарур шарт-шароитларни яратиш демакдир. Беш ташаббус – юртимизга хизмат қилишда қатъий аҳд қилган, зехни ўткир, маданиятли, виждонли, ватанпарвар, жисмонан чиникқан, креатив фикрлайдиган, дунёдаги илғор тенгдошлари билан рақобатлаша оладиган ёшларни тарбиялаш демакдир. Сирасини айтганда, Беш ташаббус – янгиланаётган Ўзбекистоннинг янги авлодини шакллантиришнинг энг мақбул концепциясидир.

Маълумки, ҳар қандай жамиятнинг тақдирини унда яшайдиган инсонлар белгилайди. Жамиятни нурли келажак сари етаклаш ҳам, тубанлик қаърига тортиш ҳам одамларнинг қўлида. Шунинг учун ҳам жамият аъзолари, айниқса, ўсиб келаётган авлоднинг маънавий камолоти барча замонларда, хусусан, бугунги кунда ҳам ўта долзарб масала ҳисобланади.

Маълумки, инсоннинг тафаккури қанчалик мустақил бўлса, у шунчалик ташаббускор бўлади. Унинг фикрлаши қанча эркин бўлса, у шунча изланувчан, ижодкор бўлади. Чегара ва қолип ичидаги фикр ижодкорлик хусусиятига эга бўлмайди. Оилада катталар, мактабда ўқитувчилар шаклланиб келаётган бола шахсига зуғум ўтказишдан воз кечиб, ўқувчи ёшларнинг руҳий, ақлий, жисмоний имкониятларига қараб иш тутишса, болада ўз хатти-ҳаракатини йўналтириш эҳтиёжи ва ўзи танлаган йўл учун жавобгарлик ҳисси пайдо бўлади. Демак, эркинликка асосланган масъулият болани ўз фикри, қарашига эга қилади. Фикр кишиси ҳамшиша ўз қарашларини асослайди, ўрни келганда ҳимоя қилади. Керак бўлса ўз ҳақиқати учун курашади. [2:2]

Шу ўринда, мустақил фикрлашнинг шаклланишида нималарга эътибор қаратиш лозимлигига эътибор қаратсак. Умуман, тафаккур жараёни, мустақил фикрлаш тури ҳақида файласуфлар, психологлар, педагоглар турлича фикр-мулоҳазаларини баён этганлар. Кўплаб мутахассисларнинг хулосаларига кўра, инсон интеллектуал қобилияти ёшга мос тарзда ривожланиб боради. Бола 12-14 ёшга етганда мантикий мулоҳаза юрита бошлайди. Мантикий фикрлаш – онгли равишда, илмий-назарий асосларга таяниб фикрлаш демакдир.

Фикрлашда мантикнинг йўқлиги эса фикрлаш жараёнида мустақилликнинг, эркинликнинг, онглиликнинг йўқлиги демакдир [3: 4.804]. Француз файласуфи Декарт: “Мен фикрлаяпманми, демак мавжудман”, - деган ғояни илгари сураётган экан, тафаккурни одамнинг одамлиги белгиси сифатида етакчи ўринга кўяди.

Инсон шахси жамиятда камол топаётган экан у жамиятдаги барча ижтимоий институтлар таъсирида тоблана боради. Айниқса соғлом эътиқодли ёшларни тарбиялаш, уларда юксак маънавий фазилатларни шакллантиришда таълим тизими муҳим аҳамият касб этади. Шу боис миллий таълим тизимини замон талаблари асосида ислоҳ қилишга катта эътибор қаратилмоқда. Айниқса олий таълим босқичида талабаларни нафақат ўз соҳасининг етук мутахассислари қилиб тайёрлаш, қолаверса уларни шиддат билан ўзгараётган замоннинг ҳар қандай мураккаб масаласига ечим топа оладиган зукко инсонлар қилиб шакллантириш талаб этилмоқда. Бу талабни бажариш эса ҳар бир фан мутахассисининг профессионал вазифасига айланмоқда.

Талабаларда мустақил фикрни шакллантиришда барча фанлар ўзига хос аҳамиятга эга. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, талабаларда тафаккур маданиятини шакллантиришда, уларда жамият ҳаётида содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар моҳиятини теран таҳлил қилиш малакасининг шаклланишида фалсафа фанининг ўрни беқиёсдир. Фалсафа азалда бўлганидек бугун ҳам ҳар бир талаба ёшга оламга, жамиятга, инсонга, инсонлараро муносабатларга фақат ўз нуқтаи назари билан ёндашиш зарурлигини, худо берган ақлни ишлатиш кераклигини уқтиради. Алалхусус барчани дунёдан ўз ҳақиқатини топишга ундайди.

Ахборотлар ҳажми борган сари ортиб, унинг тарқалиш суръати тобора жадаллашиб бораётган, жаҳон таълим тизимининг интеграциялашуви кучайиб бораётган ва умуман бугунги ахборотлашган жамиятда мустақил фикрга эҳтиёж, талаб, зарурият янада кучайиб бормоқда. Биргина дунё ахборот бўҳронини жунбушга келтираётган ахборот хуружларидан самарали ҳимоялана олиш учун ҳам оқ-қорани ажрата оладиган фаросат, теран ақл зарур. Шундай бир вазиятда инсон ўз мустақил фикрига, собит эътиқодига, ўзи таяниб яшайдиган ҳаётий-миллий қадриятларига, шаклланган дунёқараш ва мустақкам иродага эга бўлмаса, ҳар турли мафкураларнинг босимига, уларнинг гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона кўринишдаги тазйиқларига бардош бериши амримаҳол. Тафаккурни глобаллашув туфайли тобора шиддатли тус олаётган давр талабларига мослаштирмасдан туриб жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий ҳамда маънавий-маърифий ислохотларни юқори суръатларда ва муваффақиятли давом эттириш мушкул [4: 610-617].

Демократик жамият куриш ва демократик жамиятда яшаш юртимиз аҳлининг энг асосий мақсадларидан бири ҳисобланади. Жамият аъзоларининг ҳурфикрлиги, қатъиятчилиги, онглилиги, ҳақ-ҳуқуқларини таниши демократик жамият талабидир. Бундай жамиятда ҳар бир ёш эркин фикрлайдиган этиб тарбияланмоғи лозим. Эркин фикр бўлмас экан, мустақил мушоҳада юритилмас экан мақсаднинг рўёбга чиқиши мушкул. “Фикрий яқранглик ҳар қандай жамият тараққиёти учун хатарли ҳолатдир. Чунки кўпчиликнинг бир хил фикрда бўлиши, аслида фикрламасликнинг “ёркин” кўринишидир.” [5:6]

Мустақил фикрлай оладиган шахсларгина, демократик жамият ҳаётида фаол иштирок эта оладилар. Шахс бошқалар билан ҳамкорлик қилиши учун ўзи мустақил ташаббус кўрсата олиши, ўз фикрига бошқаларда ишонч ҳосил қилдира билмоғи лозим. Эркин фикрлай олиш самарали ҳамкорликнинг асосидир. Демократик жамиятда шахс индивидуал хусусиятлари жамият олдидаги масъулият ҳисси билан уйғунлашади. Яъни индивидуаллашган шахс ўз хатти-ҳаракатлари учун жавоб бера олиши керак. Шахс эркинлиги, эркин фаолият кўрсатиш имконига эга бўлиши унинг индивидуаллигининг намоён бўлиши ҳамда жамият тараққиёти даражасининг мезонидир. Шахс эркинлигини поймол этиш, унинг онги ва хулқ-атворини бир қолипга солишга интилиш, индивидларни жамият, давлатни бошқариш ишларидан амалда четлатиш шахс камолотига салбий таъсир кўрсатиш билан бирга тараққиётни ҳам секинлатади, турғун ҳолатга келтиради ва хатто таназзулга олиб келади. Демократик жамиятдагина фикр ва қарашлардаги хилма-хиллиги эътироф этилади, эркин фикрлай оладиган шахслар кадр - қимматга эга бўладилар.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги янгиланиш даврида интеллектуал жихатдан етук ва ижодий салоҳиятли ҳамда замонавий билим ва кўникмаларга эга бўлган, мамлакатимизнинг муносиб келажаги учун жавобгарликни ўз зиммасига ола биладиган ёшларни тарбия қилиш муҳим вазифадир. Мамлакатимизда ёшлар ўз салоҳият ва интилишларини рўёбга чиқаришлари учун яратилаётган барча шарт-шароитлар келгусида уларни баркамол қилиб тарбиялаш, рақобатбардош кадрлар сифатида шаклланиши, мустақил фикрлашга қодир авлод бўлишига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон ёшларига байрам табриги // Халқ сўзи, 2019 йил 1 июль.
2. Хусанбоева Қ. Адабиёт маънавият ва мустақил фикр шакллантириш омили. – Т., 2009.
3. Ергашова Г. Ўқувчиларда мустақил фикрлашни шакллантириш усуллари // Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2020: 4.804.
4. Ҳайдаров С. Педагог-ўқитувчиларда ахборот-коммуникация кўникмасини шакллантириш асослари. “Science and Education” Scientific Journal Oktober 2020 / Volume 1 Issue 7. Page 610-617.
5. Йўлдошев Қ. Фикр парвоз истайди // Тафаккур, 2015, – №2. – Б. 6.

Наширға проф. С. Чориев тавсия этган

ЎЗБЕКИСТОНДА ШАХС СИЁСИЙ ИЖТИМОЙЛАШУВИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Бойматов Р. (ҚарДУ)

Аннотация. Ушбу мақолада демократик жамият қуриш йўлини танлаган мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ислохотларнинг шахс сиёсий ижтимоийлашувига қўрсатаётган таъсири таҳлил қилинган. Шунингдек, шахс сиёсий камолотида субъектив омиллар билан бир қаторда объектив шарт-шароитлар, айниқса оила, таълим тизими ҳамда оммавий ахборот воситаларининг муҳим ролига эътибор қаратилган.

Таянч сўзлар: *сиёсий ижтимоийлашув, сиёсий муносабатлар, сиёсий ислохотлар, ҳокимиятлар бўлиниши, сиёсий институтлар, таълим тизими, оммавий ахборот воситалари, медиамакон, сиёсий маданият.*

ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В данной статье анализируется влияние политических, социальных и экономических реформ, проводимых в нашей стране, избравшей путь построения демократического общества, на политическую социализацию личности. Также обращается внимание на важную роль объективных условий, прежде всего семьи, системы образования и средств массовой информации, помимо субъективных факторов политической зрелости человека.

Ключевые слова: *политическая социализация, политические отношения, политические реформы, разделение властей, политические институты, система образования, средства массовой информации, медиапространство, политическая культура.*

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF PERSONAL POLITICAL SOCIALIZATION IN UZBEKISTAN

Annotation. This article analyzes the impact of the political, social, and economic reforms implemented in our country, which has chosen the path of building a democratic society, on the political socialization of the individual. Also, attention is paid to the important role of objective conditions, especially family, education system and mass media, in addition to subjective factors in the political maturity of a person.

Key words: *Political socialization, political relations, political reforms, separation of powers, political institutions, educational system, mass media, media space, political culture.*

1991 йил 1 сентябрда мустақилликни қўлга киритган Ўзбекистонда, табиийки, ўз тараққиёт йўлини танлаш, қайси мамлакатларнинг тараққиёт йўлидан андоза олиш кун

тартибидаги масала эди. Шундай мураккаб ва масъулиятли паллада халқ хоши-иродаси инобатга олинди. Кўп йиллар давомида истилочилар зулмидан азият чеккан, эркинлиги чекланган, ҳақ-ҳуқуқлари топталган ҳамда асрий орзуси рўёбга чиқиб мустақилликни қўлга киритган юртимизда дунёнинг илғор мамлакатларидан ўрнак олиниб, ҳуқуқий давлат, бозор иқтисодиётига асосланган демократик жамият куриш йўли танланди. Даставвал муштарак мақсадга айланган давлат ва жамиятнинг ҳуқуқий пойдеворини барпо этишга киришилди. Демократик жамият тамойиллари асосида ҳокимиятлар бўлиниши, муҳолифатни ифодаловчи кўппартиявийлик, нодавлат-нотижорат ташкилотлар ва жамоат бирлашмалари фаолияти конституция орқали белгилаб қўйилди. Аммо орзулар осонгина рўёбга чиқиб қолмаслиги, унинг тўла-тўқис амалга ошиши учун кўп ишлар қилиниши талаб этилар эди. Назарий жиҳатдан белгиланган вазифалар амалиётда ҳам ўз натижасини кўрсатиши керак эди. Бироқ, кўпгина объектив ва субъектив сабабларга кўра кўзланган марраларнинг аксарияти забт этилмасдан қолди. “Очигини айтсак, мамлакатимиз аҳолиси мустақилликнинг чорак асри давомида турли объектив ва субъектив сабабларга кўра ўз манфаатларини сиёсий партиялар, нодавлат-нотижорат ташкилотлар ва ўзини ўзи бошқариш идоралари воситасида ҳимоя қилиш тажрибасини эгаллай олмади, оқибатда эса ҳокимият органларига лозим даражада таъсир кўрсата билмади. Бу ҳол яқка шахс бошқаруви усулларини юзага келтирди”¹.

Ҳеч шубҳасиз, 2016 йилдан мамлакатимиз сиёсий ҳаётида янги давр бошланди. Ш.М.Мирзиёев Ўзбекистон Республикасининг Президенти этиб сайланди. Шу даврдан бошлаб ислохотлар нафақат изчил давом эттирилмоқда, балки сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарилди. Эндиликда жамиятимизнинг янги қиёфасини яратиш, Янги Ўзбекистонни барпо этиш масаласи стратегик вазифа сифатида белгиланди. Ўзбекистонни дунёнинг энг ривожланган давлатлари қаторига олиб чиқиш, фуқароларимиз учун муносиб турмуш шароитини яратиш бериш мақсадида жамият ҳаётининг барча соҳасида улкан ўзгаришлар, янгиланишлар амалга оширилмоқда.

Бунда, биринчи гада, йўл қўйилган хатолар танқидий таҳлил қилиниб, уларни ҳал этиш чоралари кўриляпти. Ҳар қанча машаққатли бўлмасин, демократик жамият куриш йўлидан чекинмаслик, давлат сиёсатининг асосий принципи эканлиги, демократик ислохотлар йўли - мамлакатимиз учун “яқкаю ягона ва энг тўғри йўл”, эканлиги қатъий белгиланди. Ҳар қандай машаққатларга қарамасдан танланган йўлдан олға интилмоқда. “Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг бош мақсади инсон, унинг ҳаёти, ҳуқуқ ва эркинликлари, кадр-қиммати, эҳтиёж ва манфаатларига қаратил”²ди. Шундан келиб чиқиб, давлат ҳокимияти органларининг фаолият механизми ислох этилиб эндиликда: “Халқ ҳокимият идораларига эмас, ҳокимият идоралари халққа хизмат қилиш”га ўтилди. Жамиятимизда қонун устуворлигини таъминлаш сифат жиҳатидан янги босқичга кўтарилди. Суд-ҳуқуқ тизимини демократлаштириш ва либераллаштириш ишлари ҳаётга изчил татбиқ этилмоқда.

Жамиятда демократиянинг қарор топиши қонун чиқарувчи орган – парламент фаолиятига, унинг халқ манфаатини ифодалайдиган адолатли қонунлар чиқариши, ижроия ҳокимият устидан етарли назорат ўрната олишига боғлиқ. Парламент фаолиятининг салоҳиятини эса депутат-у сенаторларнинг фаоллиги, билимдонлиги, сиёсий савияси белгилайди. Сиёсий партиялар ўртасида соғлом сиёсий рақобат муҳитидан, партияларнинг кучли стратегик мақсадлари орқалигина юксак сиёсий маданиятли депутатлар сайланади. Бошқача айтганда, парламентнинг самарали фаолиятини партияларнинг сиёсий иродаси белгилаб беради. Аммо, ҳозирда партиялар фаолиятини талаб даражасида деб бўлмайди. Президентимиз куйиниб таъкидлаганларидек: “Энди “мудраб ётган” сиёсий партиялар уйғониши лозим. Улар баландпарвоз гапларни четга суриб, аниқ амалий ишлар билан одамларимиз, сайловчилар ишончини қозониши, уларнинг қалбидан жой олиши керак”³.

¹ Қирғизбоев М. Сайлов: сийловми ёхуд синов? // Tafakkur, 2019, – №3. – Б. 20.

² Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент, 2021 йил. – Б. 29.

³ Президент Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис палаталари, сиёсий партиялар ҳамда Ўзбекистон экологик ҳаракати вакиллари билан видеоселектор йиғилишидаги маърузаси. “Халқ сўзи”, 2017 йил 13 июль.

Демократик жамиятларда сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиш ҳар бир фуқаронинг бурчидир. Шу бурчни ҳис қилган инсонларгина демократик жамиятда яшашга ҳақли. Бундай фуқаронинг эса сиёсий онги ва маданияти юксак бўлиши, ўз ҳуқуқ ва бурчларини билиши, унга амал қилиши талаб этилади. Аммо сиёсий билим ва тажрибалар бирданига пайдо бўлиб қолмайди. Шахснинг сиёсат субъекти сифатида шаклланиши босқичма-босқич ривожланиб борадиган жараён бўлиб, у умр бўйи давом этади.

Сиёсий ижтимоийлашув деб аталадиган ушбу жараёнда шахснинг сиёсий тасаввурлари, мўлжаллари, онги ва маданияти шаклланади. Булардан маҳрум киши эса сиёсий ҳаёт талабларига мослаша олиш, шиддатли сиёсий муносабатларда ўзлигини намоён қилиш, ўз манфаатларини муносиб тарзда қондириш лаёқатига эга бўлмайди.

Сиёсий ижтимоийлашув жараёни ўзаро диалектик алоқадор бўлган объектив шарт-шароитлар ва субъектив омиллар таъсирида юз беради. Объектив шарт-шароитлар – бу инсон онги ва иродасига боғлиқ бўлмаган ва унинг фаолият доираси ва йўналишини белгиловчи факторлардир. Бундай шарт-шароитларни: табиат; моддий ва маънавий дунё; ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий, таълим, оммавий ахборот воситалари, диний ва бошқа институтларнинг фаолияти яратади.

Субъектив омилларга эса: инсон ва унинг ички дунёси, ирсияти, рухий-маънавий олами киради. Объектив шарт-шароитлар ҳамиша ҳал қилувчи роль ўйнасада, уларнинг фаолияти фақат субъектив омиллар орқали амалга оширилади. Ўз навбатида, субъектив омиллар фаолиятининг самарадорлиги яратилган объектив шарт-шароитларга боғлиқдир. Бошқача айтганда, шахс яшаётган вазият, ҳолат, шароитни ўзида мужассамлаштирган ижтимоий муҳит шахснинг сиёсий ижтимоийлашувига кучли таъсир кўрсатади ва ушбу таъсир натижасида шахснинг ижтимоий фазилатлари шаклланади. Ўз навбатида, шахслар вазиятга мос ижтимоий муҳит яратади.

Демакки, инсон ҳар қанча қобилиятли, истеъдодли бўлса-да, у ижтимоий муҳит маҳсулидир, яъни инсон яратилган шароитга мослашади, кўникма ҳосил қилади. Жамиятдаги сиёсий эркинликдан, иқтисодий барқарорликдан, моддий фаровонликдан, ижтимоий адолатдан, маиший муаммоларининг етарлича ҳал қилинганидан қониқиш ҳосил қилган кишигина рўзғор ташвишлари билан ўралашиб қолмасдан, катта мақсадлар сари интилади. Ўзини ҳар жиҳатдан ўстиришга иштиёқи, имконияти ошади.

Бунда юқорида санаб ўтилган омилларнинг барчаси муҳим аҳамият касб этиб, уларнинг ҳар бири турли босқич ва вазиятларда шахс сиёсий ижтимоийлашувига турлича даражада ўз таъсирини ўтказа боради.

Масалан, оилани оладиган бўлсак, ҳеч кимга сир эмаски, инсон тақдирига тааллуқли ҳамма нарсанинг тамал тоши оилада қўйилади. Боланинг келажакда қандай одам бўлиши, қайси йўлдан кетиши ҳам кўп жиҳатдан оиладаги муҳитга, катталарнинг, айниқса ота-онанинг дунёқараши, қизиқишлари, савияси, қолаверса имкониятларига боғлиқ. Шу нуқтаи назардан, боланинг сиёсат ҳақидаги тасаввурлари, тушунчалари, билимлари ҳам ота-онанинг сиёсий воқеликка нисбатан баҳоси, муносабати, реакция ва ҳиссиётлари орқали бевосита ўзлаштирилади. Аммо шу ўринда одамларимиз шуурига сингиб кетган бир кусурга эътиборни қаратсак. Яъни, аксарият оилалар “сиёсатга аралашмаган маъкул”, айниқса “сиёсат ёшларнинг иши эмас” деган фикрга амал қилишни маъкул кўришади. Бундай қараш собиқ иттифоқ даврида ҳукм сурган тоталитар тузум, кўп марта амалга оширилган қатағонлар асоратидир. Демократик жамият қуриш йўли танланганда бундай хавотирлар ўринсиз, аксинча барчадан қатъият, сиёсий фаоллик талаб этади. Демакки, бола шахси шаклланадиган илк босқичларданок уларнинг сиёсат ҳақидаги қизиқишларига эътиборсизлик билан қаралмасдан билмаганларини тушунтириш, тўғри йўналиш бериш мақсадга мувофиқдир. Ҳеч бўлмаганда ҳар бир оилада сиёсат ҳақидаги дастлабки тушунчалар, йўл-йўриқлар берилиши керак. Зеро, сиёсий ижтимоийлашув мамлакатнинг асосий атрибутлари – давлат герби, мадҳияси, байроғини билиш, мамлакат президентини таниш каби оддий сиёсий билимлардан бошланади. Ота-она бола билан сиёсий мавзудаги мулоқотда айниқса эмоционал ҳолатларга урғу берилишининг самарадорлиги ўз исботини топган. Зеро, бола эътиқодининг шаклланишида ота-она ўғитлари мутахассис фикридан ҳам кўра таъсирлироқдир. Негаки, эътиқод аввало, ҳис-ҳаяжон орқали шаклланади.

Шахс сиёсий ижтимоийлашувига таълим тизимининг таъсири тўғрисида тўхталар эканмиз, айнан мактабдан бошлаб сиёсий таълим аниқ мақсад ва мазмунли тарзда амалга ошира бошланади. Мактабларда бериладиган сиёсий сабоқлардан ташқари турли тадбирларда ватан рамзларига эҳтиром кўрсатилиб, шу орқали, ёшларда фуқаролик туйғуси тарбияланади.

Жамиятнинг турли соҳаларида эртанги кунда фаолият кўрсатадиган мутахассисларни тайёрлаб бераётган олий таълим муассасаларида эса сиёсий билимлар аниқ, изчил, чуқур ўргатилиши шарт. Зеро, "...айнан ёшлар фаол ижтимоий гуруҳ сифатида муайян ҳудуд тараққиётини, унинг эртанги кунини белгилаб бера олади"¹. Агар талабаларни ёшларнинг билимдон, ғайратли, фаол қатлами дейдиган бўлсак уларнинг савиясига монанд, қизиқишларини инобатга олган ҳолда сиёсий таълим ва тарбия бериш ўқув машғулотларини, айниқса ижтимоий фанларни юқори савияда ўтиш, турли сиёсий тадбирларни самарали ташкил этишни тақозо этади. Аммо, афсуски, сиёсий жараёнлар тобора мураккаблашиб, янгидан-янги таҳдидлар пайдо бўлаётган, шунинг натижасида сиёсий билимларга талаб-эҳтиёж янада ошиб бораётган замонда олий таълим муассасаларида ана шундай илмларни берадиган ижтимоий фанларга ажратилган дарс соатлари йил сайин камайиб бормоқда. Мамлакатимиздаги етук сиёсатшунослардан бирининг куйиниб таъкидлаганидек: "...2013 йили сиёсатшунослик фани университетларимиз ўқув дастуридан чиқариб юборилган эди. Буни узокни кўзлаб қабул қилинган қарор деб бўлмайди. Негаки, мамлакатимизда сиёсий таҳлилга талаб-эҳтиёж мавжудлигини ҳеч ким инкор эта олмайди. Менимча мазкур йўналишни олий таълим дастурига қайтариш вақти аллақачон келган ва бу хайрли ишни ортга сурмаслик керак"².

Энди, замонвий жамиятларнинг энг муҳим институтларидан ҳисобланган - оммавий ахборот воситаларининг шахс сиёсий ижтимоийлашувидаги ролига тўхталсак, деярли кўпчилик борган сари оммавий ахборот воситалари таъсирининг муте объектига айланиб бораётганлигининг гувоҳи бўламиз. Бугун оммавий ахборот воситалари ўз таъсирини ўтказмаган ижтимоий ҳаётнинг бирор соҳаси қолмади. У борган сари сиёсат, мудофаа, тартиб, савдо, иқтисод, тарбия, тарғибот, дин, маданият, оилавий муносабатлар, кийиниш, юриш-туриш ва ҳатто интим муносабатлар доирасигача жуда чуқур кириб бормоқда. Миллионлаб истеъмолчиларга ҳар дақиқада турли-туман, керакли-кераксиз ахборотлар, хатти-ҳаракат моделлари, тафаккур стереотиплари тикиштириляпти.

Шу боис бугунги кунда давлатлар, турли сиёсий кучлар ўз манфаати йўлида ОАВнинг айниқса, телевидения ва интернетнинг имкониятларидан ғоявий, сиёсий курашда имкон қадар унумли фойдаланишмоқда. Натижада ҳар куни минглаб, миллионлаб кишилар онги забт этиляпти. Бунда уларнинг онги кимлар ёки қандай ғоялар томонидан забт этилаётгани муҳим масаладир. Кўпинча одамлар юқори савияда тайёрланган, туйғуларни жунбушга келтирадиган ҳамда маҳоратли журналист ёки бошловчининг мақола, эшиттириш ва кўрсатувларидан таъсирланиб, уни ҳақиқат деб қабул қилишга одатланган.

Маълумки, кўпчилик одам жаҳонда ёки мамлакатда юз берган бирор муҳим сиёсий воқеа-ҳодисани билишга қизиқади, уни ўзларича муҳокама қилади, шу ҳақда маълумот излайди ҳамда вазият тўғрисида ўз тушунчасига эга бўлишга ҳаракат қилади. Одатда воқеа ҳақидаги ахборот ва маълумотларни оммавий ахборот воситалари одамларга етказилади. Шунингдек, бу ҳақда етакчи мутахассисларнинг нуқтаи-назарлари билдирилади, баҳс-мунозаралар ташкиллаштирилади. Чунки ОАВ нафақат ахборот етказиш, балки турли фикрлар баҳсини олиб бориш учун минбар ҳамдир.

Агар кимдир ушбу ахборотдан қониқмаса бошқа манбаларга мурожаат қилади. Шу боис мамлакатимиз медиамасъулони тезкор, аниқ, сифатли ахборотлар, чуқур таҳлилий материаллар билан тўлдириш ҳаётини муҳим аҳамият касб этади. Вазиятни Ўзбекистон манфаатларидан келиб чиққан ҳолда фақатгина Ўзбекистон вакилларигина талқин қила олади. Ҳеч қайси юрт сиёсатдони, журналисти, ҳатто у мамлакатимизга ҳайрихоҳ бўлсада вазиятни Ўзбекистон манфаатидан келиб чиққан ҳолда тушинтирмайди, у аввало ўз давлати

¹ Мангейм К. Избранное. Диагноз нашего времени. – Москва: Юрист, 1994. – С. 443.

² Файзуллаев А. Ўқиган ўқдан ўзар // Tafakkur, 2018, – №1. – Б. 10.

манфаатидан келиб чиқиб вазиятга баҳо беради. Шу боис Ўзбекистон медиахудудини чет эл ахборот воситаларининг таъсиридан ҳимоялаш, ахборот хавфсизлигини таъминлаш учун сиёсий воқеларни, сиёсий вазиятни, ҳар хил сиёсий ўйинларни батафсил тушунтириб, шарҳлаб берадиган мутахассислар, журналистлар, блогерлар кўп бўлиши керак. Тўғри, юртимизда сиёсий тафаккури етук мутахассислар талайгина. Шундай бўлсада демократик жамият сари дадил одимлаётган юртимизга бугунги кунда сиёсий мавзуларни теран таҳлил қилаётган Муқимжон Қирғизбоев, Карим Баҳриев, Камолиддин Раббимов каби олимларимиз, журналистларимиз, сиёсий таҳлилчиларимиз янада кўп бўлиши, уларнинг муносиб издошлари етишиб чиқиши керак. Уларнинг етишиб чиқишида бошқалар қатори олий таълим муассасалари ва уларда фаолият кўрсатадиган устоз-мураббийлар, хусусан, ижтимоий фан ўқитувчилари ҳам масъулдир.

Хулоса қилиб айтганда, демократик жамиятнинг фаол иштирокчиси бўлган сиёсий етук шахснинг шаклланиши бир қатор жиҳатларга боғлиқдир. Аввало, жамиятдаги сиёсий, иқтисодий, ижтимоий муҳитга монанд ривийда шахснинг сиёсий онги ва маданияти шаклланади, яъни сиёсий ижтимоийлашади. Юртимизда амалга оширилаётган демократик ислохотлар туфайли шахс сиёсий камолоти учун қулай муҳит вужудга келмоқда. Шунингдек, оила, таълим тизими, оммавий ахборот воситалари каби ижтимоий институтларнинг шахс сиёсий ижтимоийлашувида муҳим аҳамият касб этар экан, оилавий муҳитнинг соғлом бўлиши, таълим муассасаларида ёшларга юксак савияда таълим ва тарбия бериш ҳамда оммавий ахборот воситалари демократик тамойилларга қатъий амал қилган ҳолда фаолият юритишлари туфайлигина юрт қорига ярайдиган сиёсий етук шахслар вояга етади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент, 2021.
2. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис палаталари, сиёсий партиялар ҳамда Ўзбекистон экологик ҳаракати вакиллари билан видеоселектор йиғилишидаги маърузаси. “Халқ сўзи”, 2017 йил 13 июль.
3. Қирғизбоев М. Сайлов: сийловми ёхуд синов? // Tafakkur, 2019, – №3.
4. Мангейм К. Избранное. Диагноз нашего времени. – Москва: Юрист, 1994.
5. Файзуллаев А. Ўқиган ўқдан ўзар // Tafakkur, 2018, – №1.

Наишга проф. С. Чориев тавсия этган

ЗАМОНАВИЙ ИСТЕЪМОЛ МАДАНИЯТИ МОДЕЛИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ МУҲИМ УСУЛ ВА ВОСИТАЛАРИ

Хайдаров А.Н. (СамДУ)

Аннотация. Мақолада бугунги кунда аҳоли истеъмолининг ортиб бориши, инсон тафаккури ўсиши натижасида уларда истеъмол маданиятининг замонавий моделини шакллантириш, бу билан боғлиқ бўлган принципаал муаммоларни ўрганиш ва амалга ошириш зарур бўлган усул ва воситаларни ишлаб чиқиш ҳамда истеъмол маданиятини такомиллаштириш жараёнида таълим, тарбия ва тарғиботнинг ўрни муҳим эканлиги ёритилган.

Таянч сўзлар: *ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, фан-техника, ишлаб чиқариш, истеъмолчи, истеъмол маданияти, тарбия, таълим, тарғибот, тафаккур, усул ва восита, механизм, замонавий модел, хулқ-атвор.*

ВАЖНЫЕ МЕТОДЫ И СРЕДСТВА ФОРМИРОВАНИЯ МОДЕЛИ СОВРЕМЕННОЙ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация: В статье подчеркивается важность роли образования, воспитания и продвижения в процессе увеличения потребления населения сегодня, формирования у них современной модели потребительской культуры в результате роста человеческого мышления, разработки методов и инструментов, необходимых для изучения и реализации проблем, принцип, связанный с этим, и повышение потребительской культуры.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие, наука-технология, производство, потребитель, культура потребления, воспитание, просвещение, пропаганда, мышление, метод и инструмент, механизм, современная модель, поведение.

IMPORTANT METHODS AND MEANS OF SHAPING THE MODEL OF MODERN CONSUMER CULTURE

Annotation. The article highlights the importance of the role of education, upbringing and promotion in the process of increasing consumption of the population today, the formation of a modern model of consumer culture in them as a result of the growth of human thinking, the development of methods and tools necessary to study and implement the problems of principle associated with it, and the improvement of consumer culture.

Key words: socio-economic development, science-technology, production, consumer, consumer culture, upbringing, education, propaganda, thinking, method and tool, mechanism, modern model, behavior.

XXI асрга келиб инсоният ўз ижтимоий тараққиётининг янги сифатий босқичига ўта бошлади. Бу даврда илмий-техника ютуқларидан самарали фойдаланиш, инсон ва жамият манфаатларига мос келадиган тўғри йўналиш танлаш ҳамда у келтириб чиқараётган иқтисодий-ижтимоий оқибатларини чуқур атрофлича ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги даврдаги ўзгаришларни киёсий таққослайдиган бўлсак, янгича сиёсий тафаккур, фалсафий дунёқараш, иқтисодий ва ҳуқуқий онг истеъмол маданиятининг жамият ва шахс ҳаётидаги ўрнини янгича тушунишга кенг имкон бермоқда. Ислохотларнинг тақдири, самарали натижалар бериши ва истикболи аҳоли истеъмол маданиятининг қай даражада юксаклигига боғлиқ бўлиб, давлатнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий салоҳиятини белгилловчи асосий омиллардан биридир. Шу боис баъзи бир тадқиқотчилар истеъмол маданиятини қуйидагича таснифлайди:

1. Субъект мезони бўйича (индивид истеъмол маданияти, ижтимоий гуруҳ ёки умумийлик истеъмол маданияти, жамиятнинг истеъмол маданияти).

2. Истеъмол маданиятининг босқич (фаза) мезони бўйича (истеъмол қарорларини қабул қилиш маданияти, харид қилиш маданияти, истеъмол қилиш маданияти, ишлатилган маҳсулот ёки уларнинг қолдиқларидан халос бўлиш ҳам шунинг таркибига киритилади).

3. Ижтимоий умумийлик мезони бўйича (шаҳар ва қишлоқ истеъмол маданияти; ёшига қараб – болалар, ўспиринлар, ёшлар, ўрта ёш, кексалар; жинси бўйича – эркак ва аёл истеъмол маданияти; даражаси бўйича – олий ва оммавий)¹ [1; 12].

Бугунги илмий-техника тараққиёти таъсирида жамият тараққиёти муттасил такомиллашиб, янги-янги технологияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этилиши самарасида маҳсулот ишлаб-чиқариш самарадорлиги ошиб, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар сифати тубдан янгиланиб бормоқда. Булар натижасида одамларнинг янги технологиялар тўғрисидаги билимлари ва истеъмол даражаси ортмоқда. Шунингдек, ишлаб чиқаришда инсон ақл-заковатининг энг сўнги ютуғи бўлган замонавий нанотехнология қурилмаларининг тезликда жорий этилиши, ушбу технологик қурилмалар орқали яратилган моддий неъматларнинг инсон эҳтиёж ва манфаатларини тезкор суръатлар билан қондирилмоқда. Жамият ишлаб чиқарувчи кучларнинг ҳозирги замон илмий-техника инқилоби таъсири остида тубдан сифат ўзгариши, унинг мисли қўрилмаган янги давр ва янги босқичга кўтарилишини кўрамыз.

Фан-техниканинг жадал ўсиши натижасида дунё бўйлаб янги-янги ихтиро ва кашфиётлар тез содир бўлмоқда. “Бугун биз тез суръатлар билан ўзгариб бораётган, инсоният ҳозирга қадар бошидан кечирган даврлардан тубдан фарқ киладиган ўта шиддатли ва мураккаб бир замонда яшамокдамиз... Кимдир уни юксак технологиялар замони деса, кимдир тафаккур асри, яна биров ялпи ахборотлашув даври сифатида изохламоқда”² [2; 80]. Шунга қараб ҳар бир кишининг эҳтиёж ва манфаатлари ҳам тобора кенгайиб, янада ўсиб бормоқда. Бундай шиддатли замонда бевосита тараққиётининг муҳим омили ҳисобланган *истеъмол маданиятининг*

¹Ростовцева Л.И. Потребительская культура как регулятор поведения потребителей. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора социологических наук. – Москва, 2004. – С. 12.

² Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. – Б. 80.

замонавий моделини шакллантириш ҳозирги даврнинг энг муҳим талабларидан биридир. Зеро, бугунги бозор муносабатлари шароитидаги аҳоли истеъмол маданиятининг шаклланишида ижтимоий-сиёсий муҳит, ижтимоий тузум, кишиларнинг иқтисодий билимлари, фикрлаш тарзининг ўзгариши, фаол ишлаб чиқариш ва бошқалар ҳам муҳим роль ўйнайди.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 2018 йил Нью Йоркдаги “12-мақсад: Оқилона истеъмол қилиш ва ишлаб чиқариш моделларига ўтишни таъминлаш” деб номланган маърузаларидан бирида: “Жамият ҳаётининг сифати муҳим даражада ушбу жамиятнинг унда мавжуд бўлган табиий ресурслардан қандай фойдаланиши ва бошқариши билан белгиланади. 2030 йилгача бўлган даврдаги кун тартибининг асосий вазифалардан бири бу - ресурсларни истеъмол қилишни ва атроф-муҳитга зарар етказмасдан, айниқса, ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириб, аҳолининг фаровонлигини ошириш ҳисобига иқтисодий ўсишга эришишдан иборат. Ушбу вазифаларни оқилона истеъмол қилиш ва ишлаб чиқариш моделларига ўтиш орқали ҳал қилиш мумкин”¹, – деб таъкидлаб ўтилади [3; 26]. Албатта, бугунги кунда инсон тафаккури ўсиши билан биргаликда кишиларнинг ўз эҳтиёж ва манфаатларини қондириш мақсадида табиий ресурслардан фойдаланиши кундан кунга кенгайиб бормоқда. Инсонларда бу бўйича оқилона ва тежамкорлик амалиётини шакллантирадиган ҳамда истеъмол маданиятини такомиллаштиришга кўмаклашувчи оила, маҳалла, давлат ва нодавлат идораларнинг фаолиятини айтиш мумкин.

Истеъмол маданиятининг шаклланишида асосан учта унсур иштирок этади. Биринчиси инсоннинг эҳтиёжи, иккинчиси, унинг имконияти ва учинчиси эҳтиёжга яраша моддий ва маънавий неъматларнинг мавжудлиги. Уччасининг бир-бирига мувофиқ келишини таъминлайдиган ҳолат *истеъмол маданиятининг механизмини* ташкил қилади. Энди уни такомиллаштириш ҳақида гап кетадиган бўлса, шуни қайд этиш жоизки, хоҳиш бўлиб, имконият бўлмаса ҳам бўлмайди. Иккаласи ҳам бўлиб, эҳтиёжга яраша моддий ва маънавий неъматлар ҳам бўлиши керак. Агар у ҳам етарли бўлмаса, истеъмол тўлиқ амалга ошмайди. Мана шу учта ҳолатни мувофиқлаштириш учун барча қилинадиган ҳаракатлар истеъмол механизмини такомиллаштиришга киради. Масалан, аҳоли бирор нарсани истеъмол қилишга эҳтиёжи ҳам имконияти ҳам бор, аммо уни қондирадиган неъматлар бўлмаса, уни яратиш ёки бошқа жойдан келтириш лозим.

Давлатларнинг ўзаро барча соҳалардаги конструктив сиёсати, иқтисодий алоқаларнинг чуқурлашуви, табиий ресурслардан истеъмол қилиш ҳажмининг янада кенгайиши истеъмол маданиятини замонавий усул-воситалар асосида янада юксалтиришга қаратилган фаолиятни мунтазам такомиллаштириб боришни тақозо этмоқда. Бинобарин, мамлакатлар олдида турган энг муҳим вазифалардан бири бугунги глобаллашув даврида замонавий истеъмол маданияти моделини шакллантириш асосида аҳоли эҳтиёж ва манфаатларини уйғунлаштириш ва мазкур жараёнларни кенгроқ ривожлантириб боришдан иборат.

Жаҳон тарихий тараққиётининг бугунги ҳолати замонавий илм-фан доирасида аҳоли истеъмол маданиятини ривожлантириш, айниқса, бу соҳадаги назарий ва амалий концептуал асосларини янада такомиллаштиришни ҳамда истеъмол маданиятини шакллантиришнинг замонавий усул-воситалари ва назарий-методологик тамойилларини кўрсатиб беришни талаб қилмоқда. Хусусан, биринчидан, бугунги кунда аҳоли эҳтиёжларининг ошиши ва истеъмол ҳажмининг кенгайиши, истеъмолчилар хулқ-атворидаги замонавий интилишларни инobatга олган ҳолда истеъмол маданиятининг асосий тамойиллари, шакллари ва усулларини ишлаб чиқишни; иккинчидан, аҳоли истеъмол маданиятини шакллантириш ва юксалтириш билан боғлиқ бўлган принципаал муаммоларни ўрганиш доимий амалий характерга эга бўлган вазифалар, яъни бу борадаги фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган усул ва воситаларни ишлаб чиқиш зарурати билан боғлиқ эканлигини кўрамиз. Шу нуқтаи назардан, истеъмол маданиятининг шаклланиш жараёнини қуйидаги уч усул-воситалар, яъни *таълим, тарбия, ва тарғибот* ёрдамида амалга оширилишини кўришимиз

¹ Цель 12: Обеспечение перехода к рациональным моделям потребления и производства. Доклад о Целях в области устойчивого развития, 2018 год. Организация Объединенных Наций. -Нью Йорк, 2018. – С. 26.

мумкин. Лекин, айрим ҳолатларда кишиларда истеъмол маданиятини шакллантиришнинг усул-воситалари ҳисобланган таълим, тарбия ва тарғиботни амалга ошириш жараёни билан боғлиқ муайян муаммолар дуч келмоқда. Айниқса, бу борадаги муаммоларни ҳал этишнинг долзарблигини қуйидагиларда кўришимиз мумкин:

биринчидан, глобаллашув жараёнида бозор муносабатларининг шиддат билан ривожланиши натижасида табиий ресурслардан бир вақтнинг ўзида ҳам интенсив, ҳам экстенсив равишда фойдаланилиши;

иккинчидан, истеъмолчилар ҳуқуқларига оид қатор норматив ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинганлиги ва ижтимоий ҳаётимизда муайян даражада қўлланилиб келинаётганлигига қарамасдан, бугунги кунда айрим фуқароларда истеъмол маданиятига оид билимлар етарли эмаслиги;

учинчидан, замонавий истеъмол маданиятини шакллантиришга қаратилган тизимли ва амалий характердаги турли тадбир ва воситаларни ўзида қамраб олган механизмнинг йўқлиги ва ҳ.к.

Таълимни шахснинг баркамол бўлиб ривожланиши ва унинг шахсий фазилатлари, ижтимоий, ҳуқуқий, сиёсий, иқтисодий, экологик муаммоларни самарали ҳал этиш йўллари таъминлайдиган, эҳтиёж ва манфаатларни уйғунлаштира оладиган ҳақиқий кадрият сифатида қараш мумкин. Истеъмолчиларга таълим бериш жараёнига шунчаки вақтинчалик ижтимоий ҳодиса сифатида эмас, балки аҳоли истеъмол маданиятининг замонавий моделини шакллантириш ва юксалтириш воситаси сифатида қараш ўринлидир.

Яъни таълим жараёни кишилар эҳтиёж ва манфаатларига таъсир қилувчи куч сифатида табиат ва инсон уйғунлигини таъминловчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Уильям Степп таъкидлаганидек: “Инсон атроф-муҳитни бошқарадиган ва уни ўзгартирадиган бирдан бир мавжудотдир. Атроф-муҳитга таъсир этиш оқибатлари юзасидан тушунчага эга бўлиш инсоният маданиятининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Зеро, табиатнинг бугуни ва эртаси кўп жиҳатдан инсон фаолиятига боғлиқдир”¹[4; 32]. Дарҳақиқат, инсониятнинг эҳтиёжларини таъминлайдиган асосий омил бўлган табиий ресурсларга ҳар бир кишининг ақлий ёки нооқилона муносабатда бўлиши, аввало, унинг қай даражада таълим олганлиги билан белгиланади. Таълим жараёни истеъмолчи хулқ-атворини баҳолайдиган, шахснинг эҳтиёж ва манфаатлари уйғунлиги тамойилларини белгилаб бериш асосида тўғри йўналиш беришга йўналтирилган тегишли стратегия ва технологиялар бўйича муайян қарашларни юзага келтирувчи, уларни тушунтириш ва баҳолаш имконини берадиган истеъмол маданиятини шакллантириш ва юксалтириш мақсадида амалга ошириладиган энг муҳим воситадир. Бу борадаги таълим жараёнини тўғри йўлга қўйиш деструктив кўринишда эмас, балки конструктив амалий фаолият орқали етказилсагина, бу самарали натижаларга олиб келиши мумкин.

Таълим муассасаларида истеъмол маданиятини шакллантириш билан боғлиқ тарбиявий ишларни самарали амалга ошириш ва истеъмол маданиятига оид билимларни ҳар бир таълим олувчилар онгига сингдирилиши натижасида табиат ва инсон, сотувчи ва харидор, эҳтиёж ва манфаат уйғунлигини таъминловчи муайян мантиқий тафаккурнинг шаклланишига олиб келади.

“*Тарбия* – (араб. – ривожлантириш, парвариш қилиш; илм бериш) – авлодлараро ижтимоий-тарихий ва ҳаётий тажрибани узатишга хизмат қиладиган, оила, таълим муассасалари, ижтимоий, сиёсий ва б. ташкилотлар, ОАВ ва б. таъсир остида жисмонан соғлом, маънан баркамол инсонни шакллантириш ва такомиллаштириш жараёнини англаувчи тушунча”² [5; 295]. Тарбия кенг қамровли жараён бўлиб, унинг бош мақсади эҳтиёж ва манфаатларни тартибга солишга қаратилган аҳоли истеъмол маданиятини юксалтиришдан иборат. Бу тарбиявий жараён қуйидаги мақсадлардан: *биринчидан*, истеъмолчилар хулқ-атворини тарбиялаш, истеъмолчи хулқининг афзалликларини

¹ Stapp W.M. The Concept of Environmental Education // The Journal of Environmental Education. – №1, 1969. – P. 32.

² Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати // Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров. – Т.: Фафур Ғулум номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б. 295.

аҳолининг ҳар бир қатлами онгига сингдиришнинг кўникма ва йўлларини шакллантириш; *иккинчидан*, аҳолини истеъмол маданияти билан боғлиқ мотивацияга ишонч ҳиссини шакллантиришдан иборатдир.

Тарғибот - сўзи “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “бирор ғоя, таълимот ва шу қабиларни ёйишга, кишилар онгига сингдиришга қаратилган ишлар, тарғиб ишлари”¹ [б; б] – деб, изоҳ берилади. Дарҳақиқат, тарғибот - бир неча ғояларни тингловчилар кенг доирасига илмий ва амалий тарзда сингдиришдир. Шу сабабдан, истеъмолчиликка оид билимларни ёйишда ва уларни ҳар бир кишининг онгига сингдиришда тарғиботнинг долзарблигини, алоҳида аҳамиятга эга эканлигини эътиборга олиб, уни аҳоли истеъмол маданиятини шакллантиришнинг мустақил усул-воситаларидан бири сифатида ажратиб кўрсатиш лозим.

Кишиларда истеъмол маданиятини шакллантиришга қаратилган тарғиботнинг субъект (соҳага оид ваколатли давлат хизматлари, жамоат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари ва фуқаролар) ва объект (муайян индивид эмас, балки унинг онгини шакллантирадиган биопсихологик хусусият) ларини келтириб ўтишимиз мумкин.

Тарғибот воситалари ёрдамида ҳар бир кишининг истеъмол маданиятига оид оддий даражадаги билимларни ўзлаштиришга, англашга ва ушбу билимларни амалда қўллай олишлари учун уларнинг онгига муайян даражада таъсир ўтказилади. Бунда тарғибот оммавий ахборот воситалари (илмий, оммабоп, бадиий адабиёт, радио ва телекўрсатувлар), турли кўринишдаги рекламалар, семинар-тренинглар, маърузалар каби воситалар ёрдамида амалга оширилади.

Албатта, тарғиботни амалга ошириш жараёнида юқорида таъкидланганидек, фуқароларнинг ёши, яшаш жойи, менталитети, одатлари, касбий меҳнат фаолияти тури; истеъмол маданиятининг асосий тамойиллари бўлган узлуксизлик, бутунлик, динамиклик, ёш бўйича хосликни ҳисобга олиш ва шу каби бошқа хусусиятларини эътиборга олиш зарурдир.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, аҳолининг истеъмол маданиятини шакллантириш билан боғлиқ муаммоларни ўрганиш, уни бартараф этишда унинг усул ва воситаларини тўғри қўллаш бугунги кунда объектив заруриятдир ҳамда оилада, маҳаллада, таълим муассасаларида истеъмол маданиятини такомиллаштириш борасидаги ташаббускорлик ўз навбатида, табиат ва инсон, эҳтиёж ва манфаат уйғунлигига эришишда муайян тафаккурнинг юзага келишига асос бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ростовцева Л.И. Потребительская культура как регулятор поведения потребителей. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора социологических наук. – Москва, 2004. – С. 12.
2. Каримов И.А. Юсак маънавият – энгилмас куч. –Т.: “Маънавият”, 2008. – Б. 80.
3. Цель 12: Обеспечение перехода к рациональным моделям потребления и производства. Доклад о Целях в области устойчивого развития, 2018 год. Организация Объединенных Наций. – Нью Йорк, 2018. – С. 26.
4. Stapp W.M. The Concept of Environmental Education // The Journal of Environmental Education. №1, 1969. – P. 32.
5. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати // Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров. – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б. 295.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4-жилд. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. –Б. 6.

Наишга проф. С. Чориев тавсия этган

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4-жилд. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. – Б. 6.

БИОЭТИКАДА ИННОВАЦИЯЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-МАДАНИЙ АҲАМИЯТИ

Исахова Ш.М. (ГулДУ)

Аннотация. Ушбу мақола биоэтикада тиббиётда беморлардаги айрим касалликларни даволаш уларни ҳаётини сақлаб қолиб узайтириш, атроф-муҳитни тозаланини сақлаш, даволовчи дориларни ишлаб чиқаришда инновацион ёндашиш натижаси сифатида янги турдаги мослама, маҳсулот, усул, технологиялар маданий тараққиёт билан боғлиқлиги тўғрисида

Таянч сўзлар: *илм-фан, биоэтика, биотиббий технология, инновация, инсон ҳаёти, трансплантация, биопринтер.*

СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИННОВАЦИЙ В БИОЭТИКЕ

Аннотация. Данная статья по биоэтике посвящена связи новых видов техники, методов, способов и технологий с культурным развитием в результате новаторского подхода к лечению некоторых заболеваний в медицине, сохранению чистоты окружающей среды, производству лечебных препаратов.

Ключевые слова: *наука, биоэтика, биомедицинские технологии, инновации, жизнь человека, трансплантация, биопринтер.*

SOCIO-CULTURAL SIGNIFICANCE OF INNOVATIONS IN BIOETHICS

Annotation. This article on bioethics is devoted to the connection of new types of equipment, methods, methods and technologies with cultural development as a result of an innovative approach to the treatment of certain diseases in medicine, the preservation of a clean environment, and the production of medicinal preparations.

Key words: *science, bioethics, biomedical technologies, innovations, human life, transplantation, bioprinter.*

Дунё илм-фананда шиддат билан ривожланаётган ҳозирги даврда, бўлаётган янгиликларга қаршилик билдириш эмас балки, тиббиёт ва биотиббиёт янгиликларини амалий ўрганиш зарур. Сабаби илм-фанда илғор, технологик тараққиёти юқори бўлган давлатлар таълим, иқтисод, халқаро муносабатларда ва жамиятнинг ҳар соҳаси ривожда етакчи давлатлар сирасига чиқмоқда. Ҳозирги кунда Ўзбекистон турли миллатлар кадриятлари ва маданиятларини, инсон ҳуқуқларини ўзида ифодалаган қонунлар ишлаб чиқмоқда. Таълим, илм-фандаги ҳар қандай янгиликларни маънавий ва молиявий қўллайдиган вазирлик, ихтисослашган олий таълим муассасаларида кафедраларни фаолияти йўлга қўйилганлиги давлатимиз тараққиёти учун қўйилган қадамдир. 2017 йил 29 ноябрдаги Президентимизнинг ПФ-5264-сон [1] Фармони асосида илғор хорижий тажриба, жаҳон илм-фани, инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларнинг замонавий ютуқлари асосида иқтисодий ва ижтимоий соҳани жадал ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги тузилди.

Президентимизнинг «Илмий ва инновацион фаолиятни бошқариш тизимини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги [2] 2021 йил 1 апрелдаги ПФ-6198-сон фармони ижроси юзасидан вазирликнинг асосий вазифалари белгиланди. Вазирлик вазифалари қуйдагилар этиб белгиланган: «устувор соҳа ва тармоқларга илм-фан ютуқларини татбиқ этиш; ҳудудларда интеллектуал ва технологик салоҳиятини ошириш, илмий ва инновацион фаолият учун замонавий инфратузилмаларни шакллантириш; ёшларини илмий ва инновацион фаолиятга жалб этишнинг самарали механизмларини жорий қилиш ва улар ташаббусларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш; илмий фаолиятга оид давлат дастурларини ишлаб чиқиш, тасдиқлаш ва уларнинг ижросини назорат қилиш; илмий даражали кадрлар тайёрлаш тизимини мувофиқлаштириш, илм-фан ва инновациялар соҳасида халқаро алоқаларни кенгайтириш ва мустаҳкамлаш» [3]. Вазирликнинг бу вазифалари илмий янгиликларни амалий фаолиятда ўз натижасини беришига хизмат қилади. Бундан ташқари, биоэтика масалаларини илмий жиҳатдан ўрганиш, тиббий ва технологик тараққиётнинг натижаларига ижтимоий баҳо бериш билимини шакллантириш мақсадида Тошкент давлат стоматология институтида «Биоэтика» кафедраси ўз фаолиятини олиб бормоқда. Тошкент тиббиёт академиясида 2021/2022 ўқув йилидан бошлаб «Хирургия ва транспланталогия» кафедраси, ҳамда Республика хирургия

марказида инсон аъзолари ва тўқималарини трансплантацияси илмий лабораторияси ташкил этилди. Давлатимиз бу соҳада ривожланган давлатлар билан тенглашишга ва илмий инновацияларни амалиётга жорий қилишга интилишидан мақсад, трансплантация амалиётларини амалга оширишда технологик усуллари ўрганиш ва хорижий давлатларнинг мазкур соҳадаги илмий ташкилотлари, марказлари билан ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиш, биргаликда тадқиқотларни ташкил қилишдир. Биоэтика эътиборини қаратган амалий тиббиётда трансплантация, сурогат оналик биологиядаги ирсий инженерия ва бошқа масалаларда инновация, янгилик, инновацион ёндашувнинг мазмунига эътибор бериш керак. Чунки инновация тушунчаси ҳар бир соҳада турлича талқин қилинади. «Инновация» атамаси сўзлашув тилига XIII асрдаёқ кириб келган ва ўз давридан ўзиб кетган, бирор нарсани ўйлаб топиш»[4], деган маънони англатади. Инновация тушунчаси XIX асрда илмий билим соҳасига кириб келди. Илмий билимнинг турли соҳаларида ҳар хил мазмунга эга. Биологияда ушбу атамадан ўсиш жараёнида юз берувчи ўзгаришларни ифодалаш учун фойдаланилган.

Савол туғилади, биоэтика эътиборини қаратган амалий тиббиётдаги, биотиббиётдаги масалалар янгиликми ёки инновациями? Бунга аниқлик киритадиган бўлсак. Луғатларда «янгилик» биринчи марта яратилган ёки бажарилган, эскини ўрнига яқинда пайдо бўлган ёки вужудга келган, янги кашф этилган, яқин ўтмишга ёки ҳозирги даврга тегишли бўлган лозим даражада таниш бўлмаган нарса ёки ходиса[5] сифатида тавсифланади. Одамга чўчка юрагини жарроҳлик амалиёти орқали қўйишдан олдин, юракдаги чўчка генларни олиб ташлаб, инсон генларига мосини қолдириш, биотиббиёт, ирсий инженерия ва тиббиётнинг жарроҳлик амалиётида янгилик ҳисобланади. Сабаби трансплантациясида беморларга кўчириб ўтказиладиган тана аъзолари танқислиги ва бемор касалликнинг оғир даражасида бўлганда муқобил вариант ксенотрансплантация қўлланилади. 2022 йил январь ойида АҚШнинг Мериленд штатида яшовчи 57 ёшли Девид Беннетга гени модификация қилинган чўчка юраги кўчириб ўтказилди. Лекин бемор икки ойдан сўнг вафот этди. «Донор юракни Виржиния регенератив тиббиёт компанияси етказиб берган. Донор чўчка юраги инсонга мослаштирилганди: ундан одам иммун тизими қабул қилолмайдиган 3та ген олиб ташланган, одам иммун тизимига мос бта ген қўшилган, чўчка юрак тўқималарининг ҳаддан зиёд ўсиб кетишига масъул бўлган яна бир ген олиб ташланган». Чўчка юраги кўчириб ўтказилган инсондаги биринчи жарроҳлик амалиёти, биринчи марта бажарилган, ҳозирги даврга тегишли бўлган лозим даражада таниш бўлмаган янги ходисадир.

Олимлар инновация тушунчасини турли фикрлар орқали талқин қилган. Инновация- «бу янги турдаги маҳсулот ва технологияларни ишлаб чиқиш, яратиш ва тарқатиш, янги ташкил қилиш шаклларни жорий этишга қаратилган ижодий фаолият натижаси» [7], дея таъриф берилган. Ю. А. Карпова «Инновация- бу ижодий фаолиятнинг кенг миқёсда қўлланиладиган ва инсон, жамият, табиатнинг ҳаёт фаолиятида сезиларли даражада ўзгаришлар юз беришига олиб келадиган прогресс натижасидир» [8]

Бу фикрлардан келиб шуни айтишим мумкинки, тиббиётда беморлардаги айрим касалликларни даволаш уларни ҳаётини сақлаб қолиб узайтириш, атроф-муҳитни тозалигини сақлаш, даволовчи дориларни ишлаб чиқаришда инновацион ёндашиш натижаси сифатида янги турдаги мослама, маҳсулот, усул, технологияларни қўллашдир. Юқорида келтирилган тушунчаларнинг ўзаро алоқасини тартибга соладиган бўлсак, амалий тиббиёт ва биотиббиётдаги инновациянинг мазмунини «муҳитга тизимнинг бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтишига сабаб бўлувчи янги барқарор элементларини(янгиликларни) киритувчи изчил ўзгариш» [9] га олиб келувчи ёндашув дейишимиз мумкин.

Бугунги кунда тиббиётда организмларнинг, тана хужайраларини тадқиқ қилишнинг ахлоқий масалалари ҳақида тортишувлар пайдо бўлмоқда. Кун тартибида унинг ёрдамида трансплантация учун органларни етиштириш мумкинлигини тан олинаётган «биопринтер» турибди. Ушбу йўналишдаги тадқиқотларга АҚШ, Германия ва Хитойда катта маблағлар йўналтирилмоқда. Ушбу рўхатдаги энг ажойиб ихтиро: «3D ва 4D биобосмалар бўлиб. Бу тирик хужайралардан фойдаланган ҳолда тиббий имплантлар, органлар ва хаттоки тоғайлар,

мушаклар, қон томирларини «босиб чиқариш»га қодир биопринтердир. Тадқиқотчилар аллақачон суяклар, қон томирлари, трахея тузилмалари ва тоғайларни босиб чиқарилишини синаб кўришди. Гарчи бутун аъзолар эришиб бўларликдан ташқарида қолаётган бўлсада LOreal, BASP ва Procter & Gamble каби йирик компаниялар беморнинг ўз хужайраларидан терининг трансплантатларини яратиш учун терининг биосхемасига катта маблағ сарфламоқда» [10]. Биоэтика масаласи ҳисобланган ген инженериясида инсон геномини ёзиш бўйича инновацион лойиҳаларнинг таклифини беришмоқда. Лойиҳалаштириш: «инсон геномини ёзиш» (HGP-Write) сифатида маълум бўлган синтетик биология соҳасидаги ташаббус одамларнинг бутун хромосомаларини яратиш учун олимларни бирлаштирган ҳолда ўз олдига яна бир мақсадни қўйди» [11]. «Синтетик одамлар» яратиш этикаси бундай лойиҳанинг ҳақиқатдаги илмий ва тижорат истиқболлари борасида хавотирлар билдирилган эди. «Яқинда HGP – ёзувининг тарафдорлари вирусларга бардошли хромасомани яратиш бўйича анча мақсадга йўналтирилган лойиҳани таклиф қилишди. Унда вируслар хужайраларни босиб олиш ва репликация учун ишлатадиган ДНК кетма-кетлигини йўқ қилишга инсон геномида камида 400000 ўзгаришлар киритилган эди» [12]. Бизни фикримизча, бу каби инновацион лойиҳалар глобал пандемия ҳолатида инсонларни ҳаёти ва яшаб қолишини таъминлашга қўмаклашади.

Биоэтика бутун тирикликни сақлаш, ҳар бир инсонни маънавий жавобгарлиги, масъулиятини ҳаёт, умр давомийлиги олдида англашга ундайди. Тиббиётда инсонлар соғлигини сақлаш, умрини узайтириш борасида имкониятлар ўсиб бормоқда. Шу билан бирга, ана шу имкониятларга бўлган инсонларни талаби, эҳтиёжи ҳам ошиб бораёпти. Барча инсонларда бир мақсад, йўқолган соғлигини тиклаш, жарроҳлик амалиётининг инновацион технологияларидан фойдаланиш. Мана шу тиббий имкониятлардан фойдаланиш чегарасида тўсик, донор аъзолари етишмовчилиги ҳам муаммо сифатида юзага келмоқда. Бу жараён биоэтика масалаларига инновацион ёндашишни талаб қилмоқда. Биоэтиканинг айрим масалалари халқаро ахлоқ меъёрлари, ҳуқуқий қонунларга бўйсунганда ҳам тиббий ресурс, тана аъзолари донорлиги етишмовчилиги олдида ожиз қолмоқда. Бугунги кунда илм-фан тана аъзоларини муқобил вариантини таклиф қилиб, амалиётга тадбиқ қилаёпти. Биоэтика масалаларига инновацион ёндашувда трансплантация ва ген инженериясида инновациялардан фойдаланишга кўпроқ эътибор қаратилмоқда. Юқорида келтирилганимиздек, тирик хужайралардан фойдаланиб, 3D ва 4D биопринтерлар орқали тиббий имплантлар, тана аъзолари, тоғай, мушак, қон томирлар ишлаб чиқарилмоқда. Бу натижаларнинг барчаси биоэтика масалаларига инновацион ёндашув ҳисобланади. Биоэтика масалаларига инновацион ёндашув инсон соғлигини тиклаш, умрини узайтириш бўйича тиббий билимларнинг янги, муқобил маданий шаклидир.

Бугунги кунда инсон табиати ва хужайра, тўқималарини пластик жарроҳлик амалиёти орқали ўзгартириш кенг ривожланмоқда. Бу жарроҳлик амалиёти орқали инсонларни ҳам руҳан, ҳам жисмонан соғломлаштириш мақсади кўзланади. Сабаби турли ташқи омиллар таъсирида баъзан инсон тан жароҳати олиши ёки туғма нуқсонлар билан туғилиши мумкин. Бу эса ташқи кўринишда ноқислик ва органлар функционал етишмовчилигига сабаб бўлиши мумкин. Бундай пайтда пластик жарроҳлик амалиёти орқали инсон ўз саломатлигини тиклаш имконига эга бўлади

Ҳозирги кунда пластик жарроҳлик амалиёти 2 та йўналиш бўйича амалга оширилади. Булар: «1. Реконструктив пластик жарроҳлик амалиёти туғма ва орттирилган нуқсонлар — бош суяги аномалияси, юқори ва пастки жағларнинг туғма ва орттирилган деформациялари, куйиш, автоҳалокат, оғир касаллик сабабли орттирилган нуқсон ва деформациялар оқибатларини бартараф этиш, тўғрилаш, тана аъзоларига маълум вазифаларини қайтариш мақсадида амалга оширилади. 2. Эстетик пластик жарроҳлик амалиёти эса асосан юз ва тананинг йиллар ўтиши мобайнида ривожланган эстетик етишмовчиликларини бартараф қилишга ёрдам беради»[13]. Инсон табиатини пластик жарроҳлик амалиёти орқали ўзгартириш инсонларга ўзига хос икки ижобий жиҳатни беради:

-Маълумки, кўпчилик инсонлар ташқи кўринишидаги нуқсонлар туфайли руҳий зўриқишга тушиб, одамлардан, жамиятдан ўзини четга торта бошлайди. Пластик

жарроҳлик амалиёти эса ана шундай шахсларни жамиятга қайтариб, уларни аввалгидек ҳаёт кечирishiга яқиндан кўмаклашади;

-Кимнингдир ташқи кўриниши ёки танасига етган турли тасодифий жароҳатлардан кейинги асоратларни даволаш, тўқималарни кўчириб ўтказишда аҳамияти катта. Куйишдан кейинги танадаги қоладиган чандиқлар ва функционал етишмовчиликларни бартараф этиш ҳамда туғма нуқсонлар билан туғилган болаларни даволашда ўрни бекиёсдир.

Фикримизча, бу амалиётни ютуғи инсонларни жамиятда руҳий- ижтимоий ва эстетик жиҳатдан шакллантиради. Жамият ва инсон тараққиёти диалектикасини тامينлайди. Ҳар бир ҳолатни икки қарама- қарши томони бўлганидек, эстетик пластик жарроҳлик амалиётининг ҳам ижтимоий оқибатини ўзида ифодалаган салбий томонлари мавжуд. Жамиятда инсонларни ташқи тарафлама шаклан «клонланиш» жараёнини кучайтиради. Бу эса инсонларни ўз жисмидаги Яратган берган табиийликни сақлаб қолишга бўлган интилишни камайтиради. Инсонларни ўз танаси, борлиғи учун берилган ўзлиги, менини унутишга имконият яратади. Бугунги кунда инсонларни ўзига идеал ҳисоблаган стереотиплар, машҳурларга шаклан ўхшашликка интилиш ботокс қилинган бир ҳил лаблар, кенг кўзлар, баланд ёноқларни кўпайишига олиб келди. Бу ҳолатда инсонлар орасида табиийлик асосий тенденция сифатида ўз ўрнини йўқотмоқда.

Ҳозирда пластик жарроҳлик амалиётининг ҳар иккала кўринишида ҳам маълум инновацион технологиялар қўлланилмоқда. Булар:

«-Бемор танасининг бошқа қисмидан олинган тўқималар кўчириб ўтказилиши, бемор тўқималари ва организмга ёт, бироқ унга безарар бўлган (металл, пластмасса, синтетик тола)лар имплантация қилиниши;

- Чуқур тўқималар билан ишлашга ўтиш;

- Жарроҳлик амалиётини бажариш учун ёпик (яъни видео ёрдам билан минимал кириш орқали амалга оширилади) усулларнинг пайдо бўлиши» [14]. Пластик жарроҳлик амалиётдаги бу инновациялар инсонлар табиатидаги табиийликни сақлаб қолиб, амалиётдан кейинги чандиқларни кўриниш имкониятини камайтирмоқда. Бу амалиётда инсонларни жисман ва руҳан соғломлаштириш асосий мақсад қилиниб, бемор автономияси принципи асосида бажарилаёпти.

Бугунги кунда биоэтика масалаларига инновацион ёндашишнинг аҳамияти куйдагилардир:

-Тиббиётдаги инновацион технологиялар орқали инсонларга ёрдам бериш даражаси ўсмоқда;

-Тиббиётни мутлақо янги билимлар, ютуқлар тенденциясига олиб чиқиши натижасида одамларнинг узоқ умр кўриш давомийлиги ортмоқда;

- Тиббиётдаги нанотехнологиялар ривожини беморларни сифатли даволаш ва текшириш учун янги имкониятлар яратмоқда;

-Биотехнологиялар, биотиббиётдаги инновация нафақат ҳаёт, соғлиққа таъсир қилади. Шунингдек ҳаётнинг бошланиши, давоми ва охирига бевосита таъсир этмасдан қолмайди. Тиббиёт технологиясидаги инновациялар беморларни меъёрий ҳаётга қайтариш, касалликни даволашда кенг имкониятга эга бўлди;

- Амалий тиббиётнинг билимлари ва биотехнологиялар ривожини бир – бирини тўлдириб, янги имкониятларни бермоқда. Биотехнологиядаги инновация бўлган нанотехнологиялар, 3D ва 4D биопринтерлар инсонлар соғлиғини тиклаш ва умри давомийлигини узайтиришда усул, технология бўлиб қолмоқда.

Умуман олганда, биология ва тиббиётдаги янгиликлар, илм-фан ривожини натижаси сифатида юзага келаётган технологияларни эзгу мақсадлар сари йўналтириш, куннинг долзарб муаммоларидан бири сифатида эътироф этилмоқда. Шу жараёнда, биоэтика турли хил қарашларнинг муҳокама қилиш учун очик бўлиб, у Ер куррасида ҳаётни сақлаб қолиш учун ҳар бир инсон шахсан жавобгар эканлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Биоэтика мақсадларидан бири–шахсни турли ҳолатларга солиш имкониятларини яратувчи, инсон хатти-ҳаракати, руҳиятини ўзгартириш мумкин бўлган, унинг устидан ўтказилаётган хилма-хил тадқиқотларни чеклаш мезонларини ишлаб чиқишдир [15]. Бугунги кунда илм-фанда

яратилган, шакллантирилаётган инновацияларга бутун тирикликка нисбатан жавобгарликни англаиб турувчи қонун, соҳавий ахлоқ меъёрлари мезон бўлиб хизмат қилмоқда.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, биоэтика масалаларига инновацион ёндашув ҳаётни таъминлаш, умрни узайтириш имконини берувчи муқобил технологияни бермоқда. Инсон ҳаёти ва борлиғи бирламчи бўлган ҳар қандай маконда, биоэтика маданий таракқиётнинг бир бўлаги сифатида ривожланади.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. <https://lex.uz/ru/docs/5352267?ONDATE=02.04.2021%2000>
2. <https://lex.uz/ru/docs/5352267?ONDATE=02.04.2021%2000>
3. <https://lex.uz/ru/docs/5352267?ONDATE=02.04.2021%2000>
4. Карпова Ю.А. Инновации интеллект, образование. – М.: Наука, 2018. – С. 15.
5. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 2008. – С. 381.
6. <https://kun.uz/79742411>
7. Научно-технический прогресс / Словарь сост. Горохов В.Г, Халипов В.Ф. – Москва, 2004. – С. 80.
8. Карпова Ю.А. Инновации интеллект, образование. – М.: Наука, 2018. – С. 21.
9. Управление развитием школы / Под ред. Поташника М.М и Лезарева В.С. – Москва: 1995. – С. 103.
10. 3D ва 4D биобосмалар. «Фан ва инновациялар» ахборот таҳлилий бюллетени. –Тошкент: Инновацион ривожланиш нашриёт- матбаа уйи, 2020. – Б. 39.
11. Boeke J.D, Church G. Hessel A. Kelley N. J. Arkin A, Gai Y. Genom engineering : the genom project – write. Sciences, 2016. 126-127. Doi. 10. 11. 26/ science. Aaf6850
12. Dolgin E. Scientist downsize bold plan to make human genom from scratch. Nature 557, 16-17 Doi: 11. 1038/ d 41 586-018-05043-x.
13. <https://gujum.uz/savol-javob/plastik-jarrohlik-turlari-afzalliklari-eng-kop-otkazilayotgan-muolajalar/>
14. <https://www.kiz.ru/content/esteticheskaya-medsina/plasticheskaya-khirurgiya/proryvnye-trendy-innovatsii-v-litseyov-plasticheskoy-khirurgii-kotorye-porazyat-vas/>

Нашрга проф. С.Чориев тавсия этган

INSON TABIATIDA EHTIROSNI TUTA BILISH BORASIDAGI MUSHOHADALARNING AR-ROZIY ASARLARIDAGI TAHLILI

Safarov M.K. (TDIU)

Аннотация. Ushbu maqolada sharq va g'arb faylasuflaridan Abu Bakr ar-Roziy va Aflotunlarning inson axloqiga oid qarashlari bayon qilingan. Shuningdek Ar-Roziyning inson ehtirosini tuta bilishdagi yechim va takliflar keltirilgan. Ehtiros- butun vujudni qamrab oluvchi kuchli ko'tarinkilik tuyg'usi; uzluksiz, davomli, barqaror hisiy holat. Ehtirosning namoyon bo'lishi, kechishi va kuchayishining sabablari xilma-xil. Uning negizida odamning ongli e'tiqodi, shaxsiy g'oyasini ro'yobga chiqarish istagi, o'z qarashlarini amalda qaror toptirish xohishi yotadi. Ehtiros insonni o'z oldiga qo'ygan maqsadini ro'yobga chiqarishga butun g'ayratini safarbar etuvchi ko'rinishga ega. Maqolada Ar-Roziy asaridagi shu haqidagi mulohazalar yoritilib, xulosa va takliflar berildi.

Тayanch so'zlar: *Ar-Roziy, Aflotun, ehtiros, nafs, qalb, ishtiyoq.*

АНАЛИЗ НАБЛЮДЕНИЙ НАД КОНТРОЛЕМ СТРАСТИ В ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ПРИРОДЕ В ТРУДАХ АР-РАЗИ

Аннотация. В данной статье описываются взгляды восточных и западных философов Абу Бакра ар-Рази и Платона на человеческую мораль. Также представлены решения и предложения Ар-Рази по управлению человеческими страстями. Страсть — сильное чувство возбуждения, охватывающее все тело; непрерывное, стабильное эмоциональное состояние. Существуют различные причины возникновения, прохождения и усиления страсти. В ее основе лежит осознанное убеждение человека, стремление реализовать свою личную идею, стремление реализовать свои взгляды на практике. В статье выделены замечания по этому поводу в работе Ар-Рази, даны выводы и предложения.

Ключевые слова. *Ар-Рази, Платон, страсть, похоть, сердце, желание.*

ANALYSIS OF THE OBSERVATIONS ON THE CONTROL OF PASSION IN HUMAN NATURE IN THE WORKS OF AR-RAZI

Annotation. This article describes the views of Eastern and Western philosophers Abu Bakr al-Razi and Plato on human ethics. Ar-Razi's solutions and suggestions for controlling human passion are also presented. Passion is a strong feeling of excitement that covers the whole body; continuous, continuous, stable emotional state. There are various reasons for the manifestation, passing and intensification of passion. It is based on the conscious belief of a person, the desire to realize his personal idea, and the desire to realize his views in practice. In the article, comments about this in Ar-Razi's work were highlighted, conclusions and suggestions were given.

Key words. *Ar-Razi, Plato, passion, lust, heart, desire.*

Kirish

Hozirgi yangi O'zbekiston sharoitida inson ma'naviyati asosiy masala bo'lib qolmoqda. Jamiyatimizda guvohi bo'lmoqdamizki, insonlar o'z ehtiroslarini jilovlay olmaslik oqibatida ko'plab ko'ngilsiz hodisalar kelib chiqmoqda. Ma'lumki, bugun dunyoda keskin kurash va raqobat hukm surmoqda, manfaatlar to'qnashuvi kuchaymoqda. Globallashuv jarayonlari insoniyat uchun beqiyos yangi imkoniyatlar bilan birga kutilmagan muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Milliy o'zlik va ma'naviy qadriyatlarga qarshi tahdid va xatarlar tobora ortmoqda. Faqat o'zini o'ylash, mehnatga, oilaga yengil qarash, iste'molchilik kayfiyati turli yo'llar bilan odamlar, ayniqsa, yoshlar ongiga ustamonlik bilan singdirilyapti.

Davlatimiz rahbari aytganlaridek: "Biz yaratayotgan yangi O'zbekistonning mafkurasi ezigulik, odamiylik, gumanizm g'oyasi bo'ladi. Biz mafkura deganda, avvalo, fikr tarbiyasini, milliy va umuminsoniy qadriyatlar tarbiyasini tushunamiz. Ular xalqimizning necha ming yillik hayotiy tushuncha va qadriyatlariga asoslangan.

Men ushbu kamolotga erishishning usuli haqida hikoyadan boshlayman – ehtirosni tuta bilish va unga qarshi turishni nazarda tutgan holda – zero bunday mahoratga ega bo'lish fazilatlarining eng hurmatli va olijanobi, uning umumiy maqsadga erishishdagi o'rni esa asosiy tamoyildagi boshlang'ich unurning o'rni bilan bir xil.

Asosiy qism

Men deymanki: chinakam ishtiyoq va tabiat har doim bir lahzalik lazzatlarni sinab ko'rishga chaqiradi va oqibatlari haqida o'ylamasdan, hatto ular azob-uqubatlarga olib kelsa yoki rohatlanishga to'sqinlik qilsa ham avvalgisidan ko'ra ularni qo'zg'atadi, ularga moslashtiradi va ularga shoshiltiradi. Buning sababi shundaki, ular o'zlari intilayotgan narsadan boshqa hech qanday holatda o'zlarini ko'rmaydilar. Bu vaqtda, ular go'yo ko'zi shamollagan bola Quyoshda o'ynab, ko'zlarini ishqalab, bir vaqtning o'zida xurmo yeb turganda og'riqni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan og'riqni o'zlaridan irqitishadi. Aynan shuning uchun oqilona odam o'z tabiatini va ishtiyoqini buzmasligi, ularga to'sqinlik qilmasligi va ularga erkinlik bermasligi kerak, agar ular nimaga olib kelishi mumkinligini o'ylab, oldindan o'ylab, shunchaki harakat qilmasa, og'riqni boshdan kechirmaslik uchun rohat olishni va yutishni kutgan narsadan zarar ko'rmaslikni maqsad qiladi. Ammo, agar biron bir shubha uning g'oyasi va xabariga kirsas, unda u ehtirosga berilmasligi, aksincha uni jilovlash va cheklash yo'lidan borishi kerak. Albatta, odam ehtirosga berilib, u o'zini og'riq keltiradigan yomon oqibatlarga olib kelishiga ishonmasligi mumkin, undan xalos bo'lish uchun chidamlilik va sabr-toqatni talab qiladigan ishlarga qaraganda bir necha bor ko'proq harakat qilish kerak bo'ladi. Shunday qilib, uni jilovlashda qat'iylik namoyish etilishi kerak. Kishi ikki baravar ko'proq kuch sarflashi kerak bo'lsa ham, ularni ehtirosni jilovlashga yo'naltirishi kerak, zero chindan ham ichimlikning birinchi achchiq tomchisi har qanday holatda ham ichishga to'g'ri keladigan ikkinchisiga qaraganda yumshoqroq va yengilroqdir. [1;67]

Biroq, inson faqatgina bu bilan kifoyalaniq qolmasligi kerak, zero ko'nglini ko'nikish va qiynchiliklarni boshdan kechirish va ularga ko'nikish uchun tayyorlash uchun u ko'p hollarda o'z ehtirosini cheklashi kerak bo'ladi – agar, albatta, u buning yomon oqibatlarini oldindan bilmasa – yomon oqibatlar yuzaga kelganda shunda shahvoniy istaklar uning ichiga joylashib, unga hukmronlik qilmasligi uchun uni yengillashtiradi.

Faylasuflar ta'kidlaydiki: "Agar inson uchun nafsnı qondırısh va tabiatning ehtıyojlarını qondırısh afzalroq bo'lsa, u buni befoyda deb hisoblamaydi va hayvonning holatidan pastroq bo'lgan holatni tan olmaydi. Olam tirik mavjudotlarning eng yaxshisi bo'lgan odamni bunday narsalarga e'tiborsiz qondırısh uning qadrını va baxtını anglatadi. U fikr yuritish va taxmin qilish qobiliyati bilan baxtga erishadi, natijada u o'zi uchun eng munosib narsani, ya'ni yoqimli nutqni, benuqson xulq-atvorni biladi, tabiatning nafisligini qondırıshda beparvolik va zerikishni emas. Ular shuningdek: "Agar insonning barcha qadr-qimmati faqat rohatlanish va nafsnı qondırıshdan iborat bo'lganida, bunday tabiatga moyil bo'lgan odam kuchli moyillikka ega bo'lmagan kishiga loyiq deb hisoblanadi. Bu holda, buqalar va eshaklar, boshqa barcha o'tkinchi mavjudotlarga va hatto Yaratgan (qudratli va ulug'vor bo'lsin), odamlardan ko'ra munosibroq hisoblanadi, chunki u rohat va ishtiyoqqa muhtoj emas. Ular ta'kidlaydiki: "Ehtimol tajribaga ega emas, ammo tushunchaga ega bo'lmagan va bunday tushunchalarnı aks ettirmaydigan odamlardan biri, bizning fikrimizcha, bunday harakatlardagi hayvonlar odamlardan ko'ra ko'proq rohatlanishadi, deb o'ylashadi.[2;24] U, ehtimol, qattol dushmanı mag'lubiyatga uchratgan va keyin mo'l-ko'lchilik, hashamat va go'zallik bilan bezatilgan, ziyofat va yaqınlar bilan o'ralgan va odamlar erisha oladigan eng katta rohatni his qilgan bir hukmdorni misol sifatida keltiradi va u shunday deb so'raydi: «Hayvonlarning rohatlanishini bu rohat bilan taqqoslab bo'ladingmi? U bu rohatning bir qismiga ham erisha oladingmi va umuman bu yerda taqqoslash o'rinlimikin?». Savol beruvchiga ma'lum bo'ladingmi, rohatlanishning yuqori va pastki chegaralari bir-biriga qo'shilmaydi, balki uning ehtıyoj darajasiga bog'liq. Darhaqiqat, o'z holatini ming dinordan tashqari yaxshilay olmaydigan kishi, unga to'qqiz yuz to'qqiz dinor berilsa ham uni to'g'rilay olmaydi. Pozitsiyasini bitta dinor bilan tuzatish mumkin bo'lgan o'sha odam aslida uni faqat shu dinor bilan ham tuzatishga qodir, bu uning uchun yoqimli bo'ladi, bir necha marotaba ko'proq bergan birinchi shaxs esa o'z mavqeini yaxshilay olmaydi va rohatga erisha olmaydi. Shunday qilib, agar siz hayvonni uning tabiati uchun zarur bo'lgan barcha narsalar bilan ta'minlasangiz, unda bu to'liq va mukammal ekanligi isbotlanadi va u zarar yetkazmaydi va tashvishlanmaydi, chunki bu hatto uning esiga ham kelmaydi. Qanday bo'lmasin, hayvon doimo rohatlanish tuyg'usiga ega bo'ladi. Holbuki, hech bir odam barcha orzularını amalga oshira olmaydi va barcha istaklarını qondira olmaydi. Kishining qalbi – agar u fikrlaydigan qalb bo'lsa, u bilmagan va uni bilmagan bo'lsa – har doim boshqa odamning holatını yaxshilash ongidan qoniqishni boshdan kechiradi. Ba'zi hollarda, uni ega bo'lmagan narsaga bo'lgan xohish va chanqoqlik qo'zg'atadi, ba'zida u ega bo'lgan narsadan qo'rqadi va pushaymon bo'ladi. Va bu holatlar, shubhasiz, ko'pincha xohlagan rohat va ishtiyoqdan saqlaydi. Darhaqiqat, agar inson yerning yarmiga egalik qilsa ham, qalbi uni qolgan qismini egallashga undaydi, lekin shu bilan birga, egalik qilgan narsasini yo'qotishdan g'amga tushib, qo'rqan bo'lardi. Agar u butun Yernı egallaganida ham baribir u doimo sog'lom va abadiy bo'lishni istagan bo'lar edi. Va yana, uning qalbi osmondagi, suvdagi va quruqlikdagi barcha narsalarnı ta'tib ko'rishga harakat qilgan bo'lardi. [3;85]

Haddan tashqari ochko'z hukmdorlardan biri qarshida jannat, undagi eng buyuk va abadiy ne'matni tilga olishganida, u shunday degani haqida bir hikoya menga yetib kelgandi: "Menga kelsak, agar men kabi ulug'vor va behisob boylikka ega bo'lgan bir odam jannatga tushib qoladigan bo'lsa, u jannat ne'matlarını unchalik yoqimli va mevalarını achchiq demagan bo'lardi va men xohlagan narsaning u erda topilishi dargumon, deb o'ylayman". Qanday qilib bunday odamning rohatını mukammal va quvonchini to'liq deb hisoblash mumkin? Hayvonlar va shunga o'xshash jonzotlardan tashqari kimdir katta boylikdan mamnunlik va xursandchilikni his qila oladimikin? Axir, shoir aytganidek:

"Barmoq baxti bilan belgilangan kimsadan boshqa biron baxtli bo'la oladingmi?

Qayg'usi kam odam qo'rquvni boshdan kechirmaydimi". [4;85-b]

Deymizki: haqiqatan ham Aflotun – faylasuflarning eng ulug'i va ularning eng yirigi – uchta qalb inson tanasida, ulardan biri" ongli "jon" yoki "ilohiy" deb hisoblagan. U boshqasini "darg'azab" yoki "hayvon" joni, uchinchisini esa "o'simlik" yoki "rivojlanayotgan" va "hissiy" qalb deb ataydi. Uning ehtimol qilishicha, ikki jon – hayvon va o'simlik – ongli jon uchun yaratilgan. O'simlik qalbiga kelsak, u ongli qalb uchun qurol va vosita bo'lib xizmat qiladigan tanani oziqlantiradi, chunki u erimaydigan moddaning qoldiqlaridan emas, balki suyuq eriydigan

moddadan kelib chiqadi, zero, har qanday eriydigan narsa o'zidan so'ng biron narsaning ichida eriydigan narsa qoldirmasdan yo'qolmaydi. G'azablangan qalb ongli qalbni hissiy qalbini tiyish, shuningdek, hissiy qalbni aql-idrok qalbini chalg'itish uchun, shuningdek, u to'liq ishlatilsa, tana zanjirlaridan qutqarilish kafolati bo'lib xizmat qilish uchun yaralgan. [5;32-b]

Bu ikki jon – men o'simlik va darg'azab jonni nazarda tutyapman – Aflotunga ko'ra, tananing yo'q bo'lib ketganidan keyin ham saqlanib qolishi mumkin bo'lgan, ongli qalbning sub'ekti kabi biron bir maxsus moddaga ega emas. Ulardan biri, ya'ni g'azablangan qalb, aslida qalbning temperamentidan boshqa narsa emas, ikkinchisi, ya'ni hissiyot, bu aslida jigarning temperamentidir. Miyaning umumiy temperamentiga kelsak, uning fikriga ko'ra, bu ongli qalb tomonidan ishlatiladigan birinchi vositadir. Odanning ovqatlanishi, o'sishi va rivojlanishi yurakka bog'liq jiggar, harorat va yurak urishidan kelib chiqadi, ammo sezgi, ixtiyoriy harakatlar, tasavvur, fikrlash, xotira miya bilan bog'liq, ammo bularning barchasi shunchaki uning o'ziga xos xususiyati va tabiati, lekin bu uning hayotiy va yorituvchi vositasi. Bundan tashqari, u miya uchun zarur bo'lgan va u bilan bog'liq bo'lgan birinchi qurol hamda vositadir. [6;178]

Aflotunning ta'kidlashicha, inson jismoniy tibbiyotni rivojlantirishga intilishi kerak va bu esa – ishonchni dalillar yordamida aytilgan qalblarning xatti-harakatlarini ular bajarishda iqtidorsizlikni namoyish qilmasliklari uchun tuzatish zarurligini anglatadigan, qilmoqchi bo'lgan, lekin shu bilan birga (ruxsat berilgan) chegaralarni kesib o'tolmaydigan xalq tabobati, shuningdek, qalb tibbiyotidir. O'simlik qalbining harakatlaridagi noqulaylik esa shundaki, u butun tanani kerakli darajada sifatli va miqdorda doimiy ravishda oziqlantirmaydi, o'stirmaydi va rivojlantirmaydi. Uning harakatlaridagi ortiqcha narsa shundan iboratki, ba'zida u haddan oshib ketgani uchun tanani kerakli darajada to'ldiradi va shuning uchun u lazzatlanish va jismoniy istaklarga ko'miladi. G'azablangan qalbning harakatlaridagi kamchilik shundaki, ba'zida uni tiyish va jo'shqin bir jonni ikkinchisida nomaqbul istak paydo bo'lsa, uni oldini olish va bu istaklarni tinchlantirish uchun u yetarli darajada g'ayrat, mag'rurlik va jasoratga ega emas. Uning haddan tashqari ko'pligi, o'zining buyukligini anglashi va hukmronlik qilish uchun ongsiz istagi shunchalik ko'payib ketadiki, u hatto odamlarni va boshqa tirik mavjudotlarni o'ziga bo'ysundirmoqchi ham bo'lib, u boshqalardan ustun bo'lib, o'z hukmronligini o'rnatishdan boshqa tashvishga ega bo'lmay qoladi. Bu – imperator Aleksandr boshidan kechirgan holatdir. [7;32-b]

Aqlli odanning harakatlaridagi kamchilik shundan iboratki, ba'zida bu dunyoning hayrat va buyukligi haqidagi fikr unga kelmaydi, u bu haqda o'ylamaydi, uni hayratda qoldirmaydi, qiziquvchanlik undagi hamma narsani egallash istagini ko'rsatmaydi, u joylashgan tanani, uning azobini va tarkibini, o'limdan keyingi taqdirini bilishni istamaydi. O'sha koinotning taqdiri uning tuzilishidan hayratga tushmaydi, uning ichida mavjud bo'lgan barcha narsalar haqida bilish uni o'ziga jalb qilmaydi, tashvishlanmaydi va o'limdan keyin qanday o'tishini bilish haqida kuyunmaydi – bu aql nuqtai nazaridan, hayvonlarga xosdir, bu boz ustiga, fikrlash va eslashga umuman qodir emas ko'rshapalak, ilon, o'laksalarga xosdir. Uning harakatlaridagi ortiqcha narsa dunyoga haddan tashqari ishtiyoq bilan namoyon bo'ladi, chunki bu narsalar va shunga o'xshash narsalar haqida fikrlar butunlay o'z-o'zidan qabul qilinadi va shunchalik ko'pki, hissiy qalb o'zining oziq-ovqat ulushini ololmaydi va tananing uyqu ulushini yangilaydi, shuningdek, miya haroratini sog'lom holatda saqlash uchun zarur bo'lgan narsalardir. Aqlli qalb bu tushunchalarning tubiga etib borishi va ularni tushunish imkoni boricha iloji boricha tezroq anglashi uchun o'rganish, tadqiq qilish va barcha kuchlarni sarflashi kerak. Natijada, shubhasiz, butun vujudning fe'l-atvori befoyda bo'ladi va u hatto tushkunlikka tushadi va aqldan ozadi va oxir-oqibat, qisqa vaqt ichida anglamoqchi bo'lgan narsani tezda anglash qobiliyatini yo'qotadi. [8;91]

Aflotunning ta'kidlashicha, bu eriydigan va chirishga uchragan tananing mavjudligi uchun oqilona qalb undan uzoqlashgandan keyin uni o'z foydasi uchun ishlatishi mumkin bo'lgan vaqt, inson tug'ilgandan boshlab qarib, so'lgunga qadar bo'lgan vaqt. Bu vaqt har bir kishi uchun, hatto u odamlarning axmog'i bo'lsa ham – befoyda orzular va mulohazalar haqida biz aytib o'tgan tushunchalar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lish uchun kifoya qiladi, ammo ular oqilona jonga, shuningdek, ushbu tana va shu narsaga oid bilimlarga ega bo'lishlari mumkin. Ongli qalb ulardan nafratlanadi va g'ijinadi. U shuni bilishi kerakki, yuboruvchi qalb u bilan qandaydir bog'liq bo'lib

qolishda davom etar ekan, u yo‘q bo‘lib ketish holati va yo‘q bo‘lib ketishi sababli og‘riqli va og‘riqli azoblarni boshdan kechiradi. U rad etmaydi, aksincha, tanadan ajralib, undan qutulishni juda xohlaydi.

Aflotun fikricha, hissiy qalbni tanadan olib tashlash, bu guvohlarni egallab olganda va ularni idrok qilganda sodir bo‘ladi. O‘z sohasiga qaytib, u endi tanadan keyin qandaydir tarzda bog‘lanish istagini his qilmaydi. U o‘z mohiyatiga ko‘ra tirik va o‘lmas bo‘lib, joyi va turar joyida azob va mamnuniyatsiz yashamoqda. Abadiy borliq va aqlga kelsak, ular mohiyatan o‘ziga xosdir. Uning azobdan xalos bo‘lishi, uning yo‘q bo‘lib ketishga moyil emasligi, hayotning o‘zgarishi va mavjud bo‘lmaganligi bilan bog‘liqdir. Quvonch bu tanaga aralashishdan va tana dunyosida bo‘lishdan xalos bo‘lishdir. Agar badan bilan ajralish, qalb hali bu tushunchalarni anglamagan va ushbu jismoniy dunyoni ma’lum darajada tan olmagan bo‘lsa, unda u sog‘inishni davom ettiradi, unda bo‘lishni xohlaydi, o‘z o‘rnini tark etmaydi yoki hech bo‘lmaganda davom etadi. Tana bilan aloqa va, albatta, boshdan kechirishni davom ettiradi – mavjudlik holatining o‘zgarishi va u mavjud bo‘lgan tanaga xos bo‘lmagan mavjudlik tufayli – doimiy azob-uqubatlar va ko‘plab og‘riqli qayg‘ulardir. [9;35]

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, haqiqatan ham, ehtirosini ushlab, uni bostirgan odam dastlab achchiq va jirkanchlikni boshdan kechiradi, ammo bundan keyin yoqimli va totli g‘alaba hissi paydo bo‘ladi, o‘zi quvonadi va bundan quvonch va rohat shu qadar ko‘payadi. Vaqti bilan qiyinchiliklar va ehtiroslarni yengish va istaklarni yengish yuki bilan, ayniqsa agar u buni doimiy va doimiy ravishda qilsa, bu qalbgga ko‘nikish uchun u odatiy tarzda osonlikcha va og‘riqsiz ravishda ko‘tariladi. U buni oddiy va mayda istaklardan bosh tortib, qalb nima sababdan voz kechishidan, agar aql va tafakkur talab qilsa, boshlashi kerak. Keyin u bu masalada yanada ko‘proq narsalarga erishishga harakat qilishi kerak va asta-sekin bu uning fe‘l-atvoriga va odatiga o‘xshaydi. Shunday qilib, hissiy qalb zaiflashadi va aqlli qalbgga bo‘ysunishga odatlanadi. Bu odat yanada kuchayadi va odam xursand bo‘lgan paytlarida uning ehtirosni qaytarish qobiliyatidan kelib chiqadigan va bundan fikrlash, aqlli ishlarni tashkil qilish uchun foydalanishda ijobiy oqibatlariga aniq ishonadi. Odamlar buning uchun uni maqtashadi va u kabi bo‘lishga harakat qilishadi.

Фойдаланилган adabiyotlar

1. Абу Бакр ар-Рази. Духовная медицина. – Душанбе; Ирфон.1990. – С. 88.
2. Абурайхан Беруни. Избранные произведения. Том 1. – Ташкент, 1967. – С. 168.
3. Имру-л- қайснинг (500-540)“ Ламия” қасидаси. – 186 с.
4. Peter Adamson. Al-Razi Great Medieval Thinkers, Oxford University Press, 2021. – 256 pages.
5. Translated from the Arabic by ARTHUR J. ARBERRY, Litt.D., F.B.A. Sir Thomas Adams's Professor of Arabic in the University of Cambridge. 1950. – 100 page.
6. Qodirov M. Markaziy Osiyo, Yaqin va O‘rta sharqning falsafiy tafakkuri (o‘rta asrlar). – T.: ToshDShI nashriyoti, 2009. – 191 b.
7. *The Political Implications of al-Razi's Philosophy, in C. Butterworth (ed.) The Political Aspects of Islamic Philosophy*, Cambridge, MA: Harvard University Press pp. 61-94.
8. Каримов И. У. Неизвестное сочинение ар-Рази «Книга тайны – тайн», АН Узб. ССР. – Т., 1957. – С. 259.
9. Safarov M. (2022). Abu Bakr ar-Roziy etikasida insonning o‘z kamchiliklarini anglashi va uni bartaraf qilishi muhokamasi. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1 (9). –pp. 68-72.

Nashrga prof. S.Choriyev tavsiya etgan

TOMOSHA SAN’ATI O‘TMISHIGA NAZAR

Raxmonova M.X. (QarDU)

Annotatsiya. Ajdodlardan meros qolgan noyob va nafis madaniy boyliklarni avaylab-asrash, kelgusi avlodga yetkazish va keng namoyon etish esa har birimizning burchimizdir.

Tayanch so‘zlar: *tomosha, marosim, masxara, musiqa, hangoma, sayilgoh, tomoshagoh, ma’raka, teatr, ko‘rgazma, o‘yin, bayram, tomosha zali, madaniyat saroyi, san’at saroyi, san’at galereyasi, ko‘rgazma zali, kinoteatr, pavilyon, sirk maneji, sport saroyi, stadion, ippodrom, tennis korti, basseyn.*

ВЗГЛЯД НА ПРОШЛОЕ ИСКУССТВА ПЕРФОРМАНС

Аннотация. Каждый из нас обязан бережно хранить, передавать и широко демонстрировать уникальные и изысканные культурные ценности, унаследованные от предков.

Ключевые слова: зрелище, церемония, насмешка, музыка, похмелье, набережная, зрелище, лекция, театр, выставка, игра, праздник, зрительный зал, дворец культуры, дворец искусств, картинная галерея, выставочный зал, кинотеатр, павильон, цирковой манеж, дворец спорта, стадион, ипподром, теннисный корт, бассейн.

A LOOK AT THE PAST OF PERFORMANCE ART

Annotation. It is the duty of each of us to awaken and preserve the unique and elegant cultural properties inherited from ancestors, to bring them to the next generation and to show them widely.

Keywords: performance, ceremony, mockery, music, laughter, playground, showroom, ceremony, theater, exhibition, play, celebration, viewing hall, palace of culture, art palace, art gallery, exhibition hall, cinema, pavilion, circus manege, sports palace, stadium, hippodrome, tennis court, pool.

O‘zbek tilida ko‘ngilochar tadbirlarga ko‘pincha tomosha atamasini ishlatish odat tusiga kirgan. “Tomosha” so‘zi asli arabcha bo‘lib, hozirgi o‘zbek tiliga o‘g‘irganimizda qarash, ko‘zdan kechirish, nigoh tashlash degan ma‘nolarni anglatadi. Professor M.Qodirov “tomosha” so‘zining mohiyati xususida to‘xtalar ekan, quyidagi mulohazalarni bildiradi. “Tomosha-bu ko‘pchilikka qaratilgan va ko‘ruvchini asosan quvontiradigan hangomalar, o‘yin-kulgilar, buyumlar manzaralar, ijrochilik san‘atlari (musiqa, masxara, muqallid, qo‘g‘irchoq o‘yin, qissago‘ylik, voizlik, dorbozlik va hokazolar) namoyondalarining chiqishlari; xalq o‘yinlari, marosimlari, mana shularning hammasini ko‘rish, ulardan ta‘sirlanish jarayonidir. Tomoshada ikki tomon - ijrochi va tomoshabinlarning jonli muloqoti muhim, hal qiluvchi xususiyatga ega. Tomoshalar xalq va davlat bayramlari, turli-tuman marosimlar va to‘ylar munosabati bilan tashkil etiladigan bazm va sayillarda yakka yoki bir guruh ijrochilarning xohishlari bilan to‘planadigan yig‘in va ma‘rakalarda bo‘lib o‘tadi”.

Manbalarga qaraganda, tomosha ko‘rsatiladigan joy o‘tmishda “tomoshagoh”, “zo‘rxona” (kurash uyushtiriladigan maydon) “tarabxon”, “ma‘raka maydoni”, “sayilgoh”, “o‘yingoh”, “toypon” (uloq musobaqalari o‘tkazilayotganda g‘olib chavandozlarga sovinni tantanali topshiradigan sahna) kabi turli mahalliy tushunchalar iste‘mol qilingan. “Ma‘raka” so‘zining lug‘aviy ma‘nosi urush maydonidir. Istiloda va ko‘chma ma‘noda esa xaloyiq to‘planadigan va har xil kishilar o‘rtaga chiqib qobiliyati, hunarini namoyish etadigan joy ham ma‘raka deyilgan.

Xaloyiq o‘rtasida ko‘rsatiladigan tomoshalarda eng muhim xususiyat ishqibozlar bilan ijrochilar o‘rtasidagi muloqotdir. Tomoshalar o‘tadigan joylarning ma‘raka deb atalishi ham shundan. Janubiy viloyatlarda xalq orasida “to‘pxona”, “davra”, “qur” kabi mahalliy atamalar ham ishlatiladi. Tomoshalarni chor atrofda kuzatib, hordiq chiqarish bilan birga ma‘lum darajada unda ishtirok etuvchilar “tomoshachi”, “tomoshabin” deb ataladi.

XX asrda ro‘y bera boshlagan madaniy transformatsiya jarayonlari natijasida bunday atamalar safiga yangilari kelib qo‘shildi. Zamonaviy binolarning qurilishi, Yevropa namunasidagi yangi, har taraflama qulay tomosha saroylarining qaror topishi bunga sabab bo‘ldi. “Teatr”, “tomosha zali”, “madaniyat saroyi”, “san‘at saroyi”, “san‘at galereyasi”, “ko‘rgazma zali”, “kinoteatr”, “pavilyon”, “sirk maneji”, “sport saroyi”, “stadion”, “ippodrom”. “tennis korti”, “basseyn” kabi atamalar shular jumlasidandir. Bugungi kunga kelib bunday atamalar ham mazmun, ham son jihatdan yanada kengayib bormoqda.

Teatr san‘ati uzoq tarixga ega bo‘lib, uning asosiy unsurlari (boshqa qiyofaga kirish, dialog, to‘qnashuv kabi) insoniyatning qadimiy davrlarida, ovchilik, mehnat va diniy marosimlar, bayramlar bilan bog‘liq totemizm, animizm kabi qadimgi dunyoqarashlar va ajdodlar ruhlariga sig‘inish bilan bog‘liq holda shakllangan. Yunoniston, Hindiston, Markaziy Osiyoda miloddan avvalgi to‘qqizinchi asrdayoq teatr jamiyat hayotida muhim o‘rin tutgan.

Bir so‘z bilan aytganda o‘tmishda an‘anaviy teatr, raqs, xalq sirkining barcha shakllari, turlari “tomosha” deb atalgan. Ayniqsa, Markaziy Osiyoda uning ma‘no doirasi juda kengdir. Ko‘pchilikka mo‘ljallangan hamda ko‘ruvchi va tinglovchini quvontiradigan yoki qayg‘urtiradigan, ba‘zan junbushga soladigan ijrolar, maydon ma‘rakalari, marosimlar bilan bog‘liq namoyishlar va o‘yinlar - barchasi tomoshadir. To‘g‘ri, turkiycha “o‘yin” atamasi ham ishlatilgan, biroq uning

qo'llanish doirasi haddan tashqari keng bo'lib, ermak mashg'ulotlar, badantarbiya va sportga aloqador sohalarni ham o'z ichiga olgan. Shu boisdan yuqori malakali, tajriba va mahorat talab qiladigan san'at turlariga nisbatan "o'yin"dan ko'ra "tomosha" atamasini ishlatish to'g'riroq bo'ladi.

"Tomosha san'ati" tushunchasi og'izda ilgari ham bo'lgandir, bilmadim, – deydi san'atshunos olim M.Qodirov. – Lekin yozma shaklda ilk bor kamina qo'lladim. 1981 yilda "O'zbek xalq tomosha san'ati" nomli kitobim bosilib chiqdi. Shundan e'tiboran "tomosha san'ati" tushunchasi olimlarimiz tomonidan ishlatilib, ilmiy iste'molga kirdi. Bugun bundan hech kim ajablanmaydi. Chunki an'anaviy shakllardagi ijrochilik namunalari nisbatan bu atama juda qo'l keladi. Ammo tomosha shakllarida namoyon bo'luvchi san'atlar bitta emas, bir necha, ular garchi xalq hayotida bir-biriga chambarchas bog'langan holda namoyon bo'lsa-da, ayni chog'da har qaysisi o'zicha mustaqil, o'z tabiati va xususiyatlariga ega. Binobarin, ularni ko'plikda "tomosha san'atlari" deb atagan ma'qulroq ko'rinadi.

O'tmishda tomosha sanatlarini ilmiy o'rganishga juda kam e'tibor berilgan. Maxsus o'rganilmagan desa ham bo'ladi. Shu boisdan bu to'g'ridagi ma'lumotlarni arxeologlarning topilmalaridan, tarixnavislarning tadqiqotlaridan, sayyohlarning kundaliklaridan izlashga to'g'ri keladi. Ularda an'anaviy teatrning turlari, shuningdek, sahnaviy ijrochilikka yaqin raqs sanati va xalq sirki ko'rinishlari, bayramlar bo'yicha ma'lumotlar sochilgan bo'ladi. Manbalarda ba'zan dastlabki ilmiy umumlashmalar, tadqiqotlar ham uchraydi, albatta. Xususan, temuriylar davri tomosha san'atlari, bayramlar to'g'risida ma'lumotlar va umumlashmalar ko'proq saqlanib qolgan. Shu ma'noda Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye", Xondamirning "Makorim ul-axloq", Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma", Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" kabi asarlari qimmatlidir. Ayniqsa, an'anaviy teatr, raqs va sirk bo'yicha ma'lumotlar, umumlashma fikrlar va mo'jaz tadqiqotlar Alisher Navoiyning butun ijodi bo'ylab sochilgan. Bundan tashqari, Abu Nasr Forobiy, Abu Abdulloh Xorazmiy, Abu Ali ibn Sino, Abdurahmon Jomiy, Darvesh Ali Changiy va boshqalarning musiqa san'atiga oid risolalarida raqs ritmi va usullari haqida ma'lumotlar, ilmiy mushohadalar uchraydi. Shuningdek, Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvvatnomai sultoniy yohud javonmardlik tariqati" risolasida o'yin va tomoshalarning ayrim toifalari xususida fikr yuritiladi. To'g'rirog'i, muallif o'z ishiga tasavvufning bir oqimi bo'lmish javonmardlik tariqati qoidalari va g'oyalarini yoritishga qo'l kelgan tomoshalarnigina jalb etadi. Chunonchi, 5 fasl va 13 qismni o'z ichiga olgan asar to'liq holda ma'raka madaniyati, tomosha ko'rsatgan qissaxonlar, pahlavonlar, dorbozlar, qo'g'irchoqbozlar, soqqabozlar, kosa o'ynovchilarga bag'ishlanadi. Ammo masxara, taqlid, zarofat, qush va hayvonlarni o'ynatish kabi kulgi qo'zg'ovchi tomosha turlari haqida lom-lim deyilmaydi.

O'tmishda tomosha san'atlariga kam e'tibor berilganligiga sabab shuki, birinchidan, aksar o'yin va tomoshalar ko'ngil ochish, zavq-shavqni oshirishga mo'ljallangan hamda ko'pincha kulgi, ya'ni hajv va hazil bilan yo'g'rilgan, ikkinchidan, bu sohalardagi ijrolar, ayniqsa, kulgi qo'zg'aydigan tomoshalar diniy e'tiqodni sustlashtiradi deb o'ylaganlar. Holbuki, islom biron joyda kulgi, tomosha harom demagan. Aksincha, hazrat payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.): "Men ham hazil-mutoyiba qilaman, lekin faqat haq gapni so'zlayman", – degan ekanlar. Shuni ham unutmaslik kerakki, an'anaviy shakllardagi tomosha san'atlari asosan og'zaki ijod va ijro asosiga qurilgan bo'lib, tana, ovoz va harakat vositasida yaratilgan bunday nafosat namunalari yozib olish va tahlil qilish o'ta mashaqqatli edi. Shu boisdan ham ba'zi olim-u fuzalolar ularni chetlab o'tgan bo'lsalar ajab emas.

Qo'yingchi, tomosha san'atlarining ilmiy o'rganilmaganligi, manbalar, ma'lumotlarning nihoyat darajada kamyoqligi tufayli asosan ilmiy ta'mirlash uslubiga tayanishga to'g'ri keladi. Ma'lumki, arxeologlar tepalarni qazib, yer qa'ridan har xil qurilmalar, devoriy tasvirlar, tangalar, taqinchoqlar, ko'zachalar va boshqa buyumlar topib olib, shu asosda o'sha joyning yoshini aniqlaydilar hamda asl qiyofasini tasavvur qiladilar. Bunda ular yozma manbalarga ham tayanadilar. Tomosha san'atlari va bayramlar tarixini tadqiq etishda ham shunga o'xshash mashaqqatli yo'ldan yurishga majbur bo'ladi kishi. Tarixiy asarlar, zafarnomalar, safar kundaliklari, tazkiralar, adabiy manzumalarda injulardek sochilgan ma'lumotlar, lavhalar, devoriy va kitobiy tasvirlarni bir-biriga solishtirib, qiyos qilib muayyan davrga xos tomosha san'atlari haqida umumiy tasavvur hosil qilinadi. Markaziy Osiyo bayramlari, tomosha

san'atlarining kelib chiqishidan tortib islomgacha bo'lgan davri, musulmonlik davri va ayniqsa, Amir Temur va temuriylar hukmronligi davriga oid turkum ishlarda ilmiy ta'mirlash uslubidan keng foydalanilgan. Natijada o'ziga xos ilmiy yo'nalish vujudga keldi. Uni bir so'z bilan tomoshashunoslik deb atash mumkin.

Tomosha san'atlari, bayramlar tarixini jiddiy ilmiy tadqiq etish XX asrda boshlandi va u kuchayib bordi. Bu ishda dastlabki davrlarda etnograflar, yozuvchilar o'rnak ko'rsatib, tomosha san'atlari namunalarini yozib olish va ilmiy o'rganishga kirishdilar. M.F.Gavrilovning "Куколный театр Узбекистана" (1928), A.Borovkovning "Dorboz" (1928), M.Solihovning "O'zbek teatri tarixi uchun materiallar" (1935) kitoblari paydo bo'ldi. A.L.Troitskaya 30-yillarda J.Qodirov, H.Komilova, M.Yusupov kabi ziyolilar yordamida qiziqchilik namunalarini yozib olib, "Народный театр в Узбекистане" nomli doktorlik dissertatsiyasida umumlashtiradi. Cho'iponning "Qiziqqlar" ("Guliston", 1936, № 5-6), Sh.Riyuning "Xalq san'atkorlari" ("Guliston", 1940, № 4) kabi bir qator jiddiy maqolalari e'lon qilindi. Shu tariqa teatrshunoslikning dastlabki ko'rinishlari paydo bo'lib, qadimgi va yangi tomosha san'atlarini o'rganish ikki yo'nalishda rivojlandi. Mazkur ilmiy yo'nalishlar ikkinchi jahon urushidan keyin Toshkent Davlat san'at institutini bitirgan teatrshunoslar tufayli professional yo'lga tushib oldi. Ammo bu ilmiy yo'nalishlar bir tekis rivojlandi deb bo'lmaydi. Teatr, raqs va sirk san'atlarining sovet istibdodi davridagi tarixida ijodiy muammolarini o'rganish ustuvor qilib belgilandi. Teatrshunos olimlarning aksariyati yangi o'zbek teatri masalalari bilan shug'ullanib keldi.

Qadimgi davr tomosha san'atlari, bayramlar tarixi bilan shug'ullanuvchi olimlar barmoq bilan sanarlidir. Bular – M.Rahmonov, L.Avdeyeva, T.Obidov, B.Shodiyev, P.Toshkenboyev va M.Qodirov. Lekin shunga qaramasdan, tomosha san'atlari tarixi bo'yicha yaratilgan fundamental tadqiqotlar teatrshunoslik fanining eng katta yutuqlari sifatida baholandi. M.Ridionovning "O'zbek teatri (qadimiy davrdan 18 asrga qadar)" (1975), "O'zbek teatri tarixi (18-asrdan 20-asr avvaligacha)", (1968), M.Qodirovning "Masxaraboz va qiziqchilar san'ati" (1971), "O'zbek teatri an'analari" (1976), "O'zbek xalq tomosha san'ati" (1978), "Узбекский традиционный театр кукол" (1979), L.Avdeyevaning "O'zbekiston raqs san'ati" (rus va o'zbek tilida, 1963, 1966), "O'zbek milliy raqsi tarixidan" (o'zbek va rus tilida, 2001), T.Obidovning "Традиционный цирк в Узбекистане. Генезис и эволюция" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi (M., 1990) tufayli O'zbekiston hududida xalq tomosha san'atlari juda qadimgi davrlarda shakllanib, asrlar davomida uzluksiz rivojlanib kelgani isbot qilindi. Ularda an'anaviy teatr, raqs san'ati, xalq sirki alohida-alohida tadqiq etildi.

Bu tomosha san'atlarini o'rganish muhim bir yo'nalish sifatida bundan keyin ham davom etishi mumkin. So'nggi yillarda ikkinchi ilmiy yo'nalish ham yuzaga keldi. U ham bo'lsa an'anaviy teatr, raqs va sirk san'atlari, bayramlar, maydon tomoshalari tarixini yaxlit, yalpi o'rganishdan iborat. Zotan, o'tmishda tomosha san'atlari xalq hayoti, marosimlari, urf-odatlarini, odob-axloq talablari bilan mustahkam bog'liq bo'lgani sababli ular ko'p hollarda birga, bir xil sharoitda, bir xil muhitda faoliyat ko'rsatgan, bir-biriga ta'sir ko'rsatib, yashab, rivojlanib kelgan. XX asrda G'arb tamadduni ta'sirida vujudga kelgan yangi san'atlarga esa o'zaro va jamiyat bilan bu qadar zanjirband bog'liqlikni ko'rmaymiz. Ular nisbatan mustaqildir.

So'nggi yillarda san'atshunos olim M.Qodirov tomonidan mazkur yo'nalishda tadqiqot ishlari olib borilib, "Tomosha san'ati o'tmishidan lavhalar" (1993), "Amir Temur va temuriylar davrida tomosha san'atlari" (1996), "Navoiy va sahna san'ati" (2000) nomli kitoblar chop etildi. Biroq, hali tomosha san'atlari tarixi buyicha qilinadigan ishlar ko'p. O'zbek davlatchiligi, o'zbek etnosi tarixining yangi konsepsiyasi asosida tomosha san'atlari tarixini qayta ko'rib chiqish, an'anaviy teatr, sirk va raqs san'atlari takomiliga O'zbekistondagi davlatlar hamda shahar madaniyati va o'troq aholi ta'sirini alohida ta'kidlash, to'g'ri davrlashtirish va har bir davrning o'ziga xos tendensiyalarini aniqlash, yangi qo'lyozma manbalarni izlab topib, xalq san'atkorlari repertuari mohiyatiga chuqurroq kirib borib, xalq tomosha san'atlari tarixini tiklash muqaddas vazifadir. Ushbu vazifani bajarishga qodir ilmiy kadrlar tarbiyalab yetishtirish ham muhim.

O'zbek xalqining asrlarga teng tomosha san'ati bugungi kunda yanada rivojlanib, o'z muxlislari sonini ko'paytirib bormoqda. Shuning uchun bu san'at tarixini hamda nazariy asoslarini o'rganish, uning keng qamrovli bag'rida paydo bo'layotgan tomosha turlarining rivojlanish jarayoni, yangi shakllanayotgan usul va uslublarini o'rganish dolzarb bo'lib qoldi. Bu

mavzudagi izlanishlar munozaralarga boy bo‘lib, har bir ijodkorning o‘z nuqtai nazari bor. Qolaversa, mazkur san’atning rivojlanishiga ulkan xissa qo‘shgan ijodkorlar bu yo‘nalish bo‘yicha ko‘plab o‘quv qo‘llanmalari va monografiyalar chiqarganiga qaramasdan, hamon izlanishlar davom etmoqda. Bu harakatga ko‘plab ijodkorlarning bosh qo‘shganligini esa quvonarli holat deyish mumkin.

Albatta, hayot tashvishlaridan charchagan har bir inson uchun ko‘ngilochar tomosha zarur. Fikrimizcha, insonning mana shu ehtiyojini e‘tiborga olgan tomosha san’atini estrada deb nomlash mumkin. Ya’ni, estradani tomosha turlarining eng ommaviysi sifatida ko‘rsatish mumkin.

Har bir millatning o‘z tomoshalari bor. Bu ularning bayramlari, urf-odatlarini, an’analari, to‘y-tomoshalari-yu, o‘yinlarida saqlanib kelmoqda. Aytish mumkinki, zamonaviy tomoshalarni tashkillashtirishning ham o‘z talablari mavjud. Ya’ni, maxsus jihozlangan maydonchalarda o‘tadigan tadbirlarning ommabop va hammabopligiga, tadbir o‘tadigan joyning go‘zal, ramziy, badiiy, estetik zavq beradigan darajadagi bezaklariga, bayramona kayfiyat yaratadigan muhitga asosiy e‘tiborni qaratish lozim. Yanada ko‘p zavq olishni istaganlar esa bunday tomosha san’ati bilan oshno bo‘lish uchun teatr, konsert zallari yoki musobaqa-shoularga tashrif buyuradilar. Tomosha turlarini zamon va tomoshabin talabi darajasida ushlab turish, yanada rivojlantirish hamda unga fidoyilarcha xizmat qilish uchun esa, avvalo, uning tarixini bilish, an’analarini e‘zozlash va qonun-qoidalariga amal qilishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sayfullayev B. Tomosha san’ati tarixi va nazariyasi. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
2. Jirmunskiy V. M., Zarifov X. T., Dorbozlar qissasi. – T., 1963.
3. Qodirov M. O‘zbek teatri an’analari. – T., 1976.
4. Qodirov M. O‘zbek xalq tomosha san’ati. – T., 1981.
5. Qodirov M. Masxaraboz va qiziqchilar san’ati. – T., 1971.
6. Qodirov M. Tomosha san’ati o‘tmishidan lavhalar. – T., 1993.
7. Qodirov M. Amir Temur va temuriylar davrida tomosha san’atlari. – T., 1996.
8. Qodirov M. Temuriylar davri tomosha san’atlari. – T., 2007.
9. Umarov M.. Estrada va ommaviy tomoshalar tarixi. – T., 2017.
10. Avdeyeva L. O‘zbekiston raqs san’ati (rus va o‘zbek tilida). – T., 1963, 1966.
11. Abdujabbarova M. O‘zbek xalqi tomosha san’atida milliy g‘oyaning o‘rni // O‘zDSMI xabarlarini, 2018, 1/5.
12. Raxmonova M.X. O‘zbekiston nomoddiy madaniy merosi: Xalq dostonlari, xalq tomosha san’ati, xalq o‘yinlari. – Qarshi., 2022. – B. 29-35.

Nashrga prof. S.Choriyev tavsiya etgan

ОИЛАДА ШАХСНИНГ МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ИЖТИМОЙЛАШУВИ ВА МАДАНИЙ ИДЕНТИФИКАЦИЯСИ

Рахимова Р. А. (“Оила ва хотин-қизлар” илмий-тадқиқот институти)

Аннотация. Мақолада оила ўзи мансуб бўлган халқ ва миллат ҳақида дастлабки ғояларни яратади. Оила миллий-ахлоқий кадриятларнинг тимсоли ва ташувчиси ҳамдир. Оила кадриятларни болаларга ўтказадиган муҳим институт, шахс ўзининг биринчи таълим ва тарбиясини оладиган ядро ташкилоти, шахсият ва характер шаклландирган бошланғич муҳитдир эканлиги очиқ берилган

Таянч сўзлар: *миллий, ахлоқ, муҳит, қадрият, фарзанд, соғлиқ, таълим, инсон.*

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННАЯ СОЦИАЛИЗАЦИЯ И КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ ЧЕЛОВЕКА В СЕМЬЕ

Аннотация. В статье семья создает исходные представления о народе и нации, к которой она принадлежит. Семья также является символом и носителем национальных нравственных ценностей. Выявлено, что семья является важным институтом, передающим ценности детям, ядерной организацией, в которой личность получает свое первое образование и воспитание, исходной средой, в которой формируется личность и характер.

Ключевые слова: *народ, нравственность, среда, ценность, ребенок, здоровье, воспитание, человек.*

SPIRITUAL-MORAL SOCIALIZATION AND CULTURAL IDENTIFICATION OF THE PERSON IN THE FAMILY

Annotation. In the article, the family creates initial ideas about the people and nation to which it belongs. The family is also a symbol and carrier of national moral values. It is revealed that the family is an important institution that transmits values to children, the nuclear organization where the individual receives his first education and upbringing, and the initial environment in which personality and character are formed.

Key words: *national, morality, environment, value, child, health, education, human.*

КИРИШ

Соғлом оила – соғлом жамият демакдир. Бошқача айтганда, соғлом оила жамият ва давлат асосини ташкил этади. Оила жамиятнинг ўзаги бўлиб, соф жамият уруғи аввало шу ерда экилади. Бугун глобаллашув ва модернизация даврида бу борада ота-оналар зиммасига катта масъулият юкланган. Оилалар технологик ва иқтисодий ўзгаришлар, айниқса глобаллашув натижасида юзага келган қийинчиликларга дуч келмоқда. Бу муаммоларни кўрмаган, дуч келганда уларни ҳал қила олмайдиган халқлар ўз қадрият ва анъаналарини келажак авлодларга еткази оладими, деган савол туғилади.

Ёш авлод тарбияси улар яшаётган муҳит, мулоқотда бўлган инсонлар, таълим-тарбия оладиган педагогик жамоа, энг муҳими, оиласи билан боғлиқлигини аниқ айтишимиз мумкин.

МЕТОД

Хитой файласуфи Конфуцийнинг сўзларини ёдга олишимиз зарур: «Баркамоллик даражаларига эришиш учун қалб покизалиги ҳақида ўйлаб кўриши керак. Қалб покизалигига эса юрак ҳақиқатни излаганда ва руҳ орифликка интилан тақдирдагина эришилади. Буларнинг барчаси ҳақиқий билимга боғиқдир».¹

Тарбия ишидаги асосий масъулият ва салмоқ оила зиммасига тушиши ҳақиқат. Шунинг учун ҳам оилада яхши тарбия олиб, ота-онасининг юзини қизариб юборганларга “қандай ақлли, одобли, меҳнаткаш бола экан” дейишади. Бундай ёшлар ҳам маънавий жиҳатдан соғлом, маданиятли, самимий, дунёқарашли.

Шундай экан, онгли, теран англайдиган, кенг дунёқарашга эга замонавий ёшларни кўришни истасак, оила тарбияси масаласини биринчи ўринга қўйиб, бу масалага жиддий ёндашимиз керак. Ота-оналар тарбия ишини шундай йўлга қўйишлари керакки, улар фарзандининг ахлоқий қадриятларига шундай заргарлик билан эътибор қаратишлари керакки, охир оқибат улар эришган нарсаларидан афсусланмайдилар.

Аmmo оилада тарбия тизими тўғри йўлга қўйилса, оиланинг меҳнати зое кетмаса, ота-она, ака-укалар, бобо-бувилар ва ҳоказо. Ўртасида ўзаро тушуниш ва ҳурмат? Педагоглар ўзлари тарбиялаётган болалар ўз меҳнатининг мазмун-моҳиятини, айтган сўзининг кадр-қимматини чуқур англаб, катталарга нисбатан ўз ҳаракатларига эҳтиёткорлик билан ёндашганда бу мақсадга эришадилар. Ота-оналар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, оила аъзолари билан муомала қоидалари болалар тарбиясида муқаррар равишда намоён бўлади.

ТАҲЛИЛ

Тинчлик ва тотувлик шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабати кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва муаззам бўлади”² - деб ёзади. Ота-она фарзандини оиласига, Ватанига, маҳалласига муносиб фарзанд сифатида кўришни, дунёқарашини кенг фуқаро бўлиб вояга етказишни истаса, уни динимиз, миллий анъаналаримиз доирасида йўл-йўриқ кўрсатиши лозим. Яхши китоблар рўйхати, тарихий филмларни томоша қилиш вақти. У биринчи навбатда Ўзбекистонлик ғоясини сингдириши керак. Ота-оналар фарзандига меҳнацеварлик, ватанпарварлик, ота-онага, устозга, заминга меҳр-оқибат сирларини сабр ва вазминлик билан секин-аста етказиши керак. Тажриба шуни кўрсатадики, мактаб ҳаёти ёш авлодга берадиган қадриятларни ҳеч қандай ҳаёт бера олмайди.

Таълим-тарбия жараёнида ота-оналарнинг ўрни каттароқ бўлса, ўқитувчи ёшларнинг шаклланиши, жамиятдаги ўрни учун шунчалик меҳнат қилади. Шунинг учун ҳам энг буюк

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон, 2000.

² Фитрат. Оила. –Т.: Маънавият. 1998. – Б. 13.

дахолар ҳам қўлга киритган ҳар бир ютуғи учун устозга ўз миннатдорчилигини билдирган. сана филмларни томоша қилиш вақтини кўрсатиши керак. У биринчи навбатда Ўзбекистонлик ғоясини сингдириши керак. Ота-оналар фарзандига меҳнацеварлик, ватанпарварлик, ота-онага, устозга, заминга меҳр-оқибат сирларини сабр ва вазминлик билан секин-аста етказиши керак.

А.Очилдиев “...энг умумий маънода, глобаллашув, бир томондан, муайян ҳодиса, жараённинг барча минтақалар, давлатлар ва бутун Ер юзини қамраб олганини, иккинчи томондан, уларнинг инсоният тақдирига даҳлдор эканини англатади”¹ деб таъкидлайди. Таълим инсон психологиясини шакллантирувчи муҳим омил бўлгани учун уни тўғри йўналтириш керак. Ахир болаларнинг қарашлари, идроки, нутки, оиладаги тарбияси, маданияти бир хил эмас. Бинобарин, тарбия иши ҳар бир ўқитувчидан педагогик маҳорат талаб қилади. Педагоглар болалар психологиясини уларнинг нуқтаи назаридан ўқишлари, уларнинг оилавий ҳаёти ва кундалик ҳаёти билан яқиндан танишишлари керак. Замоनावий давр талаблари ўқитувчилар зиммасига жиддий вазифаларни қўймоқда.

Умуман, ёш авлод оилада, мактабда шаклланади, муҳитда камол топади. Иш жараёнида, касбида, санъатда қўлга киритган муваффақиятларини давом эттириб, эл-юртга, яқинларига наф келтирмоқда. Ёшлар тарбиясида жамоатчилик, жамоа, раҳбарият, дўстларнинг ўрни беқиёс. Бунинг учун демократик муҳит ёшларнинг соғлом вояга етишига хизмат қилувчи асосий шартлардан биридир.

Жамиятнинг ўзи оила, яъни оиланинг кенгайган шаклидир. Бинобарин, оиласини севган ўз жамиятини, юртини, халқини севади. Бу инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқатдир. Омма ҳар кимнинг ҳақ-ҳуқуқини ўзи учун олишини тарих исботлаган. Шундай экан, замоनावий ёшларнинг юраги ватан деб уриши керак.

Узоқ ва яқин ўтмишимизга назар ташлайдиган бўлсак, ўша давр ёшлари замоनावий ёшлар учун ҳақиқий ўрнак бўлишига қаттиқ ишонамиз. Ватанимизнинг ҳар бир гўшасида ухлаётган аждодларимиз Ўзбекистон оилаларида тарбияланиб, Ўзбекистон мактабларида яхши-ёмонни танлашни ўргандилар. Биз, замонамиз ёшлари, улардан ўрнак олиб, Ватан ўғил дейишига, Ватан буюрса, шаҳид бўлишга тайёр бўлишимиз кераклигини англашимиз керак.

Замоनावий давр ёшлари эркин, мустақил, демократик давлат ёшлари эканини билиши керак. Бу ёшлар эрдан чиқармасликлари керакки, эркинлик ва демократияга эришиш қанчалик қийин бўлмасин, уни асраб-авайлаш, келажак авлодларга етказиш анча қийин.

Шундай экан, ахлоқий маданиятни юксалтириш масаласи ҳам эндиликда нафақат миллий, балки глобал характер ҳам касб этади. Лекин, глобаллашув жараёни Н.Жўраев² тўғри қайд этганидай, ҳозирча фақат қандайдир мавҳум ижобий жиҳатлари билангина эмас, балки кўпроқ «ҳозирги давр глобал муаммолари»ни вужудга келтиргани билан характерлидир. Кўпчилик мутафаккирлар бу даврни хатто глобал кризис (бухрон) даври деб атамоқдалар. “XX аср кризисни кучли ҳис этиш билан бошланган эди ва шу ҳиссиёт билан поёнига етди”,³ - деб ёзади, масалан, рус файласуфи С.И.Дудник.

Оилалар давлатнинг мустаҳкамланиши ва ривожланишининг асосидир. Ҳар доим мамлакат тараққиёти оиланинг жамиятдаги ўрни, давлатнинг оилага муносабати билан баҳоланади. Оила ва гендер масалалари замоनावий дунёда алоҳида ёндашувни талаб қилади. Глобаллашув анъанавий жамиятга индивидуализм ва ноанъанавий оила шаклларида бағрикенглик тенденцияларини олиб келади.

Миллий-маънавий кадриятлардан бири глобаллашув панжасига қурбон бўлаётган бир пайтда, оила муҳитида кечган коррупция вақт ўтиши билан жамиятнинг барча қатламларини қамраб олади. Рашк, иккиюзламачилик, севги ўрнига хиёнат, ҳурмат ва ишонч, умумий манфаат, худбинлик каби салбий хатти-ҳаракатлар юзага келади. Садоқат, адолат, раҳм-шафқат ва раҳм-шафқат туйғулари йўқолса, одамларнинг тинч, осойишта ва ҳурматда бирга яшаши имконсиз бўлиб қолади. Бундай шароитда ота-оналар ўз

¹ Очилдиев А. Глобаллашув ва мафкуравий жараёнлар. – Тошкент: Мухаррир нашриёти, 2009. – 64 б.

² Қаранг: Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 459.

³ Дудник С. И. Парадигмы исторического мышления XX века: очерки по современной философии культуры. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – Б.132.

фарзандининг таълим-тарбияси ва ўз миллати вакили бўлишида ўтмишдагига нисбатан кўпроқ масъулиятни ҳис этишга мажбур бўлади.

Оила ташкилотининг жамиятнинг энг самарали ташкил этувчи мавқеига кўтарилиши муносабати билан бу масъулиятли вазифани бажаришда оилани давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Халқ сифатида аввало оиладан бошлаб, инсоний кадриятларни миллий-маънавий кадриятларга сингдирувчи, фидойи ва эртанги кунга ўз ўтмиши ва миллий ўзига хослигидан олган куч-қувват билан қарашга бел боғлаган, урф-одатларга содиқ, айна пайтда кул психологиясидан узоқ демократик тамойилларга эга бўлиш, Ёшларни юксак муҳаббат ва адолат туйғуси билан тарбиялаш устувор вазифамиз бўлиши керак. Ҳамма нарса моддийлашган бир пайтда “тоза жамият”ни барпо этиш учун бошдан-оёқ маънавий-руҳий покланиш зарурлиги шубҳасиз.

Бугунги кунда Ғарб жамиятида кузатилаётган салбий ўзгаришлар ахлоқий фазилатлардаги буюк кадриятларнинг йўқолишига олиб келди. Бу зарар натижасида дунёнинг айрим давлатлари оилавий бизнесни вариант сифатида эмас, балки сармоя воситаси сифатида қабул қила бошладилар. Глобал миқёсда оилавий ҳаёт вақт ўтиши билан пайдо бўлган инновациялар таҳдиди остида: технологиянинг ривожланиши, халқлар фаровонлигининг ўсиши, индивидуалликнинг ошиши, маънавий кадриятларнинг заифлашиши, баъзи фарқлар жамиятнинг асосига таъсир кўрсатди. оилавий ҳаёт. Демографик муаммо Ғарбда кенг тарқалган муаммо бўлиб, оила таркибининг жамиятдаги ўрни ҳақида фан маълумот бера олмаслиги инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқатдир.

Бугунги кунда узоқ умр кўрадиган, соғлом оила модулини ривожлантира олмайдиган, Гендер масаласини “ҳал қилиш” орқали аёлларни кареристга айлантирган Европа энди уларни оилага боғлай олмаяпти. Глобаллашув, шунингдек, ривожланаётган мамлакатларнинг Европага мослашуви шароитида Европани Шарққа, айниқса, мусулмон-турк давлатларига интеграция қилиш зарур. Ғарбда соғлом оила тизимини яратиш учун Шарқ халқлари, туркий тилли халқлар, мусулмон жамиятларининг анъаналари, миллий-ахлоқий кадриятлари, ахлоқий меъёрларини ўзлаштириб, амалда қўллаш зарур. Чунки мусулмон-турк жамиятининг энг муҳим кадрияти бошқаларни бахтли қилишдан иборат. У шахсий эркинлик ва индивидуалликдан воз кечиб, бошқаларнинг бахтига интилади. Бу оила пойдеворининг нажотидир: бошқаларни ўзингиздан кўра кўпроқ севиш ва ўзингиздан кўра кўпроқ севганларингизни ўйлаш ...

Ривожланаётган мамлакатларнинг Европага мослашиши каби Европанинг Шарққа, айниқса мусулмон-турк давлатларига интеграциялашуви зарур. Ғарбда соғлом оила тизимини яратиш учун Шарқ халқлари, туркий тилли халқлар, мусулмон жамиятларининг анъаналари, миллий-ахлоқий кадриятлари, ахлоқий меъёрларини ўзлаштириб, амалда қўллаш зарур. Чунки мусулмон-турк жамиятининг энг муҳим кадрияти бошқаларни бахтли қилишдан иборат. У шахсий эркинлик ва индивидуалликдан воз кечиб, бошқаларнинг бахтига интилади. Бу оила пойдеворининг нажотидир: бошқаларни ўзингиздан кўра кўпроқ севиш ва ўзингиздан кўра кўпроқ севганларингизни ўйлаш ...

Агар оила пойдевори тўғри қурилган бўлса, унинг “касал бўлиб”, парчаланиб кетиш хавфи камроқ. Оила қуришда қандай шартлар муҳим?

Оила меҳр-муҳаббатга қурилиши, шахсий бахт умумий манфаатдан устун келмаслиги, никоҳ тузаётган томонларнинг ақл-заковати, дунёқараши бир хил, маданий савиялари бир-бирига мос келиши, ижтимоий мавқеи, иқтисодий аҳволи бир-бирига мос келиши ва ҳоказо. Бизнинг фикримизча, икки киши алоҳида яшай олмаслигини тушунганида, улар турмуш қуришлари ва бирга яшашлари керак. Севги абадий ва режасиз бўлганлиги сабабли, ҳар бир кишининг оилавий ҳаёти севгига асосланмаган. Аммо бирга яшаш даврида ҳамдардлик ва катта ҳурмат ҳисси севгига айланади. Баркамол, соғлом оила қуриш учун аёл ва эркакнинг ҳаётга, маданий даражага бўлган қарашлари бир-бирини тўлдириши, томонлар ўртасида масъулият ва ҳурмат ҳукм суриши шарт! Гоҳида муҳаббат ва жозиба, эҳтиросни ажрата олмайдиган ёшларнинг турмуши эҳтиросдек узоқ давом этади.

ХУЛОСА

Оила қуриш, уни бузиш осон, лекин ҳаёт синовларидан омон қолиш қийин ва шарафли иш. Инсон ҳаётининг муҳим босқичларидан бири бўлган никоҳ ўз моҳияти ва сифати жиҳатидан жиддий масъулият талаб қилади. Оиланинг парчаланиши руҳий ва ижтимоий ўзгаришларни келтириб чиқаради. Бундай вазиятда болалар энг кўп азоб чекишади. Худбинлик ва умумий манфаатлар устидан шахсий бахтни ҳис қилиш ажралишга олиб келадиган руҳий касалликлардан биридир. Бошқалар фикрини менсимаслик, доим “мен” дейиш “биз” тушунчасини бузади. Бошқаларни хурсанд қиладиган нарсаларни ман қилиш, ишончсизлик одамни ёлғиз қилади. Афсуски, замонавий жамиятда баъзан замонавий қиёфага эга, аммо машади тафаккурга эга бўлган ёшлар турмуш қурганларидан сўнг (оила муҳаббат устига қурилганига қарамай) аёлларга нисбатан тақиқлар қўяди. Ўзини қабул қилса-да, санъати ва касбини қабул қилмайди, уни зулмга маҳкум этади. Ёшларда турмуш қургандан кейин бундай аломатлар пайдо бўлмаслиги учун томонларнинг дунёқарашада умумийлик, демократик фикрлаш, маданий савия, ҳурмат ва ғамхўрлик каби ахлоқий фазилатлар юксак бўлиши керак.

Глобаллашув даврида мияси ғарб оқими таъсирида бўлганлар инсоннинг ҳам ижтимоий мавжудот эканлигини унутмасликлари керак. Унинг дунёга келиши ва шахс бўлиб улғайиши учун илиқ оила зарур. Оила шахснинг шахсга айланишининг дастлабки босқичидир. Инсон ўзи яшаётган жамиятнинг қадриятларини ҳурмат қилиши керак. Агар биз янги одамни кашф қила олмасак, эскисини ўчира олмаймиз. Глобаллашув йўқ қиладиган қадрият жамиятнинг емирилишидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Фитрат. Оила. –Т.: Маънавият. 1998. – Б. 13.
2. Очилдиев А. Глобаллашув ва мафкуравий жараёнлар. – Тошкент: Мухаррир нашриёти, 2009. – 64 б.
3. Дудник С. И. Парадигмы исторического мышления XX века: очерки по современной философии культуры. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – Б.132.

Наширға проф. С.Чориев тавсия этган

ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ТОМОНИДАН ЖИНОЯТЧИЛИККА ҚАРШИ КУРАШИШДА ТЕЗКОР-КИДИРУВ ТАДБИРЛАРИНИ ЎТКАЗИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Рахманов Ш. (Ички ишлар вазирлиги Академияси)

Аннотация. Мақолада ички ишлар органлари томонидан жиноятчиликка қарши курашишда тезкор-кидирув тадбирларининг натижалари билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш борасидаги фикрлар ёритилган.

Таянч сўзлар: *хавфсизлик, ҳуқуқ-тартибот, экстремизм, одам савдоси, инсон қадр-қиммати, ҳуқуқ, эркинлик, профессионал тузилма, ахборот-коммуникация технологиялари.*

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ, ОСУЩЕСТВЛЯЮЩИХ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В БОРЬБЕ С ПРЕСТУПНОСТЬЮ

Аннотация. В статье рассмотрены представления органов внутренних дел о решении проблем, связанных с результатами оперативно-розыскных мероприятий в борьбе с преступностью.

Ключевые слова: *безопасность, правоохранительная деятельность, экстремизм, торговля людьми, человеческое достоинство, право, свобода, профессиональный состав, информационно-коммуникационные технологии.*

DISTINCTIVE CHARACTERISTICS OF INTERNAL AFFAIRS AUTHORITIES CONDUCTING QUICK SEARCH ACTIVITIES IN THE FIGHT AGAINST CRIME

Annotation. The article describes the ideas of the internal affairs bodies on solving the problems related to the results of rapid search activities in the fight against crime.

Key words: *security, law enforcement, extremism, human trafficking, human dignity, law, freedom, professional structure, information and communication technologies.*

Мамлакатимизда Президентимиз Шавкат Мирзиёев ташаббуслари ҳамда бевосита ўзлари раҳнамолигида суд-ҳуқуқ соҳасида амалга оширилган кенг кўламли ислохотлар хавфсизлик ва ҳуқуқ-тартиботни, жамиятда қонун устуворлигини, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, жиноятчиликка қарши курашиш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш тизимини такомиллаштириш учун муҳим пойдевор бўлди, республикада ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ҳамда жиноятчиликка қарши курашишнинг янгича тизими шаклланиши учун зарур шарт-шароитлар яратилди.

Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ҳамда жиноятчиликка қарши курашиш давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади. Сўнгги йилларда ушбу соҳани такомиллаштириш борасида Ўзбекистон Республикасининг “Ички ишлар органлари тўғрисида”¹ги, “Тезкор-кидирув фаолияти тўғрисида”²ги, “Экстремизмга қарши кураш тўғрисида”³ги ва “Одам савдосига қарши курашиш тўғрисида”⁴ги бир қатор қонунлар қабул қилиниб, қонунчилик базаси шакллантирилди ва ижтимоий ҳаётга татбиқ этилди.

Олиб борилган комплекс чора-тадбирлар натижасида мамлакатда ҳуқуқ тартиботни таъминлашда ижобий натижаларга ҳамда криминоген вазиятни сезиларли даражада яхшилашга эришилди.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-60-сон фармони⁵ тасдиқланди. Мазкур фармонга кўра, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг янги қиёфасини шакллантириш ва уларнинг

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016. – № 38. – 438-м. <https://lex.uz/acts/3027843>.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012. – № 52. – 585-м. <https://lex.uz/docs/2107763>.

³ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 31.07.2018 й., 03/18/489/1593сон. <https://lex.uz/docs/3841957>.

⁴ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 18.08.2020 й., 03/20/633/1187сон. <https://lex.uz/docs/4953314>.

⁵ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 28.01.2022 й., 06/22/60/0082-сон.

фаолиятини халқ манфаатлари, инсон кадр-қиммати, ҳуқуқ ва эркинликларини самарали ҳимоя қилишга йўналтириш мақсадида қуйидагилар назарда тутилган:

– ички ишлар органларини халқнинг ишончли ҳимоячиси сифатида халқчил профессионал тузилмага айлантириш ҳамда аҳоли билан мақсадли ишлашга йўналтириш;

– қонунийликни қатъий таъминловчи, очиқ ва адолатли прокуратура фаолиятининг мустаҳкам ҳуқуқий асосларини яратиш ҳамда “Қонун – устувор, жазо – муқаррар” тамойилини бош мезонга айлантириш;

– тезкор-қидирув ва тергов фаолияти устидан назоратни кучайтириш, фуқароларнинг кадр-қиммати ва эркинлигини самарали ҳимоя қилишнинг таъсирчан механизмларини жорий этиш;

– ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларда жинойтлар ҳақида хабарларни ҳисобга олиш тизимини тубдан ислоҳ қилиш, жинойтларни яшириш ҳолатларининг олдини олишда замонавий усуллардан фойдаланиш.

Бу борада, жинойтчиликка қарши курашиш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш борасидаги фаолиятни мувофиқлаштиришнинг самарадорлигини ошириш, диний экстремизм ва терроризмга, уюшган жинойтчиликнинг бошқа шаклларига қарши курашиш бўйича ташкилий амалий чораларни кучайтириш, коррупцияга қарши курашишнинг ташкилий-ҳуқуқий механизмларини такомиллаштириш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва онгини юксалтириш, давлат тузилмаларининг фуқаролик жамияти институтлари, оммавий ахборот воситалари билан ўзаро самарали ҳамкорлигини ташкил этиш, жинойтчиликка қарши курашиш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш борасидаги фаолияти тизимига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини татбиқ этиш ва фойдаланиш самарадорлигини ошириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди.

Шу боис ички ишлар органлари томонидан тезкор-қидирув тадбирларини бошқариш тартибини такомиллаштиришни тақозо қилади. Чунончи, ички ишлар органлари ўзларининг асосий вазифаларидан келиб чиқиб ҳамда Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 25 декабрдаги “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги ЎРҚ-344-сон¹ қонунининг талабларидан келиб чиқиб тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиши мумкин.

Ушбу қонуннинг 4-моддасида тезкор-қидирув фаолиятининг асосий вазифалари сифатида қуйидагилар белгиланган:

- инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари, юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулки ҳимоя қилинишини, шахс, жамият ва давлат хавфсизлигини таъминлаш;

- жинойтларнинг олдини олиш, уларни аниқлаш, уларга барҳам бериш ва уларни фош этиш, шунингдек, жинойтларни тайёрлаш ва содир этишга дахлдор шахсларни аниқлаш ҳамда топиш;

- суриштирув, тергов органларидан ва суддан яшириниб юрган, жиний жазодан бўйин товлаётган шахсларни, бедарак йўқолган шахслар ва қонунчиликда назарда тутилган ҳолларда бошқа шахсларни қидиришни амалга ошириш, шунингдек, таниб олинмаган мурдаларнинг шахсини аниқлаш;

- шахс, жамият ва давлат хавфсизлигига таҳдид солаётган шахслар, ходисалар, ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) ҳақида ахборот тўплаш.

Бундан ташқари, қонуннинг 14-моддасига асосан тезкор-қидирув тадбирларининг қўйидаги турлари бўлиниши белгиланган. Жумладан,

– сўров;

– маълумотлар тўплаш;

– қиёсий текширув учун намуналар йиғиш;

– текшириш учун харид қилиш;

– назорат остида олиш;

– предметларни ва ҳужжатларни текшириш;

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012. – № 52. – 585-м. <https://lex.uz/docs/2107763>.

- тезкор кузатув;
- шахснинг айнанлигини аниқлаш;
- турар жойларни ва бошқа жойларни, биноларни, иншоотларни, жойнинг участкаларини, техник ва транспорт воситаларини текшириш;
- почта, курьерлик жўнатмалари ва телеграф хабарларини назорат қилиш;
- телефонлар ва бошқа телекоммуникация қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш, улар орқали узатиладиган ахборотни олиш;
- абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасидаги боғланишлар тўғрисида ахборот олиш;
- тезкор киритиш;
- назорат остида ётказиб бериш;
- ниқобланган операция;
- тезкор эксперимент.

Ушбу тадбирларни амалга ошириш давомида Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси¹да ҳам тезкор-қидирув соҳасидаги муносабатлар тартибга солинганлигини кўришимиз мумкин. Фақатгина тезкор-қидирув фаолияти тўғрисидаги қонуннинг тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш тартибини белгиловчи нормалари ЖПКнинг далиллар институтида белгиланган қоидаларига зид келиши керак эмас. Ушбу ҳолатда тезкор-қидирув фаолияти тўғрисидаги қонун дастлабки тергов органларига жиноятларни фош этишда (4-м) ёрдамчи норматив ҳуқуқий ҳужжатдир. Бизнинг фикримизча, тезкор-қидирув тадбирларнинг натижаларидан жиноят ишларида фойдаланиш зарур. Чунки уларнинг ўзи процессуал жиҳатдан далил бўла олмас-да, жиноят ишларида энг муҳим бўлган далилларни аниқлаш имконини беради. Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисидаги қонунда (19-м. 3-қ.) қонуннинг шартларига риоя этилган ҳолда ўтказилган тезкор-қидирув тадбирларининг натижалари Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексига мувофиқ текширилганидан ва баҳоланганидан сўнг далиллар сифатида эътироф этилиши мумкинлиги Ўзбекистон Республикаси ЖПКда (81-м 3-қ) қонунда белгиланган талабларга риоя этилган ҳолда ўтказилган тезкор-қидирув тадбирларининг натижалари кодекс нормаларига мувофиқ текширилганидан ва баҳоланганидан сўнг жиноят иши бўйича далиллар деб эътироф этилиши мумкинлиги талаби билан боғланган.

Шу нуқтаи назардан, оғир ва ўта оғир турдаги жиноятларни ўз вақтида фош этиш ва унинг профилактикасини таъминлашда тезкор-қидирув тадбирларини тўғри ва мақсадли олиб боришни тақозо қилади. Чунки ҳар бир аниқланган ҳолат юзасидан қонун доирасидан четга чиқмасдан тезкор қидирув тадбирларини амалга оширувчи ваколатли давлат органлари билан ҳамкорликда амалга оширилган тезкор-қидирув тадбирлари ўз самарасини беради.

Зеро, тезкор-қидирув тадбирларини амалга оширишдан кўзланган мақсад жиноятларни қисқа фурсатларда фош этиш, унга қарши курашиш, шахс эрки, унинг ҳаёти, саломатлиги ва шахсий ҳуқуқлари кафолатларини янада кучайтириш, фуқаролар ҳуқуқий муҳофазаси самарадорлигини ошириш, жамиятда ҳуқуқ тартиботни мустаҳкамлашдан иборатдир.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб хулоса килсак, ички ишлар органлари томонидан жиноятчиликка қарши курашишда тезкор-қидирув тадбирларининг натижалари билан боғлиқ муаммолардан бири – бу ундан жиноят процессида далил сифатида фойдаланишдир. Шу боис тезкор қидирув қонунчилигига, *биринчидан*, тезкор-қидирув тадбирларининг натижалари тушунчасини киритиш; *иккинчидан*, тезкор-қидирув тадбирларининг натижаларидан жиноят процессида фойдаланиш билан боғлиқ тартиб-қоидаларини алоҳида моддада кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

Наширға проф. С.Чориев тавсия этган

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 й., 3-сон. <https://lex.uz>.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA MUAYYAN VA MAVHUM OTLARNING AJRATILISHI MASALASI

Abdurahmonov X. (QarMII)

Annotatsiya. Borliqdagi shaxs, narsa-buyum, voqea-hodisalarni nomlash zarurati nuqtayi nazaridan tilshunoslikda ot turkumiga oid so‘zlarning ahamiyati juda katta hisoblanadi. Bu borada muayyan otlar ko‘rish, sanash mumkin bo‘lgan tushunchalarni ifodalashda muhim hisoblansa, mavhum otlar sezgi a‘zolariga ta‘sir qilmaydigan, lekin aqlan his bo‘lgan tushunchalarni nomlashi bilan ahamiyatlidir. Mavhum otlar ma‘lum bir xalqning tafakkur tarzi, fikrlashi, shaxslar ma‘naviyatiga oid tushunchalarni nomlaydi. Shu tufayli bunday tushunchalarni nomlab keluvchi so‘zlar, ularni muayyan tushunchalarni ifodalovchi so‘zlardan farqlash har doim tilshunoslarni qiziqtirib kelgan.

Tayanch so‘zlar: *mavhum otlar, farqlash, muayyan otlar, derivatsiya, substansial, etimologiya, formal.*

ПРОБЛЕМА РАЗЛИЧЕНИЯ КОНКРЕТНЫХ И ОТВЛЕЧЕННЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация. С точки зрения необходимости называть людей, предметы и события в бытии значение имени существительного в языкознании очень велико. В связи с этим конкретные существительные считаются важными в выражении понятий, которые можно увидеть и сосчитать, а абстрактные существительные важны тем, что они называют понятия, которые не воздействуют на органы чувств, но мысленно ощущаются. Абстрактные существительные называют понятия, связанные с образом мышления, мышления, духовностью определенного народа. В силу этого слова, называющие такие понятия, отличающие их от слов, выражающих те или иные понятия, всегда представляли интерес для лингвистов.

Ключевые слова: *дифференциация, конкретные существительные, деривация, субстанциал, этимология, формал.*

THE PROBLEM OF DISTINGUISHING CONCRETE AND ABSTRACT NOUNS IN UZBEK LINGUISTICS

Annotation. From the point of view of the need to name people, objects and events in being, the value of a noun in linguistics is very high. In this regard, concrete nouns are considered important in expressing concepts that can be seen and counted, and abstract nouns are important in that they name concepts that do not affect the senses, but are mentally felt. Abstract nouns call concepts associated with the way of thinking, thinking, spirituality of a certain people. By virtue of this, the words naming such concepts, distinguishing them from words expressing certain concepts, have always been of interest to linguists.

Key words: *differentiation, specific nouns, derivation, substantial, etymology, formal.*

Borliqdagi shaxs, narsa-buyum, voqea-hodisalarni nomlash zarurati nuqtayi nazaridan tilshunoslikda ot turkumiga oid so‘zlarning ahamiyati juda katta hisoblanadi. Grammatikaga oid tadqiqot, qo‘llanma va darsliklarda ot so‘z turkumi gap qurilishidagi ahamiyati nuqtayi nazaridan o‘rganildi, tavsiflandi. Masalan, U.Tursunov, A.Muxtorov va Sh.Rahmatullayevlar tomonidan yaratilgan “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” (1992) darsligida 30 sahifa (250-280) ot so‘z turkumi sharhiga bag‘ishlangan. Otning boshqa ma‘no turlari qatorida mavhum otlarga ham bir necha o‘rinda to‘xtalib o‘tilgan. Masalan, ot turkumining umumiy ma‘lumotlari berilgan qismda mavhum otlar haqida quyidagi fikrlar keltirilgan: “Ot turkumiga kirgan so‘zlar semantik jihatdan turli-tumandir. Otlar jonli narsalar va organizmlarni bildirgan so‘zlar bilan birga, belgi-xususiyat, harakat va holat nomlari kabi turlicha mavhum tushunchalarning nomlarini bildiradi” [1:250]. Manbada *shodlik, qo‘rqinch, tezlik, qizillik, shovqin, saylov, yig‘ilish, ishlab chiqarish, kurash* so‘zlari mavhum otlarga misol sifatida keltirilgan. Shuningdek, otlarning yasalishi mavzusida ham mavhum otlarning yasalish xususiyatlari bilan birga ularning kata guruhni tashkil etishi, qo‘llanish doirasi, qaysi uslublar uchun mos ekanligi kabi ma‘lumotlar ham keltirilgan. Mavhum otlar qo‘llanishi muhim bo‘lgan nutq uslublari va ularni yasovchi qo‘shimchalar haqida quyidagi fikrlar bayon qilingan: “Mavhum otlar ko‘pincha kitobiy va ilmiy uslublarda kengroq ishlatiladi. Mavhum otlar asosan o‘zbek tilining o‘z yasovchi affikslari orqali hosil qilinadi. Boshqa tillardan

qabul qilingan affikslar vositasida mavhum otlar, deyarli, yasalmaydi” [1:211]. Mavhum ot yasovchi qo‘shimchalar o‘z xususiyatlarini to‘liq namoyon qilishida asos anglatgan ma’noning ahamiyati juda kata. Masalan, -lik qo‘shimchasi asosning semantik xususiyatlariga qarab: a) asos ma’nosi bilan bog‘liq ravishda holat, xususiyat, belgi ma’nolarini anglatgan (*bolalik, talabalik*); b) yasash asosida ifodalangan soha bo‘yicha kasb-hunar, mutaxassislik ma’nolarini bildiruvchi (*kosiblik, tilshunoslik*); biror ijtimoiy-siyosiy, ilmiy harakat va yo‘nalishlarga munosabat anglatuvchi holat otlarini (*tashkilotchilik, byurokratlik*) yasashi mumkin.

“Hozirgi o‘zbek adabiy tili”da (1992) –lik mavhum ot yasashi mumkin bo‘lgan sodda qo‘shimcha, -ch, -inch, -chilik, -garchilik, -lashtirish qo‘shimchalari mavhum ot yasovchi murakkab qo‘shimchalar murakkab qo‘shimchalar sifatida keltirilgan. Chunki keyingi sanalgan qo‘shimchalar mavhum ot hosil qilgandagina ajralmas holga keladi (*pishiqchilik, xafagarchilik, elektrlashtirish*). Boshqa so‘zlarda esa, murakkab qo‘shimchani hosil qiluvchi qo‘shimchalar alohida vazifa bajaradi (*xafa + garchilik; zar + gar; ish+chi; yaxshi + lik* kabi). Sanalgan qo‘shimchalar aksariyat hollarda mavhum otlar yasaydi. Shuningdek, manbada boshqa turdagi otlar bilan birga mavhum otlar ham yasashi mumkin bo‘lgan qo‘shimchalar ham keltirilgan: -ma (*terlama, isitma, yuklama* kabi so‘zlarda mavhum ot yasagan), -m (-im, -um) (*terim, tuzum, bilim*), -gi (-g‘i, -ki, -qi, -g‘u) (*sevgi, uyqu, sezgi*), -k, -q (-ik, -iq, -uq, -oq) (yutuq). Sanalgan qo‘shimchalar orqali hosil qilingan *to‘plam, bostirma, supurgi, kurak* kabi muayyan otlar ularning ham muayyan, ham mavhum otlar yasashi mumkinligi haqidagi fikrni dalillaydi. Anglashiladiki, mavhum otlar tub bo‘lishi (*nomus, obro‘, o‘git, qadr, qanoat, qismat, riyo* kabi), qo‘shimchalar yordamida hosil qilinishi (*riyokorlik, ro‘shnolik, saxovatpeshalik, soddadillik* kabi), o‘zbek tilida tub, donor tilda yasama bo‘lishi (*shijoat, muroqaba, muhoraba* kabi) mumkin.

“Hozirgi o‘zbek adabiy tili”da (1992) otlarning ma’no turlari qatorida muayyan va mavhum otlar bir-biriga nisbatlab ajratiladi. Manbada muayyan otlar “konkret” otlar deb nomlangan va aniq shaxs va narsalarni anglatish, ko‘rish va sanash mumkinligi kabi xususiyatlar mavjudligiga ko‘ra mavhum otlarga zidlangan [1:253]. Mavhum otlar mavhum tushunchalarni, belgi, xususiyat, harakat va holatni narsa sifatida bildiradi. Nazarimizda, mualliflarning “narsa sifatida” jumlasini kiritishiga sabab sifatida, ularning ot turkumiga mansub ekanligini urg‘ulangani sabab bo‘lgan. Ot turkumi haqidagi ta’rifda “belgi, xususiyat” so‘zlarining qo‘llanishi go‘zallik, ahillik, qahramonlik kabi asosi belgi bildiruvchi, “harakat”, “holat” so‘zlarining qo‘llanishi esa yig‘im, saylov kabi asosi harakat bildiruvchi otlar sabab bo‘lgan, deyishimiz mumkin. Formal tilshunoslik vakillari bo‘lgan mualliflar mavhum otlarning ko‘plikda qo‘llanmasligini, qo‘llangan holda mavhumlik xususiyati kamayib, aniqlik belgisi ortishi mumkinligini ta’kidlaydilar: “Mavhum otlar ayrim hollardagina ko‘plikda ishlatiladi. Bu vaqtda ularning ma’nosi ma’lum bir darajada konkretlashtiriladi” [1:253]. Masalan, *zo‘r ishonchlar, katta daldalar, muhim qarorlar, davr shodliklari, bolalik quvonchlari*. Formal tilshunoslik vakillari ko‘plik shakli mavhum otlarga qo‘shilganda “kuchaytirilgan ma’no” ifodalaydi, deb hisoblaydilar. Substansial tilshunoslik nuqtayi nazaridan -lar shaklining hurmat yoki kuchaytirilgan ma’nosini ifodalashi bu ko‘rsatkichning nokategorial grammatik ma’nosi sifatida qaralishi maqsadga muvofiq. Shuni ta’kidlash lozimki, istalgan nokategorial ma’no asosida kategorial ma’no yotishi shubhasizdir. “Ko‘plik son shakli kuchaytirilgan ma’no ifodalar ekan, bu ma’no bir qarashda “ko‘plik” umumiy grammatik ma’nosiga daxldor emas va ko‘chma xarakterga ega” [2:221]. Keltirilgan birikmalarda (*zo‘r ishonchlar* kabi) kuchaytirilgan ma’no ko‘plik umumiy grammatik ma’nosi zahirida hosil bo‘lgan, albatta. Chunki ma’no kuchaytirish asosida miqdorni ko‘paytirish yotibdi. Anglashiladiki, “ko‘plik son shaklining kuchaytirilgan ma’nosi, grammatik ma’noning lison va nutqqa munosabati nuqtayi nazaridan, nokategorial – hamroh ma’no bo‘lsa-da, uning shakl umumiy mohiyatiga aloqasi sezilib turibdi” [2:221]. Shu boisdan bu ma’noni ham ko‘plik son shakliga daxldor qilib ko‘rsatish uchun muayyan darajada asos bor. Tahlillardan mavhum otlarga ko‘plik shakli qo‘shilganda ko‘chma ma’no ifodalanishi haqidagi fikr nuqtayi nazaridan formal va substansial tilshunoslik vakillari qarashlari musharakligi namoyon bo‘ladi, degan xulosaga kelish mumkin.

Substansial tilshunoslikda ot so‘z turkumi mavjudot, o‘rin, narsa, jarayon, voqeani atab keluvchi leksik birlik sifatida tadqiq qilindi. Kim, nima, qayer so‘roqlariga javob bo‘luvchi leksik

birliklarni qamrab oluvchi bu turkumning umumiy grammatik ma'nosi quyidagicha: "Borliq yoki uning parchasini predmet sifatida atash" [3:217]. Umumiy grammatik ma'noda keltirilgan *predmet* so'zini mantiqiy ma'noda emas, balki umumiy ma'noda tushunish tavsiya etiladi. Zero, mantiqiy yondashilganda predmet ko'rish, sanash mumkin bo'lgan jonsiz ma'no tushuniladi. Grammatik jihatdan esa predmet keng ma'noda tushuniladi, natijada xayolan tasavvur qilish mumkin bo'lgan narsalar ham predmet hisoblanadi. Substansial tilshunoslik vakillariga ko'ra atoqli va turdosh; muayyan va mavhum; jamlovchi va yakka kabi turlarga bo'linishi ot so'z turkumi umumiy grammatik ma'nosi parchalanishi natijasidir. Sezgi a'zolariga ta'sir qiladigan, sanoq son bilan birikma hosil qila oladigan, ko'plik shaklini qabul qilganda grammatik ko'plikni ifodalaydigan predmetlarni bildiruvchi so'zlarni muayyan otlar hisoblanadi. Muayyan otlarning o'zi modda, shaxs tavsifi, buyum, o'simlik, o'rin-joy. Miqdor, tashkilot va muassasa, vaqt-payt nomini ifodalovchilar sifatida alohida lug'aviy ma'no turlariga bo'linishi mumkin. Muayyan otlar haqidagi ma'lumotlar ularga zid qo'yiladigan mavhum otlar mohiyatini ochishda xizmat qilishi shubhasiz. Mavhum otlar "turli narsada mavjud bo'lgan bir xil yoki o'xshash sifatni bir xil alohidalik sifatida ifoda etadi"[3:219]. Bu *olma, qovun, shakar, qand* kabi narsalar uchun umumiy bo'lgan shirinlik belgisining alohidalik sifatida tasvirlanishi bilan dalillanadi. Mavhum otlarni bu tarzda ta'riflash ularning muayyan otlardan farqini ko'rsatuvchi an'anaviy xususiyatlar – a) haqiqiy (daftar, bola, daraxt) va xayoliylik (muhabbat, do'stlik, tasavvur); b) umumiylik va xususiylikdangina iborat emasligini ko'rsatadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, mavhum va muayyan ma'no turlariga ajratishda otlarning o'z va ko'chma ma'nolari turli guruhlarda joylashishi mumkin. Masalan, *shirinlik* so'zi "O'zbek tilining izohli lug'ati"da quyidagicha izohlanadi:

"SHIRINLIK 1 Shirin ta'mga egalik, shiralilik, shirin ekanlik, totlilik, yoqimlilik. *Tarvuzning shirinligi...*

2 Qand-qurs kabi shirin narsalarning umumiy nomi, shiravor.

3 *ko'chma* Shod-u xurramlik, vaqtichog'lik, xursandlik; yaxshilik. *Undan ko'ra shirinlik bilan, o'ynab-kulib javob ber-qo'y.* Hamza, Paranj sirlari"[4:580].

Namunadan anglashiladiki, birinchi va uchinchi bandlarda shirinlik so'zi mavhum tushunchalarni ifodalayotgan bo'lsa, ikkinchi bandda muayyan ot tushunchasini bildirmoqda. Bu so'zning o'z va ko'chma ma'nolari orasidagi farqlar sezilarli darajada yiriklashib ketganini anglatmaydi, balki ular orasida haqiqiylik va xayoliylik munosabatlari paydo bo'lganligini bildiradi. Bu kabi xususiyatlarni achchiq-chuchuk (ba'zi lahjalarda taom ma'nosini bildiradi va uning shu ma'nosi muayyanlikni bildiradi), yo'l (usul ma'nosi mavhum ma'no ifodalaydi) kabi so'zlarda ham kuzatishimiz mumkin. Shuningdek, turdosh otlarning atoqli otga o'tishida ham mavhum otlarning aniq otlarga aylanishi holatini ko'rish mumkin bo'ladi. Bundan ayon bo'ladiki, polisemantik so'z bir ma'nosi bilan muayyan ot, bir ma'nosi bilan mavhum ot bo'lishi mumkin.

Mavhum so'ziga "O'zbek tilining izohli lug'ati"da quyidagi lug'at maqolasi yordamida izoh berilgan:

"MAVHUM [a. – xayolda gavdalanadigan, xayoliy; besaranjom] 1 Aql bilan fikrlash orqali tasavvur etiladigan; abstrakt"[5: 518].

Lug'at maqolasida keltirilgan ma'lumot formal va substansial tilshunoslik tomonidan mavhum otlarga berilgan ta'rif bilan mushtarak, deb xulosa qilishimiz mumkin.

Mavhum otlarni ajratish masalasi ham tilshunoslikda muhim muammolardan biri hisoblanadi. Bu borada muhim tadqiqotlar olib brogan M.Hakimova muayyan va mavhum otlarni ajratish borasida jahon tilshunosligida ekstralingvistik va lingvistik omillar mavjud ekanligini ta'kidlaydi[6:35]. Tadqiqotchi o'zbek tilshunosligida mavhum otlarning monografik tadqiq etilmaganligini qayd qilgan ekan, o'zbek tili mavhum otlari semantik tuzilishi "belgi" (go'zallik, osoyishtalik), "holat" (baxt, quvonch), munosabat (sevgi, do'stlik, tenglik), "faoliyat" (ong, aql, idrok, xayol, hayot, umr) kabi ma'no bo'laklaridan tuzilganligini aniqlaydi[6:36]. Qayd etilganlarga ko'ra mavhum nomlarni aniqlashning 2 xil yo'lini ajratish mumkin bo'ladi: a) ularning ma'noviy tuzilishida harakat, holat, belgi, munosabat kabi ma'no bo'laklari ajratiladi; b) mavhum otlar moddiylikka ega bo'lmagan tushunchalarni, aniq otlar moddiylikka ega tushunchalarni nomlaydi. Shu o'rinda tilshunoslar tomonidan muayyan va mavhum otlarni

ajratishda “paypaslash” mumkin yoki mumkin emasligi birlamchi hisoblanishini aytib o‘tish o‘rinli. Boshqa sezgi a‘zolariga ta‘sir qilish yoki qilmasligi masalasi bunda muhim sanalmaydi. Zero, mavhum ort sifatida baholangan *shirinlik* so‘zini ta‘m bilish orqali, *go‘zallikni* ko‘rish orqali his qilish mumkin bo‘ladi. Lekin bu sanalgan so‘zlarni muayyan otlar deyishimizga asos bo‘lolmaydi. Shu tufayli tadqiqotchi M.Hakimova “shakl – moddiy predmetlarning kategorial va asosiy xususiyati”[3:36], degan xulosaga keladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, o‘zbek tilida mavhum otlar faqat insoniytgagina xos bo‘lgan his-tuyg‘ularini ifodalovchi, shaxslarning ma‘naviyatini namoyon qiluvchi leksika sifatida nutqda qo‘llab kelinmoqda. Lug‘at boyligida mavhum otlar miqdorining ko‘pligi shu xalq va millatga mansub shaxslar ma‘naviyati yuksakligidan dalolat beradi. Shu tufayli til va adabiyot sohasi bilan shug‘ullangan ziyolilarni mavhum otlarni guruhlash, ularni muayyan otlardan farqlash masalasi qiziqtirib kelgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, muayyan va mavhum otlar orasidagi ziddiyat asosida ular anglatayotgan tushunchalarning turlichaligiga ko‘ra ularni ajratishda semantik omil yetakchilik qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullayev Sh., Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘zbekiston. 1992. – 399 b.
2. Zamonaviy o‘zbek tili, I jild. Morfologiya, mualliflar jamoasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z. 2008. – 468 b.
3. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q., Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiyalar. 2010. – 404 b.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh jildlik. 4-jild, tuzatilgan 2-nashri. – Toshkent: O‘zME, 2020. – 607 b.
5. Hakimova M. O‘zbek tilida abstrakt otlar va ularni ajratish yo‘llari // Ilm sarchashmalari. – Urganch, 2018, – №6. – B. 35-38.

Nashrga prof. B.Mengliyev tavsiya etgan

ИСТОРИЧЕСКИЙ ПРОГРЕСС СРАВНИТЕЛЬНОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ И КОНЦЕПЦИИ СОВРЕМЕННОЙ КОМПАРАТИВИСТИКИ

Тухтаева Н.И. (Каттакурганский филиал СамГУ)

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с историей становления и развития сравнительного литературоведения. Научный вклад в эту науку ученых разных стран начиная с XIII века по сегодняшний день. В статье утверждается, что в результате наследия известных ученых можно приобрести новые важные факты для современного развития компаративистики. Анализируется концепция научных идей ученых в процессе научного развития современной компаративистики.

Ключевые слова: историко-типологические аналогии, Иоганн Готфрид Гердер, сопоставление национальных процессов, национальная литература, зональная литература, мировая литература, дифференцированные интерпретации

QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIKNING TARIXIY TARAQQIYOTI VA ZAMONAVIY KOMPARATIVISTIK TAHILI TUSHUNCHASI

Аннотация. Ушбу мақолада қиёсий адабиётнинг шаклланиши ва ривожланиши тарихи билан боғлиқ масалалар муҳокама қилинади. XIII асрдан то ҳозирги кунгача турли мамлакатлар олимларининг ушбу фанга қўшган илмий ҳиссаси, мақолада таниқли олимларнинг мероси натижасида қиёсий тадқиқотларнинг замонавий ривожланиши учун янги муҳим фактларни олиш мумкинлиги айtilган. Замонавий қиёсий тадқиқотларнинг илмий ривожланиши жараёнида олимларнинг илмий ғоялари концепцияси таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар: тарихий ва типологик ўхшашликлар, Иоганн Готфрид Гердер, миллий жараёнларни таққослаш, миллий адабиёт, зонал адабиёт, жаҳон адабиёти, табақалаштирилган талқинлар

HISTORICAL PROGRESS OF COMPARATIVE LITERARY STUDIES AND THE CONCEPT OF MODERN COMPARATIVISTIC STUDIES

Annotation. The article discusses issues related to the history of the formation and development of comparative literature. Scientific contribution to this science of scientists from different countries since the XIII century to the present day. The article argues that as a result of the legacy of famous scientists, new important facts can be acquired for the modern development of comparative studies. The concept of scientific ideas of scientists in the process of scientific development of modern comparative studies is analyzed.

Keywords: *historical and typological analogies, Johann Gottfried Herder, comparison of national processes, national literature, zonal literature, world literature, differentiated interpretations.*

Актуальность данного исследования определяется возрастающим интересом именно компаративного (сравнительно-сопоставительного) аспекта анализа русской литературы в системе внутренних (имманентных) сравнений и сопоставлений, а также внешних (контекстуальных) самого широкого плана, от межлитературных взаимодействий до межнаучных, межкультурных, междисциплинарных.

Методологической основой данной научной проблемы послужило работы А.А.Потебни, А.Н.Веселовского, В.М.Жирмунского и современных авторов, как, М.М.Голубко, Д. Дюришина, где многосторонне раскрыты и обозначены принципы теории сравнительного литературоведения.

Исследования проведены методами сравнительного анализа, художественного анализа, библиографии, биографическими и эмпирическими методами.

В последнее время заметно возрастает интерес сравнительно-сопоставительному аспекту анализа литературы в системе внутренних и внешних сравнений и сопоставлений межнаучных, межкультурных, междисциплинарных, в частности в пунктах:

- индивидуально-писательское и типологическое выражение жанрово-стилевых особенностей в их историческом развитии;
- роль анонимных произведений, а также созданных в соавторстве или коллективно в общем литературном процессе;
- взаимодействие творческих индивидуальностей, деятельность литературных объединений, кружков, салонов и т.п.;
- взаимообусловленность различных видов литературного творчества: письма, дневники, записные книжки, записи устных рассказов и т.п.;
- письменные документы в их историческом развитии и взаимодействии с художественной литературой;
- многообразии связей художественной литературы с сочинениями историков и философской мыслью;
- литература и политика;
- литература и социология;
- методология изучения историко-литературного процесса;
- взаимодействие литературы с другими видами искусства.

Исходя из этого, мы попытались взглянуть на историю этой науки.

Предпосылкой сравнительно-исторического литературоведения является единство социально-исторического развития человечества. Предметом сравнительно-исторического изучения могут быть отдельные литературные произведения, литературные жанры и стили, особенности творчества отдельных писателей, литературные направления. В результате сходных общественных отношений у разных народов в развитии разных литератур в одну историческую эпоху могут наблюдаться историко-типологические аналогии.

С развитием общества разных европейских народов прослеживается сходная регулярная последовательность направлений международного характера: Ренессанс, Барокко, Классицизм, Романтизм, критический Реализм и Натурализм, Символизм, Модернизм и новые формы реализма.

Предметом исследования сравнительного литературоведения как науки является современное представление о закономерностях и тенденциях развития сравнительного литературоведения (позиционируемой авторами в системе тождественных понятий

«филологическая компаративистика», «литературоведческая компаративистика», «литературная компаративистика»), всестороннее рассмотрение и систематизация наиболее важных вопросов и аспектов формирования современной литературной компаративистики.

Анализ общих путей развития современной русской литературной компаративистики показывает, что именно трансформация категориального компаративного аппарата и методологии компаративных исследований в сторону расширения предметной и объектной сфер обуславливает основные закономерности развития русской культуры в целом и литературы в частности.

Каковы особенности развития филологической компаративной науки на данном этапе, в чем своеобразие в выработанных современным сравнительным литературоведением методологических установках на фрактальные взаимодействия разнонаправленных художественных явлений (как разнонациональных, так и в рамках одной национальной литературы) внутри одного текста (рецепция, референция, интертекст, гипертекст, фрактальность, палимпсест и т.д.) в изучении сравнительной теории?

Обратимся к истории. Первые статьи в сфере сравнительного литературоведения были обнародованы в Германии конца 18 века. Сопоставляя разнонациональные культурные и литературные традиции, немецкие ученые приходят к выводу о существовании единого европейского и мирового «культурного пространства».

С 1785 года начал выходить монументальный труд немецкого мыслителя и богослова, одного из ведущих деятелей позднего Просвещения Иоганна Готфрида Гердера «Идеи к философии истории человечества» (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Riga, 1784—1791). [1.256]

Это первый опыт всеобщей истории культуры, где получают своё наиболее полное выражение мысли ученого о культурном развитии человечества, о религии, поэзии, искусстве, науке. В его крупных сочинениях Восток, Античность, Средние века, Возрождение, новое время — изображены с поражающей современников эрудицией.

Сочинения Гердера «Фрагменты по немецкой литературе» (*Fragmente zur deutschen Literatur*, Riga, 1766—1768), «Критические рощи» (*Kritische Wälder*, 1769) сыграли большую роль в развитии немецкой литературы периода «Бури и натиска».

Здесь ученый выдвигает мысль о том, что каждый прогрессивный период мировой истории имеет и должен иметь литературу проникнутую национальным духом. Гердер обосновывает положение о зависимости литературы от естественной и социальной среды: климата, языка, нравов, образа мыслей народа, выразителем настроений и взглядов которого является писатель.

Его последователь, выдающийся поэт, Иоганн Вольфганг Гёте (1782-1832) в 1827 году употребив термин “Weltliteratur” - «мировая литература», пришел к выводу, что немецкая литература является составной частью общеевропейской литературы и развивается параллельно с ней.

Еще один немецкий ученый, переводчик, литературовед Теодор Бенфей (1809-1881) первым основал издание журнала «Восток и Запад» («Orient and Occident»).

В 1886 году в Лондоне вышел труд новозеландца ирландского происхождения Хатчесона Маколи Поснетта «Сравнительное литературоведение» («Comparative literature»). Труд построен на сопоставлении национальных процессов, идеях Герберта Спенсера, социал-дарвинизма, принципа эволюции от «простого» к «сложному», «индивидуальному».

С конца XIX – начала XX века компаративизм начал обретать международное признание. Появились журналы по сравнительному литературоведению. Во Франции основы этой науки заложил Фернан Бальдансперже, автор серии трудов о крупнейших европейских писателях, двух «Историй французской литературы», один из основателей и соредкторов (1921–1935) журнала «Сравнительное литературоведение» («Revue de litterature comparee»), в котором в 1921 году он опубликовал статью «Сравнительное литературоведение: слово и вещь», в которой было изложено теоретическое обоснование компаративизма.

В Париже в 1828 году писатель и историк Абель-Франсуа Вильмен прочел лекции о необходимости сопоставительного изучения литератур и издал двухтомный «Курс французской литературы» (1828–1829).

В 1931 году французский литературовед Поль Ван Тигем в работе «Сравнительное литературоведение» изложил основные положения компаративизма, обосновав идею «всеобщей литературы», т. е. изучения литературного процесса во взаимосвязях, а позднее издал «Литературную историю Европы и Америки от Ренессанса до наших дней» (1941). В 1961 году под редакцией группы ученых в Париже вышла книга «Всеобщая история литературы». В Италии Джакомо Прампolini издал энциклопедию «Всеобщая история литературы» (Турин, 1938).

После этого были изданы книги русских литературоведов, таких как, А.А. Потебня («Теория поэтики»), А.Н.Веселовский («Историческая поэтика»), В.М.Жирмунский («Сопоставительное литературоведение») [5.187], где многосторонне обсуждался вопрос теории сравнительного литературоведения.

В работах В.М.Жирмунского по поэтике, относящихся к началу 1920-х гг. («Композиция лирических стихотворений», 1921; «Рифма, ее история и теория», 1923, и др.) логика научного исследования вела к сравнительно-историческому изучению литературных явлений. Историко-культурное направление изображало межнациональные литературные связи в виде пассивного заимствования кочующих идей и было бессильно выявить специфику влияний в сфере художественного творчества, а так называемая «филологическая школа» занималась бесперспективным коллекционированием бесчисленных фактов внешнего сходства — частных «параллелей» и «заимствований», не раскрывая их закономерности и идеологической значимости.

В 1935 году В. М. Жирмунский выступил с докладом «Сравнительное литературоведение и проблема литературных влияний», который явился основополагающим для дальнейшего развития методологии русского сравнительного литературоведения. Подвергнув критике западноевропейских компаративистов, сводящих проблему к узкому кругу вопросов, касающихся преимущественно контактных связей, В. М. Жирмунский выдвинул концепцию о единстве историко-литературного процесса, обусловленного единством социально-исторического развития человечества. «С этой точки зрения, - говорил он, - мы можем и должны сравнивать между собой аналогичные литературные явления, возникающие на одинаковых стадиях социально-исторического процесса, вне зависимости от наличия непосредственного взаимодействия между этими явлениями». [1.56-58] Так формулировалась необходимость типологического подхода.

Выдающийся русский ученый А.Н.Веселовский ставил перед сравнительно-историческим литературоведением задачу – создание истории литературы как многоплановой системы, построенной по родам и жанрам в аспекте их имманентно-контекстуального историко-литературного развития и в парадигме важнейших литературных категорий.

Он подчеркивал, что литературная теория должна строиться как сравнительно-аналитическая история литературы, поскольку только метод сравнения способен открывать законы поэтического развития.

На сегодняшний день, считается, что в современном литературоведении метод Веселовского, построенный на фиксации повторяемости явлений и установлении «точности закона» повторяемости, а не на раскрытии причинно-следственной связи в художественном процессе, не может быть применим к комплексному изучению литературного процесса, поскольку он, «улавливая повторяемость, сходство в явлениях, не нацелен на выявление сходства в различиях и различия в сходстве, что затрудняет выработку конкретно-всеобщих суждений». [1.224]

Тем не менее, многие положения его теории остаются актуальными и в современной компаративистике, в частности, концепция соединения исторического и логического при сравнительном анализе.

После Второй мировой войны крупные центры сравнительных исследований и ученые появились в Соединенных Штатах (Вернер Пол Фридерих, Ренэ Уэллек и др.), затем в Западной Германии, в Канаде. В. Фридерих и Дэвид Генри Мэлон опубликовали «Очерки компаративных исследований от Данте до Юджина О'Нила» (1954).

Р. Уэллек в труде «Понятия литературной критики» (1963) внес свой вклад в теорию компаративных исследований, он расшатывал евроцентризм, традиционную французскую нормативность, расширял поле исследований.

Введение в научный оборот понятия «литература как развивающаяся система» позволяет подчеркнуть не только качества процессуальности и преемственности, но и их обусловленность определенными научными законами, обеспечивающими «непрерывность» развития и «целостность» системы. И только эти критерии дают возможность компаративистике идентифицировать категориальные понятия «мировая литература» и «всемирный литературный процесс».

Сравнительное литературоведение призвано определить как универсальные факторы развития литературного процесса, обеспечивающие его эволюционно-поступательное движение, так и дифференцирующие факторы, определяющие имманентные противоречия, отражающие неповторимую индивидуальную самобытность национальных литератур и являющиеся залогом своеобразия того или иного литературного явления и процесса. Цельная взаимосвязь этих факторов и обеспечивает диалектическое единство литературных общностей меньшего диапазона («национальная литература», «зональная литература» и т. д.) и межлитературной общности «мировая литература».

Если обобщить различные дифференцированные интерпретации понятия «мировая литература», то можно выделить три наиболее актуализированных значения, изложенных и систематизированных в концепциях мировой литературы чешского компаративиста Ф. Вольмана:

«1. Мировая литература как литература всего мира; история мировой литературы есть совокупность историй отдельных национальных литератур, рассматриваемых одна подле другой.

2. Мировая литература как избранное собрание всего лучшего, что создано в недрах отдельных национальных литератур, то есть некий синтез выдающихся достижений.

3. Мировая литература как сумма взаимосвязанных либо аналогичных для всех национальных литератур творений».

Итак, основной задачей современной компаративистики является актуализация нового видения истории и теории современного литературного процесса в контексте феномена «интегральное литературоведение», вбирающего принципы комплексного междисциплинарного, полилингвального, транслингвального, поликультурного, метапредметного, трансмедийного исследования художественного текста.

Возникновение и развитие сравнительного литературоведения как теоретической дисциплины – длительный и сложный процесс, связанный с формами и степенью созревания литературного мышления и с проблемами и запросами общественной жизни.

Используемая литература

1. Теория литературы. Т. IV. Литературный процесс. – М.: ИМЛИ РАН; Наследие, 2001. – С. 108.
2. Noscere est comparare: Компаративистика в контексте исторической поэтики: к юбилею Игоря Шайтанова: [сб. ст. / отв. ред. О.И. Половинкина. – Москва: РГГУ, 2017. – 496 с.
3. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – М.: Прогресс, 1979. – С. 83.
4. Жирмунский В. М. Сравнительное литературоведение и проблема литературных влияний. – М.: Изв. АН СССР. Отд. обществ. наук, 1936, – № 3.
5. Жирмунский В. М. Взаимосвязи и взаимодействия национальных литератур. Материалы дискуссии, – М., 1961.
6. Русев П., Елин Пелин. Художественно виждане и творческо своеобразие. – София, 1980, – С. 87.
7. Основные тенденции современной компаративистики. Infopedia.su.
8. <https://www.labyrinth.ru/books/608600/>

Рекомендовано к печати доц. Ё.Хамраевой

**ТАЪЛИМ ТЕРМИНОЛОГИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ, ТАРАҚҚИЁТИ
ВА ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАРКИБИ****Хидирова Г.Х. (ҚарДУ)**

Аннотация. Ушбу мақолада таълим терминологиясининг шаклланиши, тараққиёт босқичлари, замонавий терминосистемада масофавий таълим терминларининг педагогик терминологияда тутган ўрни хусусида сўз юритилади.

Таянч сўзлар: бир тилли лугат, маълумотномалар, глоссарий, вокабулярый, тезаурус, интернационал лугат ва педагогик энциклопедиялар, мактабгача таълим, монтеessori мактаб, ноанъанавий таълим.

**HISTORY OF FORMATION, DEVELOPMENT AND LEXICAL-SEMANTIC COMPOSITION
OF EDUCATIONAL TERMINOLOGY**

Annotation. This article discusses the formation of educational terminology, stages of development, the role of distance education terms in pedagogical terminology in the modern terminology system.

Key words: monolingual dictionary, references, glossary, vocabulary, thesaurus, international dictionary and pedagogical encyclopedias, early childhood education, Montessori school, non-formal education.

**ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ, РАЗВИТИЯ И ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОГО СОСТАВА
УЧЕБНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ**

Аннотация. В данной статье рассматриваются становление учебной терминологии, этапы развития, роль терминов дистанционного обучения в педагогической терминологии в современной терминосистеме.

Ключевые слова: одноязычные словари, справочники, глоссарий, лексика, тезаурус, интернациональные словари и педагогические энциклопедии, дошкольное образование, школа Монтеessori, неформальное образование.

Тилшуносликда бир неча терминотизимлар мавжуд бўлиб, уларнинг барчаси атрофлича тадқиқ этилган ва бу назарий терминологиянинг тараққий этиши билан бирга, амалий терминология – сон-саноксиз терминологик луғатларнинг яратилиши, терминография тараққиётига ҳам замин ҳозирлаган.

Педагогика энг қадимий фанлардан бўлиб, унга оид тушунча ва номларнинг пайдо бўлиш тарихи ҳам эрамиздан аввалги даврларга бориб тақалади. Манбаларга кўра Қадимги Мисрда милоддан аввалги тўрт мингинчи йилликларда ҳам мактаблар бўлган. Афлотун Афинада Европадаги биринчи олий таълим муассасасига асос солгани, эрамиздан аввалги 330 йилда асос солинган Мисрдаги Искандария шаҳри Қадимги Юнонистоннинг интеллектуал бешиги ҳисобланган Афинанинг вориси бўлди. У ерда милоддан аввалги III асрда қатта Искандария кутубхонаси қурилгани ҳам буни тасдиқлайди¹.

Ўзбек тилшунослигида педагогик терминларнинг ўрганилиши XX асрнинг охиридан, аниқроғи, 1994 йилда Н.Усмоновнинг ишларидан бошланди². Кейинчалик Э.М.Юсуфалиев томонидан таълим терминологияси антропоцентрик нуқтаи назардан тадқиқ қилинди³. Сўнгги йилларда М.Б.Низомова педагогик терминларни инглиз ва ўзбек тили материаллари асосида қиёсий ўрганди⁴.

Н.Усмоновнинг таъкидлашича, ёш авлодга таълим-тарбия бериш, ўқитиш ишлари қадимдан шаклланиб келган, бинобарин, айрим лексемалар термин сифатида ишлатилган бўлса-да, замонавий педагогика фани ҳамда унинг ҳозирги кўринишдаги терминологияси

¹ Lynch, John Patrick (1972). Aristotle's School; a Study of a Greek Educational Institution. Berkeley: University of California Press.

² Усмонов Н.Ў. Ўзбек тилининг педагогик терминологияси: Филол. фан. номз. дисс. –Тошкент, 1994. – 145 б.

³ Юсуфалиев Э.М. Терминографик тадқиқотларда таълим ва тарбияга оид терминларнинг антропоцентриклик даражаси. Том. 3 № 6 (2022)

⁴ Низомова М.Б. Инглиз ва ўзбек тилларида педагогикага оид терминларнинг структур-семантик хусусиятлари ва таржима муаммолари: филол. фан. фалс. докт. дисс. автореф. – Термиз, 2022. – 76 б.

Ўзбеклар ҳаётида XX аср бошларидан кейин юзага келган. IX асрлардаёқ Ал Фаробий, Ал Хоразмий, Абу Райҳон Берунийларнинг фалсафа, математика, асрономия, география, тил, адабиётга бағишланган асарларида таълимга доир махсус лексик бирликлар учраган, XI асрдан Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида таълим-тарбия, маънавий камолотнинг йўл-йўриқлари, усулларига доир тушунчаларни ифодаловчи бирликларнинг қўлланган. Н.Усмонов М.Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида 70га яқин таълим-тарбияга доир лексемаларнинг учраши, уларнинг аксарияти ҳозирги кунга қадар айрим фонетик ўзгаришларга учраган ҳолда таълим тизимида кенг қўлланаётганини таъкидлайди¹.

Бу соҳанинг асосий термини *таълим* бўлиб, дунёнинг аксарият тилларида у бир хил дефиниция (таъриф) қилинади:

Таълим – билим бериш, малака ва кўникмалар ҳосил қилиш жараёни, кишини ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашнинг асосий воситаси. Таълим жараёнида маълумот олинади ва тарбия амалга оширилади. Таълим тор маънода ўқитиш тушунчасини англатади. Лекин у фақат турли типдаги ўқув юртларида ўқитиш жараёнини эмас, оила, ишлаб чиқариш ва бошқа соҳаларда маълумот бериш жараёнини ҳам билдиради².

Education – is a purposeful activity directed at achieving certain aims, such as transmitting knowledge or fostering skills and character traits. These aims may include the development of understanding, rationality, kindness, and honesty. Various researchers emphasize the role of critical thinking in order to distinguish education from indoctrination³.

Образование – система воспитания и обучения личности, а также совокупность приобретаемых знаний, умений, навыков, ценностных установок, функций, опыта деятельности и компетенций. В широком смысле слова, образование – процесс или продукт формирования ума, характера и физических способностей личности⁴.

Тилшунослик нуқтаи назаридан ҳам терминга шахсни ривожлантириш, тарбиялаш ва ўқитиш жараёнига нисбатан ҳам, ушбу тизим номи сифатида ҳам, бу жараённинг натижасига нисбатан ишлатиладиган бирлик сифатида таъриф берилди⁵.

Таълим терминологияси айни пайтда мураккаб мегатизим бўлиб, ўз навбатида бир неча макро ва микротизимларга ажралади. Уни ўзбек тилида семантик жиҳатдан қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

I. Анъанавий (давлат) таълим:

1) мактабгача таълим – *давлат талаби, болалар богчаси, богча, инклюзив таълим, “Мен” концепцияси, рефлексив фаолият, йирик моторика, майда моторика, сенсомоторика, гўдаклик, эрта ёшдаги болалик, кичик мактабгача ёш, ўрта мактабгача ёш, катта мактабгача ёш, мактабга тайёрлов ёши;*

2) бошланғич таълим – *таълим стандарти, савод ўргатиш даври, алифбе даври, бошланғич ёзувга ўргатиш даври, синфда ўқиш, ифодали ўқиш, боғланишли нутқ, савод ўргатиш методикаси, анализ-синтез товуш методи;*

3) умумий ўрта ва ўрта махсус таълим – *таянч ўрта таълим, ўрта таълим, табақалаштирилган таълим, ихтисослашган мактаб, президент мактаби, ижод мактаби, давлат ихтисослаштирилган таълим муассасаси, мактаб-интернат, академик лицей, педагогик кенгаш;*

4) касб-ҳунар (профессионал) таълими – *профессионал таъхислаш, касб-ҳунарга йўналтирилган таълим, шахсга йўналтирилган таълим, бошланғич профессионал таълим, ўрта профессионал таълим, ўрта махсус профессионал таълим, касб-ҳунар мактаби, коллеж, техникум;*

¹ Усмонов Н.Ў. Ўзбек тилининг педагогик терминологияси: филол. фан. номз. дисс. автореф. – Ташкент, 1994. – 26 б. – Б 6.

² [https://uz.wikipedia.org/wiki/Ta'lim](https://uz.wikipedia.org/wiki/Ta%27lim)

³ <https://en.wikipedia.org/wiki/Education>

⁴ <https://ru.wikipedia.org/wiki/Образование>

⁵ Тагиева Р.М. Термины народного образования в русском языке ХУШ-XX вв. «Народное просвещение», «народное образование», «учебные заведения»: Автореф. дис.... канд. филол. наук. – Баку, 1990. – 28 с.

5) олий таълим – бакалавриат, бакалавр, таълим йўналиши, магистратура, магистр, мутахассислик, сиртқи таълим, иккинчи олий таълим, масофавий таълим, кундузги таълим, кечки таълим, дуал таълим, мустақил таълим, инклюзив таълим, экстернат тартибидаги таълим, давлат гранти асосида ўқиш, тўлов-шартнома асосида ўқиш, илмий кенгаши, кузатув кенгаши, ректор, проректор, профессор, доцент, ассиссент;

6) олий таълимдан кейинги таълим – таянч докторантура, докторантура, ординатура, мустақил илмий изланувчи, илмий даража, илмий кадр, илмий-педагогик кадр, стажёр, фалсафа доктори (*Doctor of Philosophy (PhD)*), фан доктори (*Doctor of Science (DSc)*);

7) кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш – таянч мутахассислик, касбий билим, кадрлар малакасини ошириши, кадрларни қайта тайёрлаши.

II. Мактабдан ташқари таълим – нодавлат таълим ташиклоти, хусусий шерикчилик асосидаги таълим, хусусий мактаб, музика мактаби, гимнастика мактаби, ўқув маркази, болалар ва ўсмирлар ижодиёти саройи, болалар-ўсмирлар спорт мактаби, болалар санъат мактаби, фитнес мактаби, тил ўргатиши курслари.

Инглиз тили таълим терминологияси семантик жиҳатдан умумий ҳолатда ўзбек тилидагидан деярли фарқланмайди. Аммо таълим миллий характерга эга бўлгани боис, терминлар таснифида айрим фарқлар кузатилади.

I. Formal Education, Formal learning (расмий таълим)

1) Early Childhood Education – *kindergarten, nursery schools, infant schools*;

2) primary education – *middle schools, primary schools, elementary schools, junior schools, compulsory education, curriculum framework*;

3) secondary education – *secondary school, high schools, public schools, fee-paying schools, charitable educational foundations, universal compulsory, optional education, selective education, postsecondary education, high schools, gymnasiums, lyceums, middle schools, colleges, vocational schools, community colleges*;

4) tertiary education – *higher education, adult education, foundation degree qualification, undergraduate education, postgraduate education, training, certificates, diplomas, academic degrees, graduate school, liberal arts education, university curriculum*;

5) vocational education – *apprenticeship, internship, carpentry, agriculture, engineering, medicine, architecture, adult education, further education*;

6) special education – *mathematician, architect, playwright, naturalist, composer, recording engineer, film director, engineer, scientist, chemist, physicist*;

II. Non-formal education (ноанъанавий таълим)

1) alternative education – *alternative school, gifted education, traditional education, self learning, homeschooling education, unschooling education, montessori education, montessori schools, montessori method, waldorf schools, steiner schools, friends schools, sands school, summerhill school, walden's path, the peepal grove school, sudbury valley school, krishnamurti schools, open classroom schools, charter schools, early childhood education, kindergarten classrooms, progressive education*;

2) indigenous education – *talented education, post-colonial context, growing recognition, indigenous education methods, processes of colonialism*;

III. Informal Education (Норасмий таълим)

1) informal learning – *language acquisition, cultural norms, manners, a reference person, a peer or expert, assessments, topics, flexible structures*;

2) self-directed learning – *autodidacticism, autodidacts, inventor*;

3) evidence-based education – *evidence-based teaching, evidence-based learning, Evidence-based learning methods, spaced repetition, evidence-based-practices*;

4) open education – *educational technology, open education, open universities*;

IV. Public schooling (Давлат таълими) – *education sector, ministries of education, local educational authorities, teacher training institutions, schools, universities, curriculum developers, inspectors, school principals, teachers, school nurses, students, bildung*,

co-teaching, educational institution, educational technology, free education, mixed-sex education, progressive education, school uniform, sociology of education, unschooling.

Таснифлардан кўриниб турибдики, ўзбек ва инглиз тилларида таълим терминологиясининг семантик гуруҳлари ва таркибида муайян фарқлар мавжуд. Ўзбек тилида таълимнинг икки асосий – анъанавий ва мактабдан ташқари кўриниши бўлиб, терминлар ҳам шу доирада бўлади. Инглиз тили давлатлар – Буюк Британия, Америка Қўшма Штатларида таълимга доир давлат сиёсати, таълим моҳиятидан келиб чиқиб *пулли мактаб – fee-paying school, давлат мактаби – public school, хаурият таълим жамғармалари – charitable educational foundations, аспирантура – graduate school, муқобил таълим – alternative education, муқобил мактаб – alternative school, даражали таълим – gifted education, уй мактаби таълими – homeschooling education, монтеessori таълим – montessori education, монтеessori мактаб – montessori schools, монтеessori услуб – montessori method, Валдорф мактаблари – waldorf schools, штейнер мактаблари – steiner schools, ўртоқлик мактаблари – friends schools, сандс мактаби – sands school, саммехил мактаби – summerhill school, очиқ мактаблар – open classroom schools, чартер (маҳаллий) мактаб – charter schools, прогрессив таълим – progressive education* каби ўзбек тилида муқобили бўлмаган тушунчаларни англаувчи терминлар ҳам учрайди. Масалан,

Чартер (муваққат, маҳаллий) мактаб – давлат томонидан молиялаштирилмаган, аммо у жойлашган давлат мактаб тизимидан мустақил равишда фаолият юритадиган мактаб. У турли тартиб-қоидаларга бўйсунмайди, бироқ автономиянинг асосий принципига мувофиқ фаолият юритади ва натижалар учун жавобгар¹.

Шимолӣ Америкада ўқитувчилар, ота-оналар ёки жамоат гуруҳлари талаби билан маҳаллий ёки миллий ҳокимият билан тузилган низом шартларига мувофиқ ташкил этилган ва давлат томонидан молиялаштирилмаган мустақил мактаб. Терминнинг тарихи 1733 йилда Ирландиядаги камбағал католикларга протестант таълимини бериш учун Хартия жамияти томонидан ташкил этилган мактаб номи билан боғлиқ².

Бугунги кунда ўзбек мактабгача таълим терминологиясида ҳам асосан, хусусий мактабгача таълим ташкилотлари таълим дастурининг шу методга асосланганини англатиш мақсадида **монтеessori методи, монтеessori таълим, монтеessori мактаб** терминлари учрапти. Ушбу метод XX аср охирида италян врач Мария Монтеessori томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, анъанавий методлардан болаларнинг алоҳида қобилияти ва табиий қизиқишларига асослангани, индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиши билан фарқланади³. Масалан, Буюк Британиядаги 3 ойликдан 5 ёшгача бўлган болаларга мўлжалланган машхур “Buckingham Montessori School” айнан дастур асосида ишлайди.

Умуман олганда, ўзбек таълим терминологиясида ҳам амалий ва ҳаётӣ кўникмаларни ривожлантириш ёки ўзига индивидуал ёндашувлари билан танилган муассаса, шахс номлари билан боғлиқ янги терминлар пайдо бўлаётганини кузатиш мумкин. Масалан, *Қоракўл мактаби, Қоракўл тажрибаси* каби.

Фойдаланилган адабиётлар

1. American Educators' Encyclopedia by Edward L.Dejnozka and David E.Kapel. –Revised Edition. 1991. 1016pGlossary of Educational Terms. Usage in 5 English-speaking Countries. – W.G.Walker, 1984. –284 p.
2. Handbook of Educational Terms and Applications. Arthur. K. Ellis, Jeffrey T. Fouts, 1996. – 176p.
3. "Introduction to Montessori Method". American Montessori Society. Archived from the original on 2019-02-10.

¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Charter_school

² Weinberg, Lawrence D. (2007). Religious Charter Schools: Legalities and Practicalities. Charlotte, NC: IAP. p. 2. ISBN 978-1-60752-622-3.

³ "Introduction to Montessori Method". American Montessori Society. Archived from the original on 2019-02-10. <https://web.archive.org/web/20190210043323/https://amshq.org/Montessori-Education/>

4. International Dictionary of Education. By Terry Page and J.B.Thomas. -London, NY, 1977. 450 p.; Longman Dictionary of English Language and Culture. Longman Group UK Ltd, 1992. – 1560 p.
5. Lynch, John Patrick (1972). Aristotle's School; a Study of a Greek Educational Institution. Berkeley: University of California Press.
6. The London Educational Classification: a Thesaurus Classification of British Educational Terms. 2nd ed. - Forskett P.J., Forskett J.L., 1974. – 165 p.
7. Vocabulaire De L'Education. Publie sous La Direction De Gaston Milaret. –Paris, 1979. – 870 p.
8. Weinberg, Lawrence D. (2007). Religious Charter Schools: Legalities and Practicalities. Charlotte, NC: IAP. p. 2. ISBN 978-1-60752-622-3.
9. Бим-Бад Б.М. Педагогический энциклопедический словарь. – Москва, 2003. – 528 с.
10. Борисова Т.Г. Терминология предметной области «высшее образование»: специфика категориально-понятийного структурирования // Humanities and law research. 2021. No 4. – С. 186-192.
11. Вишнякова С. М. Профессиональное образование: Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика. –М.: НМЦ СПО, 1999. – 538 с.

Наируга проф. Б.Бахриддинова тавсия этган

OLAMNING MILLIY LISONIY TASVIRIDA RANG SEMALI ATOV BIRLIKLARINING O'RNI

Axmedova G. (QarDU)

Annotatsiya. Maqolada olamning tabiiy tasvirining muhim qismini tildagi rang nomlari tashkil qilishi, rang ko'rish vositasida o'zlashtiriladigan ma'lumotlarning eng muhim tarkibiy qismi ekanligi, biz yashab turgan olamda barcha ranglarning umumiyligi tilda olamning rangin tasviri sifatida ifodalangan rang maydonini aks ettirishi, lingvistik nuqtai nazardan rang mental lingvomadaniy fenomen ekanligi, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da rang leksemasining turli ma'nolariga izoh berilishi masalalari tadqiq etiladi.

Tayanch so'zlar: *"olam manzarasi", rang maydoni, nurlanish spektri, emotsional-ekspressiv, mantiqiy-semantik, ramziy, estetik, milliy-madaniy axborot, mental lingvomadaniy fenomen, mental kategoriya.*

МЕСТО СОБСТВЕННЫХ ЕДИНИЦ С ЦВЕТОВЫМИ СЕМАМИ В НАЦИОНАЛЬНОМ ЯЗЫКОВОМ ОБРАЗЕ МИРА

Аннотация. В статье исследуется, что название цветов в языке составляет важную часть природного образа мира, цвет - важнейшая составляющая информация, которую можно усвоить посредством зрения, общность всех цветов в мире, в котором мы живем отражает цветовое пространство, выраженное в языке как образ цвета мира, с лингвистической точки зрения то, что цвет является психическим лингвокультурным феноменом, вопросы объяснения различных значений лексем цвета в языке изучается в «Аннотированном словаре узбекского языка».

Ключевые слова: *«ландшафт мира», цветовое поле, спектр излучения, эмоционально-экспрессивная, логико-смысловая, символическая, эстетическая, национально-культурная информация, ментальный лингвокультурный феномен, ментальная категория.*

THE PLACE OF COLORED NOUN UNITS IN THE NATIONAL LINGUISTIC IMAGE OF THE WORLD

Annotation. In the article we research that the color names in the language form an important part of the natural image of the world, color is the most important component of the information that can be learned by means of vision, the commonality of all colors in the world we live in reflects the color space expressed in the language as the image of the color of the world, from a linguistic point of view the fact that color is a mental linguistic and cultural phenomenon, the issues of explaining the different meanings of the color lexeme in the "Annotated Dictionary of the Uzbek Language".

Key words: *"landscape of the world", color field, radiation spectrum, emotional-expressive, logical-semantic, symbolic, aesthetic, national-cultural information, mental linguistic and cultural phenomenon, mental category.*

Inson til orqali olamni bilish, anglash jarayonida uni tartibga solish, obyektiv borliq hodisalarini nomlashga intiladi. U o'zini qurshab turgan olam uzvlarini sezgi organlari yordamida his qiladi, boshqalarga solishtiradi, farqli va o'xshash belgilarini aniqlaydi, so'ngra muayyan

xulosaga keladi [1; 448]. Shu tariqa olam haqida til egalarining bilimlari to'planadi, insonni o'rab turgan olamning tasviri, qiyofasi yaratiladi. Bunda turli fan sohalari bo'yicha yetuk mutaxassislar, olimlar tinimsiz izlanishlar olib boradilar, tajriba-sinovlar o'tkazadilar va shu asosda voqelikning umumiy xususiyatlari hamda qonuniyatlari haqida o'zlarining yaxlit g'oyalar tizimini yaratadilar. So'nggi yillarda ushbu tizimga nisbatan "olam manzarasi" degan termin qo'llana boshladi. Mazkur tushuncha qisqa muddatda turli sohalar – falsafa, gnoseologiya, kognitologiya, psixologiya, tilshunoslik, madaniyatshunoslik va boshqa sohalarning terminiga aylanib, turli aspektlarda son-sanoqsiz tadqiqotlar bajarildi.

Zotan, olamning ilmiy manzarasi hissiy idrok va subyektiv baholashga emas, balki obyektiv ma'lumotlar va tadqiqot natijalariga asoslangan fundamental ilmiy tushunchalar va tamoyillarni umumlashtirish va sintez qilish natijasida quriladi. Ya'ni har bir fan insonlarning olamni kuzatishi, bilishi jarayonida, uning natijasida paydo bo'ladi [2; 82-88]. Til insonni o'rab turgan olamning turli xil – tabiiy, ilmiy, e'tiqodiy (diniy), estetik kabi manzaralarini ifodalaydi. Olamning tabiiy tasvirining muhim qismini tildagi rang nomlari tashkil qiladi. Rang ko'rish vositasida o'zlashtiriladigan ma'lumotlarning eng muhim tarkibiy qismidir. Biz yashab turgan olamda barcha ranglarning umumiyliги tilda olamning rangin tasviri sifatida ifodalangan rang maydonini aks ettiradi [3; 82-87].

Rang (ingl. *colour*, rus. *цвет*, frans. *couleur*, nem. *farbe* va hk) *tor ma'noda* fizik hodisa – moddiy jismlar tarqatgan yoki qaytargan nurlanish spektriga mos ravishda yorug'likning muayyan ko'rish tuyg'usini hosil qilish xossasi, *keng ma'noda* o'zida emotsional-ekspressiv, mantiqiy-semantik, ramziy, estetik, milliy-madaniy axborotlarni saqlaydigan, insonning his-tuyg'ulariga keskin ta'sir eta oladigan tushunchani anglatadi. U insonning tashqi va ichki olamini jonlantiradigan, to'ldiradigan, ruhlantiradigan, boyitadigan keng qirrali hodisadir. Lingvistik nuqtai nazardan rang mental lingvomadaniy fenomen hisoblanadi.

Ma'lumki, bizni o'rab turgan olam turfa ranglardan tashkil topadi. Ma'lumotlarga ko'ra inson 2 millionga yaqin rang turlarini ajratish layoqatiga ega bo'lib [6; 216], umri davomida atrofidagi olam bilan bog'liq o'zlashtiradigan axborotlarning qariyb 80 foizini ranglar vositasida anglaydi [7; 35-40]. Biroq shunga qaramay, dunyo tillarining birortasida faol ishlatiladigan rang nomlari ikki yuzga ham yaqinlashmas ekan. Manbalarda keltirilishicha, zamonaviy rus tilida 130 atrofida, ingliz tilida 154, nemis tilida 120 atrofida rang nomi mavjud [8;1-14]. O'zbek tilida faol qo'llanadigan rang nomlari 50taga ham yetmaydi. Vaholangki, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da 130ga yaqin rang nomi keltirilgan bo'lib, ularning aksariyati bugungi avlodga deyarli tushunarli emas.

Har bir millat, har bir inson olamni o'zicha, o'z imkoniyatidan kelib chiqib anglaydi. Shu bois muayyan rangning ham turli millat vakillarida, turli sohalarda, hatto bir millatga mansub turli kishilarda tushunilishi, anglanishi, tanilishi va ta'siri turlicha bo'ladi. Ya'ni muayyan rang kimgadir yoqimli bo'lsa, kimgadir yoqimsiz, noxush; kim uchundir tinchlantiruvchi, kayfiyatni ko'taruvchi bo'lsa, kim uchundir diqqatni tortuvchi, asabga teguvchi bo'lishi mumkin [9; 18]. Hatto insonlar orasida rang turlarini farqlashda ham o'ziga xos sezgi organlariga ega bo'lganlar (daltoniklar) uchraydi. Shuningdek, turli sohalarda ranglarning tushunilishi ham o'ziga xos. Masalan, *yashil rang* – **psixologiyada** eng tinchlantiruvchi, sokin rang (stress holatidagi yoki ruhiy zo'riqqan odamga yashil tabiat qo'ynida bo'lish tavsiya etiladi); **tibbiyotda** tanani dam oldiradigan, tetiklashtiradigan, hayotbaxsh rang (tayanch-harakat sistemasi faolligini oshirish, qon bosimini tartibga solish, qon tomirlarini kengaytirish, bo'g'im va bosh og'rig'ini qoldirish xususiyatiga ega); **marketologiyada** omad keltiradigan, jiddiy odamlarning diqqatini tortadigan sokin rang; **islom ta'limotida** eng muborak ranglardan hisoblanib, jannatdagi bog'lar, jannat ahli libosi rangini bildiradi. U "Qur'oni karim"da eng ko'p uchragan rang nomi bo'lib, o'z ma'nosida yomg'irdan keyingi daraxt, ekinzor va yerning rangi, ilohiy ma'noda jannatda mangu qoluvchilar, jumladan, yosh bolalar libosining rangi, jannat ahliga beriladigan yostiq jildi rangi, umuman, jannatdagi bog'u rog'lar rangi sifatida talqin etiladi [10; 193; 195; 201].

Xullas, rang o'zida hissiy, semantik, ramziy, estetik, madaniy axborotni saqlaydigan fenomen bo'lib, turli fan sohalari – fizika, estetika, dizayn, psixologiya, fiziologiya, marketologiya, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, falsafa, madaniyatshunoslik, san'atshunoslik va boshqa sohalarning tadqiq obyekti hisoblanadi. Shuning o'ziyoq rang tushunchasining naqadar

murakkabligi, ko‘p qirraligidan dalolat beradi.

Har bir soha rangga turlicha izoh beradi. Masalan, **fizika** rang talqinida optik diapazondagi elektromagnit nurlanishning fiziologik ko‘rish sezgisi asosida fizik, fiziologik va psixologik omillarga bog‘liq holda hosil bo‘lgan subyektiv baho nazarda tutilsa, **lingvokulturologiya** rangga *moddiy olamdagi mavjudliklarning o‘ziga xos xususiyatlarini tavsiflaydigan, ko‘rish vositasida idrok etiladigan va muayyan nomlar orqali tilda ifodalanadigan universal mental kategoriya* [11; 24] deb qaraydi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da rang leksemasining 7ta ma‘nosiga izoh beriladi. Lug‘at maqolada rang vokabulasi bosh ma‘nosi talqinida “bo‘yash uchun ishlatiladigan modda, bo‘yoq” semasi yetakchilik qiladi:

RANG [f. - tus, rang, bo‘yoq] **1** Bo‘yash uchun ishlatiladigan modda; bo‘yoq. Quruq rang. Ipak bo‘yaydigan rang. Rang bermoq. *Stadion remont qilina boshlagan, panjaralar qizil, sariq rangga bo‘yalgan.* «Yoshlik».

San‘atga oid termin ekaniga ishora qiluvchi *snt.* pometasi bilan berilgan 2-ma‘no talqinida “rangtasvir vositasi” semasiga tayaniladi:

2 *snt.* Rangtasvirning asosiy ifoda va tasvir vositasi.

3-, 4-ma‘nolarda *narsa, buyumning o‘ziga xos bo‘yog‘i, rangi* nazarda tutiladi:

3 Narsalarga surtilgan yoki singdirilgan bo‘yoq, sir. *Shipi sharqcha naqshdor uy, naqshlari eskirib, rangi xiralangan, lekin hali diqqatni tortarlik holda.* Oybek, Tanlangan asarlar.

4 Biror narsaning o‘ziga xos bo‘yog‘i; tus. Rangi sariq ro‘mol. Hayvonlarning muhitga moslashadigan rangi. Olmaga rang kirib qoldi. *G‘ozalarning rangini ko‘rgan sari, ichginam tuzday achiydi.* N.Safarov, Jasoratning davomi. *Ovqat pishdi. Qozonning zangi chiqib qoraygan go‘jaga qatiq ham rang kirgizolmadi.* A.Qahhor, Anor.

5-ma‘no talqinida esa bevosita inson tana a‘zolari, xususan, yuzining rangi orqali uning jismoniy holati (*rangida qoni yo‘q, rangi ketib qolmoq*), turmush tarzi (*rangi siniqmoq*), ruhiyati (*rangi bo‘zday oqardi, rangi oqarib, bo‘zarib ketmoq*) bilan bog‘liq axborot uzatilishini kuzatish mumkin:

5 Kishining yuzidagi qizillik darajasi. *Uning rangida qoni yo‘q. Uning rangi qip-qizil. Rang ko‘r, xol so‘r.* Maqol. *Tursunoy bilan Sharofashning rangi bo‘zday oqardi.* Oybek, Tanlangan asarlar.

Rangi ketib qolmoq Yuzida dard, og‘riq, uyqusizlik azobi namoyon bo‘lmoq; ozib, to‘zib ketmoq. – *Ranging ketib qolibdi, – dedi u Dilfuzaning ko‘zlariga tikilib.* O‘.Hoshimov, Qalbingga quloq sol. **Rangi siniqmoq** *Yodgor uning rangi siniqib, ko‘zlari kirtayib qolganini sezar, iztirob chekib yurganini bilar, yugurib borib, qo‘lidan tutgisi, «men seni sog‘inib ketdim axir», degisi kelar, ammo jur‘ati yetmas, bunday qilishga o‘zini haqsiz deb bilar edi.* O‘.Hoshimov, Qalbingga quloq sol. **Rangi o‘chib ketmoq** 1) rangi oqarib, bo‘zarib ketmoq. – *Haqorat qildi! – dedi Iskandarov anchadan keyin tilga kirib. U rangi o‘chib, o‘rnidan turib ketdi: – Nega meni haqorat qilding, iflos!* O‘.Hoshimov, Qalbingga quloq sol; 2) ko‘chma ozayib qolmoq, barakasi uchib ketmoq. Ikki-uch olishdayoq laganning rangi o‘chib ketdi. G‘.G‘ulom, Shum bola.

Lug‘atda 6- va 7-raqamli izohlar *ko‘chma* pometasi bilan berilib, metafora asosida hosil bo‘lgan kontekstual ma‘nolar talqiniga bag‘ishlanadi:

6 *ko‘chma* Gap, nutq, ohang va sh.k. dagi nozik bo‘yoq, tus; ko‘rinish, jilva. *Bir zumdan keyin yana ayni tovush parvoz qildi. Ammo o‘zga maqomda.. ko‘ngilni yana qattiqroq sehrlovchi.. ranglar bilan.* Oybek, Tanlangan asarlar. *Bir-ikki kun miyonasidagi kechinmalar turli rang bilan uning uyquli dimog‘ida akslana boshladilar.* A.Qodiriy, O‘tgan kunlar. *Eng yaqin kishilaridan ham yashirib yurgan, allaqachon o‘tmish daftarlarida rangi xiralashib ketgan xotiralar birdan tug‘yon urdi.* O‘.Hoshimov, Qalbingga quloq sol. *Rangi ham, tusi ham namoyon dunyo, Qirqmi ellik bu, umr o‘rtasi.* A.Oripov, Yillar armoni.

7 *ko‘chma* Jonlilik, fayz. *Toshkentlik mashhur bir boyning xasisligi haqida eng keyingi, hali hech kimning qulog‘iga chatilmagan latifalar suhbatga “rang” berib turar edi.* Oybek, Tanlangan asarlar [11; 688].

Izohli lugʻatda *rang* leksemasi talqini oʻta umumiy boʻlib, asosan, uning boʻyash uchun ishlatiladigan modda, rangtasvir vositasi, shuningdek, narsa, predmet, inson tanasi rangiga nisbatan ishlatilishiga diqqat qaratilgan. Xuddi shuningdek, “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi”da ham *rang* leksemasi ikkita alohida tushuncha, alohida leksema sifatida keltirilib, birinchisida uning fizik xususiyati “moddalar chiqargan yoki qaytargan nurlanish spektriga mos ravishda yorugʻlikning muayyan koʻrish tuygʻusini hosil qilish xossasi”, ikkinchisida tasviriy sanʼatda tushunilishi – “rang-tasvirning asosiy ifoda va tasvir vositasi. Rang orqali rassom mavjud borliqni oʻziga xos xususiyatlari bilan haqqoniy aks ettiradi” [12; 62] nazarda tutiladi.

Koʻrinib turibdiki, oʻzbek tilidagi har ikki meʼyoriy lugʻatda ham *rang* tushunchasi talqinida uning tilshunoslikda tor tushunilishiga oid maʼlumotlar ifodasini topgan. Rang nomlarining emotsional-ekspressiv, mantiqiy-semantik, ramziy-metaforik, estetik taʼsir etish, milliy-madaniy axborotlarni tashish bilan aloqador funksional-semantik xususiyatlari haqida qaydlar deyarli uchramaydi. Zero, *rang* tushunchasi ham, uning nomi ham milliy-madaniy, etnik xususiyatga ega boʻlib, tilshunoslarni uning fizik hossasi, ranglar spektridagi oʻrni emas, balki *rang* semantik maydonidagi oʻrni, taksonomiyasi (sistematikasi), leksik-semantik munosabatlari (sinonim, antonim, graduonim va hk), *rang* semali atov birliklarining struktur-grammatik tuzilishi, derivatsiyasi, yasaliq qoʻliplari, qarindosh va boshqa genetik asosli tillardagi muqobillari hamda ularning izohli, tarjima lugʻatlarda leksikografik talqin qilish masalalari qiziqtiradi.

Jahon tilshunosligidada *rang* nomlarichalik tadqiqotchilarning diqqatini koʻp jalb qilgan soha boʻlmas kerak. Hozirgi qadar *rang* nomlari, ularning tasnifi, semantikasi, nomlanish prinsiplari, *rang* komponentli terminlar, nomenlar lingvosemiotik, lingvomadaniy, psixolingvistik, lingvopoetik, lingvokognitiv, konseptologik va boshqa nuqtayi nazarlardan turli aspektlarda atroflicha oʻrganilgan [13; 210]. *Rang* nomlarini oʻrganishning oʻziga xos anʼanasi, metodologiyasi va tarixi yuzaga kelgan boʻlib, bu tilshunoslikda *rang* lingvistikasi degan yoʻnalishning yuzaga kelishiga sabab boʻlgan [16; 197-207]. *Rang* lingvistikasining markaziy tushunchasi *rang* leksik guruhlarining ajratilishi hisoblanadi. Har bir leksik guruh oʻziga xos tuzilish va semantik koʻlamining mavjudligi bilan xarakterlanadi. *Rang* semali atov birliklarini oʻrganish asosida atrofimizdagi olamning milliy lisoniy manzarasida ranglarning oʻrni, uning ontologik, kognitiv, sotsiolingvistik, psixolingvistik, etnolingvistik, lingvomadaniy jihatdan kompleks yondashish yotadi [17; 47]. Шу сабабли айни пайтда жаҳон тилшунослигида рангларни ўрганишнинг куйидаги аспект – йўналишлари юзага келган:

qiyosiy yoʻnalish – ranglar semantikasining turli madaniyatlarda turlicha ekanligidan kelib chiqib tarjima jarayonlarida kelib chiqadigan muammolar tadqiqi bilan shugʻullanadi;

tadrijiy yoʻnalish – rang nomlarining tarixiy, etimologik taraqqiyot bosqichlari, inson tafakkuri va jamiyat taraqqiyoti bilan bogʻliq holda antik davrlardan to hozirgi kunga qadar ranglar semantikasining oʻzgarib borishi jarayonlarini tekshiradi;

psixolingvistik yoʻnalish – rangni lingvistik oʻrganishning asosiy yoʻnalishlaridan biri boʻlib, rangni idrok etishning hududiy, kasbiy, yosh va boshqa omillarga bogʻliqligi, rangning inson hissiyotlarini ifodalash xususiyati, rang etaloni haqidagi gʻoyalarning assotsiativ tabiati, ranglar yuzasidan psixolingvistik tajribalar oʻtkazishga asoslanadi;

kognitiv yoʻnalish – rangga asoslangan terminlarni talqin qilish muammolari bilan shugʻullanadi. *Rang* konsepti doirasida *rang* nomlari talqini, aniq va mavhum *rang* nomlari, ularni ifodalash vositalari, olamning lingvo-rangli tasvirini shakllantiruvchi vositalar, olamning lisoniy manzarasini yaratishda rangga asoslangan terminlarning oʻrni, rang asosli terminlarning bilish jarayonlaridagi roli, ularning oʻrindoshlari, rang genezislarini mohiyatining lingvistik universalialarda namoyon boʻlishi kabi masalalarga diqqat qaratadi.

lingvomadaniy yoʻnalish – ranglarning milliy-madaniy merosning tarkibiy qismi sifatida xalqning etnolingvistik madaniyatida konsept sifatida mavjud ekani, kommunikatsiya talablaridan kelib chiqib muayyan tilda olamning rangli tasviri yuzasidan oʻziga xos jihatlarning yuzaga chiqishi, idiolektlarda *rang* nomlarining ishlashi, shoir, ijodkorlar uslubida ranglarning individual tasviri kabi masalalarga diqqat qaratadi;

etnolingvistik yoʻnalish – rang asosli leksemalar semantikasida etnik muhitning taʼsiri, etnoustuvorlik tushunchasi va etnorelevant rang nomlari, ularni aniqlash mezonlari, etnolingvistik rang tasvir va belgilar, muayyan rang bilan bogʻliq konnotatsiyalarning etnolingvistik xarakteri va aksiologik belgilari, ranglar talqinidagi etnolingvistik tafovutlarni aniqlashda qiyosiy tahlilning oʻrni, turli tillardagi ranglarni qiyosiy oʻrganish asosida muayyan etnik qatlamlarning madaniy jihatdan xoslangan belgilarini yoritish va boshqlar xususida bahs yuritadi;

lingvosemiotik yoʻnalish – ranglarning semiotik xususiyati, til belgilar tizimida tutgan oʻrni yuzasidan izlanishlar olib boradi;

institutsional yoʻnalish – rang asosli leksemalarni mustaqil fan sifatida maxsus oʻrganish, ilmiy sohaning barcha zarur talablari – tadqiq obekti, predmeti, aniq maqsad va vazifalari, tadqiq metodlari, oʻziga xos terminologik tizimi, ilmiy taʼminoti va boshqalarga ega boʻlgan rang lingvistikasi sifatida tadqiq qiladi;

terminologik yoʻnalish – rang asosli barcha har qanday turdagi terminlarini tahlil qilish, ularning til xususiyatlari va sohaviy tabiati, boshqa terminotizimlar tarkibidagi rang asosli terminlar bilan munosabati va boshqalar oʻrganadi;

ontologik yoʻnalish – rangni ekstralingvistik omillar, tabiiy – fizik hodisa sifatida oʻrganish, ularning ontologik jihatdan tasnifi, rang nomlari va ularning turli darajalariga koʻra nomlari nomenklaturasi, ranglarning och yoki toʻqligi, yorqin, toʻqligiga koʻra oʻlchovlari, rangga oid axborotlarni saqlash vositasi ekanligi kabilar bilan shugʻullanadi [17; 32].

Umuman, ranglar semantikasi antik davrlardan olimlarning diqqatini tortgan va dunyoning aksariyat tillarida rang nomlari talqiniga bagʻishlangan son-sanoqsiz lugʻatlar ham tuzilgan. Masalan, N.S.Feldingning “Ranglar haqida lugʻat” (“A dictionary of colour”), A.Meerz va M.R.Paullarning 1930-yilda Amerikada chop etilgan “Ranglar lugʻati” (“A Dictionary of Colour”), I.A.Petersonning 2003-yilda Londonda chop etilgan “Ranglar haqida lugʻat”i (“A Dictionary of Colour: A Lexicon of the Language of Colour”, V.K.Xarchenkoning 2009-yilda Moskvada chop etilgan “Ranglar lugʻati” (“Словарь цвета: реальное, потенциальное, авторское”) va boshqalarni sanab oʻtish mumkin.

Modomiki, inson borliqdagi sanoqsiz ranglarni ajratish imkoniga ega ekan, ularni oʻz nomi bilan atashga ham ehtiyoj sezadi. Ushbu ehtiyoj boshqa tillardan boʻlsa-da, koʻplab rang nomlarining oʻzlashtirilishiga sabab boʻladi. Bu esa mavjud lugʻatlar, xususan, “Oʻzbek tilining izohli lugʻati” hamda izohli lugʻatda qayd qilinmagan, shevalarda uchraydigan mental-lingvomadaniy fenomen hisoblangan rang nomlarini aniqlash, qarindosh va boshqa genetik asosli tillardagi muqobillari bilan qiyoslash hamda ularni maxsus izohli, tarjima lugʻatlarda zamonaviy leksikografik tamoyillar asosida talqin qilish vazifasini oldimizga qoʻymoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик. I жилд. – Тошкент: Akadernashr, 2012. – 448 б.
2. Козлова Н.Н. Цветовая картина мира в языке / Н.Н. Козлова // Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия: Филология, история, востоковедение, 2010. – №3. – С. 82-88.
3. Гатауллина Л.Р. Лингвоцветовая картина мира: аспекты изучения // Семантические категории в разных лингвистических парадигмах: Сб. науч. ст. – Уфа, 2005.
4. Козлова Н.Н. Цветовая картина мир в языке / Н.Н. Козлова // Учёные записки ЗабГУ. Серия: Филология, история, востоковедение, 2010, – Вып. 3. – С. 82–87.
5. Хохлачкина Е.Ю. Цветовая картина мира английского языка // Гуманитарные научные исследования. 2017. № 6 [Электронный ресурс]. URL: <https://human.snauka.ru/2017/06/24195>;
6. Василевич А.П. и др. Цвет и названия цвета в русском языке. – Москва: URSS, 2005. – 216 с.
7. Tropina T.N. Color meanings in the teaching of color science // THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF FINE. № 1, 2018. – С. 35-40
8. Воробьев Г.Г. Информатика цвета // НТИ. Серия 2: Информационные процессы и системы. – 1998. – № 12. – С. 1–14.
9. Алымова Е. Н. Цвет как лингвокогнитивная категория в русской языковой картине мира: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – СПб., 2007. – 18 с
10. Muftiy Abdulmatin. Al-Amsal va al-alvan fi al-Qurʻan al-karim. – Karachi: Maktabai Umar faruq, 2010. – B. 193; 195; 201.

11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – 688 б.
12. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Р ҳарфи – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2004. – Б. 62. // www.ziyouz.com кутубхонаси
13. Berlin V. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. Berkeley: University of California Press, 1969. 210 p.
14. Kay P., McDaniel, Ch. K. The linguistic significance of the meanings of basic color terms / P. Kay, Ch. K. McDaniel // Language, 1978. Vol.54. №3. P. 610 – 646.
15. Кульпина В.Г. Программа спецкурса “Актуальные проблемы лингвистики цвета как научного направления сопоставительного языкознания”. Методология лингвистики цвета // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2008, – № 2. – С. 197-207.
16. Жаркынбекова Ш.К. Языковая концептуализация цвета в культуре и языках: автореф. дисс. докт. филол. наук. – Алма-аты, 2004. – 47 с.
17. Кульпина В.Г. Теоретические аспекты лингвистики цвета как научного направления сопоставительного языкознания: автореф. дис. ...докт. филол. наук / В.Г. Кульпина. – М., 2002. – 32 с.

Наширға проф. Б.Бахриддинова тавсия этган

ИДЕЙНО-ТЕМАТИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ РОМАНА ТИМУРА ПУЛАТОВА «КРАСНЫЙ ШТОРМ: ЧЕРЕЗ ТЕРНИИ К ЗВЕЗДАМ!»

Буранова Ж.А. (КарГУ)

Аннотация. Настоящая статья посвящена изучению идейно-тематического содержания романа Тимура Пулатова «Красный шторм: через тернии к звездам!» В первой части работы рассматриваются определения терминов «тема», «проблема» и «идея» художественного произведения в теоретических исследованиях ученых-литературоведов. Во второй части статьи раскрываются тематика, проблематика и идейное содержание романа «Красный шторм: через тернии к звездам!»

Ключевые слова: *главная мысль произведения, идейность, идея, идейное содержание, проблема, проблематика, тема, тематика.*

TIMUR PO‘LATOVNING “QIZIL BO‘RON: YULDUZLARGA TIKANLAR ORQALI!” ROMANINING G‘OYASI VA MAVZUVIY MAZMUNI

Annotatsiya. Ushbu maqola Timur Po‘latovning “Qizil bo‘ron: mashaqqatlardan yulduzlarga!” («Красный шторм: через тернии к звездам!») romanining g‘oyaviy-tematik mazmunini o‘rganishga bag‘ishlangan. Ishning birinchi qismida adabiyotshunos olimlarning nazariy tadqiqotlarida badiiy asarning “mavzu”, “muammo”, “g‘oya” atamalariga berilgan ta‘riflar ko‘rib chiqilgan. Maqolaning ikkinchi qismida “Qizil bo‘ron: mashaqqatlardan yulduzlarga!” romanining mavzui, muammolari, g‘oyaviy mazmuni ochib berilgan.

Tayanch so‘zlar: *asarning asosiy g‘oyasi, g‘oyaviy mazmuni, g‘oya, muammo, mavzu.*

IDEA AND THEMATIC CONTENT OF TIMUR PULATOV’S NOVEL “RED STORM: THROUGH THORNS TO THE STARS!”

Annotation. This article is devoted to the study of the ideological and thematic content of Timur Pulatov's novel "Red Storm: through hardships to the stars!" In the first part of the work, the definitions of the terms "theme", "problem" and "idea" of a work of art in the theoretical studies of literary scholars are considered. The second part of the article reveals the themes, problems and ideological content of the novel "Red Storm: through hardships to the stars!"

Key words: *the main idea of the work, ideological content, idea, problem, problematics, theme.*

Анализ романа Т.Пулатова «Красный шторм: через тернии к звездам!» в идейно-тематическом плане требует рассмотрения таких терминов как «тема», «проблема» и «идея» художественного текста. Каждое произведение в своем содержании обуславливает наличие темы, проблемы и идеи, как целостную содержательную систему. К изучению

вышеназванных компонентов произведения в своих исследованиях обратился ряд ученых-литературоведов.

По убедительным высказываниям известного русского ученого-литературоведа В.Е.Хализева «Слово «тема» («тематика»), широко бытующее в новоевропейских языках, произошло от др.-гр. *thema* – то, что положено в основу... Тема как фундамент художественного творения – это все то, что стало предметом авторского интереса, осмысления и оценки» [5, – С. 49-50]. В «Словаре литературоведческих терминов» Л.И.Тимофеев дает следующее определение: «Тема – то, что положено в основу, главная мысль литературного произведения, основная проблема, поставленная в нем писателем» [3, – С. 405]. Таким образом, из высказываний ученых можно отметить, что тема – это главный предмет изображения в произведении, основной материал, заложенный автором.

Если обратиться к изучению понятия «проблематика» произведения, то в данном случае более убедительным является высказывание А.Б.Есина: «Под проблематикой художественного произведения в литературоведении принято понимать область осмысления, понимания писателем отраженной реальности... На уровне проблематики читателю как бы предлагается диалог, подвергается обсуждению та или иная система ценностей, ставятся вопросы, приводятся художественные «аргументы» за и против той или иной жизненной мироориентации» [2, – С. 28]. Проблема – это вопрос, к которому нельзя найти однозначного ответа, который имеет множество ответов с точки зрения автора и читателя. Совокупность проблем в составе одного произведения составляет его проблематику.

Идея также является важным компонентом содержания художественного текста. По определениям понятий «идея», «идейность» Л.Тимофеев пишет следующее: «Идейность (от греч. *ideal* – идея, первообраз, идеал) в литературе – выражение авторского отношения к изображенному, соотношение этого изображенного с утверждаемыми писателями идеалами жизни и человека» [3, – С. 92].

В современном толковании идея – «это мысль произведения, выражающая посредством всей его образной системы. Именно способ выражения принципиально отличает идею художественного произведения от научной идеи» [6].

Если обобщить рассмотренные нами основные компоненты содержания литературного произведения, можно отметить, что тема включает в себя область отражения реальности, проблема – вопрос, который волнует автора и заставляет его обратиться к описанной им теме (тематике), идея – художественное решение поставленного в данном произведении вопроса (ряда вопросов).

Исследованию и изучению жизни и деятельности великих личностей посвящены многочисленные научные труды и художественные произведения, в частности. Выдающийся узбекский и российский писатель Тимур Пулатов посвятил свой роман «Красный шторм (Чобан-заде: через тернии к звездам!)» человеку с необычной судьбой и большим талантом, востоковеду – Бекиру Вагаповичу Чобан-заде, ставшего жертвой репрессий 1937-1938 гг.

«Темой высланных с родины жителей Крыма интересуюсь с 1988 года, когда писал об их страданиях на чужбине, свидетелем которых был в Узбекистане» [1], говорит Т.Пулатов в одном из своих интервью. Жертвами беспощадной репрессий были также и наши соотечественники – великие личности, среди которых выделяются имена Абдуллы Кадыри, Фитрата, Чулпона и мн. др.

Произведение Тимура Пулатова «Красный шторм (Чобан-заде: через тернии к звездам!)» было написано в 2020 году. Исторический по жанру роман, раскрывает перед читателем истинный облик Бекира Вагаповича, как человека, одаренного, начитанного, целеустремленного, и вместе с тем, скромного, искреннего и благородного.

Автор в романе поднимает тему судьбы людей, несправедливо лишенных своей Родины и жертв репрессий. Бекир Вагапович Чобан-заде не только был изгнан из Родины – Крыма, но также был расстрелян за ложное обвинение. И не только ученый Чобан-заде,

но и другие великие писатели и поэты Средней Азии (Абдулла Кадыри, Абдулхамид Чулпан, Абдурауф Фитрат и др.) стали жертвами беспощадного расстрела.

Роман охватывает широкий круг проблем: беззаконие, насилие, добро, зло, честь, уважение, благородность, дружба, любовь и др.

Проблемы насилия и несправедливости считаются центральными в романе. К жестокости власти противопоставляются доброе и благородное качества Чобан-заде. Он не сопротивляется ложным обвинениям, которые завалили на его плечо, прямо идя к смерти. Ученый понимал сущность существующей политики, которой никто не мог противиться.

Темы дружбы и любви мы можем увидеть в отношениях Бекир-агъа и Ругие-ханум, Хабиба и Абу Саида, Хабиба и Асие. Бекир-агъа искренне любил супругу Ругие-ханум, которая, в свою очередь, отвечала взаимностью. Они ценили друг друга и не отказывались ни в чем. Это доказывала царящая в их квартире уютная, творческая, дружеская и радостная атмосфера. По воскресным вечерам *«дом Чобан-заде будет полон земляками – крымскими преподавателями и студентами, переехавшими в разное время в Баку, следом за Бекир-агъа. Шумные споры о судьбе Крыма, веселые шутки, смех, а главное речения на родном языке...»* [4, – С. 20]

При раскрытии проблематики произведения немаловажную роль выполняет рассмотрение в нем характеристику героев. Авторское мастерство довольно ярко проявляется при создании образов. Чобан-заде является одним из главных героев. Он обладает незаурядным умом, сдержанностью, терпеливостью, творческими способностями. Его судьба подверглась к несчастью. Бекиром Вагаповичем Чобан-заде мы знакомимся в начале романа из высказываний Хабиба. Доброта и великодушие Чобан-заде трогают читателя. Тимур Пулатов наделил своего героя всеми положительными качествами, которые находятся в гармонии и дополняют друг друга. Несправедливое отношение власти к нему показывает проблемы зла и насилия. Ложное обвинение и беспощадное наказание властью Чобан-заде были не случайно. Представители власти, наподобие Багирова Мира Джафар оглы – в описываемое время секретаря ЦК компартии Азербайджана и Сумбатова-Топуридзе Ювельяна Давидовича – в описываемое время глава НКВД Азербайджана, боялись умных и подвижных, инициативных людей. Они занимались поиском информации (не всегда правдоподобных), чтобы бесчестит и наказать их.

События романа повествуются из уст их очевидца – бухарца Хабиба Гулям-заде. Произведение начинается со светлых воспоминаний Хабиба, связанных с Бекиром Вагаповичем. Это время преподавания профессора в университете, где обучался Хабиб: *«Чобан-заде... обратил внимание на усердного, увлеченного предметом Хабиба Бухорий. И с началом летних каникул, собираясь возвращаться в Баку, упорно настаивал, чтобы Хабиб продолжил работу над диссертацией и, что из далекого Баку профессор будет помогать бухарцу советами в случае необходимости, ждет его в гости к берегам Каспия»* [4, – С. 3].

Хабиб Гулямзаде предстает перед нами как искренний и добросовестный человек. Ученик великого Чобан-заде с достоинством относился к своему учителю, уважал и ценил его. «Хвала родителям... хорошее воспитание» – такую оценку берет со стороны своих противников. Сдержанность и сила его воли в течение всего романа проявляются перед читателями. Особенно выделяются его упорство и стремительность к знанием. Приехав в Баку, он большую часть своего времени проводит в библиотеке университета, работая над диссертацией. Не случайно Тимур Пулатов одним из главных героев (Хабиба) выбирает из узбеков (Хабиб был бухарцем). Город Бухара является родиной и автора романа. Образ Хабиба во многих своих чертах близок к Тимуру Пулатову. Много общего можно находить у этих двух особо одаренных личностях.

Каждый человек, несмотря на беспощадность судьбы, должен беречь в себе все ценное: благородство, справедливость, искренность, любовь и уважение к окружающим. Люди, одаренные талантом, добротой и великодушием, живут вечно. Нынешняя молодежь вспоминает их с гордостью, теплом и уважением. Круг подобных замыслов составляет идейное содержание романа *«Красный шторм (Чобан-заде: через тернии к звездам!)»*

Метафорический смысл заглавия романа также раскрывает основную идею произведения – красному шторму подверглась судьба всей интеллигенции Советского Союза.

Таким образом, анализируя роман Тимура Пулатова «Красный шторм (Чобан-заде: через тернии к звездам!)» в идейно-тематическом плане, можно отметить, что автор в произведении поднимает тему высланных с Родины жителей Крыма и жертв сурового расстрела. Тема романа переплетается с его проблематикой: несправедливостью, насилием, честью, уважением, благородностью и др. Автор своим произведением стремился показать бессмертие таланта и одаренности выдающихся личностей.

Литература

1. Бегабат Узаков. Тимур Пулатов: Литература возвращается по кругу к истинным читателям. НУР-СУЛТАН/КАЗИНФОРМ: <https://www.inform.kz/ru/timur>
2. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: Учебное пособие. – 3-е изд. – М.: Флинта, Наука, 2000. – 248 с.
3. Словарь литературоведческих терминов. Ред.-сос.: Л.И. Тимофеев и С.В. Тураев. – М.: Просвещение, 1974. – 509 с.
4. Тимур Пулатов. Красный шторм (Чобан-заде: через тернии к звездам!) Роман. – М.. 2020. – С. 3
5. Хализев В.Е. Теория литературы: Учебник/В. Е. Хализев.– 4-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 2004. – 405 с.
6. Хатамова, Д. А. К вопросу об идентификации некоторых литературоведческих категорий / Д. А. Хатамова. – Текст: непосредственный // Молодой ученый, 2016. – № 7 (111). – С. 1185-1188. – URL: <https://moluch.ru/archive/111/27558/>.

Рекомендовано к печати доц. Ё.Хамраевой

POLYMODALITY OF ENGLISH ADVERTISING DISCOURSE

Omonova M.K. (KarSU)

Annotation. In the article we research the modern concept of the term ‘discourse’, the occurrence of morphemes as distinguishable elements, many approaches to the study of discourse, the complexity and versatility of this concept, existing studies of discourse from the standpoint of semiotic, semantic-syntactic, pragmatic, cognitive and psycholinguistic approaches, From a linguistic point of view, the fact that a discourse is a complex unit consisting of a sequence of sentences that are mostly semantically related and also the fact that language is the main object of discourse.

Key words: *discourse analysis, distinguishable elements, descriptive linguistics, complexity, a complex unit, a sequence of sentences, psycholinguistics, extralinguistic - pragmatic, socio-cultural, psychological factors, linguoculturology.*

ПОЛИМОДАЛЬНОСТЬ АНГЛИЙСКОГО РЕКЛАМНОГО ДИСКУРСА

Аннотация. В статье исследуется современное понятие термина «дискурс», появление морфем как различных элементов, множество подходов к изучению дискурса, сложность и многогранность этого понятия, существующие исследования дискурса с позиций семиотики, семантически-синтаксический, прагматический, когнитивный и психолингвистический подходы, с лингвистической точки зрения тот факт, что дискурс представляет собой сложную единицу, состоящую из последовательности предложений, в большинстве своем семантически связанных, а также тот факт, что язык является основным объектом дискурса.

Ключевые слова: *дискурсивный анализ, различимые элементы, описательная лингвистика, сложность, сложная единица, последовательность предложений, психолингвистика, экстралингвистико-прагматические, социокультурные, психологические факторы, лингвокультурология.*

INGLIZ TILIDA REKLAMA MA'LUMOTINING POLIMODALLIGI

Annotatsiya. Maqolada “diskurs” atamasining zamonaviy kontseptsiyasi, morfemalarning ajralib turadigan element sifatida yuzaga kelishi, diskurs tahlilini o'rganishdagi ko'plab yondashuvlar, diskurs

tushunchasining murakkabligi va ko'p qirraliligi, diskurs tushunchasining semiotik, semantik nuqtai nazardan mavjudligi, sintaktik, pragmatik, kognitiv va psixolingvistik yondashuvlar, tilshunoslik nuqtai nazaridan, nutqning asosan ma'no jihatdan bog'liq bo'lgan gaplar ketma-ketligidan iborat murakkab birlik ekanligi va shuningdek, til diskursning asosiy ob'ekti ekanligi kabi masalalar tadqiq etiladi.

Tayanch so'zlar: *dikurs tahlili, o'zaro farqlanuvchi elementlar, tavsiflovchi tilshunoslik, ko'p ma'nolilik, murakkab birlik, gaplarning o'zaro ketma-ketligi, psixolingvistika, ekstralingvistik - pragmatik, sotsial-madaniy, psixologik omillar, lingvokulturologiya.*

The modern concept of the term 'discourse' was laid in the work of linguist Zellig S. Harris. In his work "Discourse Analysis", 'discourse' is defined as a sequence of sentences that is spoken or written by one person in a particular situation [1; 1-30]. As he claims, the method is formal, depending only on the occurrence of morphemes as distinguishable elements; it does not depend upon the analyst's knowledge of the particular meaning of each morpheme. By the same token, the method does not give us any new information about the individual morphemic meanings that are being communicated in the discourse under investigation. But the fact that such new information is not obtained does not mean that we can discover nothing about the discourse but how the grammar of the language is exemplified within it. For even though we use formal procedures akin to those of descriptive linguistics, we can obtain new information about the particular text we are studying, information that goes beyond descriptive linguistics. There are many approaches to the study of discourse. This is due to the complexity and versatility of this concept. According to the definition of V. G. Borbotko, 'discourse is a complex unit consisting of a sequence of sentences that are in a semantic connection' [2; 288]. In his work, the linguist refers to existing studies of discourse from the standpoint of semiotic, semantic-syntactic, pragmatic, cognitive and psycholinguistic approaches. The notion of discourse emerged when linguistic research moved beyond sentences and grammatical syntax. From a linguistic point of view, a discourse is a complex unit consisting of a sequence of sentences that are mostly semantically related. Language is the main object of discourse. Y.S.Stepanov believes that discourse is a new feature of the language, presented to us at the end of the XX century. In the research of discourse, the language turned its unusual and complex dynamic aspect to the auditor, which requires the search for new approaches and methods. [3; 71].

A well-known linguist T. A. van Dijk also speaks about the complexity of the discourse structure and emphasizes that his research should be carried out taking into account the influence of extralinguistic factors on it, the so-called. pragmatic or social context. According to the linguist, discourse is an element of social interaction between people; At the same time, not only the social situation in which this interaction is carried out is significant, but also how it is interpreted by the participants in communication. [4; 308].

N. D. Arutyunova gives the following definition of discourse: "a coherent text in conjunction with extralinguistic - pragmatic, socio-cultural, psychological and other factors; text taken in the event aspect; speech, considered as a purposeful social action, as a component involved in the interaction of people and the mechanisms of their consciousness (cognitive processes)", as well as "this is speech "immersed in life" [5; 136].

Our research will be devoted to understanding of discourse as a text in conjunction with external factors of communication. V. I. Karasik describes as discourse as "a text immersed in a situation of communication" [6; 5-20]. In his research work «О типах дискурса (Types of discourse)» the linguist analyzes approaches to the study of discourse from the point of view of pragmalinguistics, psycholinguistics, linguoculturology, sociolinguistics and etc. Thus, from the standpoint of pragmalinguistics, discourse is the impact of communicants on each other, the interweaving of changing communicative strategies and their verbal and non-verbal incarnations in the practice of communication. From the point of view of psycholinguistics, discourse is interesting as a switch from an internal code to its verbalization with the participation of socio-psychological types of communicants.

Institutional discourse is communication within a certain framework of status and role relations. According to V. I. Karasik, institutional discourses can be distinguished in politics,

diplomacy, administration, law, army, education, religion, advertising, business, science, mass media.

Institutional discourse is distinguished on the basis of two system characteristics: participants and goals of communication. The main participants in the institutional discourse are representatives of the system (agents) and those who deal with them (participants). The neutral attributes of this discourse include the general characteristics of discourse that are characteristic of any communication. In order to describe a specific type of institutional discourse, it is necessary to consider the following components: 1) participants, 2) chronology, 3) goals, 4) values, 5) strategies, 6) material, 7) varieties and genres, 8) previous texts, 9) discourse formulation [6; 5-20].

It is necessary to distinguish between the concepts of polycode and polymodality. V. A. Pishchalnikova and A. G. Sonin consider polycode texts from the standpoint of psycholinguistics. In the work of A. G. Sonin, polycode texts are understood as texts that combine components that are different in their semiotic nature and are intended exclusively for visual perception. The specificity of these texts is due to the interaction of heterogeneous (verbal and pictorial) components of polycode texts. In a polycode work, the verbal text performs a narrative function, and the image is read as a verbal text. [7; 211]. A similar concept of polycode text is creolized text [8; 310]. In the scientific work scientists I.V. Vashunina gives the following definition to this type of text: "A creolized text is a text whose texture consists of heterogeneous parts: verbal and non-verbal. Examples of creolized texts are advertising texts, comics, posters, photos" [9; 8-18].

According to J. Sidbury, 'creolization is the process of absorbing the values of another culture'. [10; 113].

In our opinion, the creolized text of an advertisement is a text based on a meaning formed by different sign systems, like a song, which is also a text accompanied by words and music. And the post, music or photo illustrations form the meaning within the same sign system. From our point of view, polymodal texts are very interesting, polymodality has the following definition, 'in the sources, multimodality is the ability of a person to combine in the process of cognition and communication several ways of mastering the world and communication - verbal, visual, kinetic (gestures)'. At the same time, two types of polymodality, cognitive and verbal are connected with each other. This concept in linguistics appeared thanks to the followers of the scientist M. Halliday, who proved that, in addition to "monomodality" in the science of language, which studied only the verbal characteristics of communication [11; <http://scodis.ru/>].

According to the semiotic concepts of G. Kress and T. van Leeuwen, any kind of communication is polymodal [12; 89]. So, here we are going to analyze advertising discourse.

Sometimes entrepreneurs try to apply the reverse technique, in other words, advertise the name of their company, using primitive words already available in the language. This means that the name of the company is adjusted not to the slogan and not to the part of the already existing word, but the opposite, the name of the company includes words that are already in the language. The method under consideration, on the basis of which the process of quasi-morphemic division is based, is no less effective than the first one. In addition, the use of this technology builds trust in the company, because, from the first seconds of viewing this video, the buyer accepts the brand name as a familiar word, at least partially knows or heard about this brand, or vice versa, the recipient does not pay attention to the name firms, because he (the recipient) understands that this is just the name of a particular brand. Secondly, it is the component that is singled out from the name of the company, which is a word, as a rule, stylistically neutral and often used. This, in turn, forms a strong association of this word with the name of the company, which operates as follows: every time the recipient uses this usual word in the language, the subconscious gives him the image of a word that is the name of the company, the creation of which is supposedly motivated by this ordinary word. As an example we have analyzed a company advertisement of 'Maybelline': "Maybe she's born with it. Maybe it's maybelline". Final product – "Maybelline" appears as a result of word addition "maybe" and component "lline". It should be noted that the component "maybe", it is highlighted graphically to draw attention of the audience to it, and the word itself is written with a small letter, despite the fact that this is the name of the company. Actually, there is a clear forgery in this example. The special graphic design of this text allows

the recipient to present the name of the company as a word already in the language, which he simply did not know, but which consists of components known to him. Thus, new words created by advertising are attached to those already existing in the language, form associations with them and parasitize on them. Indeed, when using these ordinary words, a person who has seen an advertisement similar to the one described above “works” with associations with the word created by the advertisement, and the name of a certain brand begins to advertise itself in the individual and mass consciousness. Another video-ads called Bank of America is analyzed. The content of the advertising text:

We come from every walk of life

We are proud of who we are and what we believe

We are among two thousand of people who work for Bank of America

We see you

Because we are you

What would you like the power to do?

The text of the advertisement consists such nouns as ‘*Life, people, we*’ denoting concepts that show the importance of customers, or rather people. On the video, the author highlights people from different nations and advertising participants of different ages, from babies to people of retirement age. Together with this, the video shows different moods of people and the video is shot in a classic style and they enjoy their life.

This idea is confirmed in the video sequence that accompanies the music. The video sequence of the video goes in parallel with the movements of people. The video demonstrates the classic Americans hurrying somewhere, subway, American basketball, tunnels in the subway. *The beginning of the video evokes positive intriguing emotions associated with collaboration.* Especially for this video, a description of the American Bank was announced at the end of the video. It seems that the Bank becomes an integral element of this plot and can evoke similar emotions. In order to emphasize the important role of people, the author of the commercial seeks to combine the emotional sphere (feelings and emotions) and the sphere of sensory perception. This video is a short story that tells about an event that emotionally unites different people. The plot of this advertisement allows you to establish an emotional connection with the user, evokes positive associations with trust, as the company shows that it shares the values of users. Due to this, the company manages to achieve the main goal - to increase the popularity and recognition of its bank.

Generally it can be said, that the polymodal feature of communication studies the relationship and interaction of different sign systems, abandoning the variable system of grammatical rules. The purpose of this approach is to analyze and describe a set of meaning-forming means used in the form of visual, gestural and written meanings by a person in the presentation of speech through advertising. In general, polymodality is defined as a means of representation or communication. This kind of communication is conveyed by drawing and caption; phrases and gestures, bodily position, facial expressions and remarks; video sequence and comments to it. Studies of the functions of polymodality in various contexts allow us to take a fresh look at such concepts that have established themselves in linguistics as metaphor and discourse theory.

References

1. Zellig S. Harris Discourse Analysis, Vol. 28, No. 1 (Jan. - Mar., 1952), pp. 1-30 (30 pages) Published By: Linguistic Society of America
2. Борботько В. Г. Принципы формирования дискурса: От психолингвистики к лингвосинергетике. Изд. 4-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 288 с.
3. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности. / Язык и наука конца XX века. Сб. статей. – М.: РГГУ, 1995. – С. 71.
4. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация: пер с англ. / сост. В. В. Петрова; под ред. В. И. Герасимова; Вступ. ст. Ю. Н. Караулова и В. В. Петрова. – Благовещенск: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртэнэ, 2000. – 308 с.
5. Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М: Советская энциклопедия, 1990. – С. 136-137.

6. Карасик В. И. О типах дискурса // Языковая личность: инструкциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. Волгоград: Перемена, 2000. – С. 5-20.
7. В.А. Пищальникова, А.Г. Сонин, ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ, Часть 1: Учебник. – Москва: Валент, 2019. – С. 211.
8. Сорокин Ю. А., Тарасов Е.Ф. Теоретические и прикладные проблемы речевого общения. – С. 310, Authors, ; Publisher, Наука, 1979 ; Length, 326 pages.
9. Вашунина И. В. Креолизованный текст: Смысловое восприятие. Коллективная монография / Отв. ред. И.В. Вашунина. Ред. колл.: Е.Ф. Тарасов, А.А. Нистратов, М.О. Матвеев. – М.: Институт языкознания РАН, 2020. – С. 18-28.
10. Sidbury, James (1997). Ploughshares into Swords: Race, Rebellion, and Identity in Gabriel's Virginia, 1730–1810. P 113, Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-58454-8.
11. <http://scodis.ru/>
12. Kress G., van Leeuwen T. Multimodal Discourse: The Modes and Media of Contemporary Communication. P 89 — L.: Arnold, 2001.

Recommended for publication by Prof. B. Bakhridinova

HEINRICH BÖLL'S EXISTENTIALISM AND THE IMAGE OF WOMEN

Khasanova M.M. (NUUZ)

Annotation. The article is devoted to the analysis of the problems of existentialism in the work of Heinrich Böll, one of the great representatives of German literature of the last century, the Nobel Prize laureate, and their disclosure through female images. The author's work "The Clown" was chosen for the study. The role of the image of Mary as a product of the author's existentialist views, which had both a positive and a negative impact on the life of the main character of the work, is investigated.

Key words: *world literature of the twentieth century, German literature, Heinrich Böll, The Clown, the image of a woman.*

ГЕНРИХ БЕЛЛ ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМИ ВА АЁЛЛАР ОБРАЗИ

Аннотация. Мақола ўтган аср немис адабиётининг забардаст вакилларида бири, Нобель мукофоти лауреати, Генрих Бёлль ижодида экзистенциализм масалалари ва уларнинг аёл сиймоси орқали очиб берилиши таҳлилига бағишланган. Тадқиқот учун адабнинг “Масҳарабоз нигоҳила” асари танланган. Асар бош қаҳрамони ҳаётига ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир ўтказган Мария образининг муаллиф экзистенциалистик қарашлари маҳсули сифатидаги роли ўрганилган.

Таянч сўзлар: *XX аср жаҳон адабиёти, немис адабиёти, Генрих Бёлль, Масҳарабоз нигоҳила, аёл образи.*

ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ ГЕНРИХА БЕЛЛЯ И ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ

Аннотация. Статья посвящена анализу проблем экзистенциализма в творчестве Генриха Бёлля, одного из великих представителей немецкой литературы прошлого века, лауреата Нобелевской премии, и их раскрытию через женских образов. Для исследования было выбрано авторское произведение «Глазами клоуна». Исследована роль образа Марии как продукта экзистенциалистских взглядов автора, оказавших как положительное, так и отрицательное влияние на жизнь главного героя произведения.

Ключевые слова: *мировая литература XX века, немецкая литература, Генрих Бёлль, Глазами клоуна, образ женщины.*

Introduction. Among the images, the most versatile and complex heroes are certainly female images (1:127). After all, literature, especially prose, is always distinguished by the variety of images and the creation of deep ideological concepts, and the image of a woman is found in all

prose works such as novel, story, novella, short story, etc., and plays an important role in the formation, development and turning points of the plot.

Women's images give the work an emotion, a unique authentic atmosphere. They reflect the regions, nations and peoples, countries, rural villages, historical periods and ideologies, reflect the constructions specific to the space and time, vividly reveal the events, lifestyle, mentality, problems and achievements of their time.

Women's images have the characteristic of expressing the authors' efforts to understand life and its content very clearly. The love of the main character – the clown and the image of Maria, the muse, in the work of the German writer Heinrich Böll, "The Clown", is an example of the writer's existentialist views expressed in prose.

Analysis of literature on the topic. In the works of Heinrich Böll, many scientific studies were conducted on the issue of artistic images and characters. For example, G. Falkenstein (8), L. Zilinski (12), G. Linder (11), S. Hoffmann (9), V. Jens (10) in German and foreign literary studies, image and time, existentialism in the work of H. Böll and social transformations narrative topics have been extensively researched, the life path of the writer and the experiences and life similarities of the heroes of his works have been researched. In the scientific circles of the CIS and Central Asian countries, the main attention is focused on the issues of harmony between political-philosophical, social and structural concepts, description of characters, image and plot dynamics in the work of H. Böll. During such scientific works Baynova O.A. (1), Gasparov B.M. (2), Dzhebrailova S.A. (3), Rymar N.K. (4) can be cited as an example.

However, despite this, issues of existentialist transformation of female personality in the works of H. Böll have been little studied not only in national scientific circles, but also in international romance studies and literary studies.

Analysis and results. Heinrich Theodor Böll (1917-1985) is one of the great representatives of German literature of the 20th century, laureate of the Nobel Prize in Literature (1972). The path of his life coincided with the most difficult historical periods of German society - the end of the First World War, the economic crisis and social depression, the rise of the National Socialists to power, the Second World War and the period of heavy footing after it. He was able to reveal not only the difficult social-political and economic situation in post-war Germany, but also the concept of the hero of that time on the basis of various images very impressively and clearly. His heroes are representatives of different social classes, positions, ages, their dreams, aspirations and values are not always similar, but they are united by social and political changes in society, difficulties, injustices and the feeling of confronting these difficulties or injustices, finding ways out of them. The war and its tragic consequences are one of the main motives for the actions of all the characters of the writer, including female characters. That is, the image of the hero in Böll's works helps to reveal the impact of a certain global event, namely war, on the fate of a person. This artistic construction is a reflection of the existentialist ideas and visions of Heinrich Böll.

Before going directly to the analysis of the manifestation of the existentialist concepts of the author through the image of a woman in the work of the author, especially in the work "The Clown", it is necessary to pay attention to the definition of the concept of existentialism. Existentialism is a philosophy of existence. This direction in the philosophy of the 20th century focused on the uniqueness of human existence. Existentialism developed in parallel with individualism, which is distinguished primarily by the idea of overcoming the individual with its own essence and paying great attention to the depth of emotional feelings. (5)

Existentialism is not just a philosophical trend, but a cultural movement that covers the deep emotional and spiritual aspect of modern man, reflects the psychological situation he has faced, and is an expression of unique psychological difficulties. (6)

It can be said that the image of Maria in G. Böll's novel "The Clown" was created as a reflection of the author's existential views. The mystery of this character is that he is not the narrator, he is not even the main character. Maria is the love and muse of Hans Schnier, the eponymous clown in Europe. Maria is a woman who was always Schnier's side during his tours across the European continent, supported him, encouraged him to reach new heights, and

contributed to his development as a person. But it is not clear to the reader what Maria herself thinks about this, whether she felt joy and positive feelings like Schnier or was unhappy when she was with Schnier.

The play begins with Maria leaving Hans Schnier. This event marks a major turning point in the subsequent life of the hero, the clown – Schnier. Maria's participation in the hero's life can be learned through Schnier's stories and experiences throughout the play. That is, we learn about who Maria is from Hans Schnier's point of view, not from her. Maria's inner experiences and thoughts about the events are unclear for the reader. At first glance, Maria is embodied as a rational, calculating and scheming woman who never loved Hans Schnier. Maria's marriage to Hans's friend Züpfner, in particular, portrays her as a traitor in the eyes of the reader. However, H. Böll's skill is that we learn about Maria's barrenness through Hans Schnier, who instead of tracing her unworthy, unstable, lovable self, is going further and further towards the social abyss.

In the second half of the play, Maria's image begins to take on a positive tone, the main character begins to remember past events about her kindness, cheerfulness and innocence, hopes again that Maria will accept him again, tries to show her his helplessness in order to take advantage of Maria's mercy. The character of rationalist and cold Maria begins to study in front of the reader. On the contrary, there is speculation that Maria was not happy with Schnier. Maria's severing ties with Schnier is portrayed as the right decision.

Maria is a woman of her time, a character who has made a decision for her stable future in a period where not only tomorrow but today is uncertain. Only after Maria and Schnier's relationship ends, it became obvious that she was a beacon of light in a terrible reality for Schnier. In fact, Schnier was capricious, jealous and a very demanding lover of Maria, maybe Schnier realized that he loved Maria only after the breakup, maybe most of the information about their relationship was fabrication of Schnier, who was drowning in alcoholism and oppression, or lies he believed. Heinrich Böll leaves these questions open, as well as Maria's reaction to the events.

So, in the work, Heinrich Böll shares with the reader his existentialist views on the process of formation of his human personality and its difficulties through human destinies and actions formed on the basis of the war and its negative consequences. On the one hand, through Schnier's experiences, it is possible to observe how human life is destroyed by internal experiences, but a person always tries to look for the cause of his problems from outside, from others, on the other hand, the image of Maria helps to capture the balance of rationality and emotional foundations of the work.

Conclusion. Almost all the female characters in the works of the artist are contemporaries of the artist. The female characters in H. Böll's works are not direct participants of the battlefield, but are individuals whose fate has changed as a result of the war, who have undergone a certain transformation, who are stuck between the war and the period after it, who are not fully accepted and understood by those around them and even their relatives. In particular, Maria, who is in the center of analysis, seems like an abstract woman at first glance, but she is actually a character who forms a complex social and psychological construct. The writer encourages the reader to think and draw his own conclusions due to the fact that Maria is a multifaceted character. For some, she is a calculating, scheming woman, for others, she is an image of someone seeking happiness in a complicated political, economic, and social period.

By leaving open the level of truthfulness of the information given about who the heroine really is, Böll shows that a person's image is actually the gaze of others, the sum of their thoughts about her. The fact that the main information about Maria's life, past and present is conveyed to her by the clown Schnier, a person who cannot approach her objectively, reveals the dilemma of whether to believe or not to believe the interpretations of Hans Schnier, a clown who is unstable and has difficulty distinguishing between dreams and reality.

The question arises whether the information in the work really describes the real Maria, or whether this image is the result of stereotypes, passions and hatred embodied in the eyes of others. This existentialist feature of the work shows how close the character of Maria is to the fate of people and their approach to life.

References

1. Байнова О.А. Синтетические особенности индивидуального стиля романов Генриха Белля. Автореферат диссертации кандидата филологических наук. – М., 1995. – 20 с.
2. Гаспаров Б.М.. 1996. Язык. Память. Образ. – Москва: Новое литературное обозрение. – 352 с.
3. Джебраилова С.А. 1973. Проблема единства содержания и формы в романах Г.Белля "Где ты был, Адам" и "Биллиард в половине десятого": Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Л., – 19 с.
4. Рымарь Н.К. Религиозное начало лирической прозы Генриха Белля // Известие Самарского научного центра Российской академии наук, т.14, – №2 (3), 2012. – С. 768-770.
5. Мэй Р. Истоки экзистенциального направления в психологии и его значение / В кн.: Экзистенциальная психология. Экзистенция / Пер. с англ. М. Занадворова, Ю. Овчинниковой. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 113.
6. Мэй Р. Открытие Бытия. – М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2004. – С. 49.
7. Ansichten eines Clowns. 1963. Roman. Kiepenheuer & Witsch, Köln Neueste Ausgabe: DTV, München 2009. 54 p.
8. Falkenstein H. Heinrich Boell. Berlin, 1987. 250 p.;
9. Hoffman C.G. Heinrich Boll. Hamburg, 1972.- 210 p.;
10. Jens W. Deutsche Literatur der.Gegenwart. München, 1962.- 112 p.
11. Linder Gh. Boll. Hamburg, 1973.- 224 p.;
12. Zilinski L. 1997. Das Engagement Heinrich Boells aus dem Geist der Zeitgenossenschaft. // Acta Univ. N. Copernici. Nauki humanistyczno -spolecz. Torun, Z. 321. – Filologia germ. T. 23, S. 77 – 88.

Recommended for publication by Prof. B.Mengliyev

КИЗИЛҚУМ ҲУДУДИДАГИ ОРОНИМЛАРНИНГ АНАТОМИК АТАМАЛАРИ

Бердимуродова Л.Д. (Навоий давлат педагогика институти)

Аннотация. Оронимлар муайян бир хил типдаги орообъектларни яққалаб аташ орқали уни бошқа шундай объектлардан фарқлаш каби номинацион вазифаларни бажаради ҳамда ўзида қимматли тарихий, ижтимоий-сиёсий, табиий-географик маълумотларни ташиши билан характерланади. Ўзбек тили оронимларининг қадимийлиги, турғунлиги, яшовчанлиги, ўзида турли тарихий-географик ахборотларни мужассам этганлиги ушбу ономастик бирликларни тарих, география, археология, ўлкашунослик, тилшунослик каби фанлар томонидан ўрганишни тақозо этади.

Таянч сўзлар: *ороним, анатомик номлар, бош, оёқ, бел, елка, кўз, бўгин.*

АНАТОМИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ ОРОНИМА В ЗОНЕ
КИЗИЛҚУМ

Аннотация. Оронимы выполняют номинационную задачу, так как единично называя орообъекты определенного одного типа, отличают их от других подобных объектов и характеризуются передачей ценно-исторических, социально-бытовых, природно-географических информации. Узбекский язык – это древность, застой, выживание оронимов, отличающихся сам по себе этим ономастическим воплощением историко-географических информационных единиц, включающих изучение таких дисциплин, как история, география, археология, краеведение, лингвистика и др.

Ключевые слова: *ороним, анатомические названия, голова, ноги, талия, грива, глаза, шея.*

ANATOMICAL TERMS OF THE ORONIM IN THE
KIZILKUM ZONE

Annotation. Singular oronyms or objects of a certain type due to the fact that they distinguish it from other similar objects, since the nomination fulfills the tasks and provides valuable historical, social and everyday, characterized by the transfer of natural and geographical information. The Uzbek language is antiquity, stagnation, the survival of oronyms, which are distinguished in themselves by this onomastic embodiment of historical and geographical information units, including history, geography, archeology, local history, linguistics, it involves the study of such disciplines as.

Key words: *oronym, anatomical names, head, legs, waist, mane, eyes, neck.*

Ўзбекистондаги ислохотлар ва янгиланишлар янги босқичга кирган бугунги кунда республиканинг Тошкент, Наманган, Фарғона, Андижон, Жиззах, Самарқанд, Навоий вилоятлари оронимлари ва оронимик индикаторларни тўплаш, картотекасини тузиш, тилшуносликнинг лингвогеография, семиотика, семантика, социолингвистика, прагмалингвистика, деривация каби соҳа ва йўналишлари ҳамда география, тарих, этнология, туризм фанлари аспектида тадқиқ этиш, оронимларнинг имловий, изоҳли луғатларини тузиш ўзбек ономастикасининг долзарб вазифаларидан ҳисобланади.

Биз тадқиқ этган Навоий вилояти Қизилқум худудининг оронимияси бой ва хилма-хилдир. Бу худуднинг тузилишига оид мавжуд адабиётларда у текис жой эканлиги айтилади. Бироқ биз тўплаган топонимик материал бундай тавсифга зиддир. Худуд топонимларининг шаклланиш ва фаолият кўрсатиш хусусиятларини ўрганиш топонимлар таркибида халқ географик атамалари худуднинг физик-географик хусусиятларини акс эттиришини аниқлаш имконини берди. «География энциклопедиясида» [ГЭ, 1989] худуд текислиги қайд этилган бўлса, унда мазкур чўлда биз *тау* сўзма-сўз «*тоғ*» тез-тез ишлатилишини кузатамиз. Демак, Қизилқум худудида оронимлар кўп, уларнинг тузилишида *тау* «*тоғ*» атамасини учратамиз. Масалан, *Буқантоғ*, *Қулжиктоғ*, *Ауминзадатоғ*, *Муринтоғ*, *Томдитоғ*, *Оқтоғ*, *Қоратоғ* *Етимтоғ*, *Султанувайстоғ*, *Шоқитоғ*, *Дауқизтоғ*, *Керегетоғ*, *Лау – лау тоғи*, *Дербис тоғ*, *Балпантоғ*. Топонимикада бундай тартибнинг юзага келиши, бизнингча, номинация қонуниятининг инкор сифатида фаолият кўрсатиши билан боғлиқ.

Қизилқум худуди топонимиясида юқорида қайд этилган ҳодиса билан бир қаторда, топонимикадаги инкорлик қолипига кўра, *төбе//тепа* «*дўнглик*» номли: *Жусантепа*, *Қоратепа*, *Қоңыртепа*, *Куктепа*, *Жолайтепа*; жар атамаси билан: «*чуқур қоя*» *Оқжар*; ой «*чунқирлик*» атамаси билан: *Қизилой*, *Батырой*; «*жал*» атамаси билан *Сарижал*; «*бел*» «*тепалик*» атамаси билан: *Сарибел* каби оронимлар ҳам кўп учрайди.

Биз тадқиқотимиз давомида Қизилқум худудида миллий географик атама *тоғ/тау* номи таркибида иштирок этган ҳолда ифодаланган 57 та оронимни аниқладик: *Керегетоғ*, *Ўғизтоғ*, *Қашиқртоғ*, *Тулкитоғ*, *Арслонтоғ*, *Томдитоғ*, *Нурататоғ*, *Келинчактоғ*, *Тобабергентоғ*, *Бешапантоғ*, *Боқантоғ*, *Олтинтоғ*, *Мурынтоғ*, *Пистелитоғ*, *Бузтоғ*, *Балпантоғ*, *Қоратоғ*, *Айтимтоғ*, *Бақалитоғ*, *Басогитматог*, *Ялпоқтоғ*, *Тумишуктоғ*, *Алимтоғ*, *Султанувайстоғ*, *Чўққитоғ*, *Дауқизтоғ*, *Керегетоғ*, *Лау – лау тоғи*, *Дербис тоғ* ва бошқалар. Булардан бир нечасини таҳлил қиламиз: *Қора тоғ* (Қора тоғ белидан юқоридаги доvon), *Қашиқир тоғ* (Учқудук шаҳрининг шимоли-шарқидаги тоғ), *Тулки тоғ* (Қақпа тошнинг жануби-шарқидаги тоғ), *Желтумшиқ* (Керегетаунинг давоми), *Тоқтили тоғ* (Жел тумшиқ тоғи давоми), *Оқсари тоғ*, *Ўркеш тоғ*, *Ўкуз тоғ*, *Уш тоғ*, *Кук тоғ*, *Тоқтыли тоғ* (бу ердаги тоғларнинг чўққилари), *Оқжар* (Қизилқудук кишлоғидан 3 километр ғарбда жойлашган қоя). Бир қарашда, Қизилқум худудидаги оронимлар кам сонли бўлиши керакдек туйилади, чунки у асосан текисликлардан иборат. Мавжуд бўлган чуқурликлар ва пасайишлар эса аста-секин сув ости сувлари билан тўлдирилган ва кўлларга, сойларга айланиб гидронимларнинг таркибини тўлдиради.

Қоя (Жар). Ўзбек тилида *қоя* индикатори полисемантик характерга эга бўлиб, қуйидаги маъноларда қўлланади:

– қаттик, туб жинслардан иборат тик кўтарилган чўкки, жарлик, тепа (асосан, нураш натижасида қаттиқ тоғ жинсларининг очилиб, ер юзига чиқиб қолишидан ҳосил бўлади);

– баланд тик тош, қоятош [2]. Шунингдек, *қоя* ва *қоятош* сўзлари ўзаро маънодош. Ўрта Осиё ва Қозоғистон географик топонимиясида ушбу ном анча фаол ишлатилади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида бу сўз «қирраси ўткир чуқур қоя, жар» [3] деб изоҳланган. Қизилқум худудида *Оқжар* – жарнинг рангига боғлиқ равишда номланган ва Қизилқудук кишлоғидан 3 километр ғарбда жойлашган. *Жаманжар*, *Жарқудук*, *Жарчорва* (афтидан, ўзбек тили қоидаларига кўра узатилган бўлса керак. Қиёсланг: қоз. шаруа «хўжалик», ўзб. «чорва» бир хил маънода). Шунини таъкидлаш керакки, бу топонимик атама қадимги даврларда рус тилидан ўзлаштирилган. Рус тилининг этимологик луғатида шундай

дейилган: «Яр (жар), туркий тилдан олинган (қаранг. «Игор полки ҳақидаги дастон» – яруга – «жар»).

Довон (Бел) (*ақбо / авга / овга / оқба, кўтал, бел, ошув*). **Довон** (мўғулча *дабан*) – тоғнинг ошиб ўтиш қулай бўлган жойи. Ш.Раҳматуллаев **довон** луғавий бирлигини туркий лексика сирасига киритади ва унга қуйидагича этимологик изоҳ беради: “бу от эски ўзбек тилида *«тоғдан ошиб ўт»* маъносини англаган *даба-* феълидан *-н* қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик *б* ундоши *в* ундошига алмашган: *даба-* + *н* = *дабан* > *даван*. Тарихий манбаларда учрайдиган *арт, ақба, бел, кўтал* терминлари ҳам **довон** терминининг синонимларидир.

Сарибел (Сарыбел). Икки бўғинли топоним – Қизилқум худудидаги географик объект номи. **Бел** анатомик атама **Сарибел** ороним тузилишида сўзма-сўз «орқа» маъносига эга, аммо ороним тузилишида кўчма метафорик маънода келади. Қозоқ тилининг изоҳли луғатида **бел** атамасининг кўчма маъноси қайд этилган, у халқ географик атамаси сифатида кўчма метафорик маънода қўлланилади: *«таудың асуы, жоны, қырқасы – «тоғ давони, тоғ олди баланд қисми (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі.т. 1, – Алматы, 1959, – 108 б.). Шу тарихи, ўрганилаётган худудда Сарибел ороними учрайди, унинг таркибида бел анатомик атамасини кўрамыз. Сарибел бу йирик баландликлар тизмаси, унинг узунлиги бир нечта километрге етади.*

Чўққи (Шоқы) индикаторили оронимлар ҳам кузатилади: *Уйчўққи (Үйшоқы), Қушчўққи (Қосшоқы), Нарбайнинг чўққиси (Нарбайдың шоқысы)*. **Чўққи** луғавий бирлиги «баланд нарсанинг энг юқори нуктаси» маъносини англатади. Бу сўз асли эски ўзбек тилида *«бош кийими устидаги дўмбоқ»* маъносини англаган **чоқ** отидан¹ кучайтириш маъносини ифодаловчи *-ы* қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик *ы* унлисининг каттиклик белгиси йўқолган: *чоқ + ы > чоққы > чоққи* [4].

Қизилқум худуди топонимиясида «анатомик атамалар», яъни топонимикадаги одамнинг, ҳайвонларнинг тана аъзолари номлари алоҳида қизиқиш уйғотади. Ушбу масалани тилга олиб, Э.М.Мурзаев шундай ёзади: «Халқ географик объектларининг хусусиятларини, ўзига хослигини аниқ пайқайди, уларни номлайди, метафоралардан фойдаланади. Географик номенклатурага одам ва ҳайвон танасининг қисмлари, уй-рўзғор буюмлари, қурилиш қисмлари, хунармандчилик буюмларини белгилаш учун атамалар киритилган. Бундай метафорик топонимлар умумбашарий қонуниятдир». Топонимлар таркибидаги анатомик атамалар метафора сифатида аниқ етказа олади ва у ёки бу географик объект тузилишини ранг-баранг қиёсий тавсифлашга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикасининг умумий туркий топонимиясида топонимистлар топонимлар таркибида анатомик атамаларнинг қўлланиш частотасини аниқлаганлар. Навоий вилояти Қизилқум худудидаги топоним яратилишида мазкур ҳодисанинг кенг тарқалганлигини кузатамиз. Қизилқум худуди топонимлари таркибидаги анатомик атамаларга қуйидагилар киради: *оёқ (аяқ), бош (бас), кўз (көз), ўрқач (өркеш), бўйин (мойын)*. Улар: *Оёққудуқ (Аяққудуқ), Бошоғитпа (Басағитпа), Оёқоғитма (Аяқағитпа), Кичиккўз (Кішікөз), Каттакўз (Үлкенкөз), Мойинқум (Мойынқум), Ўрқаштоғ (Өркештау), Қўлжықтоғ (Қўлжықтау)* топонимлар таркибида намоён этилган.

Оёқоғитма (Аяқағитпа). Топонимнинг икки бўғинли ясалиши – Қизилқум худудидаги сув географик объектнинг номи. **Оёқ** – «аяқ» анатомик атама топоним тузилишида анатомик жуфтликка эга (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі.т. 1, – Алматы, 1959, – 62 б.). **Оёқоғитпа** топоним тузилишида **оёқ** сўзи топоним яратувчи формат сифатида чиқади ва бу ҳолда кўчма маънода қўлланилади: «охир, ниманингдир охирги қисми, бу ерда физик-географик объектнинг аниқ охирги қисми, яъни **Оёқоғитма** булоғининг бир қисми». Бу ҳолда сув ҳавзасининг қўриб чиқилаётган номи антонимик жуфтликка эга: анатомик атама *бас//баш «бош»*. Ўзбекистон Республикасининг Қизилқум худудида **Оёққудуқ (Аяққудуқ)** гидроними таркибида ҳам бу анатомик терминни кузатамиз.

¹ Мурзаев Э.М. Указ. раб. – С. 178-179.

Бошоғитма (Басағытпа). Бу топоним икки бўғиндан иборат бўлиб, Қизилқум худудидаги сув географик объектнинг номи. Бу ерда *бош* «*бас*» анатомик атамаси одам ёки ҳайвоннинг асосий органининг номидир. «Бошланиш», «тепа қисми» мажозий маъносида намоён бўлади. Қозоқ тилида кўчма маънолар кузатилади: «таудың, қырдың, мұнараның төбесі, т.б. объектілердің биік жері, ең үсті» (93 б.). Кўриб чиқилаётган сув географик объектнинг тузилишида *бош* // *бас* – физик-географик объектнинг бош қисми, яъни Бошоғитма булоғининг бошланиши бўлса, «оёқ//оёқлар» атамаси бир нарсанинг охири, якуний қисми маъносида аяқ «оёқ//оёқлар» атамасининг антоним жуфтлиги.

Кичиккўз (Кішікөз). Икки бўғинли топоним – Қизилқум худудидаги географик объект номи. Бу ерда кўз «көз» анатомик атамаси – одам ёки ҳайвоннинг кўриш органининг номидир. Афтидан кўз «көз» булоқ манбасининг кичик кўзи маъносида келтирилган, чунки қозоқ тилида «судың көзі» деган бирикма мавжуд, яъни «кичик кўз, сув манбасининг кичик кўзи».

Каттакўз (Үлкенкөз). Икки бўғинли топоним – Қизилқум худудидаги сув географик объектнинг номи. Бу ерда кўз «көз» анатомик атамаси – одам ёки ҳайвоннинг кўриш органи. Афтидан кўз «көз» булоқ манбасининг катта кўзи маъносида келтирилган, чунки қозоқ тилида «судың көзі» деган бирикма мавжуд, яъни «катта кўз, сув манбасининг катта кўзи».

Сарижал (Сарыжал). Қизилқум худудидаги географик объект номи. Бу ерда *жал* «*жал*» анатомик атамаси – ҳайвоннинг жузли органининг номи. Қозоқ тилининг изоҳли луғатида жал атамасининг кўчма маъноси қайд этилган, у кўчма метафорик маънода халқ географик атамаси сифатида қўлланилади: «Жал 2. қыр, белес, дөң, қырка» (т.2. 207 б.). Қизилқум худудида биз орфографик объектнинг жал атамаси кўрсатилган кўчма маъноларига мувофиқ Сарижал номини қайд этдик.

Ўркачтоғ (Өркештау). Қизилқум худудидаги географик объект номи. «Өркеш» анатомик атамаси сўзма-сўз «туя ўркачи» маъносини билдиради. Ҳайвон органининг номи. Луғатда: «түйенің қыр арқасына бітетін, қомданып жинақталатын май» каби ихоҳи келтирилган ҳамда атаманинг кўчма маъноси ҳам қайд этилган: «таудың шоқылары мен шыңдары, таласа біткен төбесі» (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. т. 2, – Алматы, 1961, – 22 б.). Бизнинг ҳолатимизда Ўркачтоғ (Өркештау) туя ўркачи билан ташқи ўхшашлигибўйича пайдо бўлган.

Оронимлар инсон ва табиат боғлиқлигини, инсониятнинг табиатга муносабатини, айниқса, уни ўзлаштириш ва ўзгартириш борасидаги ижодкорлигини ифодалайди. Оронимлар табиат-инсон-жамият боғлиқлиги, бирлиги, яхлитлиги ва муштараклигини исботловчи миллий-лисоний микротизим. Шундай экан Навоий вилояти оронимлари халқнинг тили, тарихи, этник тақомили, урф-одатлари, анъаналари, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий муносабатлари ҳамда худуднинг табиати, географияси ва бошқалар ҳақида қимматбаҳо, тарихий маълумот берувчи лисоний хазинадир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. т. 1, – Алматы, 1959, – 93 б.
2. Мурзаев Э.М. Тубек рассматривает как «мыс, полуостров» (Мурзаев Э.М. Указ. раб.) – С. 561.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 446.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 93.
5. Шанский Н.М. Краткий этимологический словарь русского языка. – М., 1971. – С. 525.
6. Юдахин К.К. Киргизо-русский словарь. – Москва, 1965. – С. 864.
7. Ўзбек тили изоҳли луғати. –М., 1980. – С. 43 Т.І. – М.: Русский язык, 1981. – С. 527.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-ж. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» нашриёти, 2008. – Б.353.

Наширға ф.ф.д. Г.Тожиева тавсия этган

МОРФОЛОГИК ШАКЛЛАРДА ФУНКЦИОНАЛ АНАЛОГИЯ

Жумаев Т. (ҚарДУ)

Аннотация. Мақолада туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилининг айрим морфологик шаклларида сўз ясовчилик билан шакл ясовчилик имкониятлари тенглик асосида мавжудлиги диахроник ва синхроник талкида, шунингдек, туркийшунос олимларнинг асарларида келтирилган далиллар асосида ёритиб берилган.

Таянч сўзлар: сўз ясалиши, форма ҳосил қилиши, этимология, иерархия, синхрон ёндашув, диахрон ёндашув.

Аннотация. В статье объясняется возможность словообразования и формообразования в некоторых морфологических формах узбекского языка на основе равенства в диахроническом и синхроническом толковании, а также на основании доказательств, представленных в трудах тюркологов.

Ключевые слова: словообразование, формообразование, этимология, иерархия, синхронический подход, диахронический подход.

Annotation. In the article, the existence of word-formation and form-formation possibilities in Turkic languages, in particular, in some morphological forms of the Uzbek language, on the basis of equality, is explained on the basis of evidence presented in diachronic and diachronic interpretation, as well as in the works of Turkic scholars.

Key words: word formation, form formation, etymology, hierarchy, synchronic approach, diachronic approach.

Сўз ясалиш баҳси тилшунослик учун янги мавзу эмас. Шунга қарамай, тилшунослар орасида ҳанузгача бу масала борасида бир тўхтамаган келинмаган.

1957 йилда нашр этилган “Ҳозирги замон ўзбек тили” дарслигида сўз ясалиши, асосан феъл сўз туркуми ясалиши, икки усул билан: а) морфологик ёки аффиксация (-ла: тепкила, -қа: чайқа); б) синтактик (композиция) усуллари билан ҳосил бўлиши келтирилган. Феълнинг аффиксация усули орқали: а) феълдан феъл ясалиши; б) феъл бўлмаган сўзлардан феъл ясалишига бўлинади¹. Янги сўз ҳосил қилишни тасниф этган ўзбек тилшунослигидаги илк манбалардан бири бўлган бу асарда сўз ясалишининг моҳияти шу икки усулда жамланган.

Сўзнинг янги маънога ўтиши масаласи кейинги тадқиқот ишлари ҳамда онтологик қийматдаги нашрларда унинг кўлами ўзгариб, кенгайиб борди. Хусусан, ўтган асрнинг 70-йилларида ўзбек тилининг барча йўналишларини ўзида мужассам этган “Ўзбек тили грамматикаси” китобида бу жабҳа атрофлича қамраб олинади: “Сўз яшаш: 1. Грамматик сўз яшаш (аффикс ёрдами билан яшаш – аффиксация, сўз қўшиш йўли билан яшаш – композиция сўзни бир лексик-грамматик категориядан бошқасига, бошқа туркумга кўчириш – категориал кўчиш йўли билан яшаш – конверсия). 2. Лексик-семантик сўз яшаш (маъно ўзгариши орқали янги сўзнинг ҳосил бўлиши).

3. Фонетик сўз яшаш (фонетик воситалар – ҳар хил фонетик ўзгаришлар ёрдами билан яшаш) тусида бўлади”². Кўринадики, янги маъноли сўзнинг юзага келиши омиллари уч йўсинда зоҳир бўлиши барча ички тармоқланишини ўзида омихта этган ҳолда акс эттирган.

Сўз ясалиши муаммоси билан фундаментал планда тадқиқот ишлари олиб борган атоқли олим академик А.Ҳожиёвнинг “Ўзбек тилида сўз ясалиши” қўлланмасида “Сўз ясалишининг асосий усуллари деб кўпчилик томонидан тан олинаётган ва лингвистик адабиётларда қайд этилаётган усуллар куйидагилардир: 1) семантик (ёки лексик-семантик) усул, 2) фонетик усул, 3) синтактик-лексик усул, 4) аффиксация усули, 5) композиция усули, 6) абревиация усули” дея унинг турларини олтитага етказилади³.

¹ Ҳозирги замон ўзбек тили. Лексикология. Фонетика. Графика ва орфография. Морфология. Фаҳри Камол таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1957. – Б. 440–442.

² Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975. – Б. 22.

³ Ҳожиёв А. Ўзбек тилида сўз ясалиши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – Б. 29.

Сўз ясалиш баҳси ўзбек тилининг морфологиясининг қонуниятлари белгиланган деярли барча дарслик, кўлланма ёки монографияларда юқорида келтирилган усуллар турлича талқинлар билан ёритилиб борилган.

Бу соҳага тадқиқотчи С.Тошалиева бироз ўзгачалик киритишга интилган. У ўзининг “Ўзбек тилида окказионал сўз ясалиши” мавзусидаги номзодлик диссертациясида ўзбек тилида сўз ясалишининг таҳлилий ва таснифий йўналишини нисбатан атрофлича тадқиқ этади, унинг илмий таснифи ва асосий тушунчалари кўлами анча кенг эканлигини уқтиради. Олима бу соҳани тадрижий нуқтаи назардан ўрганиш борасида ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолар кўплигини таъкидлаган ҳолда¹ сўз ясалишнинг янгича тадқиқи устида изланишлар олиб борганини эътироф этади. Диссертация бу борадаги тадқиқотлардан фарқли ўлароқ “окказионал ясалишларнинг шахсий-ижодий, матний-услубий ҳодиса, нутқий-услубий восита сифатида барқарор, ягона, мажбурий маром эмас, балки функционал-стилистик (нутқий тадрижий – динамик) маром тамойилида тадқиқ ва талқин этиш зарурлигини”² намоёни қилади ҳамда ўзбек тили нутқ услублари борасида ўзгача тасниф кашф этади. Мухтасар қилиб айтганда, олима синтагматик муносабатнинг бузилиши натижасида пайдо бўлиб, фавқуллодда юзага келадиган нутқий бирликларнинг таснифини (*ижодкор – ижодхор, ковуш – калиш, Ишларбек – Шиларбек, ботқоқвужуд, оёқлибос, ҳўлзулмат* сингари ноодатий ясалмаларни бадиий матнлар мисолида) тадқиқ этади.

Туркийшуносликда А.В.Есипова “Туркий тилларда сўз ясалишнинг назарий муаммолари” мавзусидаги докторлик диссертациясида³ туркий тилларда сўз ясаши систем-структур планда ташкил қилиш принципларини ёритиб берган. У сўз ясалишига доир барча яратилган ишлардан фарқли равишда шор тилининг имкониятларига таяниб, бу соҳага қуйидаги йўсинда ёндашади:

- сўз ясалишининг бошқа тизимлар билан алоқаларини, маъновий технологик тадқиқот аппаратини ишлаб чиқиш;
- сўз ясалишини танлашнинг ишончли мезонларини аниқлаш;
- сўзни ифодалашнинг схематик усули асосларини ишлаб чиқиш;
- морфеманинг идентификацияси ва тавсифи янги сўзларни шакллантириш жараёнида юзага келадиган мантиқий ҳодисаларни аниқлаш;
- сўз ясалиш маъносининг ҳар хил турларининг комплекс тавсифини бериш;
- сўз ясалишини идентификация қилиш жараёнида унинг иерархиясини очиб бериш, шаклланиш вариантларини аниқлаш полисемантик аффикснинг ҳосилавий маъносининг рაციонини белгилаш;
- сўз яшаш бирликларининг хусусиятлари ва улар ўртасидаги муносабатларни аниқлаш;
- шор тили материали асосида “кўп даражали сўз яшаш модели” тушунчасини киритиш;
- сўз яшаш воситаларининг таърифи ва лексик сўз яшашнинг семантик усулини ривожлантириш;
- аффикс моделларини яратиш сўз ҳосил қилишнинг оригинал ва лексик-семантик усулларини ишлаб чиқиш;

– сўз ясалиш тизимини тавсифлашнинг назарий асосларини ишлаб чиқиш ва ҳоказо.

Демак, А.В.Есипова туркологияда сўз яшашга бўлган муносабатнинг янги босқичини тақлиф этиш орқали бу соҳага бўлган энг ёрқин марраларни белгилаб беради.

В.Р.Фахрутдинованинг “Тотор тилида тарихий феъл ясалиши” мавзусидаги номзодлик диссертациясида асосан феъл сўз туркумидаги сўз ясалиши тадқиқ қилинади. Ишнинг ички таркиби ясалманинг морфем таркибининг соддадан мураккабга бўлган иерархиясига нисбатан тартибланади, яъни ҳосиланинг бир ўзаклигидан уч ўзаклилик белгисига кўра жойлаштирилади. Шунингдек, ҳар бир талқин этиладиган ясалмиш ва

¹ Тошалиева С.И. Ўзбек тилида окказионал сўз ясалиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – Б. 5.

² Тошалиева С.И. Кўрсатилган автореферат. – Б. 6.

³ Есипова А.В. Теоретические проблемы словообразования в тюркских языках: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Москва, 2011.

ясовчининг этимологик таҳлили морфемаларнинг бирикиш имкониятлари, сўз ясалишининг умумий ва ўзига хос морфонологик қонуниятлари очиб берилди¹.

Диссертант сўзнинг асоси, сўз ясовчи ва ясалманинг этимологик таҳлилини, маъносини, ҳозирги қайси туркий тилларда сақланганини ҳамда мазкур ҳосиланинг илмий-этимологик изоҳи қайси манбада келтирилганлигини аниқ кўрсатиб берган. Масалан:

а) Қадимги моносиллабик илдиз + сўз ясовчи аффикс: *алда*- “алданмоқ», “аҳмоқ” отидан **а:л* “хийла», турк, чигатой, уйғур тилларида “алдаш” маъносида сақланиб қолган. Озарбайжон тили ва лаҳжасида ҳам учрайди (Севортян, 1974: 126; Шчербак, 1970: 193);

бил- “бел” мағлуб этиш – * *ба* отидан “белкурак”: *би* ”бези”, “бешик” сўзлари таркибида учрайди (Севортян, 1978: 111);

озай- “узаймоқ” **уз* “узунлик”, “баландлик” отидан “узайтирилсин” маъносини билдиради; гагауз, хакас тилларида сақланган (Севортян, 1974: 570-572; Ахметьянов, 2001: 153);

б) қадимий моносиллабик илдиз + буйруқ аффикси:

арин- “тоза бўлиш” феълидан “қутулиш” маъноларида сақланиб қолган, тува ҳамда қадимги тилларда қўлланган, **ар* отига “тоза”, *-ин* буйруқ-истак нисбати кўшимчасини кўшишдан ҳосил бўлган ва ёқут тилида сақланиб қолган (Севортян, 1974:185)².

В.Р.Фахрутдинованинг бу тадқиқот иши туркийшуносликда нафақат сўз ясалиши, балки бир ёки бир нечта ясовчилардан юзага келган ҳосилаларнинг морфем структураси ва уларнинг этимологик таҳлилини аниқ ҳамда мукамал берганлиги билан ўзига хос муносиб қийматга эга ҳисобланади.

Диққат қилинса, таҳлил этилган барча манбаларда янги сўзнинг пайдо бўлиши *ясалиш асоси + ясовчи* → *ҳосила* қолип борасидаги таснифлар келтирилган. Лекин тилимизда шундай таркибли сўзлар борки, уларнинг зоҳиран ясама эканлиги сезилиб турса-да, ясалиш асоси ва ясовчи тузилмаларга бўлишнинг иложи йўқ. Бундай сербахс муаммоларга таниқли тилшунос олим Ҳ.Неъматов ўз вақтида муносабат билдирган эди:

Ҳозирги ўзбек тилида ўз унумдорлигини сақлаб қолган қатор сўз ясовчи ва сўз ўзгартирувчи кўшимчалар айрим сўзлар таркибида турли уйғунлик кўринишларда қотиб қолган ва улардаги кўшимчалар адабий тилимизда қоида бўлган фонетик кўринишдан фарқ қилади: *отлик, совлик, сувлик, ошлик, суюқлик, ёғлик (-лик кўшимчаси); олга* (жўналиш келишиги кўшимчаси); *ташқари, ичкари, илгари, юқори* (биринчи кўшимча *-қа, ка, -га* тарихан жўналиш келишиги кўшимчаси); *уруш* (*иш* – ҳаракат номи кўшимчаси) ва ҳоказо³.

Демак, олимлар ҳақли равишда таъкидлаганларидек, яхши синхрония нафақат статик, балки динамик ҳамдир, аксинча, яхши диахрония, нафақат динамик, балки статик ҳамдир⁴.

Юқорида қайд этилган фикрларга таяниб қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Келишик шакллари сўзларга синтактик вазифа юклашидан ташқари бошқа функцияларни ҳам бажариб келиши нутқда кўп кузатилади. Бундай қўлланишлар морфологик шаклларнинг ўтмиши билан боғлиқ.

2. Сўз моддий таркибининг ўзгариши нафақат унинг зоҳирий жиҳатига таъсир этади, балки уларга семантик моҳият ҳам юклашини унутмаслик керак.

3. Морфемаларнинг сингармонистик вариантлари фақат фонетик фарқланиш бўлиб қолмай, айрим ҳолларда бир аффикснинг икки сингармонистик варианты бир ўзакка кўшилганда бир-биридан фарқланувчи икки мустақил сўз ҳосил қилиши ҳам мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ҳозирги замон ўзбек тили. Лексикология. Фонетика. Графика ва орфография. Морфология. Фахри Камол таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1957. – Б. 440–442.

2. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975. – Б. 22.

¹ Фахрутдинова В.Р. Словообразование татарского глагола в историческом аспекте: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казан, 2007. – 24 с.

² Фахрутдинова В.Р. Кўрсатилган автореферат. – Б. 20–21.

³ Неъматов Ҳ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Тошкент, 1992. – Б. 87.

⁴ Климов Г.А. Синхрония-диахрония и статика-динамика // В кн.: Проблемм языкознания. – М., 1967; Кубрякова К.С. О понятиях синхронии и диахронии // ВЯ. 1968. –№ 3: Косериу Э. Синхрония, диахрония и история //Новое в лингвистике, в мп. 3. – М., 1063. – С. 171-175.

3. Ҳожиев А. Ўзбек тилида сўз ясашиши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – Б. 29.
4. Гошалиева С.И. Ўзбек тилида оккозионал сўз ясашиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – Б. 5.
5. Есипова А.В. Теоретические проблемы словообразования в тюркских языках: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Москва, 2011.
6. Фахрутдинова В.Р. Словообразование татарского глагола в историческом аспекте: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казан, 2007. – 24 с.
7. Неъматов Ҳ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Тошкент, 1992. – Б. 87.

ЛУҒАТЛАРДА АДАБИЁТШУНОСЛИК ТЕРМИНЛАРИНИНГ БЕРИЛИШИ

Худойбердиева М.М. (ҚарДУ)

Аннотация. Мақолада адабиётшунослик терминларининг изоҳли луғатда ва адабиётшунослик луғатида берилиши ҳақида сўз боради.

Таянч сўзлар: *терминология, терминология мактаблари, соҳавий терминлар, изоҳли луғат, адабиётшунослик луғати.*

ССЫЛКА ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕРМИНОВ В СЛОВАРЯХ

Аннотация. В статье говорится о приведении терминов литературоведения в толковом и литературоведческом словарях.

Ключевые слова: *терминология, терминологические школы, полевые термины, толковый словарь, литературный словарь.*

REFERENCE OF LITERARY TERMS IN DICTIONARIES

Annotation. The article talks about giving the terms of literary studies in an explanatory dictionary and a dictionary of literary studies.

Key words: *terminology, terminology schools, field terms, explanatory dictionary, literary dictionary.*

Терминлар – илмий-техник жараён, турли фан соҳаларига доир билимларни акс эттирувчи ихтисослашган бирликлар.¹ Фан-техника соҳасида илмий тушунчаларни номлаш ва баён этишда терминлар алоҳида ўрин тутаяди, ҳеч бир фан соҳасини терминларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ҳар бир фан соҳаси ўз терминологик тизимига эга, улар билан иш кўради. Дунё тилшунослигида иш олиб бораётган терминология мактаблари, хусусан, Австриядаги “Вена терминология мактаби”, Россиядаги “Россия терминология мактаби”, Чехословакиянинг “Прага терминология мактаби” кабилар терминларнинг жамият ҳаётида, ҳар бир фан соҳасида нақадар муҳим ўрин тутишидан далолат беради.²

Термин таърифи хусусида илмий адабиётларда кўпдан кўп мулоҳазалар билдирилган. Деярли барча таърифларда термин махсус илмий техникавий тушунчани ифодаловчи сўз ёки сўз бирикмаси тарзида тавсифланади. О.Винокурнинг фикрича, термин – ҳар доим аниқлик ва равшанликни талаб қилади. Терминлар системаси тили онгли шакллантирилади. Зеро, термин ўз-ўзидан, стихияли тарзда пайдо бўлмайди, балки зарурлиги, жамиятда унга эҳтиёж мавжудлиги боис яратилади. А.С.Герднинг мулоҳазасига кўра термин илм-фан тараққиётининг муайян босқичида мавжуд тушунчаларнинг асосий хусусиятларини аниқ ва тўлалигича акс эттирувчи махсус терминологик маънога эга табиий ва сунъий тил бирлиги, яъни сўз ёки сўз бирикмасидир. О.С.Ахманованинг таъкидлашича, терминология қайсидир фан ўз тараққиётининг олий

¹ Валиев Т.К. Ўзбек тили йўлсозлик терминларининг структур-семантик хусусиятлари ва лексикографик талқини. Фил. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) ... диссертация. – Тошкент, 2018.

² Бу ҳақда қаранг: Temmerman R. Questioning the university ideal: the difference between socio-cognitive terminology and traditional terminology. – Amsterdam - Rodopi. 2000. – P. 3.

даражасига эришгандагина юзага чиқади, яъни термин муайян тушунча аниқ илмий ифода касб этгандан сўнг тан олинади.¹

Жаҳон тилшунослигидан маълумки, терминлар илмий услубнинг таянч бирлиги сифатида фанга оид билимларни акс эттириш жараёнида унинг қай даражада ривожланганлиги, тил соҳибларининг илмий тафаккури, билим даражаси ҳақида ҳам кенг маълумот беради. Терминга хос бундай лисоний-нолисоний хусусиятлар барча фан соҳаларини, пировардида эса ўзбек тили илмий услубининг ривожланишини таъминлайди.²

Ўзбек тилшунослигида ҳам С.Иброҳимов, О.Усмонов, С.Акобиров, Р.Дониёров, Н.Қосимов, А.Ҳожиёв, Н.Маҳмудов, Ш. Кўчимов, Ҳ.Дадабоев, И. Юлдашев, Ҳ.Жамолхонов, А.Мадвалиев, Н.Маҳкамоллар томонидан ўзбек терминологиясининг умумий ва хусусий масалаларига доир қатор ишлар амалга оширилган.³

Терминларнинг шаклланиш ҳамда ясалиш йўллари хусусида сўз кетганда қуйидаги жиҳатларни инобатга олиш тақозо этилади: ўз миллий тилининг тайёр лексик бойликларидан унумли фойдаланиш; бошқа тилларнинг сўз бойликларидан ўрни билан истифода қилиш (ўзлаштириш); тайёр стандарт термин элементлар (ўзбекча ва байналмилал)ни қўллаш; морфологик (аффиксация, аббревиация), синтактик (композиция) ва семантик сўз ясалиши воситаларига мурожаат қилиш.⁴

Турли соҳавий тармоқ мутахассисларининг терминологик тизимни такомиллаштириш, бир тилдан иккинчи тилга ўзлашайётган терминларнинг мавжуд мукамал муқобилини танлашда тилшунослар билан ҳамкорлиги яхши натижалар беради.

Бугунги кунда илмий асосланган янги сўз ва атамаларни истеъмолга киритиш, замонавий атамаларнинг ўзбекона муқобилларини яратиш ва бир хилда қўлланишини таъминлаш ишларини жадаллаштириш вазифаси муҳим масалалардан ҳисобланади.

Адабиётшунослик терминлари ўз семантик чегарасининг хийла ноаниқлиги ва беқарорлиги билан характерланади. Масалан, кўпгина адабиётшунослик терминлари ханузгача қатъий чегараланган. Ҳамма томонидан эътироф этилган маъно касб этмаган; шунинг учун айрим адабиётшунослик терминларини кўпинча ижтимоий-сиёсий, публицистик терминлардан фарқ қилиш қийин. Адабиётшунослик терминларининг ишлатилиш доираси, масалан, техника терминлари ишлатилиши доирасига нисбатан анча чеклангандир. Бутун жамият аъзолари томонидан ўзлаштирилиб, барчага маълум бўлиб қолган адабиётшунослик терминлари ниҳоятда кам. Уларнинг кўпчилиги ханузгача умумистеъмолдаги луғатдан четда қолиб, шу соҳада мутахассис бўлмаган кишиларга нотанишдир. Бу жиҳатдан, адабиётшунослик терминологияси кенг халқ оmmasига тушунарли бўлмаган шартли интернационал атамалар йиғиндисидан иборат лингвистик терминларга яқин туради.⁵ Шу ўринда баъзи адабиётшунослик терминларининг луғатларда берилишига эътибор қаратсак:

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да:

АНТИТЕЗА [юн. antithesis — қарама-қарши қўйиш] **1** ад. Қиёсланувчи фикр, тушунча, образларни қарама-қарши қўйишдан иборат услубий йўл. *Мас: Яхши топиб гапирар, ёмон қопиб гапирар.* Мақол.

“Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати” луғатида:

АНТИТЕЗА (yun. Antithesis - қаршилантириш) – 1) образ замиридаги нарса, ҳодиса, тушунчаларни кескин қаршилантиришга асосланган стилистик фигура, бумаънода тазодга тўғри келади. Антитеза услубий безак сифатида антик даврдан бошлаб кенг қўлланилади. Антитеза қаршилантириш, асосан, антоним сўзлар воситасида воқе бўлади,

¹ Дадабоев Ҳ.А.. Ўзбек терминологияси. – Тошкент, 2019. – Б. 5.

² Нарходжаева Х.Ш Ўзбек тилида жараён англатувчи терминларнинг лингвистик хусусияти: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2017.

³ Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси. – Тошкент: ЎзФА, 1959.

⁴ Дадабоев Ҳ.А. Ўзбек терминологияси. – Тошкент, 2019. – Б. 15.

⁵ Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент, 1979. – Б. 12.

шу сабабли ҳам у доим очик кўзга ташланади. Антитеза фикр-туйғуни аниқ-равшан, таъкидлаб, эмоционал тўйинтириб ифодалашга хизмат қилади. Мас., Огаҳийнинг “Эй шох, карам айлар чоғи тенг тут ямону яхшини” мисрасида “ямону яхши” антитезаси “ҳаммани, барчани” маъноларини беради. Лекин уни шу сўзлардан бири билан алмаштириб бўлмайди. Чунки “ямону яхши” антитезасида айтилмоқчи бўлган фикр “яхши демай, ёмон демай - ҳаммани” тарзида таъкидланиб, конкретлаштириб ифода этилмоқда; агар “тенг тут ҳаммани” дейилишида эмоционаллик жиҳатдан нейтраллик бўлса, антитезада эътибордан четда қолганликдан келган алам-изтироб ҳам акс этади; 2) ҳозирги адабиётшуносликда антитеза термини стилистик фигурагина эмас, умуман контраст маъносида ҳам ишлатилади. Бу ҳолда антитезага бадиий усул деб қаралади ҳамда бадиий асардаги унсурларнинг бир-бирига қарама-қарши қўйилиши назарда тутилади.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да:

ИНТРИГА [фр. intrigue < лот. intricare — адаштирмақ, йўлдан урмақ]

1 Ғарзли мақсад йўлида қилинган яширин ҳаракат, фитна, хийла-найранг. *Интрига уюштирмақ.*

2 *ад.* Эпик ёки драматик асарда иштирок этувчиларнинг ўзаро курашини очувчи воқеалар ривожини схемаси. *Комедиянинг интригаси кулгили бўлади, унда иштирок этувчи шахслар кулгили аҳволга тушиб қолади.* «Адабиёт хрестоматияси».

“Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати” луғатида:

ИНТРИГА (лот. intrico, фр. intrigue – чалкаштираман) – воқеабанд асар персонажларининг ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш йўлидаги мураккаб, тобора чигаллашиб боровчи хатти-ҳаракатлари, ҳақиқий мақсадини яширган ҳолда ишлатган турфа хийла-найранглари. Одатда, бундай хатти-ҳаракатлардан қарши томон беҳабар қолади, бу эса сюжет воқеаларининг қизиқарли, асарнинг ўқишли бўлишига хизмат қилади. Шунга кўра, интрига саргузашт типидagi, авантюра сюжет асосида қурилган асарларда, айниқса, кенг қўлланилади. Интрига асар воқеаларини, қаҳрамонлар тақдирини чалкаштириб юборади, тўкнашувларни кучайтиради, сюжетнинг у ёки бу томон ривожланишига туртки беради. “Ўтган кунлар” романидаги Ҳомиднинг Кумушга эришиш йўлидаги хатти-ҳаракатлари (чақув, сохта талоқ хати, рақибини маҳв этишга интилиш, Кумушни олиб қочиш режаси) интриганинг ёрқин намунаси бўла олади.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да:

ЛИТОТА [юн. litotes — соддалик, оддийлик] *ад.* Бадиий адабиётда бирор нарса, воқеа ва белгини кичрайтириб, заифлаштириб тасвирлаш усули.

“Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати” луғатида:

ЛИТОТА (yun. litotes – соддалик) – 1) нарса-ҳодисага хос хусусиятни унинг аксини инкор қилиш орқали ифодалашга асосланган услубий фигура моҳиятан кинояга яқин туради. Литота кундалик мулоқотда ҳам анча фаол қўлланади. Мас.: “бу кишим ҳам аҳмоқ эмас” – ақли-ҳуши жойида; “у ҳам шаҳар кўрмаганмас” – содда эмас, ишига пишиқ ва х.; 2) тасвирлвнвётган нарса-ҳодиса, унга хос белгиларни ўта кичрайтиришга асосланувчи бадиий усул, стилистик фигура; гиперболанинг зидди, мумтоз адабиётшунослигимизда тафрит (к. тафрит) деб юритилади. Жаҳон халқлари оғзаки ижодида литота усулида қатор образлар яратилган: Нўхатполвон, Ёртиқулоқ, Бармоқча бола (“мальчик-спалчик”), Дюмовочка ва б. Стилистик фигура сифатида қўлланган литотанарса-ҳодисани ўта кичрайтириш орқали тасвирланаётган нарса-ҳодисанинг маҳобати-ю улуғворлигини, муайян бир сифатда беқиёслигини таъкидлаб кўрсатади.

Юқорида келтирилган мисоллардан кўриниб турганидек, мавжуд луғатлардаги адабиётшунослик терминлари умумистеъмолдан ташқари, шу соҳа мутахассиси бўлмаган кишилар учун нотанишдир.

Бундан ташқари ҳар иккала луғат ўзаро солиштирилганда бир қатор тафовутлар кўзга ташланади:

- адабиётшунослик луғатида берилган терминлар ўзбек тили изоҳли луғатдаги терминларга нисбатан кенг ва батафсил изоҳланган;

- адабиётшунослик луғатида келтирилган баъзи терминлар ўзбек тили изоҳли луғатда учрамайди ёки аксинча ҳолатларни ҳам кузутиш мумкин;

- ўзбек тили изоҳли луғатида адабиётшуносликка оид айрим терминларга изоҳ берилганда унинг қўлланилиш доирасини инобатга олган ҳолда (поэт.,кт.,эск.,кўч.каби кискартмалар орқали) берилган.

Луғатларни солиштириш жараёнида бир қатор тафовутлар билан бир қаторда изоҳли луғатларга хос бўлган жиҳатларни ҳам кузатиш мумкин. Маълумки, ҳар қандай тил, авваламбор, ўз имкониятлари заминида ривожланади. Айни чоғда, мамлакатлар, халқлараро ранг-баранг муносабатлар ҳар қандай тилда ўзлашмаларнинг вужудга келишида муҳим омил ҳисобланади. Мазкур ҳодиса ўзбек тили учун ҳам ёт эмас. Ўзбек тилида катта миқдордаги русча-байналмилал, форсча-тожикча ва арабча ўзлашмаларнинг қўлланишда қолаётгани сир эмас. Бу жиҳат эса ҳар иккала луғатда ҳам ўз аксини топган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 1-2-томлар. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1981.

2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-5-жилдлар. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2006.

3. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Тошкент, 2013.

4. Дадабоев Ҳ.А. Ўзбек терминологияси. – Тошкент, 2019.

5. Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. – Тошкент: Фан, 1959.

6. Усмонов О. Ўзбек тили терминологиясида лексик вариантлар. – Тошкент: Фан, 1986

7. Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. – Тошкент: Фан, 1977.

8. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2002.

Наширга проф. Б.Менглиев тавсия этган

“MEHROBDAN CHAYON” ROMANIDA QO‘LLANGAN ARABIZMLARNING LISONIY BELGILARI HAQIDA

Raxmatova Z.H., Ochilova F.G. (QarDU)

Аннотация. Mazkur maqolada Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romanidagi arab tilidan o`zbek tiliga o`zlashgan so`zlar xususida fikr yuritiladi.

Tayanch so`zlar: *lug'at, so`z o`zlashtirish, arabizm, Mehrobdan chayon, semantik va fonetik o`zgarishlar,*

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АРАБИЗМОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В РОМАНЕ "СКОРПИОН ИЗ АЛТАРЯ" («МЕХРОБДАН ЧАЁН»)

Аннотация. В данной статье рассматриваются слова, адаптированные из арабского языка в узбекский в романе Абдуллы Кадири «Скорпион из алтаря».

Ключевые слова: *лексика, словообразование, арабизм, скорпион из алтаря, семантические и фонетические изменения.*

LINGUISTIC SIGNS OF ARABISMS USED IN THE NOVEL "MEHROBDAN CHAYAN"

Annotation. This article discusses the words that have been adapted from Arabic to Uzbek in Abdulla Qadiri's novel Mehrobdan Chayan.

Key words: *vocabulary, word acquisition, Arabicism, scorpion from Mehrab, semantic and phonetic changes.*

Zamonaviy o'zbek tilining so'z boyligi bir necha ming yillar davomida taraqqiy etib shakllanib kelgan. Undagi lug'at tarkibiy tuzilishi va kelib chiqish manbasi turlichadir. Biz buni bir necha turli iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va diniy jihatdan farqlanuvchi davlatlar bilan aloqalar natijasi sifatida izohlaymiz. Til rivoji uchun chetdan so'z o'zlashtirish katta ahamiyat kasb etuvchi lingvistik hodisa sanaladi. O'zbek tili o'zining uzoq taraqqiyoti davomida arab tilidan bir qancha so'z o'zlashtirganligi ma'lum. Bu so'zlar, dastlab, og'zaki nutqda so'ngra yozma nutq va adabiyotda qo'llanila boshlaydi. Yozuvchi, ijodkorlar bu so'zlardan unumli va o'rnida foydalanadilar. Mazkur maqolada, Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon" romanida qo'llanilgan arabizmlar va ular anglatgan ma'nolar xususida to'xtalib o'tilgan. Biror tildan so'z o'zlashtirilganda, o'zlashma ma'lum semantik, fonetik o'zgarishlarga uchrab o'zlashtirilishi kuzatiladi. Bu hodisa "Mehrobdan chayon" romani asosida ko'rib o'tilgan. Romanning boshida qayd etib o'tilgan *tasarruf* so'zi "O'zbek tilining izohli lug'ati"da - [a. – o'z ixtiyoriga olish, egalik qilish; mustaqil harakat qilish; o'zboshimchalik] kabi ma'nolarni ifodalashi aytilgan. Romanda esa bu so'z *egalik qilish, mustaqil harakat qilish* ma'nosini ifodalaydi.

Istinodgoh so'zining asosi ya'ni istinod so'zi arab tilidan o'zlashgan bo'lib, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da [suyanish, tayanch; dalillash, asoslash] tayanish, orqa qilish, suyanish; tayanch, suyanchiq singari ma'nolarni ifodalashi qayd etilgan. Davlatning istinodi [davlat suyanchig'i, tayanchi] ma'nosida izohlab o'tilgan va asarda ham ayni shu ma'noni izohlashga xizmat qilgan. –goh esa fors-tojik tilidan o'zlashgan qo'shimcha bo'lib o'rin ma'nosini istinod so'ziga yuklash ma'nosida qo'llanilgan.

Romanda *xabosat* shaklida keltirilgan so'z xabis so'zining ko'plik shakli bo'lib, O'TILda [a. yomon, yaramas, razil; nopok, iflos] tarzida izohlangan va o'sha davrdagi vaziyatni ta'kidlash va bo'rttirib ifodalash vazifasini o'tagan.

Romanda keltirilgan *hayf* so'zi O'TILda [a. – adolatsizlik, nohaqlik va shundan yetgan ozor, alam] tarzida izohlangan. Romanda esa Solih maxdum tomonidan Ra'noga qarata aytilgan bu so'z *arzimastlik, achinish* va *afsus* ma'nosida qo'llanilgan.

Alhol- [hozir, shu paytda] kabi ma'nolarni ifodalaydi va romanda ham xuddi ma'noni ifodalagan.

Mankuha so'zi O'TILda [a.– nikohlangan, nikohdagi (xotin)]. *Nikohdagi xotin, shar'iy xotin, jufti halol* ma'nosini izohlashi aytilgan, romanda ham ayni ma'noda qo'llanilgan.

Mardud - [a. – qaytariluvchi, rad etiluvchi; foyda; mahsul] sifatida izohlangan bu so'z, romanda *e'tiborsiz qoldirish, parvo qilmaslik, masofa saqlash, uzoq tutish/bo'lish* kabi ma'nolarni ifodalashga xizmat qilgan.

Mudarris –[a. madrasada dars beruvchi shaxs]. Romanda ham shu ma'noni ifodalab kelgan.

Mukarrir - [a.– takrorlovchi, qaytaruvchi] ma'nosini ifodalagan bu so'z Qodiriy zamonasida [madrasada amaliy mashg'ulot olib boruvchi muallim] ma'nosida qo'llanilgan.

Qabz -[a. – olish; tutish; siqimlash, tutamlash; to'xtatib qolish] singari ma'nolarni ifodalaydi. Asarda [o'z qabzig'a olgan] tarzida berilgan jumlada pleonazm, ya'ni bir so'zni ikki tilda arabiy va turkiy tilda ortiqcha qo'llash ko'zga tashlanadi.

Tavajjuh - [a. – biror kishiga murojaat qilish, yuzlanish; biror tomonga yurish, jo'nab ketish] kabi ma'nolarni ifodalovchi bu so'z asarda o'z ma'nosidan biroz uzoqlashgan va umumiy ma'noda *xayrixohlik qilish* ma'nosini ifodalab kelgan.

Indal uqalo bu so'z hozir ham tilimizda ham faol qo'llaniluvchi *gapning indallosi, bo'lgani, ochig'i* degan ma'noni ifodalashga xizmat qilgan bu so'z O'TILda [indallo-Allah yonida, Allahga yaqin] tarzida izohlangan. Asar matnida esa *gapning bo'ladigani, ochig'i* ma'nolarini ifodalab kelgan.

Faroiz - faroyiz - [a. – hisob, o'lchov] - yerning hajmini o'lchash bilan shug'ullanuvchi, hisob-kitoblarga oid soha (fan). Romanda ham ayni shu ma'noda qo'llanilgan.

Mohazar – arab tilida [barcha bor narsa; tayyor taom] ma'nolarini ifodalovchi bu so'z Solih maxdum tilidan ham xuddi shu ma'no va maqsadni ifodalashda foydalanilgan.

Hamoqat - [a. – ahmoqlik, tentaklik; jahl, g'azab] asarda *ahmoqlik, tentaklik, aqlsizlik* kabi ma'nolarda qo'llangan.

Azmoyish –soʻzi OʻTILda [a. sinov, tekshirish; tajriba] maʼnolarida izohlangan. Romanda esa asosiy maʼnosidan uzilmagan holda kasb nomiga ishora qilgan. Tekshiruvchi, taftishchi.

Istifosor [a. soʻrov, soʻrab bilish, xabar olish] maʼnolarini izohlaydi va asarda ham shu maʼnoda keltirilgan.

Hadaf bu soʻz [nishon, moʻljal, soʻnggi nuqta] kabi maʼnolarni izohlashi OʻTILda qayd etilgan. Romanda oʻzining bosh maʼnosida, yaʼni *nishon* maʼnosida qoʻllanilgan.

Bilfeʼl [a. haqiqatan, aslida] *oʻzicha, oʻzboshimcha, mustaqil, ravishda, bevosita* tarzida izohlangan bu soʻz roman matnida oʻzining asosiy maʼnosidan uzoqlashgan holda qoʻllanilgan oʻrin mavjud. ...Yana men mirzoboshi boʻlib qolsam, bu oh-u zorlarning, toʻkilgan maʼsum qonlarning ichida bilfeʼl suzarman...¹ Bu oʻrinda *ixtiyorsiz tarzda, beixtiyor* maʼnolarini ifodalab kelgan.

Abas [a.- behuda, foydasiz]. Bu soʻz romanda ham xuddi shu mazmunda qoʻllanilgan.

Ibtadaan aslida bu soʻz *ibtido* soʻzining Abdulla Qodiriy zamonasidagi buzilgan, dialekt shakli boʻlib, [dastlab, boshlanish nuqtasi, ilk] kabi maʼnolarni ifodalaydi va Abdulla Qodiriy ham oʻz asarida xuddi maʼnoda qoʻllagan.

Shuruʼ [a. kirishish, boshlash]. Biror ishni bajarishga kirish maʼnosini ifodalovchi mazkur soʻz asarda ham ayni maʼnoni ifodalashga xizmat qilgan.

Musallam [a. yoʻl qoʻyiladigan, maʼqullangan, tan olingan, sogʻ-salomat] kabi bir qancha maʼnolarni ifodalovchi bu soʻz romanda Mirzo Anvarni lavozimga tayinlash maqsadida muallif tomonidan *maʼqullangan, tan olingan* maʼnolarini ifodalashda qoʻllanilgan.

Muvoso tarzida qoʻllanilgan bu soʻz asliyatda *murosa* shaklida boʻlib, OʻTILda bir-biridan rozilik, oʻzaro kelishish maʼnolarini ifodalashi berib oʻtilgan va romanda ham shu maʼnoda, faqat fonetik jihatdan biroz oʻzgarishga uchragan holda qoʻllanilgan.

Demak, oʻzga tillardan oʻzlashtirilgan soʻzlar taraqqiyotida ham semantik, ham fonetik jihatdan oʻzgarish boʻlishi ham mumkin ekanligini ayta olamiz. Bunday oʻzlashmalar oʻz qatlam soʻzlari singari bir necha yuz yillardan soʻng dialektlar kabi bir-biridan fonetik jihatdan farq qiladi. Romanda qoʻllanilgan bir qancha arabizmlar OʻTILda qayd etilmagan boʻlsa-da, oʻsha davrda tushunarli va asar matniga koʻra izoh talab etmaganligi sababli ularni alohida qayd etib oʻtmadik.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oʻzbek tilining izohli lugʻati 1,2,3,4,5 jildlar “Oʻzbekiston” nashriyoti Toshkent-2020
2. Abdulla Qodiriy “Mehrobdan chayon” “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati Toshkent-2013
3. uzsmart.ru electron darsliklari

Наишрга проф. Б.Бахриддинова тавсия этган

САИД АХМАД ҲАЖВИЯЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА УНДОВ СЎЗЛАРИНИНГ ЎРНИ

Махмудова Ф., Олимава Д. (ҚарДУ)

Аннотация. Ушбу мақолада ҳажвий асарлар матни таркибида иштирок этган ҳар бир ундов сўзнинг ўзига хос маъно ва вазифаси, ўрни ва аҳамияти мавжудлиги барчага бирдек аён. Асар матнида қўлланган ундов сўзлар муаллифнинг тилидан самарали фойдалана олиш маҳоратидан дарак бериш билан бирга муайян нутқий фаолият жараёнида лисоний имкониятларнинг воқеланишига хизмат қилувчи восита ва омилларни ҳам белгилаш, баҳолаш имконини беради.

Таянч сўзлар: *тил бирликлари, нутқ бирликлари, ундов сўз, ҳажвий матн, услубий восита, ижобий семали сўз, салбий семали сўз.*

¹ Abdulla Qodiriy “Mehrobdan chayon” “Sharq” matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Toshkent -2013

РОЛЬ ВОСКЛИЦАТЕЛЬНЫХ СЛОВ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УНИКАЛЬНОСТИ КОМИКСОВ САИДА АХМАДА

Аннотация. Каждое восклицательное слово, включенное в текст юмористических произведений в данной статье, имеет свое значение и функцию, место и значение. Восклицательные слова, используемые в тексте произведения, свидетельствуют об умении автора эффективно использовать язык, а также определять и оценивать средства и факторы, служащие реализации языковых возможностей в процессе определенной речевой деятельности.

Ключевые слова: языковые единицы, речевые единицы, междометие, юмористический текст, стилистический прием, слово с положительной окраской, слово с отрицательной окраской.

THE ROLE OF EXCLAMATION WORDS IN PROVIDING THE UNIQUENESS OF SAID AHMAD'S COMICS

Annotation. It is clear to everyone that every exclamation word included in the text of comic works in this article has its own meaning and function, place and importance. Exclamatory words used in the text of the work indicate the ability of the author to use the language effectively, as well as to define and evaluate the means and factors that serve the realization of linguistic opportunities in the process of specific speech activity.

Key words: language units, speech units, interjection, humorous text, stylistic device, word with positive connotation, word with negative connotation.

Ҳар қандай тилнинг ўзига хос табиати ва аҳамияти нафақат лексик-грамматик восита ва омиллар орқали намоён бўлади, балки тил эгасининг тил имкониятларини тўла очиб бериши ва улардан самарали фойдалана олиш тажриба ва маҳорати, муайян нутқ шароити ва мулоқот вазияти каби нолисоний омиллар воситасида ҳам юзага чиқади. Бу ҳолатни, айниқса, бадиий нутқ ижодкорлари бўлган ёзувчи ва шоирларнинг бадиий асарлари орқали янада яққол кузатиш, баҳолаш имконияти мавжуд. “Тилдан фойдаланувчи ҳар бир шахнинг нутқида фонетик сатҳдан то синтактик сатҳга қадар тил ва нутқ бирликларининг қўлланишида уларнинг ўзига хос вазифалари мавжуд бўлади. Сўзловчи нутқига оид ифоданинг қайсидир элементларида услубий белги ва маълум воситалар муаллифнинг ички руҳий олами ёки социал кўринишлари ҳақида маълумот бериш учун хизмат қилади”¹. Бунга тадқиқот объектими бўлган Саид Аҳмаднинг ҳажвий асарлари матнининг грамматик-стилистик жиҳатдан тадқиқи орқали ҳам амин бўлишимиз мумкин.

Маълумки, ҳажвия ва комедик асарлар бадиий асарлар сирасида ўзига хос бадиий ифода ва лисоний имкониятларни ўзида муштарак этган тур сифатида тил бирликларига хос маъно ва вазифаларнинг ўзига хос тарзда намоён бўлишини далилловчи, муайян услубий, бадиий мақсадларни рўёбга чиқарувчи восита ва омил эканлигини кўрсатиб турувчи ижтимоий ҳодисадир. Ҳажвий асарлар матни таркибида иштирок этган ҳар бир тил бирлигининг ўзига хос маъно ва вазифаси, ўрни ва аҳамияти мавжудлиги барчага бирдек аён. Асар матнида қўлланган мустақил, ёрдамчи ва алоҳида сўз туркумларига мансуб тил бирликлари муаллифнинг тилдан самарали фойдалана олиш маҳоратидан дарак бериш билан бирга муайян нутқий фаолият жараёнида лисоний имкониятларнинг воқеланишига хизмат қилувчи восита ва омилларни ҳам белгилаш, баҳолаш имконини беради.

Кузатувимиздаги Саид Аҳмад ижодига мансуб ҳажвий асарлар матнида ундов сўзларнинг ҳам фаол ишлатилганлигига гувоҳ бўламиз. Ўзига хос грамматик, услубий хусусиятларга эга бўлган ундов сўзларнинг нутқий фаолият ва мулоқот жараёнидаги ўрни ҳамда аҳамияти ҳам ўзига хос баҳолашни табиий. Тил пайдо бўлишининг дастлабки босқичидаёқ кишиларнинг руҳияти ва ҳис-ғуйғуларини ифодаловчи алоҳида тил бирликлари сифатида вужудга келган ундов сўзлар нутқ жараёнида муайян коммуникатив-эстетик вазифани бажаришга хизмат қилиб келмоқда. “*Ҳозирги ўзбек адабий тилида а, ах, о, ох, оххо, оббо, э, эй, эҳ, эҳхе, и, ие, ух, ўх, ўхху, хм, ҳим, бе, туф, вой, ҳаҳ, ура* каби эмоционал ундовлар; *чих, чўк, куч-куч, баҳ-баҳ, ту-ту, бех-бех, пиш-пиш, мош-мош, хов-хов, гаҳ, пишт, кишт, кишт-кишт, чух, хих, ишш, кўк, хўш* *каби буруқ-хитоб ундовлари*

¹ Ҳакимов М. Прагмалингвистик (дисер) – Б. 76.

учрайди”¹. Ундов сўзлар бошқа сўз туркумларига нисбатан жуда кам миқдорни ташкил қилса-да, алоқа-аралашув жараёнида ўзига хос аҳамият касб этади. Семантик жиҳатдан ундовларнинг бир қисми уй ҳайвонларини бошқариш билан боғлиқ ҳолда юзага келган бўлса, айримлари суҳбатдошларни чақириш, баъзилари кишиларнинг турли ҳис-ҳаяжон ва руҳий ҳолатини ифодалаб келади. Ундов сўзларнинг лингвистик табиати сифатида уларнинг гап таркибида бошқа бўлақлар билан синтактик жиҳатдан боғланмаслиги, гап бўлаги вазифасини бажармаслиги, исмларга хос грамматик шаклларни қабул қилмаслиги, бошқа сўз туркумидан ясалмаслиги, бошқа туркум сўзларининг ясалишига асос бўлиб хизмат қилиши, нутқ таркибида ўзига хос услубий вазифани бажариб келиши кабиларни қайд қилиш лозим. Шу ўринда ундов сўзларнинг лисоний-нутқий имконият ва вазифаси муайян матн таркибида, нутқ жараёнида янада яққол намоён бўлишини алоҳида таъкидлаш мумкин.

Ундов сўзлар ҳам грамматик, ҳам услубий жиҳатдан алоҳида сўзлар туркумини ташкил этиб, нутқ эгасининг мулоқот вазиятида юзага келувчи турли ҳис-ҳаяжони, хоҳиш-истаги, қувонч ва қайғуси каби руҳий ҳолатларини ифодалаш учун хизмат қилади. Улар шу хусусиятлари асосида бадиий, сўзлашув нутқида фаол иштирок этиб таъсирчанликни таъминлаш воситаси сифатида муҳим ўрин тутаяди. Ундовларнинг ҳис-ҳаяжон ифодаловчи тури нутқ, мулоқот вазиятига қараб турли хил маъноларни юзага чиқаради. “Ҳис-ҳаяжон ундовлари полисемантик бўлиб, уларнинг маънолари контекстда билинади”². Ундовларга хос асосий маънолар сифатида севинч, ҳайрат, таажжуб, қайғу, кўрқинч, ачиниш, ғазаб, менсимаслик кабиларни қайд этиш лозим. Айниқса, драматик асарлар матнида ундовлар кўп ишлатилади, чунки диалогик нутқ табиати шуни тақозо қилади, бундай нутқ шаклини яратишда нутқ эгалари, суҳбатдошларнинг руҳий ҳолати, ҳис-ҳаяжонини яққол гавдалантириш талаби етакчилик қилади.

Ундов сўзлар нутқнинг ижтимоий-этикет шакллари сифатида ҳам нутқ таркибида иштирок эта олади. Бу ҳолат уларнинг прагматик хусусиятларига ишора қилиб туради. Ундов сўзлар эмоционал-баҳолаш, эмоционал, эстетик ўзаро муносабат каби кичик системалар билан бирга прагматик майдонни ташкил қилишда ҳам ўз ўрнига эга. Шу ўринда прагматика ва услубият ўртасидаги муносабат масаласи борасида тадқиқотчи М.Ҳакимовнинг фикрларини айнан келтириб ўтиш ўринли: “Ҳолбуки, индивидуал услуб услубшуносликнинг бир муаммоси сифатида лингвистик прагматика билан маълум координатларда ўзаро кесишади, бунда у услубий белги-хусусиятлари билан услубшуносликка, муносабатни ифодалаш ва иллокутив мақсаднинг ошқора ва яширин усулига кўра лингвистик прагматикага алоқадор бўлади. Масалан:

- Саодат, - дедим.

Қаради...

- Эшитдингми, - дедим. Уни ортиқча уялтирмас учун эшикка қараб юрий бошладим-да: - Майлими? - деб сўрадим. Жавоб ўрнига:

- Ош емай кетасизми? - деди. Бу унинг иккинчи турлик қилиб айтилган “майли” жавоби эди. (А.Қодирӣ). Бу матнда уста Алимнинг Саодатга қарата: “Сен билан унашилдик, майлими?” типдаги сўроқ актига Саодат ўзига хос тарзда жавоб беради. Саодат “майли” жавобининг ўрнига “Ош емай кетасизми?” сўроғи билан уста Алимга янада яқинлигини кўрсатади ва бу билан “розилик” аломати англашилади. Бу матнда сўзловчи нутқига хос иллокутив мақсаднинг яширин берилиши (“розилик” аломати ва муносабат) билан лингвистик прагматика шуғулланса, бир мазмунни турли шаклларда берилиши (“Майли” жавобининг ўрнига “Ош емай кетасизми?” дейиш) билан услубшунослик шуғулланади”³.

Сўзловчи ёки нутқ эгаси муайян фикрни ифодалаш жараёнида ўзининг воқеликка нисбатан субъектив муносабатини ҳам билдириши, яъни бирор прагматик мақсад йўлида

¹ Шоабдурахманов Ш. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 440.

² Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 160 б. – Б. 82.

³ Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари: Монография. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б. 76.

фойдаланиши индивидуал услубни юзага чиқаради. Нутқ эгаси ёки муаллифи ўқувчи ёки тингловчига таъсир этиш мақсадида мавжуд тил бирликларидан, услубий воситалардан мулоқот мақсадида мосини, маъқулини танлайди ва мулоқот жараёнига, нутқ таркибига олиб киради. Шу ҳолат таҳлили орқали, бир томондан, мавжуд тил бирлигининг ифода имкониятларини, бошқа томондан, нутқ яратувчи ёки нутқ эгасининг тутган йўлини, тилдан фойдаланиш маҳоратини белгилаш, баҳолаш мумкин бўлади.

Нутқ таркибида ундовнинг қўлланиши билан боғлиқ икки ҳолатни ажратиш муҳим: ижобий ва салбий ҳис-туйғуни ифодаловчи ундовлар ҳамда муайян сўз орқали ифодаланаётган қўшимча маънони кучайтирувчи ундовлар. Айрим ундовлар нутқ вазияти, матн табиатига боғлиқ ҳолда баъзан ижобий, баъзан эса салбий эмоцияни ифодалаш мумкин. Шунга мувофиқ, ундов сўзлар семантик жиҳатдан эмоционал ва императив ундовларга ажратилади¹. Ундовларнинг нутқ иштирокчиларининг диққатини тортиш, огоҳлантириш ёки жониворларни бирор ишни бажаришга ундаш, тўхтатиш каби маъноларни ифодалаш учун хизмат қиладиган тури буйруқ-хитоб ундовлари сифатида маълум, улар улар муайян объектга қаратилганлиги билан ажралиб туради. Бу хил ундов сўзларнинг муайян қисмини суҳбатдошларга, нутқ жараёни иштирокчиларига қаратилган бирликлар ташкил қиладди, уларни *мурожаат ундовлари* деб ҳам аташ мумкин. Саид Аҳмаднинг комедиялари матнида қўлланган ундовларнинг айримлари ушбу турга мансублик касб этиб, нутқнинг табиийлиги, таъсирчанлигини таъминлашда фаол иштирок этади. Мисолларга мурожаат қиламиз:

Ф а р м о н. Э, ҳой тирранча, мени ҳеч ким, ҳеч нарса қилолмайди. Мен пенсионерман; У с т а Б о қ и. Ҳой, ҳазиллашманг; Ф а р м о н. Ҳой, Сотти, кирим-чиқим дафтарларингни олиб чиқ!; Ф а р м о н. Ҳой, режиссёр. Уларга яқин бормай бу ёқдан туриб гапир; Ф а р м о н. Ҳой, Боқижон, тўхта! Мен тушунмапман. (“Келинлар қўзғолони”);

Ж ў р а. Ўзи нима гап бўлди? Ҳой, қизим, сен бирпас шангилламай тургин; Қ у д р а т. (уйга қараб). Ҳо, Эркин, Эркин-ов! Суратни кейин ишларсан, бу ёққа чиқ!; Қ у д р а т. Ҳой, Баҳри, ҳой, Назми, сенларни бу атрофда ҳеч ким фалончининг хотини, дейдими? Йўқ, демайди; Ф а н и. Ҳой, ҳой! Нимага шама қляпсан? Нега мени имлаб кўрсатасан? Бу гаплар туҳмат. (“Куёв”);

Ҳажвий жанрга мансуб асарлар матнидан олинган юқоридаги мисоллар таркибида *ҳой, ҳо* ундовлари баъзан яқка ҳолда, баъзан такрор ҳолда ҳамда э ундови билан бирга қўлланилиб, қайта ишланган нутқнинг жонли сўзлашув тилига монандлиги ва табиийликнинг таъминланишига восита бўлиб хизмат қилган.

Ҳис-ҳаяжонни ифодаловчи ундовлар орасида э товушидан иборат ундов алоҳида мавқе ва фаолликка эгаллиги билан ажралиб туради. Бу ҳолатни Саид Аҳмаднинг комедик асарлари матни орқали ҳам кузатишимиз мумкин. Жумладан: *Ҳ а к и м. Э, ойим билан очиқчасига гаплашишимиз керак. Бўлмаса, хотинларимиздан ажралиб қоламиз; Ф а р м о н. Э, машинанг ўлсин. Мунча имиллайди?; К о м и л. Э, қўйсаларинг-чи; Ф а р м о н. Э, менга артистлик қилма; Ф а р м о н. Э, гап бу ёқда денг. Агар шу ишингизни тўғрилаб берсак, қанча пул бермоқчисиз? М е ҳ р и. Э, кўп инжиқлик қилманг. Бўлмаса, планимизни бузиб қўясиз. (“Келинлар қўзғолони”);*

Н а з м и. Э, комиссиянгиздан ўргилдим. Болаларингиз еёлмаса, невараларингизни оғзи тегмаса. Э, бунақа лимонхонага ўтлар тушиб, ёниб кетмайдими!; З у м р а д. Э, Жўра ўлгур, сенам бормисан? Тирик экансан-ку; З у м р а д. Э, бор-э. Бунақа иш ими-жиммида бўлади; Р а ҳ и м а. Э, аямиз тушмагур-э! Ҳар кимнинг ҳузур-ҳаловати ўзига; Қ у м р и. Э, барака топ. Богинг бундан ҳам обод бўлсин; Қ у д р а т. Э, аттанг. Битта кампирни кўндиргандим; Қ у д р а т. Вой-вой, жуда хунук иш бўпти-ку. Э, аттанг-а! (“Куёв”)

– Э, бўлди-де, мажлисга келганмизми ё ош егани...; – Э, оғайни, умуман белимдан юқориси мутлақо ишламай қўйди; – Э, сендақа иззатини билмаган меҳмондан ўргилдим. Кўтар жийда халтангни!; – Э, қизик одам экансиз-ку, итимни отиб қўйиб ўзимга дўқ урасиз-а. Нима ҳаққингиз бор, инспектомисиз, ё таможнийда ишлайсизми?; – Э, омон

¹ Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975. – 592 б.

бўлинг, скелероз одам шунақа бўладими? Бўлган ишни минут-минутигача биласиз. (“Хандон тиста”)

Келтирилган мисоллардан маълум бўладики, э ундови нутқ жараёнида фаол қўлланилиб, жонли мулоқот тилининг ўзига хослигини бадий асар таркибида ҳам таъминлашга ва услубий вазифани бажаришга хизмат қилади. э ундовининг ишлатилиши орқали нутқнинг жонли тус олишига эришишни инкор этиб бўлмайди. Айни ҳолатни тўғри баҳолаган ижодкорнинг бу каби ундовларга ўз асарларида қайта-қайта мурожаат қилиши айни муддао саналади. Ҳажвий асар матнига хос бўлган ушбу нутқ парчаларида э ундови нутқ эгасининг турли руҳий ҳолат ва ҳиссиётларини ҳам яққол ифодалаб келади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида э ундови куйидагича тавсифланган: “1 Ажабланиш, таажжуб, ҳайрат туйғусини билдиради; 2 Кейин билганлик, энди эслаганлик маъносини алоҳида ҳис-туйғу билан ифодалайди; 3 Чақириш, мурожаатни билдиради”¹. Шунга кўра, э ундовининг Саид Аҳмад ҳажвий асарлари матнларида намоён қилган турли маъноларини гуруҳлаш мумкин. Жумладан:

ҳайрат, таажжуб: *Ғ а н и. Э, йўғ-э! Э р к и н (уйдан чиқиб). Э, ҳа-а! Қоронғи тушишти-ку. Кинони бошласак ҳам бўлар экан; Ғ а н и. Э, гап бу ёқда экан-ку. (“Куёв”); Ф а р м о н. Э, гап бу ёқда денг. Агар шу ишингизни тўғрилаб берсак, қанча пул бермоқчисиз? (“Келинлар кўзғолони”);*

фикроз: *Ҳ а к и м. Э, ойим билан очиқчасига гаплашишимиз керак. Бўлмаса, хотинларимиздан ажралиб қоламиз;*

М е ҳ р и. Э, кўп инжиқлик қилманг. Бўлмаса, планимизни бузиб қўясиз. (“Келинлар кўзғолони”); Ғ а н и (тажсанг аҳволда). Э, эси йўқ. Сен нимани биласан; К о м и л. Э, кўйсаларинг-чи; З у м р а д. Э, бор-э. Бунақа иш ими-жимида бўлади. (“Куёв”) кабилар;

ёқтирмаслик: *Ф а р м о н. Э, машинанг ўлсин. Мунча имиллайди?; Ф а р м о н. Э, менга артистлик қилма; Э, анаву Қумри кампирни айтяпсанми, у гирт жинни-ку. (“Келинлар кўзғолони”); Н а з м и. Э, ўлсин, Жамила холами? Дадамни эски жазманлари. Бўлмайди; (“Куёв”);– Э, қизиқ одам экансиз-ку, итимни отиб қўйиб ўзимга дўқ урасиз-а. Нима ҳаққингиз бор, инспектомисиз, ё таможнийда ишлайсизми? (“Хандон тиста”); кабилар;*

хурсандлик, олқиш: *Р а ҳ и м а. Э, аямиз тушмагур-э! Ҳар кимнинг ҳузур-ҳаловати ўзига; Қ у м р и. Э, барака топ. Богинг бундан ҳам обод бўлсин. (“Куёв”);*

афсус: *Қ у д р а т. Э, аттанг. Битта кампирни кўндиргандим; Қудрат. Вой-вой, жуда хунук иш бўпти-ку. Э, аттанг-а! (“Куёв”);*

Шунингдек, э ундовининг қўлланиши нутқ эгасининг ёш нуқтаи назарига кўра фарқлилик касб этади, хурсандлик ёки ёқтирмаслик муносабатининг э ундови билан ифодаланиши асосан катта ёшли кишилар нутқида кузатилади.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида биринчи маъноси “завқ-шавқни, қувончни, шодликни”; иккинчи маъноси “афсусланиш, ачиниш, ўкинч ёки пушаймон”ни билдиради, тарзида изоҳланган² эҳ ундови ҳам нутқ жараёнида фаол иштирок этади. Бироқ кузатувимиздаги ҳажвий асарлар матнида ушбу ундов сўзнинг қўлланиши бир-икки ўринда кузатилди холос. Жумладан, *Р а ҳ и м а. Отамга жабр бўлди. Қариганда бунчалик азоб бериш керак эмасди. Ахир у киши кичкина одам бўлмаса. Эҳ, беодоб Назми... (“Куёв”)*

“Ундов ҳам, модал сўз ҳам ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, нутқда турли хил вазифада қўлланиши мумкин. Модал сўз муносабат билдирувчи кириш сўз вазифасида ҳамда гап бўлиб келиши мумкин; ундов сўз ҳам муносабат билдирувчи, ҳис-ҳаяжонни ифодаловчи ва гап (сўз-гап) бўлиб келиши мумкин. Бу бугунги кунда модал ва ундовни яхлит ҳолда сўз-гап дейишга асос бўлди”³. Шунингдек, ундовлар ихчам ифода шакли билан, ўз навбатида, бошқа лексик бирликлар билан мазмунан алоқадорлик ҳосил қилиб, бутун бир жумлалар мазмунини ифодалай олиш имкониятига ҳам эга. Ундовларнинг ушбу хусусияти нутқий тежамкорликка, нутқнинг экспрессивлик даражасини оширишга хизмат

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2008. – Б. 16.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2008. – Б. 68.

³ Замонавий ўзбек тили. Морфология. – Тошкент: 2008. – Б. 44.

қилади. Ҳар қандай бадиий асар тили халқ тилига, жонли сўзлашув тилига асослансагина ижобий натижаларга эришади. Бу ҳолатнинг Саид Аҳмад томонидан теран ва масъулият билан англаганлигини унинг ҳажвий асарлари нутқи ҳам кўрсатиб туради. Ижодкор ҳажвиялари тили ҳам халқ тилига яқинлиги, жонли тилга асосланганлиги билан ўқувчи ёки китобхонни ўзига мафтун қилади.

Бадиий асар тилини лингвистик аспектда ўрганишда тил элементларининг бадиий асар структурасидаги ўрни ва гоаявий-эстетик функцияси, мулоқот мақсадига мос самарали натижанинг таъминланишида, ижодкор бадиий тафаккурининг эволюциясида тил воситаларининг аҳамияти сингари қатор масалалар ўз тадқиқини кутаётган долзарб вазифалардан ҳисобланади. “Бадиий асар тили, бадиий стилни ўрганиш ёзувчининг маҳоратини, унинг сўз ва ибораларни қўллаш соҳасидаги санъатини ўрганиш демакдир”¹. Бинобарин, ижодкорнинг тил бирликларидан мулоқот мақсади, нутқ шароитига мосини танлаб қўллаш маҳоратини текшириш орқали муайян тил бирлигининг нутқий фаолият билан билан боғлиқ ҳолда намоён қиладиган маъно ва вазифаларини ҳам аниқлаш, тавсифлаш имконияти таъминланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ҳакимов М. Прагмалингвистик (дисер) – Б. 76.
2. Шоабдурахманов Ш. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 450 б.
3. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 160 б.
4. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975. – 592 бет.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2008. – Б. 16.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2008. – Б. 68.
8. Замонавий ўзбек тили. Морфология. – Тошкент: 2008. – Б. 44.
9. Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 93.

Наишга проф. Б. Менглиев тавсия этган

O'ZBEK VA FRANSUZ TILLARIDA METAFORA TADQIQI

Juraqobilova H. (QarDU)

Аннотация. Мақоллада о'zbek va fransuz tillarida metafora hodisasini o'rganishga doir tadqiqotlar o'rganilgan va fikrlar tahlil qilingan. Metafora milliy dunyoqarashni aks ettiruvchi lingvistik fenomen sifatida tilshunoslikning yangi yo'nalishlari nuqtai nazaridan ta'riflangan.

Калит со'злар: *metafora, ma'no ko'chishi, kognitiv metafora, kognitiv tilshunoslik, kontseptual yondoshuv, kontsept, lingvistik hodisa.*

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТАФОРЫ В УЗБЕКСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье исследуется и анализируются мнения касательно изучения явления метафоры в узбекском и французском языках. Метафора определяется как лингвистический феномен, отражающий национальное мировоззрение с точки зрения новых направлений в лингвистике.

Ключевые слова: *метафора, перенос смысла, когнитивная метафора, когнитивный язык, концептуальный подход, концепт, языковой феномен.*

METAPHOR STUDY IN UZBEK AND FRENCH LANGUAGES

Annotation. In the article, studies on the study of the phenomenon of metaphor in the Uzbek and French languages are studied and opinions are analyzed. Metaphor is defined in terms of new directions of linguistics as a linguistic phenomenon that reflects the national worldview.

Key words: *metaphor, transfer of meaning, cognitive metaphor, cognitive linguistics, conceptual approach, concept, linguistic phenomenon.*

¹ Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 93.

Ma'no ko'chishning nutqda eng keng tarqalgan va ko'p qo'llaniladigan usullaridan bo'lgan metaforani o'rganishga bo'lgan urinishlarning ildizi antik davrlarga borib taqalgan bo'lishiga qaramasdan, XX asr boshlarigacha metaforaga nutqning jozibadorligi va ta'sirchanligini oshiruvchi stilistik vosita sifatida qarash hukmronlik qildi.

"Metafora" termini dastlab Sokratning eramizdan oldingi 383-yilda yaratilgan "Evagorus" asarida tilga olinsada, qadimgi yunon faylasufi Aristotel metaforaning birinchi tadqiqotchilaridan edi. U metaforada tilga katta expressiv kuch beradigan ijodiy salohiyatning iste'dodini ko'rdi. U tildagi ayrim tushunchalarni ifodalash uchun aynan mos so'z yo'qligi bois o'xshash iboralardan foydalanish lozimligini va yaxshi metaforani yaratish uchun bu o'xshashlikni ko'ra olish kerakligini o'z asarlarida ta'kidlab o'tdi. Aristotel "metafora - so'z ma'nosining jinsdan turga, turdan jinsga yoki turdan turga yoki muqobillik asosida ko'chishidir", deya ta'rif berdi. [3:39-40]

Kvintilian metaforani "qisqartirilgan o'xshatish" [2:219], Tsitseron esa metaforani "bir so'z gagina qisqargan o'xshatish" [2:216], deya ta'riflaydi.

Faylasuf olimlardan A.A.Richards klassik ritorika ko'proq metaforaning sof stilistik ma'nosi bilan chegaralanib qolganligini ta'kidlagan. Uning fikricha, kishilar metaforalar orqali dunyo haqidagi tasavvurlarini to'laligicha idrok etadi. [1:44-45] Amerikalik tilshunos olimlar J.Lakoff va M.Jonsonning "Metaphors We Live By" ("Метафоры, которыми мы живем") asarida metaforani dastlab kontseptual konstruktsiya sifatida ko'rib chiqdi va uning inson tafakkurining rivojlanish jarayonidagi asosiy o'rmini aniqlab berdi. Ushbu asarda aytilishicha, "metafora faqat tilga, ya'ni so'zlarga taaluqli emas. Insonning tafakkur jarayonining o'zi ko'p hollarda metaforikdir". [7:25-27]

Bu esa, til va psixik hodisalarning o'zaro ta'siridagi tadqiqotlarning, xususan metaforani lingvistikaning bugungi kundagi dolzarb tadqiqotlaridan biriga aylantirdi. Rus tilshunos olimlarining ta'biri bilan aytganda lingvistik hodisa sifatida metaforaga "ikkinchi nafas" berdi". [15:423]

A.N.Baranov J.Lakof va M.Jonsonlarning "Metaphors We Live By" asarining rus tilidagi tarjimasiga yozgan so'z boshida kontseptual metaforaga shunday ta'rif beradi: "Ma'lum bir jamiyatning til va madaniy an'analari mustahkamlangan, manba sohasi va maqsad sohalari o'rtasidagi barqaror muvofiqliklar "kontseptual metafora" nomini oldi". [5:11]

N.D.Arutyunova o'zining "Метафора и дискурс" nomli maqolasida rus olimi Yu.S.Stepanovning shunday so'zlarini keltiradi: "Metaforasiz ko'rinmas dunyoning (insonning ichki dunyosi) leksikasi, abstrakt tushunchalarni ifodalovchi ikkilamchi predikatlar mavjud bo'lmagan bo'lar edi. Ularsiz esa keng qo'llanuvchi fe'llar (harakatni ifodalovchi fe'llar) ham, nafis semantika ifodalovchi fe'llar ham mavjud bo'lmas edi". [4:9]

Bu lingvistik hodisani fransuz faylasuflari va tadqiqotchilari tomonidan ham keng o'rganilgan. Fransuz olimi P.Fontanye ham fransuz ritorikasiga oid tadqiqotlari bilan metaforaning lingvistik nazariyasi rivojiga hissa qo'shdi. U tildagi mavjud barcha metaforalarni ikki nom ostida: "la métaphore physique (jismaniy metafora) va la métaphore morale (axloqiy, etik metafora)" larga birlashtirish mumkinligi xususidagi fikrlarini bildirgan.

Barbara Taraszka-Drozdz o'z tadqiqotlarida kontseptual metaforaning nazariy jihatlarini va kognitiv grammatikaning fundamental printsiplarini qiyoslash asosida metaforik hodisalarni tahlil qilishning samarali vositalarini aniqlab berdi. Olim o'z tadqiqotlarida leksik birlik sifatida tanlab olgan "lumière" (yorug'lik) so'zining keng va tor ma'nodagi leksik maydonini aniqlagan, bu leksik birlikning boshqa sohalarda ma'no jihatidan kengayishi va bu so'z vositasida hosil bo'lgan metaforalarning kognitiv xususiyatlarini o'rgandi. [18:255]

Dominique Legallois metafora nazariyasini o'rganishdagi ikkita jihatga: kategoriyalash jarayoni sifatida va inson tafakkuri va fikrshining mahsuli sifatida kognitiv nuqtai nazardan e'tibor qaratgan. Muallif bu konseptni Emil Zolyaning "L'argent" romanida qo'llanishini tadqiq qilgan:

Il est arrivé à la fin de sa vie. (U hayotining oxiriga keldi.)

Il a pris un nouveau départ dans sa vie. (U hayotida yana bir yangi safar qildi.)

Depuis qu'il connaît Marie, sa vie est une impasse.

Mariyani uchratgandan buyon uning hayoti boshi berk ko'chaga kirib qoldi.

Vivre comme cela, ça ne mène nulle part.

(Bunday yashash hech qayoqqa olib kelmaydi.)

Yuqoridagi misollar orqali muallif, bu fikrning hech biri shunchaki majoziy ma'noda emas, balki "*La vie est un voyage*" (*Hayot bu sayohat*) kontseptual metaforasiga asoslanganligini ta'kidlaydi va shu o'rinda J.Lakoff et M.Johnsonlarning "metafora kundalik hayotiy tajribalardan butunlay boshqa sohaga o'tish mexanizmdir", degan fundamental fikrini rivojlantirdi. Chunki "voyage" ("sayohat") kontsepti kognitiv jihatdan yaqqol ko'zga tashlanadigan, insonlarning hayotiy tajribalarida oson o'zgarishi mumkin bo'lgan holatni anglatgani bois, mavhum hodisalarni anglatganda ham tushunish unchalik qiyin emas. [19:165-166]

Dunyo haqidagi tasavvurlarni ifodalashda ham obrazli, ham kognitiv potentsialga ega bo'lgan murakkab lingvistik fenomen sifatida zoometaforalar har bir xalqning turmush tarzidan kelib chiqqan holda insonlarning ayrim fe'l-atvori, harakati va xarakterini tasvirlab beruvchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Fransuz tilidagi "sigir", (vache), "ot" (cheval), "ho'kiz" (boeuf), "chuchqa" (cochon, cochino, porc) va "eshak" (âne, bourrique, baudet) kabi hayvon nomlari bilan hosil bo'gan zoometaforalar tadqiqida bu hayvon nomlarining majoziy va ko'chma ma'nolarda qo'llanishi va ular orqali insonlarni tavsiflovchi ichki va tashqi aloqalar tahlil qilingan. [14:400-404]

Keyingi yillarda o'zbek tili materiali asosida o'zbek tilshunoslari tomonidan ham metaforaning lingvomadaniy, lisoniy, semantik va lingvokognitiv xususiyatlarini qiyosiy aspektda o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar ko'lami kengayib bormolda. G.Qobuljonovanning izlanishlari natijasida jahon va o'zbek tilshunoslarining metaforani o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlari atroflicha tahlil qilindi va o'zbek tili materiali asosida metaforaning sistemaviy tabiati lingvistik nuqtai nazardan o'rganildi. [13:6-25]

Sh.Maxmaraimova esa olamning lisoniy manzarasida o'zining lingvokulturologik, lingvokognitiv xususiyatlari bilan ajralib turuvchi teomorfik metaforalarning kognitiv-diskursiv tabiatini ochib bergan va ularning diniy metaforadan farqli jihatlarini ko'rsatib bergan. [9:6-25]

G.Nasrullayeva insonning ichki va tashqi sifatleri bilan bog'liq bo'lgan antroposentrik metaforaning lisoniy, kognitiv va lingvomadaniy jihatlarini "inson" va "hayvon" kontseptlari asosida tahlil qilib bergan. [11: 6-25]

O'zbek va koreys tillarida turg'un o'xshatishlarni inson tashqi qiyofasini tasvirlovchi somatizml o'xshatishlar vositasida lingvokulturologik aspektda tadqiq qilish asnosida har ikkala xalqning lingvomadaniyatiga xos milliy aksiologik munosabatlari Jo Ming Yong tadqiqotlarida o'rganilgan. Muallif o'zbek va koreys xalqlarining milliy-etnik va antropologik, xususan o'zbeklarda *qora, katta, yumaloq ko'zlar* (charosdek, munchoqdek), koreyslarda *qisq ko'z shaklining* yangi chiqqan oy (hilol) ga qiyoslanishida, bu ikki tilda meliorativ o'xshatishlarning ko'pligi har ikkala xalq madaniyatida odob-axloq me'yorlarining ustuvorligi kabi milliy xususiyatlar o'z aksini topgan. [6:26]

Tadqiqotchi G.Rofiyeva metaforalar tarjimasida M.Blek va A.Richardslarning integratsion yondashuv nazariyasiga asoslangan holda o'zbek adibi E.A'zamning asarlarining fransuzcha tarjimasida kontseptual metaforalarning milliy-madaniy va lingvokognitiv xususiyatlarini qiyosiy aspektda tadqiq etgan. Muallif o'zbek tilidagi kontseptual metaforalarning milliy-madaniy va kognitiv xususiyatlarini fransuz tiliga tarjimasida qayta yaratilishini qiyosiy tahlil qilib, saralangan misollarni ontologik, oriensasion, strukturaviy xususiyatiga ko'ra guruhlashtirgan. [12:5-25]

Metaforani leksikografik jihatdan tadqiq qilish, so'zlarning metaforik ma'nolarini izohli lug'atlarda kodifikatsiyalash muammolari ham o'zbek tilshunos olimlari tomonidan keng o'rganilgan. [16:51]

Metaforani milliy madaniyatning in'ikosi sifatida tadqiq etish va uni tarjimada qayta yaratish muammolari o'zbek va turk tillari materiali misolida turk yozuvchisi Rashod Nuri Guntekinning "Dudaktan Kalbe" romanining o'zbek tiliga tarjimasida misolida tadqiq etilgan. [19:175-185] Badiiy metafora barcha zamonlarda hamma xalqlarda ancha keng va ko'p qo'llanadigan lingvopoetik tasviriy vositasi sifatida badiiy matnning kitobxon tasavvurida gavdalandirishga, millatga xos bo'lgan shaxslarning obrazli tafakkurini nomoyon etishga xizmat qiladi. O'tkir Hoshimov asarlari tilining lingvopoetik va lingvomadaniy xususiyatlariga bag'ishlangan tadqiqotda onomastik metafora madaniy mentallikni ifodalash vositasi sifatida o'rganilgan. Muallif o'z tadqiqotida onomastik metafora maqomida adib asarlarida Gamlet, Otello, Gitler kabi universal; Alpomish, Barchin, Go'ro'g'li, Qorabotir, Layli, Majnun, Otabek

kabi milliy pretsedent nomlarini kuzatgan holda, “Tohir va Zuhra” dostonidagi qahramonlardan biri Qorabotir nomini o‘zbek lingvomadaniyatida sevishganlar yo‘liga g‘ov bo‘ladigan qora niyatli shaxs sifatida “qora” so‘zining “razil, yomon niyatli” ma‘nosida qo‘llanilganligiga o‘z munosabatini bildirib o‘tgan. [12:59]

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, bugungi jahon tilshunosligida metafora hodisasini o‘rganish borasida yetarlicha bilim va ko‘nikmalar mavjud bo‘lishiga qaramay, unga bo‘lgan qiziqish tobora ortib bormoqda, ayniqsa uning tafakkur va inson omili bilan bog‘liq xususiyatlari izlanishlar markaziga qo‘yilmoqda. Bu esa til va tafakkur masalalari inson ongida bilish jarayonlari bilan bog‘liq yangi g‘oyalar shakllanishida ustuvor omildir. Ma’lumki, ushbu masalalar ayniqsa tillarning lingvomadaniy aspektida yaqqol namoyon bo‘ladi. Mutaxassislar ta’kidlaganidek, “til madaniyat bilan chambarchas bog‘liq: u unda unib chiqadi, rivojlanadi va uni ifodalaydi”. [9:9]

Metafora - avvalambor, dunyo haqidagi mushohadaning so‘z shakli, til lug‘at fondini boyitish usuli hisoblanadi. Inson nafaqat metafora vositasida fikrlaydi, balki metaforalar yordamida fikrlaydi, ular vositasida o‘z dunyosini quradi. [17:175-185]

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Айвор А. Ричардс. Философия риторики. Метафора. Теория и метафоры. Под редакцией Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. Э. Кассирер, Р. Якобсон, А. Ричардс, М. Блэк, Дж. Серль, Д. Вежбица, А. Ортони, Дж. Лакофф, Н. Гудмен и др. – Москва: Прогресс, 1990. – С. 44-45.
2. Античные теории языка и стиля. Под редакцией О. М. Фрейденберг. – Л., 1936. – С. 216–219.
3. Аристотелл. Поэтика. – Л., 1927. – С. 39-40.
4. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс. Теория и метафоры. Под редакцией Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 9.
5. Баранов А. Н. Лакофф Джордж, Джонсон Марк. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А. Н. Баранова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – С. 11.
6. Jo Ming Yong. O‘zbek va koreys tillarida o‘xshatishlarning lingvomadaniy tadqiqi: Filol. fan. fal. d-ri. diss. avtoref. – T., 2023. – 57 b.
7. Лакофф Джордж, Джонсон Марк. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А. Н. Баранова. – М., 2004. – С. 25 – 27.
8. Маслова В. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – С. 9.
9. Махмараймова Ш. Olamning milliy lisoniy tasvirida teomorfimik metaforalarning kognitiv aspekti: Filol. fan. fal. d-ri. diss. – Qarshi, 2018.
10. Muqimova Z. P. O‘tkir Hoshimov asarlari tilining lingvopoetik va lingvomadaniy xususiyatlari. Filol. fan. fal. d-ri. diss. avt. -T., 2020. - 59 b.
11. Nasrullaeva G. Antrotseptik metaforaning lisoniy, kognitiv va lingvomadaniy aspektlari: Filol. fan. fal. d-ri. diss. avtoref. – Nukus, 2019.
12. Rofieva G. K. O‘zbek tilidan fransuz tiliga konseptual metaforalar tarjimasining o‘ziga xos xususiyatlari: Filol. fan. fal. d-ri. diss. avtoref. – T., 2020.
13. Qobuljonova G. K. Metaforaning sistemaviy lingvistik talqini: filol. fan. nomz...diss. – Toshkent, 2000.
14. Кадиров Р. Н. Зоометафора во французском языке // Бюллетень науки и практики. Bulletin of Science and Practice. научный журнал (scientific journal). – Т. 4. – №3, 2018. – С. 400-404.
15. Осокина С. А., Карпухина В. Н., Савочкина Е. А. Лингвистические исследования метафоры: краткий обзор // Мир науки, культуры, образования. – № 4 (89) 2021. – С. 423.
16. Egamberdiev J. J. So‘zlarning metaforik ma‘nolarini izohli lug‘atlarda kodifikatsiyalash tamoyillari: Filol. fan. fal. d-ri. diss. avtoref. – Andijon, 2020. – 51 b.
17. Xudayberganova Z. N. Metafora fenomenini milliy madaniyatning in‘ikosi sifatida tadqiq etishning zamonaviy yo‘nalishlari va tarjimada qayta yaratish muammolari.
17. Barbara Taraszka-Drożdż. Schémas d’extension métaphorique. À partir de l’analyse des contenus et des organisations conceptuels de certaines unités lexicales se référant à la lumière. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, 2014. – p. 255.
18. Dominique Legallois. L’approche cognitive de la catégorisation par métaphore: illustration et critique à partir d’un exemple d’É. Zola. Pratiques [En ligne], 165-166 | 2015. URL: <http://journals.openedition.org/pratiques/2485>; DOI: <https://doi.org/10.4000/pratiques.2485>.

Nashrga prof. B. Mengliev tavsiya etgan

XRONOTOP VA DINIY-MIFOLOGIK MOTIV

Imomova G. (QarDU)

Anotatsiya. Maqolada turli zamon va makonda (xronotop) bo'ladigan voqealar orqali yozuvchi, inson ongida kechadigan istaklarning chek-chegara bilmasligi, tabiat va inson hayotining bir-biriga chambarchas bog'liqligi kabi ruhiy holatlar g'ayritabiiy, diniy – mifologik motivlarda ochib berilishi o'rganilgan

Tayanch so'zlar: *xronotop, motiv, sintez, mifologik, diniy, mustabid tuzum, jajman.*

XRONOTOP И РЕЛИГИОЗНО-МИФОЛОГИЧЕСКИЙ МОТИВ

Аннотация. В статье исследуется, как через события, происходящие в разное время и в разных пространствах (хронотоп), писатель обнаруживает, что в сверхъестественных, религиозно-мифологических мотивах раскрываются психические состояния, такие как незнание границ желаний, происходящих в человеческом сознании, тесная взаимосвязь природы и человеческой жизни.

Ключевые слова: *хронотоп, мотив, синтез, мифологический, религиозный, авторитарная система, аджман.*

CHRONOTOPE AND RELIGIOUS-MYTHOLOGICAL MOTIF

Annotation. In the article, through the events that take place in different times and places (chronotope), the spiritual states such as the limitlessness of desires in the human mind, the close interdependence of nature and human life, are revealed in supernatural, religious-mythological motives. studied

Key words: *chronotope, motif, synthesis, mythological, religious, authoritarian system, jajman.*

Adabiyot va san'at davr voqealariga faol munosabatda bo'lishi bilan ijtimoiy ong shakllarining boshqa turlaridan alohida ajralib turadi. Binobarin, hikoya janri ijtimoiy-siyosiy tuzum, kishilar o'rtasidagi munosabatlarni, mamlakat hayotida yuz berayotgan turli-tuman o'zgarishlarni, bu o'zgarishlarda hukmron mafkuraning tutgan o'rnini xronotop va diniy mifologik motivlar orqali aks ettirishi bilan boshqa epik janrlardan alohida ajralib turadi.

Isajon Sultonning "Oydinbuloq" (1995), "Boqiy darbadar", "Ozod", "Bog'i Eram", "Hazrati Xizr izidan" to'plamlaridagi hikoyalari adibning II jildlik asarlarining I jildiga ham kiritilgan. Turli yillarda yozilgan "Avazboylik tantilar" (1990) Tilsim lashkari (1995), Bog'i Eram (1999), "Avliyo" (1999), Qismat" (2010), "Orif" (2010), "XXI asrning 8 yashar bolasi" (2010), "Ismsiz qahramon" (2010), "Suvdagi kosa" (2011) kabi ellikdan ortiq bu hikoyalarda turfa taqdirilar, hayotning o'zidek betakror va rang-barang voqealar tasvirlangan.

Isajon Sultonning "Tilsim lashkari" hikoyasi kunbotar paytida to'satdan qo'zg'algan kuchli shamol tasviri bilan boshlanadi. "Bu shamol yiliga bir marta, dov-daraxtlar kuz libosini kiyib, tevarak-atrof loyillab yonayotgan qizg'ish-za'far yaproqlar yog'ini ostida qolgan maxalda qo'zg'alar, tuni bilan olamning to's-to'polonini chiqarib, tong vaqtidagina tinar edi. Uning g'alati nom bilan atalishi haqida el og'zida ajoyib va qadimiy bir rivoyat"¹ yurishi bayonidan so'ng Muqanna haqidagi diniy hikoya bayon qilingan. Unga ko'ra, Buxoro va Samarqand oqchoponlari mag'lubiyatga uchrab, ularga ko'maklashish uchun kelgan ko'chmanchilar tarqalib ketgach, xalifa Mahdiy butun kuchini Muqannani qo'lga kiritishga safarbar etadi. Xalifalikka bo'ysungan barcha mo'minlar bu dajjolning o'ldirilishini talab etar edilar. Rivoyatga ko'ra, dajjol g'oyat badbashara, bir ko'zi uzum donasiday bo'rtib chiqqan maxluq bo'lib, qiyomat yaqin qolganida xudolik da'vosini qilib, yer yuziga chiqishi aniq edi. Hoshim binni Hakimda ham shu xususiyatlar mavjud bo'lib, u doimo niqobda yurar edi.

Muqanna Marv bozorining maydonida paydo bo'lganida qoq tush mahali edi. Jodu sohibining Bag'dod zindonida yotganini bilgan marvliklar uning bu zuhurotidan sarosimaga tushib, qocho boshladilar. "Oxirida dovyurakroq kishilardan iborat bir guruh qoldi. Muqanna bu kishilardan so'radi:

- Bilasizlarmi, men kimman? Yig'ilganlar javob berdilar:
- Ha, bilamiz, sen sipohsolor Hakimning o'g'li Hoshimsan.

¹ Султон И. Асарлар. 1 жилд. Ҳикоялар. – Тошкент: Фафур Гулом нашриёти, 2017. – Б. 31.

– Yo‘q, – dedi Muqanna. – Men sizlarning najotkoringizdirman. Bilingki, najot sizga Isodan yetsa, Iso menman, Musodan yetsa, Muso ham menman, Muhammaddan yetsa, Muhammad menman va najot Parvardigoringizdan yetsa, Parvardigoringiz ham mendirman!¹

Oradan bir qancha vaqt o‘tgach, Muqanna Naxshab yaqinida paydo bo‘ladi va odamlarga o‘ziga iymon keltirishlarini hamda xaloskor ekanligini aytadi. Shunda xaloyiq unga o‘tmishda barcha payg‘ambarlar o‘zlarining dalolat-mo‘jizalari bilan kelganliklarini, uning payg‘ambarligiga biror dalolati bor-yo‘qligini so‘rashadi. Muqanna ularga qarata agar osmonga yangi bir oy chiqarsa, shahodat keltirishlarini bildiradi. Odamlar rozi bo‘lib, shunga bay‘at qiladilar, Muqannaning sehri bilan Naxshab yaqinidagi quduqdan osmonga yana bir oy ko‘tarilib chiqadi. Aytadilarki, bu oy ichiga simob va ma‘dan aralashmasi to‘ldirilgan shisha edi. Yana aytdilarki, yo‘q, bu jodu edi. Qalbaki oy bir qancha fasl samoda haqiqiy oydan ko‘ra yorug‘roq nur sochib turdi.

Asarda ikkita voqea parallel tarzda yuz beradi, vaqt va makon jihatidan bir-biridan farqlanuvchi hamda biri diniy, ikkinchisi mashiy voqealarni o‘zaro bog‘lab turuvchi jihat tabiat hodisasi – kuchli shamol.

Hakim degan dehqon bahordan kuzga qadar dalada dehqonchilik qiladi, poliz boshidan beri kelmaydi. Qovun pishgach, ularning bir qismini bozorga olib borib sotadi, qolgan bir qismini oilasi uchun saqlaydi. Hakim bozorga yo‘l olar ekan, xotini undan bozorga ertaga borishini o‘tinib so‘raydi, biroq u xotining gaplariga quloq solmaydi. Dashtda tunab olgan Hakim sirli bir voqeaning guvohi bo‘ladi. U roppa-rosa bir yildan keyin, yana kuchli shamol esayotgan paytda uyiga qaytadi va xotinini mash‘um sirdan ogohlantiradi. Uning so‘zlariga ko‘ra, u endi odamlar orasiga qayta olmaydi. Har yili ayni bir paytda uyg‘onadigan bu shamol bekorga esmaydi, momaqaldiroq bekorga gumburlamaydi, balki bu pallada qoyalar suriladi, ming yil avval zarb etilgan jodu qopqalari ochiladi... bir lashkar chiqib keladi. Bu lashkar na o‘tda yonadi, na suvda cho‘kadi, uni na chopib bo‘ladi, na osib. Tuni bilan yer yuzini kezadi, shamol unga uvillab-o‘kirib hamroh bo‘ladi, shamol tinishi bilan lashkar yana tilsim g‘origa kirib berkinadi...

Dashtda Hakim otining kishnashidan uyg‘onib ketadi va boshi-oxiri ko‘rinmaydigan mahobatli bir lashkar o‘tib borayotganligini ko‘rib qoladi. Lashkarning dubulg‘alari oy nurida yiltillaydi, nayzalar yaraqlaydi, aslahalar jaranglaydi. Boshini ko‘targanini ko‘rgan to‘p oldida borayotgan oq tug‘li bir otliq yelday bo‘lib yoniga keladi, nayzasining yoni bilan bir uradi. Tipirchilab yotgan bu odamga otliq arqon tashlaydi-da, uni sudrab ketadi. Sonsiz-sanoqsiz, ulkan qo‘shindagi jangchilarning bari yosh, jangovar, barining ko‘zidan o‘t chaqnaydi, otlar osmonga uchaman deydi. Hakim shu tariqa o‘zi birinchi marta ko‘rib turgan qo‘shindagi askarlardan biriga aylanadi.

O‘shanda u bir-ikki soatga qolmay butun Turonni kezib chiqadi, keyin shamol lashkarni Hisor tog‘lari tomonga surdi. Qoyalar surilib, ichkariga kirganidan keyingina u bu tilsimlangan lashkar ekanligini tushunib yetadi. U o‘z ixtiyorisiz, majbur holda shu lashkarning askariga aylanaib qoladi.

Hikoyada Nurli Jamol sohibi – ulug‘ qudrat egasi obrazi bo‘lib, shamol chaqiradigan ham, momaqaldirok uyg‘otadigan ham, chaqmoq chaqnatadigan ham uning o‘zi... oradan bir yil o‘tgach, qoyalar yana suriladi, lashkar yana yorug‘ dunyoga chiqadi. Hakim xotiniga bu shamolning siri ana shu lashkardaligini va mana shu shamol esganida hech kim tashqarida yolg‘iz qolmasligini, qishloqlardan, kentlardan chiqmasligini hamda bolalar, avlodlar ehtiyot bo‘lishini tayinlaydi. Hikoyada Hakim odamlarni ogohlantirish uchun juda qisqa muddatga kelganligini bildiradi.

Turli manzil va makonda kechadigan ikki voqea orqali yozuvchi islom dini himoyalari va Muqanna o‘rtasidagi dushmanlikni, Muqannaning payg‘ambarlik, xudolik da‘vo qilishini, sehri-jodu bilan shug‘ullanishini, g‘ayrushuuriy voqelikni bayon qiladi. Asarning mohiyatida taqdiri azal, inson ongida kechadigan istaklarning chek-chegara bilmasligi, tabiat va inson hayotining bir-biriga chambarchas bog‘liqligi g‘ayritabiiy voqealar tizmasida ochib berilgan.

Milliy istiqolol tufayli mustabid tuzum tomonidan doimiy nazoratda bo‘lgan badiiy ijod tamomila yangilandi. Erkin A‘zam, Xurshid Do‘stmuhammad, Nazar Eshonqul, Abduqayum Yo‘ldoshev, Luqmon Bo‘rixon singari yozuvchilar bir-biriga o‘xshamaydigan, biri ikkinchisidan

¹ Султон И. Асарлар. I жилд. Ҳикоялар. – Тошкент: Фафур Фулом, 2017. – Б. 35.

o'zining syujet, kompozitsiyasi, g'oyaviy yo'nalishi bilan ajralib turadigan asarlar yaratdilar. Jumladan, unda voqealar kutilmagan yakunga ega bo'lishi bilan birga, turli makon va vaqtda kechadi, diniy-mifologik va real hayotiy haqiqatlar tabiat hodisalari bilan uyg'unlashadi.

Yozuvchi Xurshid Do'stmuhammadning "Bozor" romanida va "Jajman" hikoyasida bozorda paydo bo'lgan maxluq bilan asar qahramonlarining islomiy aqidalarga asoslangan fikr-o'ylari zidlantirilgan. Olamning mehvarini tutib turgan kuch halollik, oqibat va odamiylik ekanligiga diqqat qaratilgan. Uning "Beozor qushning qarg'ishi", Ibn Mug'anniy", Otamning oshnasi", "Oqimga qarshi oqqan gul", "Hasharchilar", "Alam", "Ko'chish", "Qazo bo'lgan namoz" singari hikoyalarda yangicha ruh ustuvorlik qiladi, bu asarlarda yarim realistik, yarim fantastik tasvirlar, falsafiy ramzlar, diniy asotir va rivoyatlar qorishiq holda namoyon bo'ladi.

Adabiyotshunos Damin To'rayev Xurshid Do'stmuhammadning qator hikoyalarini tahlil qilgan ekan. "Ibn Mug'anniy" hikoyasi realizmdan juda uzoq, fantastika uchun ham notabiiy badiiy uslub tanlangan"ligini qayd etadi va bu notabiiylik, avvalo, hikoya syujetining o'ta shartlilikida ko'zga tashlanishida, deb alohida ta'kidlaydi¹.

Bu asarda musiqa ustoz bo'lgan Mug'anniy va uning o'g'li Ibn Mug'anniy to'g'risida, insonning amali va taqdirining bir-biriga bog'liqligi haqida hikoya qilingan. O'g'il otasining kasbini davom ettirmaydi, undan meros bo'lib qolgan noyob musiqa asboblari chordoqqa shunchaki tashlab qo'yadi. Shunda favqulodda hodisa yuz beradi, Ibn Mug'anniyning hovlisi odamni ko'mib yuboradigan darajada qor ostiga qoladi. Ibn Mug'anniy ana shundan so'ng o'zining xatosini tushunib yetadi, agar bitta kuy chalsa, bu qorlarning erib ketishi haqida afsuslanib o'ylaydi.

Hikoya boshidan oxirigacha tom bo'yi qorga qarshi kurash tasviridan iborat. "Uning toqati toq bo'lgani ustiga yoqqan qor haddidan oshaverdi – bo'ron ko'tarib. To'fon ko'tarib yog'adigan odat chiqardi – qorli shamol uyurlari kunlar, haftalar, oylar tinim bilmas, daydi shamollar olis va yetti yot begona yurtlarga yog'ajak qorlarni uchirib-ko'chirib kelib shu bog' hovli ustidan sochar, ayozli shamol go'yo o'chakishgandek Mug'anniyning yetti pushti davru davron surgan shu mo'jaz bog' hovlini ko'mib, yer yuzidan yo'qotib yuborishga jahd qilgandek qor yog'averar, yog'averar edi..."².

Hikoyada insonning san'atsiz yashashi ulkan fojia ekanligi, san'at, ijod bevosita insonning o'zligini tanishi bilan bog'liqligi, oliy qadriyatlarga og'ishmay amal qilishi lozimligi, san'at, aslida, insonning ma'naviy-ruhiy ehtiyoji ekanligi tasvirlangan. Ilohiy qonuniyatlarga qarshi borish tanazzulga olib kelishi tasvirlangan hikoyada shaxs va e'tiqod masalasi yoritilgan. Bir-birini to'ldirib turuvchi mazkur ikki tushuncha inson hayotining mazmun-mundarijasini belgilaydi. Aks holda, uning boshqa ong-tafakkursiz yaratilardan farqi qolmaydi. Insonning insonligi o'z xotirasi, o'tmishi, ajdodlariga ehtirom va muhabbatidir.

Yozuvchi mana shu g'oyani shartli tasvir, ramzlar, g'aritariy voqealar vositasida o'quvchi ko'z o'ngida g'avdalantiradi. Kitobxon ro'y berayotgan g'aroyib voqeani xuddi o'z ko'zi bilan ko'rib turgandek bo'ladi.

Xronotop va diniy-mifologik motivdan foydalanish asar mohiyatiga sirlilik bag'ishlaydi, o'quvchining asarga bo'lgan qiziqishini oshiradi, uning o'qimishligini orttiradi. Bundan tashqari, voqelikni obrazli idrok qilish malakasini shakllantiradi. Zamon va makonni tasvirlash orqali yozuvchi aytilishi taqiqlangan fikrlarini oydinlashtiradi, tarixiy voqelikka baho beradi, fosh qilmoqchi bo'lgan illatlarni g'oyaviy jihatdan asoslab beradi, o'zaro qorishiq ikki voqea odatda, bir-birini to'ldiradi, o'zaro qiyoslash natijasida aytilmoqchi yoki ko'rsatilmoqchi bo'lgan voqeaning ta'siri kuchayadi. Xurshid Do'stmuhammad asarlarida mifologik tasavvurlar, jahon so'z san'atining nodir asotir, rivoyatlari, diniy hikoyalar real voqelik bilan sintezlashganligini ko'rish mumkin.

Buning eng yorqin misoli sifatida "Bozor" romani va "Jajman" hikoyalarini ko'rsatish mumkin. "Jajman"da xaridorlar haqqiga xiyonat qilayotgan savdogarlarning mollariga tim orasidan chiqib kelgan maxluq zarar yetkazadi. Maxluq – kundan kunga bozorda avj olayotgan nafs timsoli, uni yo'qotib, o'ldirib bo'lmaydi, faqat jilovlash mumkin. Diniy qarashlar bilan uyg'unlashib ketgan ijodkorning falsafiy konsepsiyasi bozor yetakchisi obrazida

¹ Тўраев Д. Рангин тасвирлар жилоси. – Тошкент: Akademnashr, 2014. – Б. 60.

² Дўстмухаммад Х. Беозор қушининг қарғиши. Ҳикоялар. – Тошкент: Шарқ, – Б. 159.

mujassamlashgan. “Hikoyada, – deb yozadi D.To‘rayev, – badiiy uslubdagi yangilikdan tashqari poetik g‘oya va syujet ham yarim realistik, yarim fantastik tasvirlar ham, botiniy, falsafiy ramzlar ham tabiiy, hayotiy o‘ziga xos bo‘lib, bu asar, bizningcha nafaqat Xurshid Do‘stmuhammad ijodida, o‘zbek badiiy nasrida ham yangi sahifadir”¹.

Adabiyotshunos olim to‘g‘ri ta’kidlaganidek, Xurshid Do‘stmuhammad hikoyalari til, uslub, obrazlar dunyosi, voqealar bayonidagi o‘ziga xoslik, qahramon psixologiyasini ochib berishda taftish yo‘lining tanlanishi, voqealarga emas, balki qahramon botinida kechayotgan qarama-qarshilikning akslantirilishi kuzatiladi. Voqealar rivojiga o‘tmish va bugun bir vaqtning o‘zida namoyon bo‘ladi, davrning eng muhim muammolari ramzlar vositasida ko‘rsatiladi. Asarda voqealarning yuz berishidan ko‘ra, uning kelib chiqish sabablari, oqibati va natijasi quyuq falsafiy shakllarda ochib beriladi.

“Bozor” romani va “Beozor qushning qarg‘ishi” hikoyalari qahramonlari Fozilbek va Qadriya. Ikki hikoyadan iborat bo‘lgan “Beozor qushning qarg‘ishi”da qaldirg‘ochlar haqidagi hikoya Qadriyaning bolaligini eslab aytiladi. Biri ikkinchisini to‘ldirib turgan ikki hikoyaning mohiyatida insoniylik, mehr-oqibat ulug‘lanadi. Qadriya ko‘ngli toza, samimiy, Fozilni xuddi ukasidek yaxshi ko‘radi. Biroq Fozil birmuncha o‘zbekchilikni, o‘zbekona odob, or, nomus, uyatni unutgan, yangi davrning bemaza odatlarini o‘ziga singdirishga ulgurgan, milliy mentalitetga xos bo‘lgan odatlarga unchalik rioya qilmaydigan yigit. Lekin u hali o‘zligini to‘la boy bermagan, qalbining tubida vijdoni tirik. Uning Qadriyaga bo‘lgan munosabati kitobxonni avvaliga ranjitishi, uning xatti-harakatlarini hazm qilolmasligi, tabiiy. Roman va hikoyada tasvirlangan Fozilbek va Qadriya obrazlari birmuncha farq qiladi. Romanda bu obrazlar orqali yozuvchining falsafiy konsepsiyasi va g‘oyaviy maqsadi ro‘yobga chiqadi, ular ilohiy-irfoniy ta’limotga amal qiluvchi, hayotning murakkabliklarini teran anglagan, o‘zini tanigan insonlar sifatida tasvirlanadi.

“Donishmand Sizif”, “Bozor” romanlarida bo‘lgani singari mazkur hikoyada ham qahramonlar ichki olami diniy-mifologik tasavvurlar vositasida ochib beriladi.

Xullas, xronotop va diniy-mifologik motivlardan foydalangan ijodkorlardan Fitratning “Qiyomat”, Isajon Sultonning “Tilsim lashkari”, Xurshid Do‘stmuhammadning “Ibn Mug‘anniy”, “Beozor qushning qarg‘ishi” hikoyalari adiblarning o‘zlariga xos uslublari – poetik konsepsiyalari o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Султон И. Асарлар. 1 жилд. Ҳикоялар. – Тошкент: Фафур Фулом нашриёти, 2017. – Б. 31.
2. Султон И. Асарлар. I жилд. Ҳикоялар. – Тошкент: Фафур Фулом, 2017. – Б. 35.
3. Тўраев Д. Рангин тасвирлар жилоси. – Тошкент: Akademnashr, 2014. – Б. 60.
4. Дўстмуҳаммад Х. Беозор қушининг қарғиши. Ҳикоялар. – Тошкент: Шарқ, – Б. 159.
5. Тўраев Д. Рангин тасвирлар жилоси. – Тошкент: Akademnashr, 2014. – Б. 61.

Nashrga f.f.d. G.Ernazarova tavsiya etgan

МАВЛОНО РУМИЙ “МАСНАВИЙИ МАЪНАВИЙ” АСАРИНИНГ ТУРК АДАБИЁТИ ТАРАҚҚИЁТИГА ТАЪСИРИ

Жумаев Р.Н. (ҚарДУ)

Аннотация. Маколада Мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий” асарининг Рум адабиётига кўрсатган таъсири масаласи ёритилган. Турк адабиётида Мавлоно “Маснавийи маънавий” асаридан таъсирланган дастлабки ижодкор Султон Валад ва унинг Мавлонога издошлик асосида яратган маснавийси “Рубобнома” ҳисобланади. Ахмад Гулшаҳрийнинг “Мантиқ ут-тайр” асаридagi бир қатор ҳикоятлар “Маснавийи маънавий”дан ижодий ўзлаштирилганлиги иккала асардан ўрин олган айрим ҳикоятларнинг қиёси асосида кўрсатиб берилди. Шунингдек, Мавлавия тариқати шоирлари шеърлятида Мавлоно тимсоли талқинлари ҳақида сўз юритилди.

¹ Тўраев Д. Рангин тасвирлар жилоси. – Тошкент: Akademnashr, 2014. – Б. 61.

Таянч сўзлар: *Румий, адабиёт, маснавий, мавлавия, тариқат, шоир, дин, тасаввуф, валий, шайх, пир, мурид, комил инсон, маънавий, руҳоний, султон ул-орифин.*

ВЛИЯНИЕ "МЕСНЕВИЙ МАЪНАВИЙ" МЕВЛАНО РУМИ НА РАЗВИТИЕ ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. В статье анализируется влияние произведения Мевлана Джалалиддина Руми "Месневи маънави" на тюркскую литературу. В тюркской литературе (после XIII века) Султан Велад был один из первых поэтов, в творчестве которого ощущалось влияние произведения Мевлана Джалалиддина Руми "Месневи маънави". Его месневи "Рубабнаме" создан непосредственно под влиянием "Месневи маънави". Другой поэт Ахмед Гюлшахрий в своём произведении "Мантик ут-тайр" (на тюркском языке) заимствовал несколько рассказов от "Месневи маънави" и их переработал. В статье проведён сопоставительный анализ и выявлены общие, схожие черты и исключительная своеобразность этих рассказов. В том числе в статье анализируется образ Мевлана в лирике поэтов тариқата мевлавия.

Ключевые слова: *Румий, литература, месневий, мевлавия, тариқат, поэт, религия, суфизм, валий, шейх, пир, мурид, совершенный человек, духовный, духовный, духовный служитель, султан ул-орифин.*

THE INFLUENCE OF MAVLANO RUMI'S "MASNAVYI MAANAVIY" ON THE DEVELOPMENT OF TURKISH LITERATURE

Annotation. The article analyzes the influence of the work of Mevlana Jalaliddin Rumi "Mesnevi manavi" on Turkish literature. In Turkish literature (after the 13th century) Sultan Velad was one of the first poets whose work was influenced by the work of Mevlana Jalaliddin Rumi "Mesnevi manavi". His mesnevi "Rubabname" was created immediately under the influence of "Mesnevi manavi". Another poet Ahmed Gylshahriy in his work "Mantik ut-tayr" (in Turkish) borrowed several stories from "Mesnevi manavi" and reworked them. The article carried out a comparative analysis and revealed common, similar features and exceptional originality of these stories. In particular, the article analyzes the image of Mevlana in the lyrics of the poets of the Mevlaviya tariqa.

Key words: *Rumi, literature, masnavi, mawlawiya, tariqat, poet, religion, mysticism, guardian, sheikh, pir, murshid, perfect person, spiritual, priest, sultan ul-arifin.*

Мавлоно Жалололидин Румий ҳам улуғ шахсияти, ҳам асарлари билан Шарк адабиётида буюк ўрин эгаллаган. Бундай мартаба ва мавқе бошқа ҳеч бир шоир ёки ёзувчига насиб этмаган деса, хато бўлмайди. Румий даҳосига эътибор ва эҳтиром тириклик чоғлариданоқ бошланган. Бу тўғрида Фаридун Маждуддин Сипаҳсолор "Рисолайи Сипаҳсолор. Ҳазрати Мавлононинг манқабалари" ва Аҳмад Афлокийнинг "Манокӣб ул-орифин" асарларида жуда кўп қимматли маълумотлар мавжуд. Профессор Амил Чалабий ўғли "Турк адабиётида маснавий" номли йирик тадқиқотида XIII асрда яшаб ижод этган Юсуф Маддох, Алвон Чалабий, Шайхий, Аҳмадий сингари бир неча шоирлар Мавлоно таъсирида маснавийлар яратганлигини ёзади. Олим Хатибий ўғли деган шоирнинг "Баҳр ул-ҳақоик" асаридан:

Жалололидини Мавлоноийи аъзам,

Ким улдур мафҳари марди муаззам,

деган байтни келтириб шундай дейди: "Муҳаққакки, бундай таърифларнинг туғилишида Мавлононинг асарларидан ташқари шахсиятининг, бир валий ўлароқ тан олинишининг ҳам роли бўлгандир".

Румийшуносликда "Маснавий"дан чуқур таъсирланган шоир сифатида биринчилардан бўлиб Султон Валаднинг номи ҳам тилга олинади. Шу ўринда Румийнинг ўғли Султон Валад маснавийлари тўғрисида ҳам икки оғиз сўз айтиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. У 1291 йилда "Ибтидонома" номли маснавийсини яратган. Форсий тилда яратилган бу асарнинг 76 байти туркча. Кейинроқ ёзилган "Рубобнома" асаридаги туркий тилдаги мисраларнинг миқдори 324 тага етади. Агар "Ибтидонома" Санойининг "Ҳадиқат ул-ҳақиқат" асари вазнида яратилган бўлса, "Рубобнома" "Маснавийи маънавий" вазни (рамали мусаддаси максур)да ва Мавлонога издош ўлароқ ёзилган. "Рубобнома"нинг биринчи байти "Найнома"даги илк байтни эслатади ва у қуйидагичадир:

*Бишнавед аз нолаи чангу рубоб,
Нуктаҳои шиқ дар ҳар гуна боб.*

Мазмуни: *Чанг ва рубоб нолаидан шиқнинг нозик сирларини фаҳм айланг.*

Амил Чалабий ўғлининг эътирофича, “Рубобнома”даги туркий байтларда ҳам Мавлононинг таъсири очиқ-ойдин кўринади. “Мавлононинг мадҳи билан бошланган ушбу манзуманинг асосини дидактик моҳиятдаги диний ва тасаввуфий ҳақиқатлар ташкил этади”. Бу асар “Гулшаннома” деб ҳам юритилган.

Султон Валаднинг учинчи маснавийси “Маснавийи Валадий”, “Маснавийи Валад” ва “Валаднома” каби номлар билан юритилади. Эронлик адабиётшунос олим Жалолиддин Хумойнинг фикрига кўра, “Валаднома” Мавлононинг таржимаи ҳоли, кечмиши, устоз ва шайхлари, муридлари ва хонадони ҳақида маълумот берувчи энг қадимий, айна пайтда тарихий ҳақиқатга асосланган энг мўтабар манба ҳисобланади.

Султон Валад кичик лирик жанрларда ёзилган шеърларида ҳам Мавлонога эргашган. Ҳеч шубҳасиз, Султон Валад юксак ижодий ва инсоний фазилатларни эгаллашида ҳам, тариқатда касби камол топишида ҳам Мавлоно берган таълим-тарбия ва ўғитларга сўзсиз амал қилишидан ташқари, падари бузрукворини ҳар томонлама ўзи учун ибрат деб билган. Буни ўзининг ғазалларидан бирининг мақтасида шундай эътироф қилган:

*Валадро нест илму не валоят,
Жуз он илму валоят, к-аш падар дод.*

Мазмуни: *Валадда отаси берган илм ва валийликдан бўлак ҳеч нима йўқдир.*

“Маснавийи маънавий”дан таъсирланиш дастлаб ундан келтирилган байтлар тарзида кўзга ташланган бўлса, кейин айрим ҳикоятларни танлаб олиш, “Маснавийи маънавий”га шарҳлар ёзиш, уни таржима қилиш билан тараққий топиб борган.

Энди бевосита ҳикоятлар таржимаси ҳақида гапириладиган бўлса, бу ишни усмонли турк адабиётининг таниқли вакилларида бири киршаҳарлик Аҳмад Гулшаҳрий бошлаб берган. Гулшаҳрий салмоқли ижод соҳиби бўлган. У лирик шеърлар ёзиш билан бир қаторда тасаввуфий мазмундаги маснавий ва аруз илмига бағишланган бир рисоланинг муаллифи ҳамдир. Шунингдек, Гулшаҳрий форсий тилда Қуръон ва “Маснавийи маънавий”га асосланиб, “Фалакнома” деб номланган диний-ирфоний мазмундаги асарни ҳам мерос қолдирган. Лекин унга шуҳрат келтирган асар буюк мутасаввиф шоир Фаридиддин Аттор “Мантиқ ут-тайр”ининг туркча таржимасидир. У бу ишни 1317 йилда ниҳоясига етказган. Бироқ, Гулшаҳрийнинг ушбу таржимаси “Мантиқ ут-тайр”нинг тўла маънодаги, айнан таржимаси эмас. Чунки асарнинг номи Фаридиддин Атторнинг достони билан ўхшаш бўлса-да, унинг маъноси ва мундарижаси бутунлай ўзига хосдир. Гулшаҳрий бу асарида Аттор достонидаги ҳикоятлар ўрнига “Калила ва Димна”дан, “Қобуснома”дан ва “Маснавийи маънавий”дан танланган ҳикоятларни киритган. Уларнинг айримлари эса, “Шайх Саъдий асарлари ва Низомий достонлари таркибидаги ҳикоятлардан илҳомланиб ёзилган”.

Бундан ташқари, “Мантиқ ут-тайр”даги “Шайх Санъон” ҳикояти билан “Маснавийи маънавий”нинг илк ҳикояти “Подшоҳ ва заргар”да ҳам баъзи ўхшашликлар мавжудлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Гулшаҳрий таржима қилган ҳикоятлари билан “Маснавийи маънавий”даги ҳикоятлар муқояса қилинса, шоирнинг уларга қандай муносабатда бўлганлиги аниқ кўзга ташланади. Аввало, “Тўти ва хожа” ҳикояти таржимасига тўхталсак.

Ҳажм нуктаи назардан қаралса, Гулшаҳрий бу ҳикоятни 110 байтда ифодалаганини кўрамиз. Ҳолбуки, бу ҳикоят “Маснавийи маънавий”да 145 байтни ташкил этади ва бу байтларнинг кўпчилиги панд-насихат мазмунига эга. Гулшаҳрий эса, панд-насихатга кўп ўрин ажратмайди. У ўз мақсадига мувофиқ равишда иш кўради. Чунончи, Румий ҳикоятида асосий мақсад 48 байтда акс эттирилган. Қолган 97 байт панд-насихатга бағишланган. Гулшаҳрий эса Аллоҳ мадҳ этилган 5 байтдан кейин танбехга ўтиб, 10 байтдаёқ уни ниҳоясига етказиб, сўнг асл мазмун баёнига киришади.

Гулшаҳрий таржима жараёнида ўзидан “кўшиш” усулини муваффақият билан татбиқ этади. “Арслон ва товушқон” ҳикоятида ҳам дастлабки икки байтдан кейин ўзи бир қанча байтларни ижод қилади. Табиат манзараси тасвирланган қуйидаги гўзал сатрлар унинг Румий сўзларидан илҳомланганлигини намоён этади:

*Ким магар Наврӯз фаслиндаки бог,
Ҳар ёна ёндурур эди бир чароғ.*

Гулшаҳрий “Арслон ва товушқон” ҳикоясининг кейинги қисмини таржима қиларкан, яна 70 дан ортиқ янги байтлар яратади. Бу ҳолат “Оғзига илон кирган одам”, “Товуқ ва ғоз” ҳикоятларида ҳам кузатилади. Бизнинг назаримизда, Фаридиддин Аттордек буюк санъаткорнинг асарини таржима қила туриб, унга “Маснавийи маънавий”дан ҳикоятлар олиб кирилиши, бир жиҳатдан, Гулшаҳрийнинг қалбан Жалолоиддин Румий ижодиётига теран боғланганлигини кўрсатса, иккинчи томондан, Мавлононинг сўзлари ҳатто таржимада ҳам ижодий янгиликлар яратишга чорлаганлигини исботлайди.

Турк адабиётида Мавлоно Жалолоиддин Румий адабий меросидан, хусусан, “Маснавийи маънавий” асаридан таъсирланиш билан бир қаторда Ҳазрати Мавлонони улуғлаш, унинг пок сиймосини ардоқлаш, юксак маънавий ва руҳоний оламини юқори даражада кадрлаш, султон ул-орифининг файзу баракотидан файзёб бўлиш, ҳаётӣ фаолият давомида Мавлонодан мадад сўраш, унинг руҳидан маънавий ва руҳий куч-қувват олиш иштиёқи, Ҳақ орифининг ҳаёт йўли ва тасаввуфий тажрибасига бўлган қизиқиш Мавлоно замондошларидан тортиб то бугунги кунгача барча ижодкорларни кўлига қалам олишга ундаган, албатта. Мавлоно васфига бағишланган шеърият ўз кўлами ва мазмун-мундарижасининг кенглиги жиҳатидан турк адабиётида алоҳида бир мавзунини ташкил қилади.

Таниқли турк олими Нажиб Фозил Дуру Мавлоно ижоди, маърифати ва руҳониятининг XIII асрдан кейинги Рум ва умуман турк адабиётига кўрсатган самарали таъсирини кўйидагича изоҳлайди: “Рум унинг ҳиммати билан маориф боғчасига айланган”.¹

Нажиб Фозил Дуру ўз тадқиқотларида Мавлоно Жалолоиддин Румий яшаган даврдан бошлаб улуғ мутафаккир ва султон ул-орифинга румлик илм ва ижод аҳли томонидан чексиз ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиб келинганини, айниқса, мавлавия тариқатига мансуб шоирлар ижодида Мавлоно тимсоли тасвири ва “Маснавийи маънавий” асари тавсифи муҳим ўрин эгаллашини алоҳида таъкидлайди.

Маълумки, турк адабиётида мавлавия шоирлари ижоди тадқиқи ва уларнинг нашрига алоҳида эътибор қаратилган. Мавлавия шоирлари ижодини ўрганиш борасида амалга оширилган тадқиқотлар ҳақида гап кетганда, энг аввало, мавлавия шайхларидан Асрор Даданинг “Тазкирайи шуаройи Мавлавия” асарини тилга олиш лозимдир. Шунингдек, Меҳмет Ўндер, Фейзи Халижий, профессор Саим Сакаўғлунинг бу соҳада амалга оширган тадқиқотларни санаб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Нажиб Фозил Дуру томонидан тайёрланган “Мавлавиёна шеър гулдастаси” тўплами мавлавия тариқати шоирлари ижодини ўрганишда, мавлавия шоирлари шеъриятининг мавзуси, мазмуни ва ғоявий-бадиий йўналишини белгилашда муҳим аҳамият касб этади.

Нажиб Фозил Дуру мавлавия шоирлари ижодини ўрганиш соҳасида олиб борган кўп йиллик тадқиқотларидан келиб чиқиб румлик шоир ва ижодкорлар, маънавият ва маърифат намояндалари, аҳли тариқат ва Ҳақ ошиқлари томонидан Жалолоиддин Румий куйидаги исм ва сифатлар билан улуғланганлигини қайд этиб ўтади:

“Ҳазрати Мавлоно билан бирга: Жалоли Рум, Жалолоиддин Румий, Мавлоно Рум, Монлайи Рум, Муллои Рум, Орифи Рум, Султони Рум, Ҳазрати Мулло Жалолоиддин, Ҳазрати Мавлоно, Пир, Жаноби Пир, Ҳазрати Хомӯш, Хункор, Хункори Акбар, Хункори Кабир, Ҳазрати Хункор, Ҳазрати Хункори Акбар, Ҳазрати Султон, Ҳазрати Мавлавий, Жаноби Мавлавий, Мулло, Мулло Хункор, Мулло Жалол, Пири тариқат, Султони Бузурги Уламо, Шаҳриёри Куниё, Пайғамбари Рум, Муршиди Рум”.²

Нажиб Фозил Дуру Жалолоиддин Румий адабий мероси, хусусан, унинг “Маснавийи маънавий” асарининг турк адабиёти тараққиётидаги аҳамияти беқиёс эканлигини таъкидлар экан, унинг пири тариқат ва муршиди комил сифатидаги фаолияти илму ирфон

¹ Нажиб Фозил Дуру. Мавлавия шоирларида Мавлоно портрети. Мавлоно ижодини ўрганилиши бўйича Халқаро конференция материаллари. – Анқара, 2000. – Б. 430.

² Кўрсатилган манба. – Б. 389.

муҳиблари ва тасаввуф тариқати мухлислари учун ҳар томонлама ибратли бўлганлигини кўрсатиб ўтади.

Нажиб Фозил Дуру Мавлоно тасаввуфий қарашларининг ислом тасаввуф тариқатларига ҳам кучли таъсир ўтказганини айтиб, нақшбандия тариқатининг пири Баҳоуддин Нақшбанд тариқатидаги одоб ва арконларни ундан олган, деган фикр-қарашни баён қилади.¹

Мавлоно шахсиятига бўлган эҳтиром сабаб Рум ўлкасида яшаб ижод қилган кўплаб шоирлар, жумладан, мавлавия тариқатига мансуб ижодкорлар Мавлоно мадҳига бағишланган турли жанрдаги шеърлар яратишган. Табиийки, бу шеърларда Мавлононинг илми, ирфони, маърифати, тариқатдаги ўрни ва эришган мақоми, шайху авлиёлиги, ўз замонасидаги олим ва фозиллар ўртасидаги обрў ва эътибори, иқтидор ва салоҳияти, юксак камолоти ва олий инсоний фазилати, баланд руҳонияти, ҳиммат ва шижоати, кашфу кароматлари юқори даражада таърифланган эди.

Нажиб Фозил Дуру мана шундай шеърларда келтирилган Мавлононинг адабий моҳиятдаги исм ва сифатларини куйидагича тартибда келтириб ўтади: “Боғбон, Баҳри маориф, Фотиҳи авбоб, Қуфл (Калид), Ҳоди, Ҳаким (Султон, Подишоҳ, Шох, Хусрав, Шаҳриёр), Хотам, Хизр, Хуршид, Меҳр (Қуёш), Исо (Масих, Масихо, Рухуллоҳ), Қутб, Ғавс, Валиюллоҳ, Лукмон, Моҳ (Ой), Маъшуқи илоҳий, Мазҳар, Машрик, Маҳдий, Мард, Мусо, Муршид (Раҳбар, Пешво, Раҳнамо, Сарвар, Пешрав), Пайғамбар (Пайғамбари Ишк, Пайғамбари Рум, Ваҳийовар, Рухи Мурсал), Рухи Султоний, Шабчироғ, Нур, Вориси Расул, Вориси сирри набий, Вард (Гул), Ғунча”²

Маълумки, Мавлоно Жалолиддин Румий таваллудининг 800 йиллиги муносабати билан ЮНЕСКО 2007-йилни бутун дунёда “Жалолиддин Румий йили” деб эълон қилган эди. Бу башарият тарихида илк бор бир йилни бутун дунё бўйлаб битта инсон номи билан аталиши эди. Шу муносабат билан Туркияда Мавлоно Жалолиддин Румий ижоди намуналари билан бир қаторда турли давру замонларда у ҳақда ёзилган манокӣблар, рисоалар, шунингдек, улуғ ориф ва мутафаккир шахсига мадҳу санолар айтилган шеърлар, асарларига битилган тафсир ва шарҳлар қайта ва қайта нашр этилди.

Мавлоно Жалолиддин Румийга бағишланган тантаналар арафасида 2006 йил Коня шаҳрида туркиялик румийшунос олимлар Иброҳим Демирчи ва Энес Теслим томонидан “Мавлоно ҳақидаги шеърлар антологияси” (“Mevlana hakkinda siirlar antolojisi”) китоби нашр этилиб, унда XIII асрдан бошлаб то XX аср аввалларигача яшаган мавлавия шоирларининг Мавлоно Жалолиддин Румий ҳақида ёзган энг сара шеърлари танлаб олиниб, мазкур китобга киритилган эди. Тўпламда юқорида зикр этилган даврлар оралиғида яшаган ва мавлавия шоирлари, мавлавия тариқати шайхлари, Мавлоно Румий авлодлари, румийшунос олимлардан иборат бўлган 73 нафар ижодкорнинг йигирмага яқин лирик жанрда ёзилган саксондан ортиқ шеърлари жой олган. Бу шеърларда Мавлононинг пир ва муршиди комиллиги, валийлик сифатлари ва кашфу каромат соҳиби эканлиги, комил инсонлиги, мавлавия тариқати, рақсу самоъ базми, Мавлононинг кўзи, юзи, чеҳрасидаги илоҳий нур, унинг фақри (фақирлиги), кулоҳи (бош кийими), пойпўши (оёқ кийими), пашминапўшлиги (юнгдан тайёрланган оддий суф кийим кийиши), “Маснавийи маънавий” асарининг Шарқ ислом ва бутун дунё халқлари маънавий оламини юксалтиришдаги аҳамияти шеърӣй йўлда гўзал сўз ва иборалар билан тараннум этилган. Бу шеърларнинг аксарияти анъанавӣй Шарқ лирикаси намуналаридан иборат. Шу билан бир қаторда айрим шеърларнинг шакли ва номланиши бир-бири мувофиқ келмайди. Шеърларнинг аксарият қисмини ғазал ташкил қилади. Уларнинг сони 42 та. Анъанавӣй жанрлардан рубоӣй (9 та), мадҳия (1та), маснавий (1та), мураббаъ (3та), муҳаммас (1та), мусаддас (3та), мукаррар мусаддас (1та), мусамман (1та), тахмис (2та), таржиъбанд (1та), наът (3та), саломнома (1та), фаҳрия (“Фаҳрия дарवेशона”, 1та), қасида (3та), қитъа (1та), ниёз (мураббаъ тарзида ёзилган, 1та), каби шеърӣй шакллар мавжуд.

¹ Кўрсатилган манба. – Б. 429.

² Кўрсатилган манба. – Б. 394.

Тўпламда сарлавҳада жанри кўрсатилмаган шеърлар ҳам бор. Булардан Шараф Хонимнинг (1809-1860) “Дар ҳаққи Ҳазрати Мавлоно” (Мавлоно Ҳазратлари ҳақида) ва Одила Султоннинг (1825-1898) “Дар васфи пируни исна ашар қуддиса асрорухум” (Ўн икки пир васфида – Аллоҳ уларнинг сирларини муқаддас қилсин) кўрсатиш мумкин.

Ушбу тўпламда Мавлонога бағишлаб ёзилган учта наът киритилган. Улардан биринчиси тахминан XVII-XVIII асрлар оралиғида яшаган шоир Соқиб қаламига мансуб бўлиб, “Наъти шарифи Ҳазрати Худовандигор қуддиса сирруҳул-азиз” (“Ҳазрати Худовандигорнинг наъти шарифи Аллоҳ уларнинг азиз сирларини муқаддас қилсин”) деб номланган. Наът 16 байтдан иборат ва у аа, ба, ва, га... тарзида қофияланган.

Иккинчи наът “Наъти Жалол ул-Ҳақ вад-Дин” (“Жалол ул-Ҳақ вад-Дин наъти”) деб аталган. Бу наът 18 байтдан таркиб топган. Қофияланиш тизими аа,ба, ва, га тарзидадир.

Учинчи наътга “Дар наъти Ҳазрати Мавлоно қуддиса сирруҳул-азиз” (“Ҳазрати Мавлоно наъти Аллоҳ уларнинг азиз сирларини муқаддас қилсин”) деб сарлавҳа қўйилган. Унинг ҳажми 24 байт. Қофияланиш тизими аа,ба, ва, га кўринишида бўлиб, “иштиёқ” сўзи наътнинг бошидан охиригача радиф вазифасини бажарган.

“Мавлоно ҳақидаги шеърлар антологияси” (“Mevlana hakkında siirler antolojisi”) китобига киритилган шеърларнинг мазмун-моҳияти ҳамда мавлавия шоирлари наздида Мавлононинг маънавий-руҳоний олами ҳамда бадиий портрети қандай тасвирлангани хусусида тасаввур ҳосил қилишимиз учун бир-икки мисоллар келтириш билан чекланамиз.

Шоир Самтий XVII-XVIII асрларда яшаб, ижод қилган. Мавлоно адабий мероси ва тариқат йўлига катта қизиқиш билан қараган, унинг мухлис ва муҳибларидан бўлган. Самтийнинг саломнома шеъри мусаддас жанрида ёзилган.¹ Шеър 8 банд, ҳар бир банди 6 мисрадан, жами 48 мисрадан иборат. Мусаддасда Мавлоно Румий ва унинг “Маснавий маънавий” асари бир донишмандлик ҳамда чексиз муҳаббат, севги ва садоқат туйғуси билан васф этилади. Биз фақат унинг биринчи бандини келтириш билан кифояланамиз:

*Ассалом, эй воқифи сирри азал, баҳри улум,
Ассалом, эй каъбайи ушишоқи султони русум,
Ассалом, эй хоки пойинг сурмайи чаими хумум²,
Ассалом, эй дарғаҳингдур малжайи³ хосу умум,
Ассалом, эй воқифи илми Набий Монлайи Рум,
Ассалом, эй Маҳдийи дин Ҳодийи жумла улум.*

Кейинги шеър муаллифи Сидқий номли шоир бўлиб, Самтий билан бир даврда яшаган. Сидқийнинг Мавлонога бағишлаб ёзган шеъри ҳам мусаддас жанрида битилган. Аммо у ҳажм жиҳатидан Самтий шеъридан анча кичик бўлиб, бор-йўғи 4 банд, 24 мисрани ташкил этади.⁴ Сидқий ҳам худди Самтий каби ўз мусаддасида Ҳазрати Мавлононинг руҳоният аҳли, тасаввуф йўли арбобларига макбул ва манзур жиҳатлардан таърифлайди:

*Кошифи асрори Ҳақ, донандайи фазлу камол,
Матлаъи анвори ҳикмат, довари фархунда дил,
Мақтаъи назми каромат, Хусрави ибрат мақол,
Пири аркони тариқат, шоҳиди фаррух жамол,
Ахтари буржи каромат, Шамси дини безавол,
Муришиди роҳи ҳақиқат, Ҳазрати Мулло Жалол.*

Кўринадики, Сидқий наздида Мавлоно Жалолиддин Румий бу – Ҳақ сирларини кашф этувчи, комил инсон учун зарур бўлган барча фазилатлар эгаси. Ҳикмат нурини таратувчи улуг зот, ҳикмат аҳли орасида қатъий ҳукм чиқариш рутбаси ва мартабасига эга бўлган покиза қалб соҳиби. Шеъриятда кашфу каромат кўрсатувчиларнинг энг сўнггиси, ибратли сўз айтувчиларнинг подшоҳи. Тариқат асос-руқнларини ўргатувчи пир, Ҳақнинг биру борлигига гувоҳ бўлган муборак жамол соҳиби. Каромат буржининг юлдузи, Безавол

¹ Қаранг: Mevlana hakkında siirler antolojisi. – Konya, 2006. – S.60.

² Хумум-ғам, қайғу

³ Малжаъ-киши паноҳ топадиган жой

⁴ Қаранг: Mevlana hakkında siirler antolojisi. – Konya, 2006. – S.65.

ва абдий барҳаёт турувчи диннинг куёши. Ҳақиқат йўлининг муршиди комили – Ҳазрати Мулло Жалол эрур.

Бу таъриф ва тавсифларни Мавлоно Жалолиддин Румийнинг нафақат қадимги Рум ёхуд ҳозирги турк адабиёти тараққиётига кўрсатган самарали таъсирига берилган юксак баҳо деб қабул қилиш лозим, балки бетакрор ва даҳо сўз санъаткорининг Шарқ шеърини тараққиётига қўшган беназир ҳиссаси билан бирга, Шарқ ислом дунёси, қолаверса, жаҳон халқларининг ижтимоий-фалсафий, маънавий-ахлоқий қарашларини шакллантириш ва ривожлантиришдаги тутган ўрни ва мавқеини кўрсатувчи ўзига хос бир мезон ҳамдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Нажиб Фозил Дуру. Мавлавия шоирларда: Мавлоно портрети. Мавлоно ижодини ўрганилиши бўйича Халқаро конференция материаллари. – Анқара, 2000. – Б. 383-431.
2. Султон Валад. Валаднома. – Техрон, Хумо, х. 1376. – 337 б.
3. Аҳмад Афлокий. Маноқиб ул-орифин. 1-жилд / Форсийдан Таҳсин Ёзичи таржимаси. – Истанбул, 1986. – 426 б.
4. Аҳмад Афлокий. Маноқиб ул-орифин. 2-жилд / Форсийдан Таҳсин Ёзичи таржимаси. – Истанбул, 1986. – 459 б.
5. Sipehsalar Mevdüddin Feridun. Risale-i Sipehsalar. Hazreti Mevlananın Menkibeleri. – İstanbul, 2005. – 207 б.

Наишга проф. Н.Шодмонов тавсия этган

“KO‘HNA DUNYO” ROMANIDAGI BADIY PSIXOLOGIZM

Jumanazarova R. (QarDU)

Аннотация. Ushbu maqolada assotsiativ ifoda usulining asar syujetini boyitishidagi o‘rni Odil Yoqubovning “Ko‘hna dunyo” asari misolida tahlilga tortilgan.

Tayanch so‘zlar: *syujet, assotsiativ metod, tugun, kulminatsiya, voqealar rivoji, yechim, xotira, ong oqimi, retrospeksiya.*

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПСИХОЛОГИЗМ В РОМАНЕ "СТАРЫЙ МИР"

Аннотация. В данной статье анализируется роль метода ассоциативной выразительности в обогащении сюжета произведения на примере произведения Одила Якубова «Старый мир».

Ключевые слова: *сюжет, ассоциативный метод, узел, кульминация, развитие событий, разгадка, память, поток сознания, ретроспекция.*

ARTISTIC PSYCHOLOGISM IN THE "OLD WORLD" NOVEL

Annotation. This article analyzes the role of the method of associative expressiveness in enriching the plot of the work on the example of Odil Yakubov's work "The Old World".

Key words: *plot, associative method, knot, culmination, development of events, solution, memory, stream of consciousness, flashback.*

Jahon adabiyotshunosligida syujetning assotsiativ ifoda usuliga bir qator olimlarning tadqiqotlari va fikrlari mavjud. XX asrning 80-yillar o‘zbek nasriga assotsiativlikka asoslangan yangi ong oqimi adabiy yo‘nalishi kirib keldi.

Assotsiativ yo‘nalish adabiyotimizda hali yangi yo‘nalishlardan bo‘lib, asosan, u badiiy asarlarda xotira, ong oqimi retrospeksiya sifatida namoyon bo‘ladi. Inson bir narsani ko‘rganda xotirasida u bilan bog‘liq bo‘lgan yoki unga o‘xshash boshqa bir narsa yoki odam yo‘voqeani esga tushishi assotsiativ hodisa hisoblanadi. Masalan, biron gulni ko‘rganimizda xuddi shunday gul bilan sodir bo‘lgan biror voqeani esga olsak, yoki ichki nutq ila eslasak, ushbu jarayonda assotsiativlikni namoyon bo‘lishi deb aytishimiz mumkin. Yoki, beshik so‘zini eshitganimizda onamizni, bolaligimizni yoki aynan uyimizdagi beshigimizni eslashimiz – bu aynan assotsiativlikdir. Odil Yoqubov o‘zining “Ko‘hna dunyo” asarida assotsiativ ifoda usulidan

unumli foydalangan va asar syujetini yanada boyitgan. Asarda keltirilgan assotsiativliklarni biz eslash retrospeksiyasida, ong oqimida kuzatishimiz mumkin. Masalan, Ibn Sinoni Alouddavla chaqirib, Mahmud G'aznaviydan elchi kelganini, "yerning tagidan bo'lsa ham tabib topib kelinsin", degan farmoni borligini aytib, u bilan maslahatlashmoqchi bo'ladi. Ibn Sino esa sultonni huzuriga borishdan bosh tortib, qochib ketishni, darbadarlikda yurib, hayot kechirishni tanlaydi. Shogirdi Juzjoniy bilan Hamadondan bosh olib chiqib ketishadi va Rabot yaqinida to'xtab, chodirlarini tikishadi. O'sha Rabot yaqinida bir qishloq bo'lib Ibn Sino kun botib, qosh qorayganda sayr qilib yurib, uzoqdan o'sha qishloqni ko'rib qoladi va o'z tug'ilib o'sgan qishlog'i yodiga tushadi:

" – Ajab hol! – dedi shayx. – Bu dasht, bu adirlar xuddi Buxoro tevaragidagi dasht-u adirlarga o'xshaydi. Anov qishloqlar esa yo tovba! – xuddi kamina tavallud topgan Afshonaning o'zi. Baayni o'zi!.."(15-bob, 199-b).

Ushbu holat aynan assotsiativ ifoda usuliga misol bo'la oladi. Yana ushbu romanning Beruniy obrazida xuddi shunday holatlarni guvohi bo'lishimiz mumkin. Ya'ni, Sadafbibini ko'rganida, uning ovozi eshitganida Rayhonabonuni eslashi ham, yoki Piri Bukriyni ko'rganida ham u bilan bog'liq xotiralarni eslashi, u bilan bog'liq bo'lgan ikki ayolni eslashi ham assotsiativlikka yaqqol dalildir.

Tabiat tasvirining assotsiativlikka ulanib ketish holatlari ham mavjud: "Qirlar ustidagi oqish tuman tarqab, dasht butun latofati bilan namoyon bo'ldi. Ana, ko'kdagi siyrak oq bulutlar lovillab yona boshladi, qirlar ortidan ko'tarilgan oftobning serjilva o'ynoqi nurlari giyohlar bargidagi shabnam bilan o'pishib, butun dashtni ajib bir shu'laga cho'miltirdi-yu, yiroqdagi bog'lar boyagidan ham yashnab ketdi. Bog'lar orasida pastak yapasqi uylar elas-elas ko'rinar, faqat qishloq o'rtasidagi ulkan masjidning qubbador gumbazi charaqlab turar, u xuddi Afshona masjidini eslatar edi. Juma kunlari Afshona masjidiga yaqin tevarakdagi qishloqlargina emas, hatto, Buxorodan ham namozxonlar daryoday oqib kelar, masjid oldidagi maydon chorrahalar, turnaqator rastalar, do'kon va do'konchalar ot surgan zodagonlarga, hammasi birday oppoq kiyingan ulamolarga, zikr tushgan qalandarlar, tilanchilar, gadolar, moxovlar, oyoq-qo'llaridan ayrilgan mayib-majruhlarga to'lib ketar, bog'lar bilan qurshalgan Afshona qal'asi ari uyasidagi g'uvillar edi". Bu tasvirda o'xshatish tarzidagi assotsiatsiya vujudga kelgan: oftobning nurlari-namozxonlarga, yiroqdagi bog'lar holati-masjid oldidagi holatga o'xshatib, assotsiatsiya hosil qilingan. Bu assotsiatsiya Ibn Sino tomonidan amalga oshirilgan.

Shu kabi assotsiativlik holatlari boshqa personajlarda ham uchraydi. Masalan, Mahmud G'aznaviyning Abul Hasanak uyushtirgan soxta ovidagi bo'lgan hodisalar, ya'ni kiyik bolasi bilan bog'liq hodisalar otasini, otasi bilan sodir bo'lgan voqealarni eslatishi va shu sababli ko'ziga yosh olishi ham assotsiativlikka namunadir. Bundan shu narsa ayon bo'ladi, "Ko'hna dunyo" romani, asosan, assotsiativ syujet asosiga qurilgan. Undagi voqea-hodisalar qahramonlar o'y-xayollari orqali mushohada qilinadi va ifodalanadi. Tabiiyki, bunday syujetli asarda yuqorida aytib o'tganimiz ichki monologga ko'proq o'rin ajratiladi. Asarning deyarli barchasida ichki monolog holatlari mavjudligini asarni o'qib chiqish davomida guvohi bo'lishimiz mumkin. Assotsiativ ifoda usulidan o'zbek adabiyotida sanoqli adiblarimiz foydalangan bo'lib, ularga biz Murod Muhammad Do'stning "Lolazor" asarini misol qilib keltirishimiz mumkin. 90-yillarga kelib esa bu usulni yana Omon Muxtor asarlarida uchratishimiz mumkin. "Ko'hna dunyo" romanidagi assotsiativlik keyingi davr adabiyotida yetakchi o'rinni egallay boshladi.

Romanda qo'llanilgan mistifikatsiya badiiy tasvir usullaridan biri hisoblanadi. Mistifikatsiya usuli asarga sirli tus berish, mavjud bo'lmagan shaxsga yoki voqeaga kitobxonni ishontrishdir.

O'zbek adabiyotida mistifikatsiya hodisasining badiiy talqinlari xususida N.Karimov, S.Meliyev kabi olimlarning qiziqarli ilmiy mulohazalari mavjud.¹

"Ko'hna dunyo" romanida mistifikatsiya usuli namunasi bu Abu Ubayd Juzjoniy kundalik xotiralarining qo'llanishidir. Ushbu kundalik xotiralar asarning to'rtta joyida uchraydi. Kundalikni haqiqiy emas deyishimizga yetarlicha sabablar mavjud. Chunki ushbu kundalik haqida hech qaysi

¹ Karimov N. "Boy ila xizmatchi" dramasi ijodiy taqdiri // Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodi problemalari. –T., 1985. 62-63-B; Meliyev S. "Boy ila xizmatchi" yoki tiklangan nusxa muammosi // Yoshlik, 1989. – B. 71.

ilmiy manbalarda ma'lumot yo'q, ammo Juzjoniy degan insonning Ibn Sino atrofida bo'lganligi haqidagina dalil mavjud bo'lib, muallif aynan shu tarixiy obrazni to'qima obrazga aylantirishga erishgan. Yu. Zavadovskiyning ta'kidlashicha, Ibn Sino shogirdi Abu Ubayd al-Juzjoniya 1012-yillar atrofida hayotining birinchi yarmini qamrab olgan o'z tarjimai holini yozdirgan. Tarjimai holning qolgan qismini Juzjoniy Ibn Sino bilan so'nggi kunlarigacha birga bo'lganligidan kelib chiqib, o'zi yozgan.¹ Abu Ubayd Abdulvohid al-Juzjoniy ham Ibn Sino 32 yoshligida Jurjonda tanishib, 25 yil davomida ustoz-shogird sifatida hamkorlik qilishganini tasdiqlaydi.² Shunday bo'lsa-da, lekin Juzjoniy kundaligi haqida ilmiy dalil mavjud emas. Yozuvchining bu kundalikni yaratishidan va asar mazmuniga singdirishidan maqsad shuki, yozuvchi shunday buyuk siymoni ichki olami, dunyoqarashi bilan kitobxonni yaqindan tanishtirish hamda uning buyukligiga insonni yana bir bor amin etishdir. Kundalik xotiralari markazida Ibn Sino bo'lib, Juzjoniy esa faqat hikoyachi vazifasini bajargan. Kundalik Ibn Sinoning butun bir dunyosi, hayotida sodir bo'lgan voqealar ilmiy yozishmalari, hissiyotlarini ochishdagi muhim vosita rolini o'ynagan. Kundalikda keltirilgan ma'lumotlarning aksari rost bo'lsa, ba'zilar yozuvchi ijodiga taalluqlidir. Ya'ni, Ibn Sino yozib qoldirgan kitoblari, ilmiy yozishmalari, ilmiy asarlari tegishli ilmiy manbalar asosida yozilgan bo'lsa, uning hissiy kechinmalari, sevgi bobidagi kechmishlari, hissiy she'rlari esa yozuvchining badiiy mahorati bilan bog'liqdir. Gapimizning misoli sifatida, kundalikda Ibn Sino tomonidan bir qo'shiq bayoni berilgan:

*Dilimda ona yurt dog'i, bu dardning bormi davosi,
Eram bog'idan afzaldir ona yurtningni sahrosi.
Ko'zimga to'tiyo qilgum agar bir kun guzar etsam,
Musofir xirqasin tashlab diyorum vasliga yetsam.*

Ushbu she'rning aynan Ibn Sino qalamiga tegishliligi haqidagi manba mavjud emas, shundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, bu muallifning badiiy ijodidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. AL Juzjoniy. Abu Aliga moyil bo'lgim kelardi // Guliston, 1980.
2. Jo'rayev T. Ong oqimi va tasviriylik. – Toshkent, 1994
3. Yoqubov O. Ko'hna dunyo. Roman. – Toshkent, 2015
4. Karimov N. "Boy ila xizmatchi" dramasi ijodiy taqdiri // Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodi problemalari. – T., 1985.
5. Завадовский Ю.Н. Абу Али ибн Сино: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1958.
6. Meliyev S. "Boy ila xizmatchi" yoki tiklangan nusxa muammosi // Yoshlik, 1989.
7. Rahimov A. O'zbek romani poetikasi (syujet va konflikt): filol. fanlar d-i ... diss. avtoref. – Toshkent, 1993.

Nashrga prof. N.Shodmonov tavsiya etgan

RASMIY NUTQIY MULOQOTNING JANR XUSUSIYATIGA KO'RA FARQLARI

Narxodjayeva X. (QarDU)

Annotatsiya. Maqolada rasmiy nutqiy muloqot, uning janr xususiyatlariga ko'ra turlaridagi farqlari ochib berilgan. Shu bilan birga o'zbek tilida rasmiy nutqiy muloqot turlariga xos muhim jihatlarga to'xtalib o'tilgan. Rasmiy-idoraviy nutqiy muloqot janrlarining rang-barangligi, ularni tasniflari ochib berilgan.

Tayanch so'zlar: *muloqot, kommunikatsiya, nutqiy muloqot, kommunikativ aloqa, muloqot goidalari.*

¹Завадовский Ю.Н. Абу Али ибн Сино: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1958. – С. 10.

² Juzjoniy Al. Abu Aliga moyil bo'lgim kelardi // Guliston, 1980. – B. 20.

РАЗЛИЧИЯ ФОРМАЛЬНОЙ РЕЧЕВОЙ КОММУНИКАЦИИ ПО ЖАНРОВЫМ ПРИЗНАКАМ

Annotatsiya. В статье выявляются различия формального речевого общения и его видов по признакам жанра. При этом были затронуты важные аспекты, характерные для видов официального речевого общения в узбекском языке. Выявлено многообразие жанров официально-ведомственного речевого общения, их классификации.

Ключевые слова: *общение, общение, речевое общение, коммуникативное общение, правила общения.*

DIFFERENCES OF FORMAL SPEECH COMMUNICATION ACCORDING TO GENRE CHARACTERISTICS

Annotatation. The article reveals the differences between formal speech communication and its types according to the characteristics of the genre. At the same time, the important aspects specific to the types of official speech communication in the Uzbek language were touched upon. The variety of genres of official-departmental speech communication, their classifications are revealed.

Key words: *communication, communication, speech communication, communicative communication, rules of communication.*

Rasmiy va norasmiy nutqiy muloqotda til birliklarining tanlanishi kommunikantlarning ijtimoiy mavqeyi, jamiyatda bajarayotgan rollari, kasb-kori kabilar bilan bevosita bog'liq. Bunday til birliklari matn hosil qilish bilan birga, uni boshqa matn turlaridan farqlashga, janriga ko'ra turini belgilashga yordam beradi.

Ma'lumki, tilshunoslikda shu kunga qadar rasmiy uslub asosiy hollarda rasmiy-idoraviy, diplomatik aloqalar hamda qonunchilik hujjatlariga oid rasmiy uslub kabi janrlarga bo'lib o'rganildi. Ayrim manbalarda rasmiy uslubning bu turdagi janrlari alohida matn tipi sifatida ko'rsatildi"[1], ba'zi manbalarda esa rasmiy muloqot birliklari sifatida ham tavsiflandi. [2]

Rasmiy uslubning ko'rsatilgan har bir janri rasmiy xarakterdagi nutqiy aktlardan tashkil topadi. Janrlarni tashkil etuvchi nutqiy aktlar mustaqil muloqot birligi ekan, janrlar ham rasmiy muloqot birliklari bo'la oladi. Masalan, rasmiy-idoraviy uslubning xat, bildirgi, ko'rsatma yoki bayonnoma kabi janrlari mohiyatiga mos tarzda axborot-ma'lumot berish, yo'l-yo'riq ko'rsatish kabi kommunikativ vazifa bajaruvchi nutqiy aktlardan tashkil topadi. Kommunikatsiya jarayonida bunday nutqiy aktlar rasmiy muloqot birligi vazifasini bajaradi.

D.Lutfullayeva tilning funksional uslublari tizimida faqat rasmiy uslub janr xususiyatiga ko'ra xilma-xilligi bilan ajralib turishini qayd etar ekan, "rasmiy uslub idoraviy ish yuritish, diplomatik aloqalar hamda qonunchilikka oid rasmiy hujjatlarni qamrab olishini, shu bois manbalarda bu uslubga nisbatan *rasmiy ish uslubi, rasmiy-idoraviy nutq uslubi, ish yuritish uslubi, rasmiy hujjatlar uslubi, hujjatlar uslubi, ish qog'ozlari uslubi, epistoliar uslub, qonunlar uslubi* kabi nomlar qo'llanishini ta'kidlaydi. [3]

G.A. Ilmoxametov ham rasmiy uslubning diplomatik, qonunchilik, shuningdek, kanselyariya uslubini farqlab, har bir uslubga mansub janrlarini ajratgan. [2]

Umuman, bu kabi tasnif, garchi ba'zan rasmiy nutqiy janrlar turlicha nomlansa-da, ko'plab tadqiqotlarda uchraydi. [4]

Q.Omonov ilk va o'rta asrlarga oid turkiycha rasmiy hujjatlarni o'rganib, ularning janr jihatdan quyidagi turlarini ko'rsatgan: 1) davlat boshqaruvi va qonunchiligi bilan bog'liq rasmiy matnlar; 2) diplomatik hujjatlar; 3) devon-mahkama idoralariga tegishli hujjatlar; 4) diniy idoralarga tegishli vaqf hujjatlari; 5) kishilar o'rtasidagi notarial munosabatlar, oldi-berdi, savdosotiq ishlarini rasmiylashtirish bo'yicha tuzilgan vasiqalar hamda xo'jalikni yuritish bilan bog'liq ish qog'ozlari. [2]

Anglashiladiki, rasmiy uslub turlari janr jihatdan rang-barang bo'lganligi sababli, ilmiy tadqiqotlarda har xil tasniflangan. Tadqiqotda an'anaviy yondashuv asosida rasmiy nutqiy muloqot quyidagi turlarga ajratildi: 1) rasmiy-idoraviy nutqiy muloqot; 2) diplomatik nutqiy muloqot; 3) qonunchilik uslubiga xos rasmiy nutqiy muloqot.

Ko'rsatilgan har bir rasmiy nutqiy muloqot turi o'z janrlariga egaligi bilan xarakterlanadi. "O'zbek nutqi madaniyati ocherklari" kitobida rasmiy uslub turlari va ularning janrlari quyidagicha ajratilgan:

“1. Yuridik munosabatlar doirasida: qonun, kodeks, grajdanlik aktlari va jinoyat ustavlarini va b.
2. Idoraviy-administrativ shakli: aktlar, buyruqlar, har xil ish qog‘ozlari (ariza, xarakteristika, tarjimai hol, spravka, tilxat va b).

3. Diplomatik munosabatlarga doir hujjatlar, bayonot, nota, kommyunike, bitim, memorandum, konvensiya, deklaratsiya va b.”

Ko‘rinadiki, rasmiy uslubning har bir turida uning janrlari farqlanadi. Rasmiy nutqiy muloqotning og‘zaki, yozma, elektron shakllari mavjudligini inobatga olsak, ushbu muloqot turi nafaqat mohiyati, muloqot maqsadi, balki muloqot shakliga ko‘ra ham farqlanishi kuzatiladi. Jumladan, rasmiy-idoraviy nutqiy muloqot janrlarini og‘zaki, yozma va elektron shaklga asoslanishiga ko‘ra quyidagi turlarga ajratish mumkin:

a) rasmiy-idoraviy nutqiy muloqotning og‘zaki shaklga asoslangan janrlari: bayonot, so‘zga chiqish, rasmiy telefon suhbat, og‘zaki ko‘rsatma, og‘zaki e‘lon, sud nutqi va boshqalar;

b) rasmiy-idoraviy nutqiy muloqotning yozma shaklga asoslangan janrlari: xat, ustav, nizom, bildirgi, e‘lon, ariza, tarjimai hol, tavsifnoma, tilxat, dalolatnoma, ma‘lumotnoma, taklifnoma, bitim, deklaratsiya, kodeks va boshqalar;

v) rasmiy-idoraviy nutqiy muloqotning elektron shaklga asoslangan janrlari: elektron xat, elektron ariza, elektron ko‘rsatma va boshqalar.

E‘tibor berilsa, rasmiy-idoraviy nutqiy muloqotning ayrim janrlari ham og‘zaki, ham yozma, ham elektron shaklga ega bo‘ladi. Masalan, rasmiy xat, ariza matnlari adresantga yozma va elektron shakllarda; bayonot matni adresantga og‘zaki, yozma va elektron shakllarda taqdim etiladi.

Rasmiy nutqiy muloqot janrlari nafaqat qo‘llanish doirasi, muloqot shakli kabilarga, balki muloqot maqsadi, uning xususiyatlariga ko‘ra ham bir-biridan farqlanadi. Rasmiy nutqiy muloqot janrlari undan ko‘zlangan maqsad asosida axborot-ma‘lumot berish, uni qabul qilish, subyektga tavsiyanoma berish, voqelikka huquqiy munosabat bildirish, tashkilot, muassasa, firma kabilarni tashkillashtirish, diplomatik aloqa o‘rnatish, huquqni himoya qilish kabi maqsadlar uchun xizmat qiladi. Sh.Safarovning fikricha, “Nutqiy muloqot maqsadi ikki sathlidir, ya‘ni nutqiy harakatda axborot uzatish va kommunikativ pragmatik maqsad voqelanadi. Birinchisida so‘zlovchining maqsadi axborot yetkazish yoki olish. Ammo axborot almashinuvi harakatlari faqat biror xabar berish yoki so‘rash bilan chegaralanmaydi. Bu harakatlar ijrosidan so‘zlovchi va tinglovchining talabini, qiziqishini qondirish maqsadi ham ko‘zlanadi. Bu esa pragmatik vazifaning bajarilishidir”. [1]

Nazarimizda, bu o‘rinda olim nutqiy muloqot ishtirokchilaridan faqat bir tomonning muloqot maqsadini inobatga olgandek. Rasmiy nutqiy muloqot janrlarida nafaqat axborot uzatuvchining, balki uni qabul qiluvchi tomonning ham muloqotdan ko‘zlangan maqsadi, manfaatlari inobatga olinishi lozim. Masalan, vasiyatnoma janrida vasiyatnomani beruvchi uni qabul qiluvchi bilan yozma rasmiy muloqotga kirishar ekan, uning maqsadlari va manfaatlariga xilof ish tutmasligi lozim. Yoki shartnoma tuzuvchi tomonlar bir-birlarining maqsad va manfaatlaridan kelib chiqib, rasmiy muloqotga kirishishlari talab etiladi.

Rasmiy nutqiy muloqot janrlari yuzaga kelgan tipik nutqiy vaziyatning voqelanishi hisoblanadi. Jumladan, diplomatik munosabat nutqiy muloqot doirasiga ko‘char ekan, rasmiy nutq vaziyatini taqozo etadi. Masalan, xalqaro darajadagi shartnomalarni tuzishdan oldin tomonlar o‘rtasida shartnomaga kiritilayotgan takliflar muhokamasi bo‘yicha rasmiy nutqiy muloqot olib borilishi ma‘lum. Bunday muloqot bevosita nutq vaziyati talabi bilan amalga oshadi. Yoki biror-bir tashkilot, muassasa rahbari tomonidan xodimlarga og‘zaki buyruqning berilishiga yuzaga kelgan nutq vaziyati sabab bo‘lishi mumkin. Shu ma‘noda nutqiy muloqot janrlarini nutq vaziyatining voqelanishi sifatida baholash mumkin.

Anglashiladiki, rasmiy nutqiy muloqot janrlarining har biri xususiy belgilariga, shuningdek, barcha janrlar uchun xarakterli bo‘lgan umumiy xususiyatlarga ham ega. A.G.Ilmuxametov rasmiy ish uslubining hamma janrlari uchun umumiy tarzda aniqlik, obyektivlik, rasmiylik, neytral tonning xosligini ko‘rsatadi. Ammo qonunchilik uslubi janrlarida mavhumlik, ko‘rsatmalilik, majburiylik belgilari birinchi o‘ringa chiqsa, rasmiy idoraviy ish hujjatlari, ya‘ni kanselyariya uslubida qoliplashtirish, bir xillik muhim ekanligini ta‘kidlaydi.[2] Demak, rasmiy nutqiy muloqot janrlari mohiyati, muloqot maqsadi, shakli kabilarga ko‘ra bir-

biridan farqlanadi.

Quyida yuqoridagi tasnif asosida rasmiy nutqiy muloqot turlariga xos muhim jihatlarga to'xtalamiz.

Rasmiy-idoraviy nutqiy muloqot. Rasmiy-idoraviy nutqiy muloqot davlat va nodavlat tashkilotlari boshqaruv organlarida axborot-ma'lumot berish, uni qabul qilish, tashkilot, muassasalar faoliyatini yo'lga qo'yish, farmoyish, qaror, buyruq chiqarish, xodim, ishchiga tavsiyanoma, tavsifnoma berish, unga ishonch bildirish, muassasa, tashkilotlar o'rtasida o'zaro aloqa va hamkorlik munosabatlarini tashkil qilish va shu kabi boshqa idoraviy vazifalarni bajarishda rahbar va ishchi-xodimlar, ularga ish hujjatlari bo'yicha murojaat qilgan fuqarolar o'rtasida yuz beradi.

Rasmiy-idoraviy nutqiy muloqot quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi: 1) nutqiy muloqot tomonlardan birining farmoyish, buyruq, qaror kabi farmoyish hujjatlarini chiqarishi va ikkinchi tomonning uni yozma tarzda qabul qilishida; 2) nutqiy muloqot tomonlardan birining og'zaki rasmiy murojaati va ikkinchi tomonning unga yozma rasmiy ma'lumot berishida. Bunday vaziyatda fuqaro biror ish hujjatini olish uchun boshqaruv organiga murojaat qiladi; 3) nutqiy muloqot tomonlardan birining yozma tarzda (yoki elektron shaklda) rasmiy xatlar taqdim qilishi va ikkinchi tomonning unga yozma tarzda (yoki elektron shaklda) rasmiy javob qaytarishida. Bunday nutqiy muloqot tashkilot, muassasalar rahbarlari yoki mas'ul xodimlarining o'zaro yozishmalari orqali amalga oshadi va hokazo.

Anglashiladiki, rasmiy-idoraviy nutqiy muloqot har doim ham yuzma-yuz ko'rinishdagi og'zaki muloqot tarzida kechmaydi. Nutqiy muloqotning bu turi, asosan, yozma; aralash (og'zaki va yozma), ba'zan og'zaki hamda elektron shakllarda amalga oshadi.

Rasmiy-idoraviy nutqiy muloqot janrlari rang-barang, ularni an'anaviy tarzda quyidagicha tasniflash mumkin: 1) tashkiliy hujjatlarga mansub guvohnoma, yo'riqnoma, shartnoma va boshqalar; 2) farmoyish hujjatlariga mansub buyruq, buyruqdan ko'chirma, farmoyish, ko'rsatma boshqalar; 3) ma'lumot-axborot hujjatlariga tegishli ariza, bildirgi, vasiyatnoma, dalolatnoma, ishonchnoma, tavsiyanoma, e'lon, tilxat, tushuntirish xati va boshqalar; 4) xizmat yozishmalariga mansub taklifnoma, telegramma, xat turlari, diplomatik va tijorat yozishmalari kabilar.[3] Muloqot jarayonida bu rasmiy nutqiy janrlar mavzusi, kompozitsion-sintaktik strukturasi, vazifasiga ko'ra bir-biridan farqlanuvchi nutqiy aktlar orqali voqelanadi.

Rasmiy-idoraviy nutqiy muloqot janrlarining asosiy qismi yozma muloqot uchun xizmat qiladi. Yozma shakldagi janrlar orqali rasmiy nutqiy muloqotni amalga oshirish va uni qog'ozda qayd etish vazifasi ham bajariladi. Keyingi yillarda rasmiy nutqiy muloqotning elektron shakli ham takomillashdi. Natijada ayrim rasmiy nutqiy janrlar elektron shakliga ega bo'ldi. Masalan, yig'ilish bayonnomasi og'zaki tarzda amalga oshirilsa-da, uni qog'ozda yoki elektron shaklda taqdim etish yo'lga qo'yilgan.

Rasmiy-idoraviy muloqotning yozma shaklga asoslangan janrlari, asosiy hollarda davlat boshqaruv tizimi organlarida, tashkilot, muassasalarda axborot-ma'lumot berish, ishni tashkillashtirish, farmoyish chiqarish, ko'rsatma berish kabilar uchun xizmat qilishi sababli ko'pincha bir nom – hujjat nomi bilan umumlashtiriladi. Bunday hujjatlar, asosan, yozma rasmiy nutqiy muloqotni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Rasmiy-idoraviy nutqiy muloqotning tashkiliy hujjatlarga mansub guvohnoma, yo'riqnoma janrlarida adresat maqomidagi muassasa, tashkilot rahbari va adresant maqomidagi xodim, ishchi o'rtasida og'zaki va yozma shaklga asoslangan nutqiy muloqot amalga oshiriladi. Ya'ni xodim, ishchining og'zaki tarzdagi guvohnoma olish talabi bilan unga yozma ko'rinishdagi rasmiy hujjat – guvohnoma topshiriladi. Shartnoma janrida esa rasmiy nutqiy muloqot tomonlar o'rtasida yozma shaklda amalga oshiriladi.

Farmoyish hujjatlariga mansub buyruq, buyruqdan ko'chirma, farmoyish, ko'rsatma kabi janrlarda boshqaruv organlari va jamiyat a'zolari, tashkilot, muassasa rahbari va xodim, ishchi o'rtasida rasmiy nutqiy muloqot aks etadi. Bunday nutqiy muloqotda, garchi hujjatni taqdim etuvchi va uni qabul qiluvchi shaxslar aniq bo'lsa-da, muloqot bilvosita amalga oshadi, ya'ni bu nutqiy janrlarda axborot uzatiladi, ammo unga nisbatan javob yoki munosabat ifodalovchi nutqiy aloqa-aralashuv yuz bermaydi. Demak, ushbu janrlarda nutqiy muloqot birtomonlama xarakterga

ega bo'lad.

Ma'lumot-axborot hujjatlariga tegishli ariza, bildirgi, vasiyatnoma, dalolatnoma, ishonchnoma, tavsiyanoma, e'lon, tilxat, tushuntirish xati kabi janrlarda ham nutqiy muloqot, asosan, yozma va birtomonlama xususiyatga ega. Bu janrlarda rasmiy nutqiy muloqot muassasa rahbari va xodim, ishchi, turli ijtimoiy rollardagi kishilar o'rtasida amalga oshadi.

Xizmat yozishmalariga mansub taklifnoma, telegramma, xat turlari, diplomatik va tijorat yozishmalari kabi janrlarda rasmiy nutqiy muloqot muassasa rahbari va xodim, ishchi, shuningdek, turli ijtimoiy rollardagi kishilar o'rtasida amalga oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 79.
2. Илмухаметов А.Г. Формирование и развитие официально-делового стиля башкирского литературного языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2005.
3. Омонов Қ. Туркий расмий услубнинг юзага келиши ва такомилли (илк ва ўрта асрлар): Филол. фан. докт. ... дисс. – автореф. – Тошкент, 2016. – Б. 12.
4. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М.Н. Кожинной. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 696 с.

Nashrga prof. B.Bahriddinova tavsiya etgan

КОМИЛ ХОРАЗМИЙГА НИСБАТ БЕРИЛГАН ШЕЪРЛАР МАТНИ ТЎҒРИСИДА

Нуриддинов Ш.Б. (ҚарДУ)

Аннотация. Мақолада нашрларда Комил Хоразмий қаламига мансуб экани келтирилган шеърлар тадқиқ қилинган. Манбалардан ўрин олган шеърлар матни таҳлилга тортилган.

Таянч сўзлар: *деван, қўлёзма, котиб, матн, тахрир, нашр, газал, байт.*

ON THE TEXTS OF POEMS ATTRIBUTED TO KAMIL KHORAZMI

Аннотация. В статье исследуются стихотворения, приписываемые Камиллю Хорезми в публикациях. Проанализирован текст стихотворений, взятых из источников.

Ключевые слова: *диван, рукопись, переписчик, текст, редактирование, издание, газел, бейт.*

O TEKSTAX STIXOV, ПРИПИСЫВАЕМЫХ КАМИЛЮ ХОРАЗМИ

Annotation. The article examines the poems attributed to Kamil Khorezmi in publications. The text of poems taken from sources is analyzed.

Key words: *divan, manuscript, secretary, text, editing, publication, gazal, beyt.*

Мумтоз адабиётда муаллифи номаълум ёки турли ижодкорларга нисбат бериладиган бир қатор асарлар мавжуд. Улар бир неча бор нашр қилинса ҳам, айрим тадқиқотлар доирасида муайян илмий изланишлар олиб борилса ҳам, яқдил хулосага келинмаган ҳолатлар кўплаб кузатилади. Улар орасида кичик лирик жанрга мансуб шеърлардан тортиб йирик ҳажмли асарларгача учрайди. Масалан, Паҳлавон Маҳмуд, Умар Хайём ёки бошқа муаллифларга нисбат бериладиган “сайёр рубоийлар”, муаллифлиги масаласи баҳсли бўлган “Мабдайи нур” сингари асарлар шулар жумласидандир.

Бу масалаларга нашрларда ҳам турфа хиллик кузатилади. Ҳатто бу каби нуқсонлар нашрдан нашрга кўчиб юриш ҳолатлари ҳам сир эмас. Қуйида ўзбек адабиётининг етук намояндаси Комил Хоразмий лирик меросидаги айрим жиҳатларга тўхталамиз.

Комил қаламига мансублиги назарда тутилган шеърларнинг нашр вариантларида айрим мисра, байт ва бандларнинг ўрин алмашиши, қисқартирилиши ёки айрим асарлардан олинган шеъринг парчаларнинг мустақил асар сифатида берилиши сингари ҳолатлар учрайди. Масалан, “Ўзбек адабиёти” тўрт томлигининг III томида “Қитъа” сарлавҳаси остида берилган қуйидаги шеърга диққат қилайлик:

Ҳар неча бало етса чекиб бош букма,

Таъжил яқосига бошингни суқма,

*Амроз, алам шиддатидин ҳовлиқма,
Топғунг яна, Комило шифо, ошуқма,
Ҳар кимса айласа ошуқмасни хаёл,
Яфроғни йифак қилур, чечак баргини бол¹.*

Ушбу шеър айна шу сарлавҳа остида “Ўзбек шеърляти антологияси”да ҳам чоп этилган². Кўринадики, мазкур шеър қитъа эмас. Аввало, жанрий хусусиятига кўра қитъада фақат жуфт мисралар ўзаро қофияланиб келади. Юқоридаги шеърнинг қофия тизими эса *a-a-a-a-б-б* шаклида. Иккинчидан, Комил ижоди ўрин олган манбаларда таърихга асосланган қитъаларгина мавжуд, холос. Шоирнинг “Танланган шеърлар” тўпламида эса ушбу шеър ўз жанрини яна “ўзгартирган”, яъни “Рубоий” ва “Фард”га айланган:

Рубоий

*Ҳар неча бало етса чекиб бошни букма,
Таъжил яқосига бошингни суқма,
Амрозу, алам шиддатидин ҳовлиқма,
Топғунг яна, Комило, шифо ошуқма.*

Фард

*Ҳар кимсаки айласа ошуқмасий хаёл,
Яфроғни йифак қилур, чечак баргини бол³.*

Аслида мазкур шеър Комил Хоразмийнинг замонавий нашрларга киритилмаган мусаддасларидан бирининг сўнгги бандидир. Шоир девонининг қўлэзма нусхаларида куйидаги тартибда кўчирилган:

هر نيچه بلا يتسه چيكيب باش بوقمه
تعجيل يفا سيغه باشينگني سوقمه
امراض الم شتتيددين هاولوقمه
تايغونگ ينه كاملا شقا اوقمه
هر كيمسه كه ايلاسه آشوقماسني خيال
يوفر اغني ايفاك قيلور چچاك برگيني بال⁴

Етти банддан иборат ушбу мусаддас бандлари сўнггида таржеъ байт қўлланган бўлиб, ушбу байт Комилнинг ижоддаги улуғ салафи Алишер Навоий ижодидан олинган. Улуғ шоир “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг “Подшоҳлар зикрида” деб номланган бобидаги “Танбех”лардан бирида шундай ёзади: “*Сабр била кўп боғлиг иш очилур, ишда ошуққон кўп тойилур, кўп тойилгон кўп йиқилур. Ишда ошуқмоқ ёш ўғлон ишидур, сабр била иш қилгувчи тажрибалиг улуг ёшлиг киши ишидур.*

Байт:

*Ҳар кимсаки айламас ошуқмоғни хаёл,
Яфроғни ипак қилур, чечак баргини бол⁵.*

Кўринадики, Комил асарлари нашрларида қитъанинг бир байти ёки фард сифатида берилган кўшмисра Навоийдан олинган ва шоир мусаддасларидан бирининг таржеъ байтидир.

Юқорида келтирилган ҳар учала манбада ҳам шоир асарларини адабиётшунос Раҳмат Мажидий нашрга тайёрлаган. Катта ҳажмли шеърдан олинган бир парчани турли жанрлар номи остида чоп қилиниши тушунарсиз ҳолат. Қолаверса, Комил девони манбаларида “Қитъа” ва “Фард” сарлавҳаси билан бирорта ҳам шеъри мавжуд эмас.

Шоир асарларининг нашрлари билан боғлиқ тафовутлар бугина эмас. Айрим асарлар нашрида уларда бўлмаган бандларнинг қўшилиш ҳолатлари учрайди. Масалан, девон

¹ Ўзбек адабиёти. Тўплам. Тўрт томлик. III том. Нашрга тайёрловчи: Р.Мажидий. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1959. – Б. 800.

² Ўзбек шеърляти антологияси. Беш томлик. III том. Тузувчилар: О.Шарафуддинов, А.Қаюмов, Р.Мажидий. – Тошкент: Ўздавнашр, 1961. – Б. 278.

³ Комил Хоразмий. Танланган шеърлар. Нашрга тайёрловчи: Р.Мажидий. – Тошкент: Ўздабиёйнашр, 1961. – Б.52.

⁴ ديوان کامل. Қўлэзма. Ўз Р ФА ШИ асосий фонди. Инв.№.1949. – Б.103^б; Инв.№.1025. – Б.130^б; Инв.№.922/III. – Б. 210^б; Инв.№.1119/IV. – Б.213^{а-б}.

⁵ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. Ўн жилдлик. IX жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом НМИУ, 2011. – Б.52.

нашрида шоирнинг мураббаъларидан бирига кўшилган куйидаги банд тўғрисида тўхталган эдик:

*Эмасдур одатим бермак бировга ришвау пора,
Агар тиги ситамдин қилса кўксумни юз пора,
Деълмас арзини жуз Ҳақ таолога бу бечора,
Адолат тахтгоҳи узра соҳиби адлу ҳоқоним.*

Ушбу банд девон нусхаларининг ҳеч бирида учрамайди. Шунга кўра унинг Комил қаламига мансуб экани шубҳали. Бундан ташқари, банднинг услуби ва вазн хусусиятлари ҳам муаллифни инкор этади. Негаки, биринчи мисрада айнан бир тушунчани ифодалайдиган “ришва” ва “пора” сўзларининг жуфтлашиб келиши Комилнинг поэтик услубига хос эмас. Қолаверса, мисралардаги ҳижола микдорининг нотенглиги ва оҳанг бузилиши унинг “бегона банд” эканига далилдир.

Айрим ҳолларда Комил ижодига даҳдор бўлмаган шеър ва шеърый парчаларнинг унга нисбат берилиши кузатилади. Улар ҳатто илмий манбаларда ҳам учрайди. Масалан, Гафур Гулом уй музейи архиви каталогига берилган куйидаги маълумот ҳам баҳссталаб масала:

“Комил Хоразмий ғазали

Матннинг бошланиши:

*Дандурсан қўпти кетти дўсту душман олдиди,
То хаёли жилваларга кўнглум ичра эски гам.
Боши ёлғулаб кўзи ёши, ўзи қамаросо,
Тонггача ҳужрамда ёнди ўртаниб бечора шам.*

Матннинг охири:

*Борди-келди бўлгани ҳар илкига жон роҳати,
Шукрим, ҳар иккимиз ҳеч кимга эрмасмиз қарам.*

Матн 21X29см ўлчамдаги қоғозга яшил рангли туш билан ёзилган. Араб алифбосида. 1 варақ”¹.

Ушбу ғазалнинг Комил Хоразмий қаламига мансуб эмаслигини далилловчи бир қатор сабаблари бор. *Биринчидан*, келтирилган шеър қофияланишига кўра ғазал жанрида эмас. Негаки, қоюдага кўра ғазалнинг биринчи байти мисралари ўзаро қофияланиб, кейинги байтларнинг иккинчи мисралари биринчи байтга мос қофияланади. *Иккинчидан*, мисралардаги ҳижола микдори ва сифати ўзаро мувофиқ эмас. Шоир ижодининг ҳатто илк намуналарида ҳам бу каби шаклий нуқсон ва саъз мазмун кузатилмайди. *Учинчидан*, “дандурсан” (*дабдурустдан* - Ш.Н), “борди-келди” сингари сўзлашув услубига хос сўзларнинг бадиият масаласига масъулият билан қараган Комил сингари ижодкорга нисбат берилган шеърда учраши ғалати. *Тўртинчидан*, ушбу ғазал ёки унга яқин мазмундаги шеър Комил лирик мероси ўрин олган манбаларнинг ҳеч бирида учрамайди.

Асарни мутолаа қилаётган ўқувчи уни муаллифнинг қаламидан чиққан сўнгги ва мукамал матн сифатида қабул қилади. Ваҳоланки, чоп этилган адабий асарларнинг салмоқли қисмига нисбатан бундай хулоса қилиш тўғри эмас. Бунда бир қатор сабаблар бор.

Биринчидан, асар ноширлар томонидан нисбатан мукамал ёки таянч нусха сифатида танланган қўлёзманинг ўзигагина таяниб нашрга тайёрланган бўлиши мумкин. Асарнинг матн тарихини тадқиқ қилиш, унинг турли нусхалари, ҳатто ёндош манбаларни ҳам киёсий ўрганиш матн мукамаллигининг муҳим шarti эканини унутмаслик лозим.

Иккинчидан, ноширнинг фақатгина асар матни билан чегараланиб, муаллиф дунёқараши ва ижодий услубига эътиборсизлиги, қолаверса, тарихий ва илмий маълумотларга таянмай иш кўриши асар нуқсонли матннинг нашр этилишига сабаб бўлади. Д.С.Лихачев таъкидлаганидек, ҳеч бир ёзма ёдгорлик танҳоликда мавжуд эмас. У ижтимоий ҳодисадир². Олимнинг ушбу фикрлари бугунги ўзбек матншунослигида амалга оширилган ва амалдаги ишлар учун ҳам аҳамиятли.

¹ Гафур Гулом архивидаги араб ёзувида битилган қўлёзмалар каталоги. – Тошкент: Адабиёт учкунлари, 2014. – Б. 414.

² Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. – М.; -Л.: Наука, 1964. – С. 62.

Нашрлардаги бу каби тафовутлар шоир ҳаёти ва ижоди акс этган манбаларни қиёсий ўрганиш, кенг тадқиқ қилиш ва мукамал нашрларини амалга оширишни тақозо қилади. Бу бугунги кун адабиётшунослиги ва матншунослиги олдида турган долзарб масалалардан биридир. Зеро, Комил Хоразмий сингари забардаст адабий сиймо меросининг мукамал ҳолда адабиёт муҳибларига тақдим этилиши мумтоз адабиётимиз хазинасини бойитиши табиий.

Гарчи расмий нашр бўлмаса-да, шоир қаламига мансублиги даъво қилинадиган айрим шеъринг парчалар “Ичан – қалъа” давлат музей – қўриқхонасидаги худудидида жойлашган “Комил Хоразмий қорихонаси” (шоирнинг уй-музеи шундай номланган – Ш.Н)даги экспонатларда ҳам учрайди. Жумладан, уй-музейдан ўрин олган деворий лавҳада келтирилган қуйидаги икки байтган диққат қилайлик:

*Билиб тутса ҳар ким Комилнинг сўзин,
Элда қилгуси мартабали ўзин.*

* * *

*Бу ҳаёт ўткинчи олам барқарор,
Одамзотдан яхшилик қолур ёдгор.*

Кўриниб турибдики, байтлар мазмуни ниҳоятда жўн ва ғализ. Бадииятдан йироқ, қуруқ насихат ва зўраки донолик билан ясалган бундай байтлар Комил Хоразмий ижодига дахлдор бўлмаганидек, ҳақиқий шеърят учун ҳам бегонадир.

Келтирилган таҳлиллардан аён бўладики, Комил Хоразмий шеърятини шоирнинг лирик асарлари ўрин олган бирламчи манбалар асосида нашрга тайёрлаш ва уни ҳар қандай бегона “шеър ва шеъринг парчалар”дан холи ҳолда ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилиш вақти аллақачон етган. Шоир асарларининг жорий нашрларида йўл қўйилган бу ва бошқа хатоликларни бартараф этиб, Комил Хоразмий шеърларининг аслиятга мувофиқ нисбатан тўлиқ ва саҳиҳ матнларини тиклаш ўзбек мумтоз шеърятдаги кичик бир бўшлиқни тўлдирришга хизмат қилиши табиий.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбек адабиёти. Тўплам. Тўрт томлик. III том. Нашрга тайёрловчи: Р.Мажидий. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1959. – Б. 800.
2. Комил Хоразмий. Танланган шеърлар. Нашрга тайёрловчи: Р.Мажидий. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1961. – Б.52.
3. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. Ўн жилдлик. IX жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом НМИУ, 2011. – Б.52.
4. Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. – М.; -Л.: Наука, 1964. – С. 62.

Нашрга проф. Н.Шодмонов тавсия этган

САМОБЫТНОСТЬ СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ УЗБЕКИСТАНА

Юлдашева Л.К. (КарГУ)

Аннотация: В данной статье рассматривается русская проза в Узбекистане, ее становление и развитие. Инновации, предлагаемые современными русскоязычными писателями. Взаимосвязь культуры, современности и литературы.

Ключевые слова: *русская проза, Союз писателей, русскоязычные писатели, литературные сайты.*

THE ORIGINALITY OF MODERN RUSSIAN LITERATURE UZBEKISTAN

Annotation. This article discusses Russian prose in Uzbekistan, its formation and development. Innovation offered by modern Russian-speaking writers. Relationship between culture, modernity and literature.

Keywords: *Russian prose, Writers' Union, Russian-speaking writers, literary websites.*

O‘ZBEKISTON ZAMONAVIY RUS ADABIYOTINING O‘ZIGA XOSLIGI

Annotasiya: Ushbu maqolada O‘zbekistonda rus nasri, uning shakllanishi va rivojlanishi haqida so‘z boradi. Zamonaviy rus tilida so‘zlashuvchi yozuvchilar tomonidan taqdim etilgan yangiliklar. Madaniyat, zamonaviylik va adabiyot munosabatlari.

Kalit so‘zlar: *rus nasri, Yozuvchilar uyushmasi, rusiyzabon yozuvchilar, adabiy saytlar.*

Данное научное исследование начинается с истории появления русского языка и прозы в Узбекистане. Как же все-таки русский язык появился в Средней Азии и стал толчком к просвещению?

Произошло это не так давно – в девятнадцатом веке, в эпоху мировой колонизации. Трудно сказать точно, кто первым принес русское литературное слово на бывшую территорию Туркестана, как тогда называлась область, где объединились несколько стран Средней Азии, которую сегодня мы знаем как Туркмению, Узбекистан, Киргизию, Казахстан и Таджикистан.

Центральная Азия привлекает многих деятелей науки и культуры своей богатой историей, географией, множеством еще малоизученных этносов и, конечно же, многовековой коллекцией удивительных литературных памятников.

Фуркат, уроженец Коканда (1858 г.), одним из первых оценил русский язык и культуру. Много путешествуя, он проявлял особый интерес к деятельности русских меценатов в Ташкенте, читал и восхищался произведениями Пушкина, Крылова, Толстого. Фуркат был человеком прогрессивным, талантливым и стремящимся приобщить свой народ к мировым знаниям, к мировой культуре. В своих стихах ташкентского периода (1889- 1890) он восторженно рассказывает о ярмарке в Ташкенте, о концертах, пишет поэму "Суворов" по мотивам увиденного спектакля. Одной из главных тем его творчества была дружба народов.

Время показало, что эта тема всегда актуальна. Нация, закрытая для общения с другими народами, не только теряет сам широкий пласт знаний, но и остается невидимой для мирового сообщества, своеобразным туманом, за которым лишь немногие могут разглядеть глубину и значимость ее культурного наследия.

После этого большой всплеск русской литературы в Узбекистане происходит во время Великой Отечественной войны.

Средняя Азия становится вторым домом для Анны Ахматовой, Владимира Луговского, Алексея Толстого, Всеволода Иванова, Корнея Чуковского. Василия Яна, Михаила Швердина, который написал в Узбекистане новые исторические романы – «Александр Невский», «Санджар Непобедимый», Анна Ахматова написала «Поэму без героя». В Ташкенте вся творческая интеллигенция первой читает рукопись Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита», которую привезла его жена Елена во время эвакуации.

До 1926 года в узбекской литературе использовалась арабская графика, затем была введена латиница — яналиф (новый тюркский алфавит на основе латинских букв). В мае 1940 года яналиф был изменен на кириллицу с добавлением нескольких дополнительных букв. В 1991 году в Узбекистане снова вернули алфавит на латиницу.

Но типографии продолжают издавать книги и по сей день, как на латинице, так и на кириллице.

В 1983 году в Ташкенте действовало 11 книжных издательств: «Издательство литературы и искусства. Гафур Гулям», «Фан», «Узбекистан», «Укитувчи» и др. Только издательством литературы и искусства им. Гафура Гуляма в 1981 году было издано 249 наименований книг общим тиражом 9 млн 142 тысячи экземпляров.

Литература издается на двух языках – русском и узбекском. В обоих случаях используется кириллица.

Из всего этого возникает еще один вопрос. Много ли в Узбекистане русскоязычных писателей?

Всем известно, что русская литература развивается в Узбекистане благодаря организации Союза писателей. На сегодняшний день членами Союза писателей

Узбекистана, пишущих на русском языке, является 28 человек. Еще около десяти известных писателей, которые публикуют свои произведения за пределами Республики.

Около двух десятков молодых писателей посещают семинары под руководством председателя Совета по русской литературе Союза писателей Узбекистана Алексея Устименко. Есть несколько творческих объединений, в основном поэтов и бардов. Официальные собрания проходят ежемесячно и в Союзе писателей, и на заседаниях Совета по русской словесности, который не ограничивает число присутствующих, но приветствует всех присутствующих писателей. Именно по инициативе и усилиями писателей-фантастов создан сайт Совета по русской литературе «Русское слово» - <http://slovo.nx.uz>

Для того, чтобы литература развивалась на мировом уровне, писатели должны измениться, работать с новыми талантливыми авторами. Процесс передачи традиций и накопленного опыта должен происходить постепенно. На сегодняшний день творчество молодых авторов возникает без активного контакта с Советом по русской литературе. Многие писатели обмениваются опытом с молодежью. На уровне государственного объединения писателей, то есть Союза писателей Узбекистана, известны новые имена авторов, пишущих на русском языке.

Стоит отметить, что благодаря конкурсу литературных произведений, который проводится Советом с 2018 года, публикации авторских произведений на страницах газеты «Леди» и журнала «Звезда Востока» демонстрируют нам что есть много молодых авторов, пишущих по-русски. Можно назвать около двадцати имен, среди которых Марат Байзаков, Наталья Белоедова, Мария Красовская, Анита Элив, Екатерина Попова, Светлана Ярцева, Александра Поварич, Александр Евсеев. Помимо Ташкента, в городах Самарканде, Навои, Чирчике есть авторы, пишущие и прозу, и стихи на русском языке. Можно с уверенностью сказать, что русская литература в Узбекистане в настоящее время развивается в основном благодаря Интернету и возможности проявить свой талант и творческий потенциал на страницах социальных сетей, на личных или литературных сайтах, а также путем участия в литературных конкурсах, проводимых Советом на русском языке.

Несмотря на это, прогресс в полном его смысле требует творческого общения писателей, с одной стороны, настоящих мастеров, прошедших все этапы творчества и ставших поистине литературными гениями, а с другой стороны, начинающих писателей, которые в поисках знаний пробуют новые этапы самовыражения, но не имеют достаточного письменного опыта.

Также вниманию посетителей сайта представлены имена современных писателей и поэтов Узбекистана, произведения которых составляют основу современной узбекской литературы.

В поэзии Хуршида Даврона (р. 1952) лидирует дух свободы и независимости. В его сборниках стихов можно увидеть уникальные примеры единства места и времени, личности и общества, мира и поэзии. Он воспекает судьбу, трагедию, судьбу тюркских народов, радуется их счастью и сочувствует им в их несчастье. Лирический герой поэта живет нелегко, но жизнь его наполнена духовными исканиями, по сути, это бесконечный процесс восхождения души.

Проза Тагая Мурада (1948-2003) – это россыпь драгоценных камней, оживший орнамент. Выдающийся мастер узбекской прозы, переведенной на европейские языки; писатель, обновивший древний среднеазиатский дастан - легенду, сочетающую в себе вымысел и реальность, юмор и трагедию. Его прозу не спутаешь ни с какой другой, он создал свой сказочный стиль, полный степного воздуха, богатого языка, живых характеров. Проза, заставляющая вспомнить Шукшина, Айтматова, Думбадзе - и в то же время совершенно оригинальная.

Из известных авторов, проживающих в Узбекистане и активно публикующихся в России и других странах ближнего и дальнего зарубежья, хотелось бы прежде всего назвать Алексея Устименко и Сухбата Афлатуни

Миры современного узбекского русскоязычного писателя Сухбата Афлатуни (Евгений Викторович Абдуллаев) загадочны, как миражи в пустыне. Они умело маскируются под действительность, но как только читателю кажется, что он подошел и готов окунуться в привычный, специфический жанр, автор развеивает пелену, и оказывается, что стереотипы здесь не работают. Многослойный сюжет романов Афлатуни сочетает в себе истории духовных исканий, память поколений и любовную линию с ярким и живым национальным колоритом. С другой стороны, за эти годы, как уже отмечалось выше, появилось много интересных молодых авторов, и, конечно же, поиски собственной идентичности в быстро меняющейся среде.

А из авторов, переехавших в Россию из Узбекистана, прежде всего, хотелось бы назвать Вадима Муратханова и Санжара Янышева. Они занимаются переводами с узбекского на русский язык. Хочется отметить, что под редакцией Санжара Янышева в 2009 году в Москве вышел замечательный сборник современной поэзии Узбекистана «Анор».

Конечно, в первую очередь стоит вспомнить такие известные общины, как Ферганская школа и Ташкентская школа. Последняя была основана тремя замечательными поэтами Сухбатом Афлатуни, Вадимом Муратхановым и Санджаром Янышевым, развивавшими литературную жизнь Узбекистана. Что касается ферганской школы, то она получила почти всемирное признание.

Кроме того, можно отметить такой же литературный семинар при СП Узбекистан, дом-музей Анны Ахматовой «Мангалочий двор», литературный «Данко», клуб авторской песни «Арча».

Особо хотелось бы обратить внимание на Портал узбекской литературы. Автор проекта Давронбек Тожиалиев уже несколько лет собирает необходимые материалы, чтобы систематизировать их и познакомить читателей с многогранным наследием узбекской литературы. Произведения авторов разделены на разделы «Узбекская литература» (история развития), «Проза», «Поэзия», «Драматургия», «Фольклор» и так далее.

Желающие могут не только прочитать произведения интересующих их авторов, но и узнать о важных событиях литературной жизни Узбекистана. Библиотека сайта устроена удобно - выбрав нужного автора, вы сможете прочитать его работы. На сайте есть архив радиопередачи "Литературная гостиная". Автор и ведущая - Наталья Юдина.

Также можно обратиться к сайту «Журнальная комната». Это литературный интернет-проект, на сайте которого размещены номера российских «толстых» литературных, художественных и гуманитарных журналов. Здесь можно найти поэтов, которых посоветовал читать Евгений Абдуллаев, - Наталью Белоедову и Вадима Муратханова.

Список литературы

1. Кулдашевна Ю.Л., Васильевна К.Н. (2021). "Новый реализм" в литературе 21 века // Журнал анализа и изобретений ResearchJet, 2 (04), – С. 374–380.
2. The theme of friendship (love, nature, homeland) in the works of ilyin // L.K.Yuldasheva. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 11 (3), 586-592, 2023.
3. Своеобразие Современной Русскоязычной Прозы Узбекистана. Л. Йулдашева 2023/6/13. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities. Том 11. – № 6. – С. 536-542, 2023.

Рекомендовано к печати доц. Ё.Хамраевой

ҚарДУ ХАБАРЛАРИ

Илмий-назарий, услубий журнал

**Қарши давлат университети кичик босмахонасида чоп этилди.
Манзил: 180003, Қарши шаҳри, Кўчабоғ кўчаси, 17.**

Индекс: 4071

Теришга 13.06.2023 йилда берилди.
Босишга 19.06.2023 йилда рухсат этилди.
24.06.2023 йилда босилди.
Офсет қоғози. Қоғоз бичими 60x84, 1/8.
Times New Roman гарнитураси.
Нашриёт ҳисоб табағи 20,25.
Буюртма рақами: № 89.
Адади 100 нусха. Эркин нархда.